

ІРВІН ЯЛОМ

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

КОЛИ НІЦШЕ ПЛАКАВ

РОМАН ПРО ОДЕРЖИМІСТЬ

IRVIN D. YALOM

WHEN NIETZSCHE WEPT
A NOVEL OF OBSESSION

HARPERPERENNIAL MODERNCLASSICS

ІРВІН ЯЛОМ

КОЛИ НІЦШЕ ПЛАКАВ
РОМАН ПРО ОДЕРЖИМІСТЬ

УДК 159.9
Я51

Перекладено за виданням:
Yalom I. D. When Nietzsche wept : A Novel / Irvin D. Yalom. —
New York : Harper Perennial, 2010. — 348 p.

Вперше опубліковано *Basic Books*

Переклад здійснюється з дозволу *Sandra Dijkstra Literary Agency*

Переклад з англійської *Олега Короля*

Дизайнер обкладинки *Ярина Саєнко*

ISBN 978-617-12-6639-1 (PDF)

- © Irvin D. Yalom, Dr, 1992
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2019
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2019

*Присвячується колу друзів, які багато років
підтримували мене:*

*Морту, Джею, Гербу, Дейвіду, Гелен, Джону,
Мері, Солу, Кеті, Ларрі, Керол, Ролло, Гарві,
Рутеллен, Стіні, Геранту, Бі, Маріанні,
Бобу й Пат.*

*Мій сестрі Джейн і найкращій приятельці
Мерилін*

Дехто не може позбутися власних кайданів, та все ж другові він — спаситель.

Ти маєш спалити себе у власному полум'ї: як же ти оновишся, коли спершу не станеш попелом!

*«Так казав Заратустра»
(переклад Анатолія Онишка.)*

РОЗДІЛ 1

Дзвони церкви Сан-Сальваторе перебили роздуми Йозефа Броєра¹. Він видобув із кишені жилета масивний золотий годинник. Дев'ята ранку. Броєр знову перечитав облямовану сріблом невеличку листівку, яку одержав учора.

21 жовтня 1882 року

Докторе Броєр, мушу зустрітися з Вами в невідкладній справі. Майбутнє німецької філософії висить на волоску.

Зустріньмося завтра о дев'ятій ранку в кафе «Сорренто».

Лу Саломе²

Зухвала записка! Віддавна до нього не зверталися так нахабно. Доктор не знає жодної Лу Саломе. Конверта не заадресовано. Неможливо відповісти цій особі, що йому незручно зустрічатись о дев'ятій, що фрау Броєр не подобається снідати на самоті, що доктор Броєр у відпустці й зовсім не цікавиться «невідкладною справою»... бо ж приїхав до Венеції саме для того, щоб утекти від усіляких невідкладних справ.

---

¹ Йозеф Броєр (1842—1925) — австрійський лікар і педагог, засновник (разом із Зігмундом Фройдом) катартичного методу в психотерапії і психоаналізу. (*Тут і далі прим. перекл.*)

² Лу Андреас-Саломе (1861—1937) — німецька письменниця, філософ і психоаналітик. Народилася й виросла в Петербурзі. Підтримувала дружні й близькі стосунки з багатьма відомими людьми — Паулем Ре, Фрідріхом Ніцше, Георгом Ледебуром, Франком Ведекіндом, Райнером Марією Рільке, Зігмундом Фройдом та іншими. Дружина Фрідріха Карла Андреаса.

Але о дев'ятій ранку він уже сидів у кафе «Сорренто» і придивлявся до облич, цікавий дізнатися, котре з них належить цій нахабній Лу Саломе.

— Ще кави, пане?

Броєр кивнув офіціантові — тринадцяти- чи чотирнадцятилітньому підліткові з вологим, гладко зачесаним назад чорним волоссям. Скільки ж це часу проминуло в мріях? Доктор знову глянув на годинника. Змарновано ще десять хвилин життя. І на що змарновано? Як завжди, на мрії про БERTУ¹, красуню БERTУ, його пацієнтку упродовж останніх двох років. Згадався їй дразливий голос: «Докторе Броєр, чому ви так боїтеся мене?» Згадалася БERTИНА відповідь на відмову Броєра лікувати її: «Я почекаю. Ви назавжди стали моїм єдиним чоловіком у житті».

Подумки доктор grimнув на самого себе: «Припини, ради Бога! Припини думати! Розплющ очі! Подивися! Дай доступ дійсності!»

Броєр підніс чашку, всотуючи аромат міцної кави й дихаючи на повні груди прохолодним жовтневим повітрям Венеції. Повернувши голову, він розглянувся. За іншими столами кафе «Сорренто» снідали чоловіки й жінки, переважно туристи в літах. Деякі тримали в одній руці газету, а в другій — чашку кави. Ген поза столами ширяли й стрімко опали сизі хмари голубів. Тихі води Грaнд-каналу мерехтіли віддзеркаленням чудових палаців, вишикуваних обaбіч каналу; гладінь хвилювала тільки гондола, що плывла вздовж берега. Інші гондоли досі спали, пришвартовані до перекошених стовпів, що випиналися з води, неначе списи, навмання кинуті якоюсь гігантською рукою.

---

¹ БERTА Паппенгайм (1859—1936) — австрійська громадська діячка, феміністка, засновниця Юдейського союзу жінок. Відома як пацієнтка Йозефа Броєра та Зігмунда Фрейда.

«Ото ж бо, розглянься навкруги, дурню! — мовив сам собі Броєр. — З усього світу приїжджають люди, щоб побачити Венецію. Не хочуть помирати без благословення цією красою. Скільки я згайнував у житті, — роздумував він, — тільки через те, що не дивився? Або ж дивився, але не бачив?»

Учора він пустився в самотню прогулянку на острові Мурано й за годину нічого не побачив, не зауважив. Жодного зображення не передалося від сітківки до кори головного мозку. Всю увагу поглинали думки про БERTУ: про її приворожливу усмішку, закоханість у погляді, тепло довірливого тіла й прискорений подих, коли Броєр оглядав чи масажував її. Такі картини мали силу й жили самі собою. Як тільки Броєр губив пильність, вони зразу ж заповняли весь розум і узурпували владу над уявою. «Невже така доля мені випала? — думав він. — Невже мені судилося бути тільки сценою, на якій нескінченно грають драму спогади про БERTУ?»

Хтось звівся з-за сусіднього стола. Пронизливий скрегіт металевого стільця по цеглі розбуркав доктора, і той знову став шукати поглядом Лу Саломе.

Ось вона! Жінка, що пройшла вулицею Ріва дель Карбон і входить у кафе. Тільки вона могла написати цю записку, ця красуня, висока і струнка, закутана в хутро, яка зараз гордовито йде до Броєра через лабіринт щільно поставлених столів. Зблизька видно, що вона молода, чи не молодша, ніж БERTА, може, й школярка. Але цей владний вигляд — щось надзвичайне! З ним вона далеко піде!

Анітрохи не вагаючись, Лу Саломе йде до нього. Звідки така певність, що це він? Ліва Броєрова рука швиденько погладила рудувату бороду й струсила крихти сніданкової булочки. Права рука обсмикнула полу чорного піджака, щоб не морщився комір. Не дійшовши кілька кроків, дівчина зупинилася на мить і сміло подивилася докторові у вічі.

Раптом Броєрів мозок припинив пустословити. Щоб дивитися й бачити, вже не треба зосереджуватися. Тепер сітківка й кора ідеально співпрацюють, дозволяючи образу Лу Саломе вільно проникати у свідомість. Це жінка незвичайної вроди: великий лоб, міцне різьблене підборіддя, яскраві блакитні очі, повні чуттєві вуста й недбало зібране в сентиментальний високий вузол сріблясто-біляве волосся, що відкриває вуха та довгу делікатну шию. Особливо приємно було побачити пасма, що ухилилися від вузла-збирача й нерозважливо розкинулися на всі боки.

Ступивши ще три кроки, жінка опинилася біля лікаревого стола.

— Докторе Броєр, я Лу Саломе. Чи можна? — вказала вона рукою на стілець і сіла так швидко, що Броєр не встиг належно привітати гостю — звестися, вклонитися, поцілувати руку й витягти стільця.

— Офіціанте! Офіціанте! — лунко клацнув пальцями Броєр. — Кава для пані. *Cafe latte*⁴¹? — глянув він на фройляйн Саломе.

Вона кивнула і, дарма що ранковий холод, скинула хутро.

— Так, *cafe latte*.

Якусь мить Броєр і його гостя сиділи мовчки. Тоді Лу Саломе, подивившись йому у вічі, заговорила:

— Мій приятель впав у розпач. Боюся, що найближчим часом він уб'є самого себе. Це стало б мені великою втратою й тяжкою особистою трагедією, адже я певною мірою відповідаю за нього. Зрештою, я могла б пережити й подолати лихо. Але, — нахилившись до співрозмовника, вона перейшла на м'якший тон, — такої втрати зазнала б далеко не тільки я: смерть цієї людини обернулася б важкими

---

¹ Кава з молоком (*італ.*).

наслідками — для вас, для європейської культури, для всіх нас. Повірте мені.

— Безсумнівно, ви перебільшуєте, фройляйн, — почав був Броєр, але йому урвалася мова. Те, що могло видатися підлітковим перебільшенням в устах будь-якої молоді жінки, звучало тут зовсім інакше й сприймалося всерйоз. Годі встати перед її щирістю й потоком переконливої мови. — Хто він, цей ваш приятель? Чи знаю я його?

— Ще ні! Але з часом ми всі його знатимемо. Це Фрідріх Ніцше. Напевно, ось цей лист від Ріхарда Вагнера¹ до професора Ніцше послужить рекомендацією. — Вона вийняла листа з сумочки, розгорнула й простягла Броєрові. — Передусім мушу сказати: Ніцше не знає, що я тут і що цей лист у мене.

Почувши останню фразу фройляйн Саломе, Броєр завагався. Чи годиться мені читати? Таж професор Ніцше не знає, що вона показує мені це послання. Навіть не здогадується, що воно в руках Саломе! Як вона запопала цього листа? Позичила? Вкрала?

Броєр пишався багатьма своїми рисами. Він був вірний і щедрий. Його винахідливість у діагностуванні стала легендою: у Відні Броєр був особистим лікарем великих науковців, митців і філософів, як-от Брамс², Брюке³ та Brentano⁴. У свої

---

¹ Особисті стосунки Ріхарда Вагнера (1813—1883) і Фрідріха Ніцше почалися 1869 року й спершу були дуже теплі, та з 1872-го помітно охололи. У 1888-му Ніцше написав критичне есе «Ніцше *contra* Вагнер», у якому ствердив, що 1876 року звільнився від впливу цього визначного німецького композитора.

² Йоганнес Брамс (1833—1897) — видатний німецький композитор, піаніст і диригент.

³ Ернст фон Брюке (1819—1892) — німецький лікар і фізіолог. Курс його університетських лекцій відвідував Зігмунд Фройд.

⁴ Франц Brentano (1838—1917) — австрійський філософ і психолог, предтеча феноменології.

сорок доктор прославився на всю Європу, й видатні люди Заходу подорожували здалеку, щоб проконсультуватися з ним. А найбільше він пишався своєю порядністю: ні разу житті не вчинив чогось ганебного. Броєру довелося б відповідати хіба що за свої плотські помисли про БERTУ, які по праву мали б адресуватися дружині Матільді.

Тож він вагався, брати чи не брати листа з простягнутої руки. Щоправда, недовго. Ще один погляд на кришталевоблакитні очі — й доктор узяв. Датований 10 січня 1882 року лист починався звертанням «Мій друже Фрідріху...» Кілька абзаців обведено.

Ви дали світові незрівнянну працю. Ваша книга характерна тою довершеною переконаністю, що свідчить про глибоку оригінальність. Як же інакше ми з жінкою змогли б досягти найпалкіше прагнення в нашому житті? Праглося, щоб якогось дня до нас прийшов хтось ззовні й цілковито заволодів нашими серцями та душами! Кожен із нас прочитав Вашу книгу двічі — спершу за дня мовчки, а тоді ввечері вголос. Ми мало не б'ємося за єдиний її примірник і шкодуємо, що обіцяний другий ще не надійшов.

Та Ви ж недужий! Невже у Вас ще й опустилися руки? Якщо це так, то як радо я зробив би щось, аби тільки розвіяти Вашу пригніченість! З чого мені розпочати? Я не можу нічого іншого вдіяти, крім як розсипати Вам щирю похвали.

Прийміть моє послання принаймні по-дружньому, навіть якщо воно й не задовольнить Вас.

З найкращими побажаннями, Ваш Ріхард Вагнер

Ріхард Вагнер! Броєра це вразило — попри всю його віденську світськість, попри всі знайомства запанібрата з великими

сучасниками. Лист, і то який, написаний рукою маестро! Однак доктор швидко опанувався.

— Дуже цікаво, моя любя фройляйн. А тепер скажіть, будь ласка, що саме я міг би для вас зробити.

Знову нахилившись, Лу Саломе легко поклала свою обтиснену рукавичкою руку на Броєрову.

— Ніцше хворий, дуже хворий. Він потребує вашої допомоги.

— У чому ж полягає ця хвороба? Які її симптоми?

Розхвилювавшись від дотику жіночої долоні, Броєр був радий опинитись у своїй стихії.

— Біль голови. Передусім нестерпний біль голови. І тривалі напади нудоти. І загроза сліпоти — поступово погіршується зір. І клопіт зі шлунком — буває, хворий кілька днів не може їсти. І безсоння — ніякі ліки не зараджують, тому він заживає небезпечні дози морфію. І запаморочення — іноді в нього кілька днів триває морська хвороба на суходолі.

Довгий перелік симптомів не став ні новизною, ні звабою для Броєра, який зазвичай приймав двадцять п'ять — тридцять пацієнтів щодня й приїхав до Венеції саме для того, щоб перепочити від такого режиму. Проте Лу Саломе так наполягала, що хоч-не-хоч, а довелось уважно слухати.

— На ваше прохання, шановна пані, я відповім ствердно. Звичайно ж, я огляну вашого приятеля. Це само собою. Зрештою, я ж лікар. Але, будь ласка, дозвольте мені поставити запитання. Чому ви з приятелем не вийшли на мене навпростець? Чому б не надіслати до мого віденського кабінету запит про візит?

Сказавши це, Броєр розглянувся за офіціантом, щоб оплатити рахунок. На думку спало: як зрадіє Матільда, що чоловік так рано повернувся до готелю.

Але цієї зухвалої жінки годі спекатися.

— Докторе Броєр, ще кілька хвилин, будь ласка. Я ж не перебільшую, кажучи про серйозність стану Ніцше й глибину його відчаю.

— Я не сумніваюся в цьому. Але питаю ще раз, фройляйн Саломе: чому гер Ніцше не прийшов на консультацію до мене у Відні? Чому не відвідав медика тут, в Італії? Де він мешкає? Ви хочете, щоб я дав скерування до лікаря в місті, де проживає гер Ніцше? А чому ви звернулися до мене? Якщо вже на те пішло, то звідки ви дізналися, що я у Венеції? І те, що я люблю оперу й захоплююся Вагнером?

Незворушна Лу Саломе усміхалася, коли Броєр обстрілював її питаннями. Поки тривав обстріл, ця усмішка ставала пустотливою.

— Фройляйн, ви усміхаєтеся так, ніби знаєте щось потаємне. Як гадаю, ви з тих юних дам, що люблять таємниці!

— Ви так багато питаєте, докторе Броєр... Дивна річ — ми розмовляємо лише кілька хвилин, а постало стільки не легких питань. Звичайно, це свідчить на користь майбутніх розмов. Дозвольте мені докладніше розповісти про нашого пацієнта.

Нашого пацієнта! Броєра вкотре здивувала зухвалість Лу Саломе, а та почала розповідати:

— На Ніцше вичерпалися медичні можливості Німеччини, Швейцарії й Італії. Жоден лікар не зміг визначити, на що він занедужав, і полегшити перебіг недуги. Він сказав мені, що за останні два роки відвідав двадцятьох чотирьох найкращих медиків у Європі. Він залишив своє житло, покинув друзів і відмовився від професури в університеті. Ніцше став мандрівником у пошуках терпимого клімату, в пошуках хоча б дня-двох без болю.

Молода жінка змовкла й відпила кави, не зводячи очей зі співрозмовника.

— Фройляйн, у своїй практиці я часто консультиую пацієнтів, стан здоров'я яких незвичайний і загадковий. Скажу вам відверто: у мене в запасі немає чудес. За таких передумов, як сліпота, біль голови, запаморочення, гастрит, слабкість, безсоння, коли вже нічого не дали консультації в багатьох видатних фахівців, навряд чи я зможу зробити щось більше, ніж стати його двадцять п'ятим чудовим лікарем за ці останні двадцять чотири місяці.

Броєр відкинувся на спинку стільця, вийняв сигару й закурих. Випустивши тонкий струмінчик блакитного диму, він почекав, поки повітря очиститься, а тоді повів далі:

— Однак я таки пропоную оглянути гера професора Ніцше в моєму кабінеті. Але цілком можливо, що медичній науці 1882 року не до снаги з'ясувати причину його хвороби, нібито невіддатливої лікуванню, й визначити спосіб самого лікування. Напевно, ваш приятель народився десь на одне покоління раніше, ніж належало б.

— На покоління раніше! — засміялася вона. — Прозорливе зауваження, докторе Броєр. Як часто я чула від Ніцше ось цю фразу! Тепер я певна, що ви саме той лікар, який йому потрібен.

Хоча Броєр уже налаштувався піти собі, хоча йому раз у раз ввижалася Матільда, що вже одяглася й нетерпляче походжає в готельному номері, та він зацікавився й одразу ж спитав:

— Це ж чому?

— Він часто характеризує себе як «посмертного філософа» — філософа, для якого ще не дозрів світ. До речі, книжка, яку він задумав написати, має починатися з цієї теми: повен мудрості пророк Заратустра вирішив просвітити людей. Але ніхто не розуміє його слів. Люди не дозріли для нього, і мудрець, зрозумівши, що він прийшов занадто рано, повертається до свого усамітнення.

— Фройляйн, ви заінтригували мене — великого любителя філософії. Але сьогодні в мене обмаль часу, а я ще не почув прямої відповіді на питання про те, чому ваш приятель не проконсультувався зі мною у Відні.

— Докторе Броєр, — глянула йому у вічі Лу Саломе, — пробачте мені цю невизначеність. Мабуть, я зайве напускаю туману. Мені завжди хотілося насолоджуватися товариством великих умів... Мабуть, тому що потребую зразків для свого розвитку, а може, мені просто подобається їх колекціонувати. І я добре знаю, що в мене є привілей — спілкуватися з такою глибокою й великою людиною, як ви.

Броєр почервонів і відчув це. Відвів очі, не витримуючи пильного погляду Лу Саломе, а вона своє знала.

— Хочу сказати, я таки провинилася в тому, що напускаю туману. Але це тільки для того, щоб довше побути разом із вами.

— Може, ще чашку кави, фройляйн? — Броєр дав знак офіціантові. — І цих чудних сніданкових булочок. Чи задумувалися ви над різницею між німецькою та італійською випічкою? Дозвольте мені описати свою теорію узгодженості між хлібом і національним характером.

Отож Броєр уже не поспішав до Матільди. Неквапно снідаючи з Лу Саломе, він розмірковував про іронію ситуації. Дивна річ — приїхав до Венеції залікувати сердечну рану, що її завдала одна красуня, а зараз сидить віч-на-віч із іншою, ще гарнішою. І відчутно, що вперше за стільки місяців розум звільнився від одержимості Бертою.

«Напевно, — роздумував він, — для мене ще є надія. Мабуть, зможу використати цю жінку, щоб витіснити з голови всі помисли про БERTУ. Чи не відкрив я психологічний еквівалент фармакологічної замісної терапії? Легкий наркотик на зразок

валеріани може замінити небезпечніший, як-от морфій. Подібно й заміна Берти на Лу Саломе може виявитися вдалою! Адже ось ця жінка більшою мірою витончена й довершена. Берта — як би це висловити? — сексуально не визріла жінка, яка так і не реалізувала себе саму. Це дитина, що незграбно обертається в жіночому тілі».

А проте Броєр усвідомлював, що Берта приваблювала його саме своєю сексуальною невинністю. Обидві жінки збуджували доктора — від думок про них у крижі напливало тремке тепло. Обидві вони й відлякували його: кожна по-своєму небезпечна. Оця Лу Саломе відстрашувала своєю силою й тим, що вона могла б заподіяти Броєру. Берта відстрашувала своєю покірністю й тим, що Броєр міг би заподіяти цій дівчині. Доктор затремтів, коли на думку спало, як він ризикував із Бертою, як близько був до того, щоб зламати найважливіше правило медичної етики й зруйнувати самого себе, власну родину, все своє життя.

Тим часом лікар так заглибився в розмову й так зачарувався молодого компаньйонкою у сніданні, що зрештою не він, а таки вона повернулася до мови про хворобу Ніцше, зокрема до Броєрового зауваження про дива медицини.

— Мені двадцять один рік, докторе Броєр, і я відкинула віру в чудеса. Розумію, що невдача двадцяти чотирьох чудових медиків означає тільки те, що ми досягли межі сучасної медичної науки. Зрозумійте мене правильно! У мене немає ілюзій, що ви можете поліпшити стан здоров'я Ніцше. Я звернулася до вас по допомогу з іншої причини.

Відставивши чашку, Броєр очистив вуса й бороду серветкою.

— Вибачте, фройляйн, тепер я справді заплутався. Ви почали — хіба ні? — з того, що хочете моєї допомоги, бо ваш приятель дуже хворий.

— Ні, докторе Броєр. Я сказала, що мій друг у відчай й може накласти на себе руки. Я прошу вас зцілити не тіло професора Ніцше, а відчай.

— Але ж, фройляйн, якщо ваш приятель впадає в розпач через своє здоров'я, а я не маю відповідних терапевтичних засобів лікування, то що тут вдієш? Я не можу допомогти пацієнтові з хворою душею.

Броєр зауважив, як кивнула Лу Саломе на знак того, що розпізнала слова Макбетового¹ лікаря, й повів далі:

— Фройляйн Саломе, немає ліків проти розпачу, жоден лікар не зцілить душі. Нічим тут не зараджу, хіба що порекомендую поїхати на один із цілої низки чудових курортів з мінеральними водами в Австрії чи Італії. Або ж, можливо, поговорити зі священником чи ще з кимсь, хто тямить у релігії, з родичем чи добрим другом.

— Докторе Броєр, я знаю, що ви здатні на більше. Маю шпигуна. Це мій брат Женя, студент медицини. На початку цього року він відвідував вашу віденську клініку.

Женя Саломе! Броєр намагався пригадати це ім'я та призвище. Там було дуже багато студентів.

— Від нього я дізналася, що ви любите твори Вагнера й що цього тижня відпочиватимете у венеційському готелі «Амальфі». Брат описав мені ваш вигляд. Та найважливіше, що я від нього дізналася, — це те, що ви справді зцілюєте людей від розпачу. Минулого літа він побував на неофіційній конференції, де ви описали ваш спосіб лікування молодої жінки, званої Анна О., яка впала у відчай. Ви застосували новий метод — «оздоровлення словом». Ця терапія ґрунтується

---

¹ У Шекспіровій трагедії «Макбет» (дія п'ята, сцена перша) королівський лікар каже про леді Макбет: «А хворі душі хоч глухий подушці // Відкритись прагнуть. // Їй — духівника, // Не лікаря потрібно». (Переклад Бориса Тена.)

на з'ясуванні причини, на розгадуванні заплутаних психічних асоціацій. Женя каже, що ви єдиний медик на всю Європу, який може запропонувати справжнє психологічне лікування.

Анна О.! Від цього імені Броєр здригнувся й пролив каву, підносячи чашку до губ. Сподіваючись, що фройляйн Саломе не помітила цього, він витер руку серветкою. Анна О., Анна О.! Неймовірно! Куди не поверни, всюди наткнешся на Анну О. — секретне, кодове ім'я Берти Паппенгайм. Скрупульозно обачливий, Броєр ніколи не називав справжніх імен своїх пацієнтів, коли разом зі студентами обговорював випадки хвороб. Натомість вдавався до псевдонімів — змінених на попередні букви в алфавіті ініціалів. Таким чином Б. П. у Берти Паппенгайм перетворилося на А. О., або Анну О.

— Женя був під сильним враженням від вас, докторе Броєр. Описуючи вашу навчальну конференцію та лікування Анни О., він сказав, що удостоївся честі стояти в сьайві генія. А Женя ж то не вразливий хлопець. Я ніколи не чула від нього таких слів. Ось тоді я вирішила, що мушу колись та й зустрітись, заізнатись з вами, а може, й навчатись у вас. Але оте моє «колись» стало невідкладним, коли за останні два місяці погіршився стан Ніцше.

Броєр озирнувся. Багато хто з відвідувачів уже поснідав і пішов собі, а він досі сидів, цілком відособившись від Берти й розмовляючи з дивовижною жінкою, що завдяки Берті увійшла в його життя. Броєра пройняв холодний дріж. Невже ніде не вдасться сховатися від Берти?

— Фройляйн... — відкашлявшись, Броєр змусив себе аргументувати. — Ваш брат описав поодинокий випадок, у якому я застосував суто експериментальну методику. Немає підстав вважати, що ця особлива методика допоможе вашому приятелю. Фактично є всі підстави вважати, що не допоможе.

— Це ж чому, докторе Броєр?

— На жаль, нема часу на докладну відповідь. Наразі за-
вважу, що в Анни О. й вашого приятеля зовсім різні недуги.
Вона хворіла на істерію й потерпала від певних симптомів
втрати дієздатності. Їх, мабуть, описав вам брат. Мій метод
полягав у систематичному усуненні кожного з них. Загіпноти-
зувавши пацієнтку, я допомагав їй пригадати забуту психічну
травму, що спричинила той чи інший симптом. Як тільки вда-
валося знайти конкретну причину, він зникав.

— Припустімо, докторе Броєр, що ми вважаємо відчай
симптомом. Чи не могли б ви впливати на нього в такий самий
спосіб?

— Відчай — це не медичний симптом, фройляйн. Це
щось невиразне й невизначене. Кожен із виявів хвороби
Анни О. стосувався певної частини тіла; причиною кожного
став спалах інтрацеребрального збудження на нервовому
ґрунті. Судячи з вашого опису, відчай гера Ніцше стосуєть-
ся тільки мислення. Немає методів лікування людини в та-
кому стані.

Уперше за весь час Лу Саломе завагалася.

— Але ж, докторе Броєр, — вона знову поклала долоню
на його руку, — перед тим як ви почали працювати з Анною
О., взагалі не було психотерапевтичного лікування істерії. Як
знаю, медики застосовували тільки купелі й ці жахливі елек-
тричні удари. Я цілком певна, що ви — і, мабуть, тільки ви —
змогли б розробити новий підхід до хвороби Ніцше.

І тут доктор зауважив, котра година. Треба повертатися
до Матільди.

— Фройляйн, я зроблю все можливе, щоб допомогти
вашому приятелеві. Дозвольте вручити вам мою візитівку.
Зустрінуся з вашим другом у Відні.

Лу Саломе кинула оком на картку, перш ніж покласти її
в гаманець.

— Докторе Броєр, боюся, що це не така проста річ. Ніцше, так би мовити, не належить до пацієнтів, ладних допомогти лікареві. Правду кажучи, він і не знає, що я тут розмовляю з вами. Він дуже замкнутий, гордий і ніколи не признається в тому, що потребує допомоги.

— Але ви кажете, що він відкрито говорить про самогубство.

— У кожній розмові, у кожному листі. Але не просить допомогти. Якби він знав про нашу розмову, то ніколи б не пробачив мені і — я певна цього — відмовився б проконсультуватися з вами. Навіть якби мені якось вдалося намовити Ніцше зробити це, то на консультації він обмежився б своїм тілесним нездужанням. Ніколи й нізащо не став би просити вас полегшити його відчай. У нього глибоке переконання про слабкість і силу.

Прикро вражений Броєр уже нетерпеливився.

— Отже, фройляйн, драма ускладнюється. Хочете, щоб я зустрівся з таким собі професором Ніцше, якого ви вважаєте одним із найбільших мислителів сучасності, аби переконати його, що життя — чи принаймні його життя — варте того, щоб жити. І на додачу я маю діяти так, щоб наш філософ ні про що не здогадався.

Лу Саломе кивнула, глибоко зітхнула й відкинулася на спинку стільця.

— Але як це здійснити? — спитав сам себе Броєр і зразу ж відповів: — По-перше, вилікувати від розпачу — це вже недосяжна мета, як на медичну науку. А по-друге — умова, щоб пацієнта лікувати потайки, переправляє нашу справу до сфери фантастики. Може, є й інші перешкоди, про які ви ще не сказали? Може, професор Ніцше говорить тільки санскритом або ж відмовляється покинути свою відлюдну оселю в Тибеті?

Броєр почувався пустотливо, але, помітивши, що Лу Саломе задумалася, швидко опанувався.

— Серйозно, фройляйн Саломе. Як мені це зробити?

— Ось бачите, докторе Броєр! Тепер ви розумієте, чому я розшукувала саме вас, а не когось менш знаного!

Дзвони церкви Сан-Сальваторе бемкнули годину. Десята. На цей час Матільда вже тривожиться. Ех, якби не вона... Броєр знову дав знак офіціантові. Чекаючи на рахунок, Лу Саломе виголосила незвичайне запрошення:

— Докторе Броєр, чи не завітали б ви завтра до мене на сніданок? Я вже сказала раніше, що якимсь мірою відповідаю за відчай професора Ніцше. Мушу багато чого ще вам сказати.

— На жаль, завтра я не зможу. Не щодня вродлива жінка запрошує мене на сніданок, але мушу вам відмовити, фройляйн. Я приїхав сюди з дружиною, і дуже небажано знову покинути її саму.

— Якщо так, то запропоную інший план. Я пообіцяла братові навідати його в цьому місяці. Справді, до останнього часу я мала намір поїхати туди з професором Ніцше. Коли буду у Відні, тоді, з вашого дозволу, повідомлю вам додаткові дані. А тим часом я спробую вмовити професора Ніцше, щоб проконсультувався з вами про погіршення його фізичного стану.

Разом вони вийшли з кафе. Лише кілька відвідувачів засиділося там, коли офіціанти прибирали зі столів. Броєр уже ладен був розпрощатися, але Лу Саломе взяла його попід руку й пішла поруч.

— Докторе Броєр, ця година проминула дуже вже швидко. Я жадібна й хочу забрати у вас більше часу. Чи можна мені пройтися з вами до готелю?

Ці слова вразили Броєра суто чоловічою сміливістю, а проте з її вуст вони звучали доречно й невимушено — саме

так, по-природному, люди мали б говорити й жити. Якщо Лу Саломе подобається чоловіче товариство, то чому б їй не взяти доктора попід руку й не спитати дозволу пройтися разом? Але котра з-поміж його знайомих жінок ось так висловилася б? Ця жінка зовсім іншого покрою. Вона вільна!

— Ніколи мені не було так жаль відмовлятися від запрошення, — відповів Броєр, притиснувши до себе її руку, — але мені час повернутись, і то самому. Моя віддана серцем дружина, нині занепокоєна, чекатиме біля вікна, і мій обов'язок — це зважати на її почуття.

— Звичайно ж, але... — Лу Саломе вивільнила руку й стояла віч-на-віч із доктором, замкнена в собі, по-чоловічому сильна. — Але, як на мене, слово «обов'язок» дуже важке й гнітюче. Я звела число своїх обов'язків до одного — завжди берегти власну свободу. Шлюб і його оточення у вигляді володіння та ревнощів поневолюють дух. Вони ніколи не запанують наді мною. Сподіваюся, докторе Броєр, що настане час, коли ні чоловіки, ні жінки не тиранізуватимуть одні одних своєю слабкістю. — Вона відвернулася, цілком певна, що повернеться. — *Auf Wiedersehen*¹. До нашої наступної зустрічі — у Відні.

---

¹ До побачення (нім.).

РОЗДІЛ 2

По чотирьох тижнях Броєр сидів за столом у своєму кабінеті на вулиці Бекерштрассе, 7. Була четверта година дня, і він нетерпляче ждав приходу фройляйн Саломе.

Доктор не звик до перерв під час робочого дня, але нині, прагнучи побачити її, дуже швидко впорався з трьома пацієнтами. У всіх були нескладні випадки, з якими не доводилося перетрудуватися.

Обидва перші, чоловіки більш як шістдесяти років, потерпали від майже однакових порушень здоров'я — утруднення в диханні та сухого різкого бронхіального кашлю. Кілька років Броєр лікував їх від хронічної емфіземи, яка в холодну й вогуку погоду супроводжувалася гострим бронхітом — додатковою серйозною загрозою легеням. Обом пацієнтам він прописав морфін проти кашлю (порошок Довера, п'ять гранул по три рази на день), невеликі дози відхаркувального (іпекакуани), парові інгаляції та гірчичники на груди. Хоча дехто з медиків і висміював гірчичники, та Броєр вважав їх дієвими й часто призначав ці ліки, особливо цього року, коли чи не половина Відня злягла від хвороб дихальних шляхів. Ось уже три тижні городяни замість сонця бачили завісу нещадної морозистої мжички.

Третій пацієнт, слуга кронпринца Рудольфа, був неспокійний рябий молодик, хворий на горло й такий сором'язливий, що Броєр мусив суворо скомандувати йому роздягтися для огляду. Діагностовано фолікулярний тонзиліт. Хоча Броєр був прихильник раннього видалення мигдаликів ножицями й щипцями, та сьогодні вирішив, що ці залози ще не визріли до

операції. Натомість прописав холодні компреси на горло, полоскання бертолетовою сіллю й інгаляції розпиленої карбонізованої води. За цю зиму в пацієнта вже втретє трапилося запалення горла, тож Броєр порадив щодня брати холодні ванни, щоб загартовувати шкіру й поліпшувати опірність організму.

А тепер, чекаючи фройляйн Саломе, доктор узяв листа, що надійшов від неї три дні тому. Так само сміло, як і в попередній записці, вона сповістила, що прийде до нього на консультацію сьогодні о четвертій. У Броєра затріпотіли ніздрі: «Вона повідомляє мене, о котрій годині прибуде. Видає указ. Удостояє мене честі...»

Але він зразу ж осадив себе: «Не сприймай себе так серйозно, Йозефе. Яка різниця? Так вийшло, що в середу поплудні випав найкращий час, щоб побачитися з фройляйн Саломе, і байдуже, що вона ніяк не могла дізнатися про те. Яка вже тут різниця — у цій заплутаній ситуації?»

«Вона повідомляє мене...»

Броєр задумався про тон свого голосу, позначений тим самим дутим чванством, яким його дратували медики-колеги на зразок Біллерота¹ й Шніцлера-старшого² та численні відомі пацієнти на зразок Брамса й Вітггенштайна³. У близьких знайомих, які переважно більшістю були його пацієнтами, Броєру найбільше подобалася скромність. Саме цією рисою характеру привертав його до себе Антон Брукнер⁴. Напевно,

---

¹ Теодор Біллерот (1829—1894) — німецький лікар, основоположник абдомінальної хірургії, талановитий піаніст і скрипаль.

² Йоганн Шніцлер (1835—1893) — німецький (австрійський) ларинголог, батько відомого австрійського літератора Артура Шніцлера.

³ Карл Вітггенштайн (1847—1913) — австрійський підприємець, власник сталевого картелю, батько видатного філософа Людвіга Вітггенштайна.

⁴ Антон Брукнер (1824—1896) — австрійський композитор і органіст.

Антон ніколи не стане таким видатним композитором, як Брамс, та принаймні не цілуватиме землі в себе під ногами.

Понад усе Броєр любив товариство нешанобливих синів кількох своїх знайомих — молодих Гуго Вольфа¹, Густава Малера², Тедді Герцля³ й цього неймовірного студента медицини Артура Шніцлера. Почувався рівнею цим юнакам і, коли його не чув жоден літній чоловік, потішав їх їдкими жартами про панівний клас. Наприклад, минулого тижня на балу в поліклініці Броєр розвеселив гурт молодих людей, що обступили його, таким дотепом: «Еге ж, це свята правда, що віденці побожні. Їхній бог зветься Етикет».

Броєр — як завжди, науковець — згадав, з якою легкістю він за кілька хвилин перейшов від одного психічного стану до іншого — від зарозумілості до скромності. Яке цікаве явище! Чи вдасться повторити такий перехід?

Броєр зразу ж і влаштував уявний експеримент. Спершу спробував увійти в образ віденця з усією його пихатістю, яку сам віддавна ненавидів. Чванливо надимаючись, стиха бурмочучи під ніс «як вона посміла!», скошуючи очі й гнівно, аж до відчутного тиску, напружуючи передні частини головного мозку, він знову відчув роздратування й обурення, притаманні людям, що ставляться до себе самих надто вже серйозно. Тоді, глибоко віддихнувши й розслабившись, Броєр дав розвіятися всьому напускному й повернувся до власного «я» — до стану психіки, коли можеш покепкувати з самого себе, зі своєї смішної пози.

Він зауважив, що в кожного з цих станів психіки є власне емоційне забарвлення: бундючність характерна гострими

---

¹ Гуго Вольф (1860—1903) — австрійський композитор і музичний критик.

² Густав Малер (1860—1911) — австрійський композитор і диригент.

³ Теодор Герцль (1860—1904) — єврейський журналіст і письменник, засновник Всесвітньої сіоністської організації.

кутами — недоброзичливістю та дратівливістю, а також зарозумілістю та прагненням самоти. Натомість інший стан відзначався щирістю, м'якістю й примирливістю.

«Це були визначені, упізнавані емоції, — думав Броєр, — причому помірні. А як щодо сильніших емоцій і психічних станів, які їх викликають? Чи є спосіб контролювати ці сильніші почуття? Чи не приведе він до ефективної психологічної терапії?»

Доктор замислився про власний досвід. Найменш стійкий стан психіки зумовлювали жінки. Бувало, як-от сьогодні, що Броєр почувався міцним і безпечним у фортеці свого кабінету. Тоді він бачив жінок такими, якими вони є насправді, — відчайдушними честолюбними істотами, які завзято поборюють нескінченні гнітючі проблеми повсякденного життя; бачив дійсність жіночих грудей — скупчення клітин молочних залоз, що плавають у ліпоїдних калюжках. Він знав про всілякі виділення, дисменореї, ішіаси й різноманітні протрузії — опущення сечового міхура та випадення матки, розбухлі блакитні гемороїди та варикозні вени.

Але бували й інакші часи, коли Броєра зачаровували й заполоняли жінки, більші за саме життя; коли їхні груди надималися в могутні чарівні півкулі, коли його охоплювало дивовижне прагнення злитися з жіночим тілом, упиватися молоком із сосків, проникнути в їхнє тепло й вологу. Такий настрої міг приголомшити, перевернути життя доктора, а в лікуванні Берти коштував майже всього, чим він дорожив.

Усе залежало від перспективи, від переходу з одного стану психіки в інший. Якби Броєр зумів навчити пацієнтів вдаватися до такого переходу, то й справді став би тим, кого потребувала фройляйн Саломе, — медиком, що лікує відчай.

Хтось урвав його роздуми, відчинивши й зачинивши двері приймальні. Броєр перегородив трохи, щоб не видатися надміру

схвильованим, а тоді увійшов у приймальню привітати Лу Саломе. Вона змокла під зливою, в яку переросла морозна віденська мжичка. Броєр не встиг допомогти гості скинути пальто, вона впоралася з цим сама й передала мокру одежину фрау Бекер — медсестрі й реєстраторці.

Провівши фройляйн Саломе до кабінету й кивнувши на важке чорне крісло, оббите м'якою шкірою, Броєр сів поруч неї й не втримався від зауваження:

— Бачу, ви волієте робити все самотужки. Хіба це не відбирає чоловікам приємність прислужити вам?

— Ми ж обоє знаємо, що деякі послуги чоловіків не конче корисні здоров'ю жінок!

— Вашому майбутньому чоловікові доведеться ґрунтовно переінакшитися. Нелегко позбутися звичок, яких набрався за все життя.

— Заміжжя? Ні, воно не для мене! Я вам про те вже сказала. Мабуть, годилося б подружнє життя з неповним робочим днем чи тижнем, але понад те — нічого такого, що зобов'язує.

Дивлячись на самовпевнену вродливу відвідувачку, Броєр доходив висновку, що ідея подружжя з неповною зайнятістю доволі приваблива. Хоч-не-хоч, а таки випускаєш з уваги, що ця жінка вдвічі молодша, ніж ти сам. Вона носить скромну довгу чорну сукню, застебнуту на всі ґудзики аж до шиї, й кутає плечі хутряною накидкою з крихітною лисячою мордочкою та лапками. «Дивно, — подумав Броєр, — у Венеції в холодну пору вона скинула хутро, а тут, у моєму аж надто натопленому кабінеті, вчепилася в нього. Так чи сяк, а настав час узятися до справи».

— Що ж, фройляйн, — сказав він, — поговорімо про хворобу вашого приятеля.

— У нього відчай, а не хвороба. Маю кілька рекомендацій. Чи можна поділитися з вами думкою про них?

«Невже нема межі отакій зарозумілості? — безмовно обурився доктор. — Ця фройляйн говорить так, ніби вона не зелена школярка, а моя колега — керівник клініки, лікарка з тридцятирічним досвідом. Заспокойся, Йозефе! — подумки grimнув він на себе. — Вона дуже молода й не поклоняється віденському богові — Етикету. До того ж Лу Саломе знає цього професора Ніцше краще, ніж я. Вона напрочуд розумна й, напевно, має сказати щось важливе. Йй-бо, я не маю уявлення, як лікувати відчай; сам не можу позбутися цього відчаю».

— Звичайно, фройляйн, — спокійно відповів він. — Будь ласка, діліться.

— Сьогодні вранці я зустрілася з братом Женею. Він сказав, що в лікуванні Анни О. ви застосовували гіпноз, щоб допомогти їй згадати психологічний збудник розвитку кожного з симптомів. Пригадую, у Венеції ви сказали мені, що з'ясувати, звідки взявся кожний симптом, — це спосіб якимось усунути його. Ось це «якось» заінтригувало мене. Сподіваюсь, що одного дня, коли в нас буде більше часу, ви поясните мені, яким чином ось це з'ясування впливає на симптом.

Броер труснув головою й махнув руками, повернувши долоні до Лу Саломе.

— Це емпіричне спостереження. Навіть якби ми говорили цілу вічність, то, на жаль, я б не спромігся на докладне пояснення. Які ж у вас рекомендації, фройляйн?

— Ось моя перша рекомендація: навіть не пробуйте застосувати метод гіпнозу на Ніцше. Нічого не вдасться! Його розум, інтелект — це диво, одне з див світу. Самі побачите. А проте Ніцше — зачитую одну з його улюблених фраз — тільки людина, занадто вже людина, і в нього є свої вразливі місця.

Знявши з себе хутро, Лу Саломе помалу звелася, підійшла до софи й поклала туди його. Вона кинула оком на оправлені в рамках дипломи, що висіли на стіні, поправила

один із них, що трохи перекособочився, а тоді сіла, схрестила ноги й повернулася до опису філософа:

— Ніцше неймовірно вразливий у всьому, що стосується влади. Він відмовляється залучатися до будь-якої діяльності, коли трактує її як поступку своєю владою комусь іншому. У своїй філософії він прихильний до греків, що творили перед Сократом, особливо ж уподобав їхню концепцію агону¹, яка полягає в тому, що людина може розвивати природні здібності тільки у змаганні. Ніцше не вірить у мотиви будь-кого, хто відмовляється від змагання й проголошує себе альтруїстом. Його наставником у цьому плані був Шопенгауер². На його думку, ніхто не бажає допомагати комусь іншому. Навпаки — люди прагнуть лише домінувати й нарощувати свою міць. Кілька разів Ніцше поступався своєю владою комусь іншому й щоразу нервувався та лютував. Так сталось у стосунках із Ріхардом Вагнером. Мабуть, так стається і в стосунках зі мною.

— Що ви мали на увазі, сказавши про стосунки з вами? Чи правда, що ви певною мірою відповідаєте за великий відчай професора Ніцше?

— Професор вважає, що так воно і є. Ось звідки взялася моя друга рекомендація: не старайтеся стати моїм союзником. Бачу, ви здивувалися... Щоб ви зрозуміли, мушу розповісти все про мої стосунки з Ніцше. Нічого не оминатиму й відповім на всі ваші запитання. Буде нелегко. Довіряюся вам, але хай мої слова стануть нашою таємницею.

---

¹ В Античній Греції — змагання, зокрема й музичні, які відбувалися під час урочистих ігор.

² Згідно з ученням Артура Шопенгауера (1788—1860), діяльністю людини керують три головні мотиви: злоба, егоїзм і співчуття. З них тільки останній можна вважати моральним. Ніцше захопився творами цього німецького філософа-ідеаліста, будучи студентом Боннського університету.

— Звичайно, ви можете на це розраховувати, фройляйн, — відповів Броєр, захоплюючись її прямою й дивуючись, що так приємно говорити з цією відвертою особою.

— Що ж... Уперше я зустрілася з Ніцше десь вісім місяців тому, у квітні...

Постукавши, увійшла фрау Бекер і принесла каву. Якщо й здивувалася, побачивши Броєра поруч Лу Саломе, а не на звичайному місці за столом, то не дала по собі пізнати. Мовчки, без жодного слова, вона поставила тацю з порцеляною, ложечками, блискучим сріблястим кавником і зразу ж вийшла. Броєр наливав каву, а Лу Саломе розповідала.

— Торік я виїхала з Росії через те, що мала клопоти з дихальною системою. Нині мій стан здоров'я значно покращився. Спочатку мешкала в Цюриху, вивчала теологію в Бідермана¹ й працювала з поетом Готтфрідом Кінкелем². Здається, я ще не сказала, що з мене честолюбна поетеса. На початку цього року ми з матір'ю перебралися до Рима, і Кінкель надіслав Мальвіді фон Майзенбуг³ рекомендаційного листа про мене. Ви знаєте її. Вона написала «Мемуари ідеалістки».

Броєр кивнув. Був ознайомлений із працями Мальвіді фон Майзенбуг і знав про її боротьбу за права жінок, радикальні політичні реформи та різноманітні зміни в шкільництві. З її творчості він найнижче цінував недавно опубліковані антиматеріалістичні трактати й вважав, що вони стоять на псевдонаукових засадах.

---

¹ Алоїз Бідерманн (1819—1885) — швейцарський філософ, протестантський теолог, один із провідних догматиків новогегельянської школи.

² Готтфрід Кінкель (1815—1882) — німецький поет, науковець і політичний діяч. У 1849 році був покараний довічною каторгою за революційну діяльність у Пфальці. Утік за кордон і вже не повернувся на батьківщину.

³ Мальвіда фон Майзенбуг (1816—1903) — німецька письменниця, перша в історії номінантка-жінка на Нобелівську премію.

— Отож я прийшла до літературного салону Мальвіди, — снувала Лу Саломе, — зустріла там чарівливого Пауля Ре¹, видатного філософа, і заприятелювала з ним. Колись давно гер Ре відвідував лекції Ніцше в Базелі, й згодом вони підтримували тісні стосунки. Було видно, що Ре захоплюється Ніцше, як ніким іншим. Невдовзі він вирішив: раз ми вже з ним приятелюємо, то Ніцше й мені також варто стати приятелями. Пауль... гер Ре... докторе... — Лу Саломе зашарілася тільки на мить, та цього вистачило, щоб Броєр спостеріг рум'янець, а вона зауважила його спостережливість, — з вашого дозволу називатиму його Паулем, бо саме так я звертаюся до нього, а сьогодні нам не до світської вишуканості. Хоч Пауль мені дуже близький, та я ніколи не пожертвую собою — не вийду заміж ні за нього, ні за будь-кого іншого! І я вже доволі довго пояснюю, — нетерпляче докинула вона, — чому мене на якусь мить залило рум'янцем. З усіх тварин тільки ми червоніємо, хіба ні?

Не знайшовши, що сказати, Броєр спромігся лише на кивок. Кілька хвилин у звичній обстанові медичного кабінету він почувався сильнішим, ніж під час їхньої останньої розмови, а тепер під впливом дівочої чарівливості відчував, як тоне його сила. Дивовижні були слова Лу Саломе про рум'янець: ніколи в житті доктор не чув, щоб жінка чи хтось інший так відверто говорив про соціальні стосунки. А їй усього двадцять один рік!

— Пауль був певен, що Ніцше і я подружимося, — розповідала Лу Саломе, — що ми ідеально підходимо одне одному. Він хотів, щоб я стала для Ніцше ученицею, протеже і другим «я». Хотів, щоб Ніцше став моїм учителем, моїм світським священиком.

---

¹ Пауль Ре (1849—1901) — німецький письменник, філософ-позитивіст і лікар.

Тихий стукіт у двері перебив мову Лу Саломе. Броєр відчинив, і фрау Бекер гучно шепнула, що прийшов пацієнт. Повернувшись на своє місце, доктор запевнив співрозмовницю, що в них обох цілком досить часу, бо ж не записаним попередньо пацієнтам належить довго чекати, і заохотив її розповідати далі.

— Отож, — повела вона далі, — Пауль влаштував зустріч у базиліці святого Петра, найменш підходящому місці для рандеву нашої нечестивої трійці — згодом саме так ми себе й назвали, хоча Ніцше часто вживав назву «піфагорійське товариство»¹.

Броєр упіймав себе на спогляданні не обличчя Лу Саломе, а її грудей. «Чи довго я це роблю? — подумав він. — Чи помітила вона це? Чи помічали інші жінки ось такі мої погляди?» Подумки він ухопив віника, вимів усі думки про секс і зосередився на очах та словах дівчини.

— Професор відразу ж припав мені до вподоби. Зовні він не імпозантний: середній зріст, ніжний голос, очі, що не кліпають і дивляться не так на світ, як у глиб себе самих, неначе пильнують якийсь схований скарб. Тоді я ще не знала, що він на три чверті сліпий. У ньому було щось неймовірно привабливе. Ось перші слова, які він мені мовив: «З яких зірок ми впали сюди — одне для одного?» Тоді ми втрьох почали розмову. І то яку! Незабаром збулися Паулеві сподівання на те, що Ніцше стане моїм другом і наставником. Інтелектуально ми були ідеальна пара. Наші думки перепліталися; він сказав, що в нас мізки близнят — брата й сестри. Ох, Ніцше декламував справдешні перли зі своєї останньої книжки, клав мої вірші на музику й відкрив мені те, що постановив запропонувати світові упродовж наступних десяти років. Вважав, що з його здоров'ям ще проживе не більш як десять років. А за якийсь час Пауль, Ніцше

---

¹ Піфагорійське товариство, засноване в VI ст. до н. е., зазнавало утисків, і згодом його розгромили. У 378 році опубліковано «Панаріон» — перелік ересей, до якого ввійшов також піфагореїзм.

і я вирішили жити втрьох — як одна сім'я. І наперед загадали провести цю зиму у Відні або ж у Парижі.

Утрьох — як одна сім'я! Кашлянувши, Броєр ніяково засовався на стільці. Зауважив, що Лу Саломе усміхається на його замішання. «Невже від неї нічого не приховаєш? Як проникливо могла б діагностувати ця жінка! Чи спадало їй коли-небудь на думку зробити кар'єру в медицині? Чи задумувалася б вона про це, якби була моєю студенткою? Моєю протежею? Моєю колегою, що працює поруч у лікарському кабінеті, в лабораторії?»

Це була могутня, справді всесильна фантазія, але наступні почуті слова вибили її з Броєрової голови.

— Так, я знаю, що світ не схвалює співжиття двох чоловіків і жінки, нехай навіть цнотливого. — Останнє слово Лу Саломе наголосила, причому доволі сильно, щоб запобігти всіляким хибним тлумаченням, і доволі м'яко, щоб воно не прозвучало як докір. — А ми просто вільнодумні ідеалісти, що відкидають обмеження, накинуті суспільством. Ми віримо в нашу здатність створити свою структуру моралі.

Броєр промовчав, і гостя вперше завагалася, не знаючи, про що говорити.

— Чи варто ще щось розповідати? Чи є ще час? Може, я вас прикро вразила?

— Будь ласка, розповідайте, *gnädiges Fräulein*¹. По-перше, я виділив час для вас. — Перехилившись через стіл, Броєр узяв календар і показав на великі ініціали Л. С., набазграні поверх напису «середа, 22 листопада 1882 року». — Як бачите, нікого іншого не передбачено на сьогоднішнє пообіддя. По-друге, ви не вразили мене. Навпаки, я захоплююся вашою безпосередністю й відвертістю. Якби ж то всі друзі говорили так щиро! Життя стало б багатше й природніше.

---

¹ Милостива панно (нім.).

Нічого не відповівши на цю похвалу, Лу Саломе долила собі кави й повела далі свою історію.

— Насамперед треба виразно зазначити, що мої стосунки з Ніцше були тісні, але тривали недовго. Ми зустрілися лише чотири рази, й щоразу нас майже невідлучно супроводжували чи то моя мати, чи то Паулева, чи то сестра Ніцше. Нам таки рідко траплялося погуляти чи поговорити віч-на-віч. Інтелектуальний медовий місяць нашої нечестивої трійці теж випав короткий. Почався розкол. Тоді наринували романтичні й похитливі почуття. Напевно, вони були вже з самого початку. Мабуть, я мала б відповідати за те, що не розпізнала їх.

Вона струснулася, ніби хотіла скинути з плечей таку відповідальність, і знову взялася снувати низку вирішальних подій.

— Наприкінці нашої першої зустрічі мій план цнотливого співжиття утрюх занепокоїв Ніцше. Той вважав, що світ не готовий до такого, й попросив мене зберегти наші наміри в таємниці. Особливо турбувався він за свою родину: ні в якому разі не можна допустити, щоб про нас дізналися мати й сестра. Отака умовність! Здивована й розчарована, я задумалася, чи часом він не ввів мене в оману своїми сміливими сентенціями й вільнодумними прокламаціями. Незабаром Ніцше дійшов іще рішучішого висновку: такий спосіб життя був би для мене соціально небезпечним, а то й руйнівним. А щоб запобігти такому лиху, він вирішив запропонувати мені руку й серце, отож попросив Пауля передати мені цю пропозицію. Уявляєте, в яке становище поставив його Ніцше? Однак Пауль, вірний своєму приятелеві, задля обов'язку сказав мені, хоча й знехотя, про цей намір.

— Це вас здивувало? — спитав Броер.

— Дуже. Особливо через те, що таке сталося після нашої першої ж зустрічі. Це також збентежило мене. Ніцше — велика людина, у нього сила, м'якість, незвичайна зовнішність. Не стану заперечувати, докторе Броер, мене він дуже сильно при-

ваблює, але не як коханець. Може, він відчув цей потяг і не повірив, коли я запевнила, що в мене ані гадки про одруження й любовні інтриги.

Від раптового пориву вітру задеренчали шибки, і це на мить відвернуло увагу Броєра. Несподівано йому занили шия і плечі. Доктор слухав так зосереджено, що кілька хвилин не поворухнув жодним м'язом. Інколи пацієнти вели з ним розмови про особисте, але далеко не такі, як ось ця. Ніколи не траплялося, щоб ось так — правду у вічі, ще й оком не зморгнувши. Берта багато про що признавалася, але тільки тоді, коли бувала без тями. Натомість Лу Саломе була при тямі. Хай навіть описувала давні події, та час від часу поставав такий інтим, що Броєрові здавалося, ніби тут розмовляють двоє закоханих. Неважко зрозуміти, чому Ніцше запропонував одружитися з нею після однієї лише зустрічі.

— І що тоді, фройляйн?

— Тоді я постановила повестися з ним відвертіше, коли зустрінемося. Постанова виявилася не конче потрібною. Ніцше швидко втямив, що одруження лякає його десь так само, як мене відштвухує. За два тижні ми побачилися над озером Орта, й Ніцше зразу ж сказав, щоб я злегковажила його пропозицію. Натомість закликав мене приєднатися до нього в пошуках ідеальних стосунків — пристрасних, цнотливих, інтелектуальних і нешлюбних. Ми поєднались утрюх. Ніцше так уподобав ідею про наше гуртове співжиття, що одного дня в Люцерні наполіг, аби ми стали до фотографії — єдиного зображення нашої нечестивої трійці.

На світліні, що Лу Саломе вручила Броєрові, двоє чоловіків упряглись у візок, а в ньому вона стоїть навколішки, помажуючи маленьким батіжком.

— Вусатий чоловік, що стоїть попереду й дивиться вгору, — це Ніцше, — тепло мовила вона. — А той другий — Пауль.

Броєр уважно оглянув фотографію. Було прикро дивитися на цих двох зворушливих скованих велетнів, яких запрягла й поганяє батіжком юна красуня.

— Як вам подобається моя стайня, докторе Броєр?

Уперше один із її дотепних коментарів виявився невдалим. Броєр несподівано пригадав, що перед ним дівчина, якій лише двадцять один рік, і почувався ні в сих ні в тих. Неприємно помічати вади в цьому досконалому створінні. Усім серцем доктор співчував цим двом чоловікам у кабалі — побратимам. Звичайно ж, він міг стати одним із них. «Гостя, мабуть, відчула свій промах», — подумав Броєр, зауваживши, як поспішно вона змінила тему й повернулася до своєї розповіді.

— Ми зустрілися ще двічі — в Таутенбергу, близько трьох місяців тому; в нашому гурті була тоді сестра Ніцше. А в Лейпцигу нам підтримувала компанію Паулева мати. Ніцше безперервно писав мені листи. Ось один із них — відповідь на мої слова про зворушення його книжкою «Світанок».

Лу Саломе простягла короткого листа, й Броєр швидко прочитав написане.

Моя дорога Лу, в мене теж настають світанки, але не барвисті! Я вже гадав був, що не зможу знайти друга у своєму найбільшому щасті та стражданні, але тепер мені здається, що таки вдасться здійснити золоту можливість на обрії мого майбуття. Я зворушуюся щоразу, коли думаю про смілу й щедру душу моєї любої Лу.

Ф. Н.

Броєр мовчав. Тепер він почував ще тісніший симпатійний зв'язок між собою й Ніцше. «Знаходити світанки й золоті можливості, любити смілу, щедру душу, — думав він, — таку потребу має кожен принаймні один раз у житті».

— Тим часом, — розповідала Лу, — Пауль почав мені писати такі самі палкі листи. Попри всі мої найкращі посередницькі зусилля, в нашій трійці тривожно наростала напруженість. Дружба між Паулем і Ніцше швидко сходила нанівець. Зрештою, вони стали паплюжити один одного в листуванні зі мною.

— Але, звичайно ж, — докинув Броєр, — вас не здивувало, що двоє палких мужчин так повелись у близьких стосунках із однією жінкою?

— Мабуть, я наївна. Вірила, що ми втроєх зможемо розумно жити й разом провадити серйозну філософську роботу.

Очевидно знічена від Броєрового питання, Лу Саломе звелася, злегка потяглася й рушила до вікна. По дорозі зупинилася, щоб оглянути кілька предметів на столі — бронзову ступку й товчачик часів Відродження, маленьку єгипетську поховальну статуетку та химерну дерев'яну модель півколових каналів вну-трішнього вуха.

— Напевно, я вперта, — сказала гостя, дивлячись у вікно, — але мені досі не віриться, що наше співжиття утроєх було неможливе! Воно могло б здійснитись, якби не втрутилась одіозна сестра Ніцше. Ніцше запросив мене провести літо разом з ним і Елізабет у Таутенбергу, маленькому селі в Тюрингії. З нею та Ваґнером ми зустрілися в Байройті й відвідали його оперу «Парсіфаль». А тоді гуртом помандрували до Таутенберга.

— Чому ви назвали її одіозною, фройляйн?

— Елізабет — це сварлива, нечесна й підла дурепа-антисемітка. Якось я помилилася — сказала їй, що Пауль єврей, то вона вже постаралася, щоб усе коло Ваґнерових приятелів дізналося про це. І все це для того, щоб Пауль ніколи не був бажаним гостем у Байройті.

Броєр відставив набік чашку з кавою. З самого початку Лу Саломе заколихала його — завела в солодке безпечне царство любові, мистецтва та філософії, а тепер її слова повернули

до дійсності, до потворного світу антисемітизму. Того ж самого дня він прочитав у газеті «Ное фрае пресе» статтю про угруповання молодиків, що вештаються в університеті, вриваються в аудиторії, кричать «*Juden hinaus!*»¹ і виганяють усіх євреїв, а якщо хтось чинить опір, то його виволікають звідти.

— Фройляйн, я теж єврей, тому мені конче треба дізнатися, чи поділяє професор Ніцше антисемітські погляди своєї сестри.

— Я знаю, що ви єврей. Женя сказав мені про це. Вам треба взяти до уваги, що Ніцше цікавить лише правда. Він ненавидить брехню, породжену упередженнями, й самі упередження. Він ненавидить антисемітизм своєї сестри. Його жахає й обурює те, що Бернгард Ферстер², один із найвідвертіших і найзлобніших антисемітів у Німеччині, учає до неї. Ця Елізабет...

У неї прискорилася мова, на октаву піднялася тональність голосу. Видно, Лу Саломе усвідомлювала, що збивається з наміченої заздалегідь лінії розповіді, але не могла стриматися.

— Елізабет — це суще жахіття, докторе Броєр. Вона назвала мене повією. Збрехала братові — сказала йому, що я показую всім цю фотографію й хвалюся, що він дуже любить смак мого батога. Вона завжди бреше! Це небезпечна жінка. Запам'ятайте мої слова. Одного дня вона заподіє Ніцше велике лихо!

Кажучи це, Лу Саломе стояла, міцно вхопившись за спинку стільця. Сівши, вона заговорила спокійніше:

— Можете уявити, які непрості були ці три тижні в Таутенбергу з Ніцше й Елізабет. Наодинці з ним я прекрасно проводила час. Чудові прогулянки й глибокі розмови про всяку всячину... іноді стан здоров'я дозволяв Ніцше говорити десять

---

¹ Євреї, геть звідси! (нім.)

² Бернгард Ферстер (1843—1889) — німецький учитель, політичний агітатор; чоловік сестри Фрідріха Ніцше.

годин упродовж дня! Цікаво мені, чи колись була така філософська відкритість між двома особами. Ми говорили про відносність добра і зла, про потребу звільнитися від пут суспільної моралі задля того, щоб морально жити, про релігію вільнодумців. Слова Ніцше видавалися істиною: у нас були мізки двійнят, ми могли дуже багато чого сказати одне одному половиною слова, половиною речення, самим тільки жестом. Однак цей рай отруїла його сестра-зміючка. Не спускала з нас ока. Бачила я, як вона підслушує, нічого не розуміючи, й замишляє щось недобре.

— Скажіть, навіщо Елізабет обмовляє вас.

— Бо вона бореться за місце в житті. Ця обмежена, духовно бідна жінка не може дозволити собі поступитися братом іншій жінці. Вона усвідомлює, що Ніцше був, є і завжди буде тим єдиним, за що її можна цінувати.

Лу Саломе глянула на свій годинник, а тоді на зачинені двері.

— Я непокоюся, що ви марнуєте на мене час, тому коротко розповім решту історії. Минулого місяця, хоча Елізабет заперечувала, Пауль, Ніцше і я провели три тижні в Лейпцигу з Паулевою матір'ю й провадили там серйозні філософські дискусії, зокрема про розвиток релігійних вірувань. Ми розлучились якихось два тижні тому, коли Ніцше ще гадав, що ми втрюх проведемо весну в Парижі. Але таке не збудеться, тепер я це знаю. Сестрі таки вдалося налаштувати Ніцше проти мене, а віднедавна він почав надсилати Паулеві й мені листи, сповнені відчаю та ненависті.

— І як тепер справи, фройляйн Саломе?

— Усе зіпсувалося. Пауль і Ніцше стали ворогами. Пауль сердиться щоразу, коли читає адресованого мені листа від Ніцше, й щоразу, коли чує про мої ніжні почуття до Ніцше.

— Невже Пауль читає ваші листи?

— Чом би й ні? Наша дружба поглибшала. Гадаю, що ми завжди будемо близькими приятелями. У нас немає секретів,

ми навіть даємо одне одному читати наші щоденники. Пауль уклінно прохав, щоб я розірвала стосунки з Ніцше. Зрештою я поступилася й написала Ніцше, що завжди цінуватиму нашу дружбу, але наше співжиття втрюх уже неможливе. Я призналася, що зазнала дуже сильного болю й вельми руйнівного впливу від його сестри та матері, від сварок між ним і Паулем.

— І як він повівся?

— Несамовито! Страхіливо! Він пише безумні листи — то образливі, то погрозливі, а то глибоко розпачливі. Ось подивіться на ці пасажі, що я одержала минулого тижня!

Лу Саломе простягла два листи, вже сам вигляд яких свідчив про велике збудження адресанта: нерівний почерк, багато слів скорочено або двічі-тричі підкреслено. Броєр примружився на абзаци, які вона обвела, але, не змігши нічого розібрати, крім кількох слів, віддав ці листи.

— Я забула, — сказала вона, — що його письмо важко читати. Дозвольте мені розшифрувати ось цього листа, адресованого Паулеві й мені: «Хай не дуже турбують Вас мої спалахи мегаломанії та ураженого марнославства, і якщо колись мені доведеться в пориві гніву накласти на себе руки, то не буде чим надто вже журитися. Що значать для Вас мої фантазії! ...Я дійшов такого розумного погляду на стан справ після того, як зажив — у розпачі — величезну дозу опіуму...» — Лу Саломе припинила читати. — Цього досить, щоб у вас склалось уявлення про відчай Ніцше. Я вже кілька тижнів гостюю в родинному Паулевому маєтку в Баварії, тож туди потрапляє вся моя кореспонденція. Пауль знищив найдошкульніші листи, щоб уберегти мене від болю, тільки ось цей якийсь прослизнув: «Якщо я відпущу вас від мене зараз, то тим самим страхіливо осуджу все Ваше буття. ...Ви нарobili шкоди, заподіяли зло — не тільки мені, але й усім людям, які мене полюбили; цей меч висить над Вами».

Вона подивилася на Броєра.

— Тепер, докторе, ви розумієте, чому я так настійно рекомендую вам у жоден спосіб не ставати моїм союзником?

Броєр глибоко затагся сигарою. Хоча почута мелодрама інтригувала й захоплювала, та він почувався ні в сих ні в тих. Чи доцільно дати згоду й залучитися до неї? Оце так джунглі! Оце так первобутні й всесильні взаємозалежності: нечестива трійця, розірвані стосунки Ніцше й Пауля, міцний зв'язок між Ніцше та його сестрою! Ще й ворожнеча між нею та Лу Саломе.

«Треба начуватися, — сказав сам собі доктор, — й триматися осторонь цих громів і блискавиць. Безумовно, найбільш вибухонебезпечна річ — це розпачлива любов Ніцше до Лу Саломе, тепер уже ненависть. Зрештою, вже пізно повертати оглоблі. Таж сам себе зобов'язав ще у Венеції, необачно давши Лу Саломе зрозуміти, що я ніколи не відмовляюся лікувати хворих».

Броєр повернувся до своєї гості.

— Ці листи допомагають мені зрозуміти вашу стривоженість, фройляйн Саломе. Я поділяю ваше занепокоєння здоров'ям вашого приятеля: його непохитність викликає побоювання, та й самогубство видається цілком можливим. Але яким чином ви переконаєте професора Ніцше відвідати мене, якщо майже не можете вплинути на нього?

— Так, у тому-то й клопіт, і я вже віддавна над цим роздумую. Саме лише звучання мого імені отруює життя Ніцше, тож мені доведеться діяти опосередковано. Звісно, це означає, що йому ніколи, ні в якому разі не можна дізнатися, що я умовилася з вами про візит. Нізащо не признавайтесь йому про це! А тепер, коли я вже знаю, що ви хочете зустрітися з Ніцше...

Поставивши на стіл чашку, Лу Саломе так пильно подивилася на Броєра, що йому довелося негайно відповісти:

— Звичайно, фройляйн. Я ж сказав вам у Венеції, що ніколи не відмовляюся лікувати хворих.

На те Лу Саломе широко усміхнулася. Ого, та в неї більша нервова напруга, ніж видавалося.

— Почувши таке запевнення, докторе Броер, я розпочну нашу кампанію заманювання Ніцше до вашого кабінету, причому так, щоб пацієнт ані не здогадувався про мою участь у цій справі. Він тепер такий збуджений, що — я цього певна — всі його друзі занепокоїлись і будуть раді всякому розумному плану допомоги. Завтра поїду до Берліна, а дорогою зупинюся в Базелі, щоб запропонувати наш план Францові Овербеку¹, давньому приятелю Ніцше. Нам допоможе ваша репутація діягноста. Гадаю, професор Овербек зможе переконати Ніцше, щоб той проконсультувався з вами про свій стан здоров'я. Якщо мені це вдасться, то дам вам знати листовно.

Вона квапливо поклала листи Ніцше в портмоне, рвучко звелася, обсмикнула на собі довгу спідницю, забрала з софи лисячу накидку й простягла руку Броєрові.

— А тепер, мій дорогий докторе Броер...

Коли Лу Саломе поклала долоню на руку Броєра, в нього прискорилося серцебиття. «Не будь старим дурнем», — подумав доктор, однак віддався чуттю тепла її долоні. Хотілося сказати цій дівчині, який приємний її дотик. Напевно, вона це відчувала, бо тримала його за руку, поки говорила.

— Сподіваюся, ми підтримуватимемо тісний зв'язок у цій справі. Не тільки через мої глибокі почуття до Ніцше й побоювання, що я мимоволі завинила в його нещасті. Є ще щось. Маю надію, що ми з вами ще й заприятелюємо. Як ви вже зауважили, в мене багато вад. Я імпульсивна, шокую вас і не зважаю на умовності. Але в мене є й переваги — зокрема, гостре чуття на шляхетність духу в людині. Зустрівши таку людину, волю не втрачати її. То що, будемо листуватися?

---

¹ Франц Каміль Овербек (1837—1905) — німецький теолог, історик церкви.

Відпустивши Броєрову руку, Лу Саломе рушила до дверей, але різко зупинилася й дістала з сумочки два томики.

— Ой, докторе Броєр, я мало не забула. Напевно, вам варто мати останні дві книжки Ніцше. Маючи їх, ви складете думку про його інтелект. Але хай Ніцше не знає, що ви бачили їх. Тоді б він запідозрив, що тут щось не те, бо дуже вже мало продано таких книжок.

Вона знову торкнулася Броєрової руки.

— Ще одне. Хоча в Ніцше мало читачів, та він певен, що колись прийде слава. Якось сказав мені, що йому належить післязавтра. Тож нікому не кажіть, що допомагаєте Ніцше. Нікому не називайте його імені. Якщо ви вчините інакше й він дізнається, то вважатиме це великою зрадою. Ваша пацієнтка Анна О. — це ж не її справжнє ім'я? Ви вживаєте псевдонім?

Броєр кивнув.

— Тоді я порадила б вам так само повестися й із Ніцше. *Auf Wiedersehen*, докторе Броєр.

Вона простягла руку.

— *Auf Wiedersehen, Fräulein*, — відповів Броєр, відкланюючись і притискаючи до губ її руку. Зачинивши двері за Лу Саломе, він глянув на дві тонкі книжечки в паперовій оправі й відзначив дивні назви — *Die Fröhliche Wissenschaft* і *Menschliches, Allzumenschliches*¹, перш ніж покласти їх на стіл. Доктор підійшов до вікна, щоб востаннє кинути оком на Лу Саломе. Вона розкрила парасольку, швидко зійшла зі сходів і, не оглядаючись, сіла у фіакар, що досі чекав її.

---

¹ «Весела наука» й «Людське, занадто людське» (нім.).

РОЗДІЛ 3

Відвернувшись від вікна, Броєр труснув головою, щоб позбутися думок про Лу Саломе. Тоді смикнув навислий над столом шнурок — дав фрау Бекер сигнал впустити пацієнта, що чекав у приймальні. Гер Перлрот, сутулий довгобородий єврей-ортодокс, нерішуче переступив через поріг кабінету.

Як невдовзі дізнався Броєр, п'ятдесят років тому гер Перлрот перебув тонзилектомію — травматичну операцію видалення мигдаликів — й мав про неї такі болючі спогади, що досі відмовлявся звертатися до лікарів. Ось і тепер хворий барився з візитом, аж поки, з його слів, «безнадійна ситуація зі здоров'ям» не залишила йому іншого вибору. Одразу ж відкинувши звичні манери медика, Броєр вийшов з-за стола й сів на стілець поруч нового пацієнта, щоб побалакати з ним, як ото з Лу Саломе, про всяку всячину. Вони розмовляли про погоду, про нову хвилю єврейської імміграції з Галичини, про заразний антисемітизм Австрійського товариства реформ¹, про їхнє спільне походження. Гер Перлрот, як і мало не вся віденська єврейська спільнота, знав і шанував Леопольда Броєра, Йозефового батька, тож за кілька хвилин став довіряти синові так, як колись батькові.

— Отже, гере Перлрот, — перейшов до діла Броєр, — чим я можу вам допомогти?

---

¹ Засноване 1880 року як Товариство захисту ремісників, 1882-го перейменоване в Австрійське товариство реформ; відзначалося популізмом і крайнім антисемітизмом.

— Докторе, я не можу мочитися — ні вдень, ні вночі. Ось приспічила мені мала потреба, біжу до вбиральні, але нічого не вдається. Стою, вистоюю, і зрештою падає крапля-друга. За якихось двадцять хвилин знов те саме. Знов мені хочеться до вітру, але...

Поставивши ще кілька запитань, Броер дізнався причину цих ускладнень. Очевидно, передміхурова залоза збільшилася й перекрила сечовивідний канал. Залишилося з'ясувати тільки одну важливу річ: доброякісна чи злаякісна ця пухлина простати. Під час ректальної пальпації доктор не виявив твердих ракових вузликів, натомість намацав губчастий доброякісний наріст.

Почувши, що немає ознак раку, гер Перлрот прояснів тріумфальною усмішкою, схопив Броєрову руку й поцілував її. Але знову спохмурнів, коли Броер описав, м'яко й заспокоїливо, як тільки міг, неприємну особливість лікування: сечівник належало розширювати — вводити в пеніс серію довгих металевих стрижнів різної товщини, тобто зондів. Броер не провадив таких процедур, тому скерував пацієнта до свого шурина Макса, уролога.

Гер Перлрот пішов собі, коли минула шоста, — час Броєрових виїздів на виклик. Спакувавши всім потрібним великий чорний шкіряний саквояж, доктор одягнув оторочене хутром пальто, надів циліндр і вийшов надвір, де вже чекав кучер Фішманн у парокінному екіпажі.

Поки Броер обстежував гера Перлрота, фрау Бекер підкликала з найближчого перехрестя *Dienstmann*'а — червоноокого й червононосого посильного, що носив велику службову бляху, капелюх зі шпичастим наголовком і надто простору, барви хакі шинель із еполетами. Відтак дала йому десять крейцерів, щоб побіг по Фішманна. Заможніший від більшості віденських медиків, Броер волів винаймати екіпаж на рік, ніж щоразу викликати його за потреби.

Як завжди, він вручив кучерові перелік адрес пацієнтів, що їх треба було відвідати. Броєр виїздив до них двічі на день — вранці, після легкого сніданку, тобто кави та хрустких трикутних кайзерземелів¹, а тоді надвечір, після консультування хворих у кабінеті, як-от сьогодні. Подібно до більшості віденських терапевтів, Броєр скеровував пацієнтів до лікарні лише тоді, коли не було іншої ради. Не тільки тому, що вдома їх краще доглядали, але й тому, що там було безпечніше від заразних хвороб, які часто бушували в державних лікарнях.

Наслідком цього став частий ужиток Броєрового двокінного фіакра — фактично пересувного кабінету, добре спорядженого найсвіжішими медичними журналами та довідниками. Кілька тижнів тому доктор запросив Зігмунда Фройда — молодого колегу — провести з ним весь робочий день. Напевно, помилився! Молодик мав вибрати медичну спеціалізацію, а цей день міг відлякати його від терапевтичної практики. Таж, згідно з Фройдовими підрахунками, Броєр їздив у фіакрі шість годин!

Нарешті, відвідавши сімох пацієнтів, у тому числі трьох невиліковно хворих, Броєр упорався з усією денною роботою, і Фішманн повернув був до кафе «Грінштайдль». Там доктор зазвичай пив каву в товаристві лікарів і науковців, які ось уже п'ятнадцять років щовечора засідали за один і той самий *Stammtisc*² — великий стіл, зарезервований у найза тишнішому кутку зали.

Але цього вечора Броєр змінив усталений порядок.

— Відвезіть мене додому, Фішманне. Я промок і втомився, мені не до кафе.

---

¹ *Kaisersemmel* (дослівно з нім. — цісарський земель) — австрійська булочка, зазвичай кругла, з кількома характерними борозенками.

² Стіл для завсідних клієнтів (нім.).

Спершись потилицею на спинку чорного шкіряного сидіння, він заплющив очі. Цей виснажливий день погано почався: о четвертій ранку Броер прокинувся від кошмару й уже не зміг заснути. Вранці випав напружений графік роботи — десять викликів на адреси й дев'ять візитів у кабінеті. Ще кілька пацієнтів після обіду, а тоді збудлива, але zarazом і стомлива розмова з Лу Саломе.

А тепер доктор сам себе не тямив. У голову підступно пролізли мрії про БERTУ: оце б узяти її попід руку та й прогулятися на теплому осонні, якнайдалі від крижаної сірої віденської сльоти... Та невдовзі втрутилися геть негармонійні образи: зруйнований шлюб, покинуті діти, а тим часом він сам назавжди відпливає звідси, щоб разом із БERTОЮ почати нове життя в Америці. Такі думки невідчепно переслідували Броєра. Ненависні, вони відбирали спокій. Зовсім чужі, вони були як нездійсненні, так і небажані. Проте доктор гостинно впускав їх; єдина альтернатива — викинути з думки БERTУ — видавалася немислимою.

Фіакр гуркотів на дощаному мості через річку Відень. Броер споглядав пішоходів, що поспішали додому з роботи, — переважною більшістю чоловіків. Кожен із них мав чорну парасольку й був убраний десь так, як і сам доктор: чорне пальто, оторочене хутром, білі рукавички та чорний циліндр. Раптом в око впала знайома постать. Невисокий простоволосий чоловік із плеканою борідкою обганяв усіх, неначе прагнув перемогти в перегонах. Оця сягнуста хода — її всюди розпізнаєш! Не раз і не два у віденських лісах Броер силкувався не відставати від цих замашистих ніг, які сповільнювалися тільки задля пошуку *Herrenpilze*¹ — великих пікантних грибів, які росли серед коріння чорних ялин.

---

¹ *Herrenpilz* — боровик (нім.).

Попросивши Фішманна підїхати до тротуару, Броєр відчинив вікно й гукнув:

— Зігу¹, ти куди?

Його молодий приятель, зодягнений у невишукане, але пристойне синє пальто, закрив парасольку, обернувся до фіакра, а тоді, впізнавши Броєра, усміхнувся й відповів:

— Іду на Бекерштрасе, сім. Сьогодні мене запросила на вечерю чарівлива жінка.

— Ой, маю новину, що розчарує тебе! — засміявся Броєр. — Її чарівливий чоловік якраз добирається додому! Сідай, Зігу, сюди. Поїдеш зі мною. Я закінчив усі справи на сьогодні й надто вже втомився, щоб іти до «Грінштайдля». У нас буде час погомоніти перед вечерю.

Фройд струсив воду з парасольки, ступив на бордюр і забрався в карету. Всередині було темно, і свічка, що тут горіла, давала більше тіней, ніж світла. Трохи помовчавши, він повернув голову й уважно придивився до приятелевого обличчя.

— Видно, що ти втомлений, Йозефе. Мабуть, випав довгий робочий день?

— Не так довгий, як важкий. Він розпочався й закінчився візитом до Адольфа Фіфера. Знаєш його?

— Ні, але я прочитав кілька його творів у «Ное фрас пресе». Чудовий письменник.

— Ми бавилися разом ще дітьми. Вкупі ходили до школи. Він став моїм пацієнтом уже з першого дня моєї практики. Що ж, зо три місяці тому я діагностував рак печінки. Він прудко поширюється в тілі, як пожежа в степу, а тепер на додачу почалася обструктивна жовтяниця. Чи знаєш, Зігу, яка буде наступна стадія?

---

¹ Гра слів: *Sieg*, зменшена форма німецького імені *Siegmund*, означає «перемога».

— Ну, якщо забита жовчева протока, тоді жовч і далі надходить в кров, аж поки хворий не помре від інтоксикації. А перед смертю він впаде в кому. Десь так?

— Саме так. Не тепер, то в четвер. Але я не можу сказати йому про це. І далі обнадійливо й оманливо усміхаюся, хоча волів би щиро попрощатися з ним. Ніколи не звикну до того, що мої пацієнти вмирають.

— Сподіваюся, ніхто з нас не звикне, — зітхнув Фройд. — Надія конче потрібна, а хто, як не ми, може її підтримувати? Як на мене, це найважче в роботі лікаря. Іноді мене бере великий сумнів у тому, що я можу впоратися з таким завданням. Смерть могутня, а наші методи лікування недолугі, особливо в неврології. Слава Богу, в мене вже закінчуються лікарняні чергування. А ця одержимість локалізацією осередку хвороби просто-таки непристойна. Ти б почув, як завзято сьогодні на обході Вестфаль¹ і Маєр² сперечалися про точне розміщення ракової пухлини в мозку. І то при хворому! — Але... — затнувся він. — Та чи мені таке казати? Лише півроку тому я, працюючи в невропатологічній лабораторії, дуже тішився, коли туди прислали мозок дитини. Ще б пак, я ж міг би триюфувати, точно визначивши місце патології! Мабуть, я стаю надто вже цинічним, зате утверджуюся в переконанні, що наші диспути про локалізацію напускають туману на істинну правду: пацієнти вмирають, а ми, лікарі, безсилі.

— Іще одне, Зігу. Шкода, що учні таких лікарів, як Вестфаль, ніколи не навчаться утішати приречених померти.

Два приятелі їхали в тиші, фіакр вигойдувався під сильним вітром. Знову пустився дощ, і краплі торохтіли об дах. Броєр

---

¹ Карл Фрідріх Отто Вестфаль (1833—1890) — німецький невролог і психіатр.

² Австрійський медик, на 1882 рік працював у Віденській лікарні загального профілю.

хотів був щось порадити своєму молодому супутникові, але, знаючи його вразливість, завагався — добирав слова.

— Зігу, дозволь щось тобі сказати. Я знаю, як пригноблює тебе ця неминуча лікарська практика. Хоч-не-хоч, а сприймеш її як поразку, як вимушену згоду на гіршу долю. Учора в кафе я не міг не підслухати, як ти осуджуєш Брюке і за відмову посприяти тобі, і за пораду відмовитися від амбіцій на університетську кар'єру. Але не звинувачуй його! Я ж то знаю, що він високо цінує тебе. З вуст самого Брюке я почув, що ти найкращий із усіх його учнів.

— То чого б йому та не посприяти мені?

— В чому, Зігу? В тому, щоб обійняти посаду Екснера¹ чи Фляйшля², якщо котрийсь із них колись та й піде на відпочинок? У тому, щоб заробляти сто гульденів за рік? Ось щодо грошей Брюке таки правий! Дослідницька робота — це для багачів. Ти не зможеш прожити на таку стипендію. А як ти підтримуватимеш батьків? Десять років ти не дозволятимеш собі одружитися. Нехай Брюке й не дуже делікатний, але він мав рацію, сказавши, що твій єдиний шанс провадити дослідження полягає в тому, щоб оженитися з великим посагом. Не Брюке, а ти сам визначив своє майбутнє півроку тому, освідчившись Марті й знаючи, що вона без посагу.

Перш ніж відповісти, Фройд на мить заплющив очі.

— Твої слова мене ранять, Йозефе. Я завжди відчував, що ти не схвалюєш мого вибору нареченої.

Броер знав, як важко Фройдю говорити начистоту з ним — старшим на шістнадцять років і не тільки приятелем, а й учителем, батьком, старшим братом. Він торкнувся Фройдової руки.

---

¹ Зігмунд Екснер-Ервартен (1846—1926) — австрійський фізіолог.

² Ернст Фляйшль фон Марксов (1846—1891) — австрійський фізіолог і винахідник.

— Це не так, Зігу! Зовсім не так! Ми розійшлися в думці лише про міру часу. Я вважаю, що перед тобою надто вже багато важких років навчання, щоб іще обтяжувати себе на-реченою. Але ж ми зійшлися в думці про Марту. Я бачив її всього один раз — на вечірці, перед відїздом її родини до Гамбурга, й відразу ж уподобав цю дівчину. Марта нагадала мені Матільду в її віці.

— Не дивно, — відповів Фройд уже м'якшим тоном. — За зразок мені правила твоя дружина. Відколи я познайомився з Матільдою, відтоді й шукав таку жінку, як вона. Йозефе, скажи мені правду, чисту правду. Якби Матільда була бідна, ти б одружився з нею?

— Зігу, не зневажай мене за цю відповідь. Діло було чотирнадцять років тому, й відтоді часи змінилися. Ось тобі правда: тоді я мав зробити те, чого вимагав від мене батько.

Промовчавши, Фройд вийняв одну зі своїх дешевих сигар і запропонував її Броєру. Той, як завжди, відмовився.

Фройд закурив, а старший приятель не вгавав:

— Зігу, в мене такі самі почуття, як і в тебе. Ти — це я. Колишній я — десять-одинадцять років тому. Коли Оппольцер¹, мій наставник у медицині, нагло помер від тифу, моя університетська кар'єра закінчилася так само раптово, так само жорстоко, як і твоя. Я теж вважав себе багатонадійним хлопцем і сподівався стати наступником Оппольцера. Так і мало б статися. Усі це знали. Ба, замість мене вибрали когось іншого — не єврея. І мене, як і тебе, змусили задовольнитися меншим.

— Тоді, Йозефе, ти мав би знати, яким невдахою я почуваюся. Це ж несправедливо! Подивися на кафедру медицини,

---

¹ Йоганн Оппольцер (1808—1871) — австрійський терапевт і науковець. У 1867—1871 роках Йозеф Броєр був його асистентом.

на цю тварюку Нотнагеля!¹ Подивися на кафедрі психіатрії — на Майнерта!² Невже я менш здібний, ніж вони? Та я міг би здійснити великі відкриття!

— І ти здійсниш їх, Зігу. Одинадцять років тому я перемістив свою лабораторію разом із голубами до себе додому й провадив далі дослідження. Так, відкриття можна звершити. Ти знайдеш на те спосіб. Але він не матиме нічого спільного з університетом. І ми обидва знаємо, що річ не тільки в грошах. З кожним днем антисеміти дедалі набридливіші. Ти читав статтю в сьогоднішньому ранковому випуску «Ное фрае пресе» про братчиків-антисемітів, що вриваються на лекції й виволікають євреїв із аудиторій? Ці молодчики вже стали погрожувати, що зриватимуть усі заняття, які провадять професори-євреї. А чи заглядав ти у вчорашню «Пресе»? Чи бачив статтю про те, як у Галичині судили єврея, звинуваченого в ритуальному вбивстві християнської дитини? Судочинці всерйоз стверджували, що він потребував християнської крові на тісто для маці! Ти можеш у таке повірити? Маємо тисяча вісімсот вісімдесят другий рік, а цьому неподобству нема кінця-краю! Це печерні люди — дикуни, покриті тонесенькою поливою християнства. Тому-то в тебе як науковця немає майбутнього! Звичайно, сам Брюке відмежовується від таких забобонів, але хто знає, що там у нього в голові? Я знаю одне, і то твердо. У приватній розмові зі мною Брюке сказав, що зрештою антисемітизм зруйнує твою університетську кар'єру.

— Але ж моє призначення — це дослідницька робота, Йозефе. Я не такий здібний, як ти, до лікарської практики.

---

¹ Германн Нотнагель (1841—1895) — німецький терапевт і невролог. Його іменем названо неврологічний синдром.

² Теодор Майнерт (1833—1892) — німецький і австрійський психіатр та невролог, один із провідних невроанатомів у Європі.

Весь Відень знає про твою інтуїцію в діагностуванні. Я не маю такого хисту. До кінця своїх днів залишатимусь лікарчуком — Пегасом, запряженим до плуга!

— Зігу, серед усіх моїх навичок немає такої, якої я не зміг би передати тобі.

Відкинувшись на спинку сидіння, Фройд сховався від світла свічки. Був радий темряві. Ніколи не бував він такий відвертий — ні з Йозефом, ні з кимсь іншим, крім Марти, якій він день у день надсилав листи з описами своїх сокровених думок і почуттів.

— Але, Зігу, не зганяй злість на медицині. Ти таки цинік. Подивися на досягнення за останні двадцять років — навіть у неврології. Візьми до уваги параліч від отруєння свинцем, бромідний психоз і церебральний трихінельоз. Двадцять років тому це були незвідані таємниці. Наука розвивається повільно, але що десять років ми перемагаємо принаймні одну хворобу.

Запала тривала тиша. Її порушив Броєр.

— Краще б нам змінити тему. Хочу щось спитати тебе. Ти навчаєш багатьох студентів. Чи траплявся тобі російський студент із прізвиськом Саломе, Женья Саломе?

— Женья Саломе? Мабуть, ні. А чому ти питаєш?

— Сьогодні мене навідала його сестра. Дивна була зустріч. Фіакр проїхав браму будинку № 7 на вулиці Бекерштрассе й різко зупинився. Салон загойдався на масивних ресорах.

— Ось ми й на місці, Зігу. Розповім тобі про це вже в домі.

Приятелі опинилися на показному подвір'ї шістнадцятого століття, вимощеному кругляком і оточеному високими, зарослими плющем стінами. На кожній із них понад відкритими арками, опертими на пишних пілястрах, височіли п'ять рядів великих склепистих вікон, кожне з яких поділялося дерев'яними рамами на дюжину віконечок. Коли двоє чоловіків наблизилися до головного входу, портъє, завжди насторожі, глянув

крізь скляне вічко у дверях свого житла й метнувся відмикати. Уклонившись, він привітався з прибулими.

Вони зійшли вгору сходами, проминувши кабінет Броєра на другому поверсі, й добралися на третій поверх — до просторих родинних апартаментів, де вже чекала Матільда. У свої тридцять шість вона вражала красою. Проти шовковистої розпашлої шкіри вимальовувалися тонко різьблений ніс, блакитно-сірі очі й густе каштанове волосся, заплетене в косу й вкладене вузлом на голові. Біла блузка та довга сіра спідниця, обтисла на талії, підкреслювали витонченість постаті, хоча Матільда лише кілька місяців тому народила свою п'яту дитину.

Узявши в Йозефа капелюх, вона відкинула назад його волосся, допомогла зняти пальто й передала його служниці Алоїзії, яку подружжя називало Луї вже чотирнадцять років, відколи вона стала тут працювати. Тоді господиня звернулася до Фройда:

— Зігі, ти промок до нитки й замерз. Мерщій до ванни! Ми вже нагріли воду, і я поклала на полицю свіжу Йозефову білизну. Як гарно випало, що у вас двох однаковий розмір! Мені нізащо не вдасться виявити таку гостинність Максіві.

Макс, чоловік її сестри Рахелі, був велетень і важив понад двісті шістдесят фунтів.

— Не клопочися Максом, — сказав Броєр. — Я відшкодовую цей брак гостинності лікарськими скеруваннями до нього. Обернувшись до Фройда, він додав: — Сьогодні я послав Максіві ще одну гіпертрофовану простату — четвертого з ліку пацієнта за цей тиждень. Ось тобі поле діяльності!

— Ні, — втрутилася Матільда, взявши гостя попід руку й ведучи його до ванної, — урологія не для Зігі. Весь день очищати сечові міхури та всілякі протоки! Та він уже за тиждень із глузду з'їде!

Вона зупинилася біля дверей.

— Йозефе, діти вечеряють. Заглянь до них — на якусь хвилинку. Добре було б тобі передрімати перед вечерею. Я чула, як ти всю ніч шарудів, вважай не спав.

Не сказавши ні слова, Броєр рушив був до своєї спальні, але передумав — вирішив допомогти приятелеві наповнити ванну. Обернувшись, він побачив, що Матільда нахилилася до Фройда, й почув її шепіт: «Ось тепер бачиш, про що мені йдеться, Зігі. Він майже не говорить зі мною!»

Лежачи в постелі, Броєр не міг заснути через думки про Матільду, яка так інтимно довірялася Фройдю. Той що далі, то дужче скидався на одного з членів родини, навіть вечеряв у Броєрів кілька разів на тиждень. Спочатку тісний зв'язок налагодився між двома чоловіками-лікарями. Напевно, Зіг посів місце Адольфа, Йозефового молодшого брата, який помер кілька років тому. А за минулий рік відчутно зблизилися Матільда і Фройд. Десятилітня різниця віку дала цій жінці привілей материнської любові. Матільда часто казала, що Зіг нагадує Йозефа тих часів, коли вона вперше його побачила.

«Зрештою, яке лихо від того, — спитав себе Броєр, — що Матільда признається Фройдю про мою байдужість до неї? Яка вже тут різниця? Ймовірно, він сам про те здогадався, бо ж помічає все, що діється в домі. Хоч він зовсім не спостережливий у діагностуванні, зате рідко оминає увагою подробиці міжлюдських стосунків і, безсумнівно, спостеріг, як прагнуть діти батьківської любові. Роберт, Берта, Маргарете і Йоганн товпляться навколо нього, вигукуючи в захваті “дядечко Зігі!”, й навіть маленька Дора усміхається, щойно він з'являється». Безперечно, Фройдіві відвідини цієї оселі виходять на добре. Броєр усвідомлював, що сам він, надто вже заплутавшись в особистих справах, не може відігравати ролі, якої потребувала вся родина. Еге ж, Фройд робив це замість господаря,

а той, замість соромитися перед своїм молодим приятелем, в цілому почував вдячність до нього.

І Броєр добре знав, що тут ані слова не скажеш проти Матільдиних нарікань на її шлюб. Було чого нарікати! Часто чоловік працював до півночі в лабораторії. Зазвичай у неділю вранці він у кабінеті готувався до лекцій, які того ж дня після обіду читав студентам-медикам. Кожного тижня він кілька вечорів засідав у кафе до восьмої-дев'ятої години й тепер грав у тарок не раз на тиждень, а двічі. Посягнувши навіть на обідню перерву — завжди недоторканий сімейний час, Йозеф щонайменше разів чотири за місяць перебирав міру й працював майже без перепочинку. Та коли тільки навідувався Макс, вони, звичайно ж, удвох замикались у кабінеті й годинами грали в шахи.

Облишивши спроби задрімати, Броєр пішов на кухню попросити, щоб подали вечерю. Знав, що Фройд любить покиснути в гарячій купелі, але хотів якнайскоріше перекусити, щоб іще був час попрацювати в лабораторії. Він постукав у двері ванної.

— Зігу, коли скупаєшся, прийди до кабінету. Матільда погодилася накрити там стіл — по-простому, без церемоній.

Фройд швидко обтерся, одягнув Йозефову спідню білизну, вкинув свою, забруднену, в кошик на прання й поспішив допомогти Броєрам поставити страви на таці. (Це подружжя, як і більшість віденців, ситно обідало й скромно вечеряло — холодними залишками.) Кухонні двері зі скляними панелями заприли від пари. Штовхнувши їх, Фройд опинився під навалою смаковитого, теплого аромату ячмінного супу з морквою та селерою.

— Зігі, надворі дуже холодно, ото я й зготувала гарячу страву, — озвалася Матільда з ополоником у руці. — Ви обидва потребуєте чогось такого.

Фройд забрав від неї тацю.

— А чому тільки дві тарілки? Не їстимеш?

— Коли Йозеф каже, що хоче їсти в кабінеті, це зазвичай означає, що він має намір поговорити з тобою віч-на-віч.

— Матільдо, — заперечив Броєр, — я не сказав цього. Зіг перестане приходити сюди, якщо ти не підтримуватимеш йому компанії за вечерею.

— Ні, я втомилася, та й цього тижня у вас не було часу на розмову наодинці.

Ідучи разом із Броєрами довгим коридором, Фройд попутно забігав до дитячих спалень, щоб поцілувати малюків на добраніч. Не зважив на вмовляння розповісти казку, натомість пообіцяв, що наступного разу розповість їм не одну, а дві. Він приєднався до гурту в кабінеті — обшитій темними панелями кімнаті з великим вікном посередині стіни, запнутим пишними брунатно-бордовими шторами. На підвіконні, між внутрішніми та зовнішніми стулками, лежало кілька подушечок для утеплення. Перед вікном стояв загородою добрячий горіховий стіл, захарашений цілими стосами розгорнутих книжок. Підлогу покривав товстий кашанський килим, весь помережаний блакитними й кольору слонової кістки квітами. Книжкові полиці, набиті томами у важких темних шкіряних палітурках, заступали три стіни — від підлоги аж до стелі. У далекому кутку кімнати, на бідермаєрському картярському столику з тонкими чорно-золотистими спіральними ніжками, Луї вже поставила холодну печену курку, салат із капусти, насіння кмину й сметану, кілька *Seltstangerl*'ів — солоних, посипаних кмином хлібних паличок, і *Giesshubler* — мінеральну воду. Взявши тарілки з супом із таці, яку приніс Фройд, і поставивши їх на стіл, Матільда вже ладна була вийти.

Зважаючи на те, що поруч Фройд, Броєр потягнувся й доторкнувся жінчиної руки.

— Побудь тут трохи. У нас із Зігом нема секретів від тебе.

— Я вже перекусила з дітьми. Ви удвох можете обійтися й без мене.

— Матільдо, — Броєр силкувався на легкий тон, — ти нарікаєш, що рідко мене бачиш. Ось я й на видноті, а ти мене покидаєш.

Але вона похитала головою.

— Я скоро повернуся зі струдлем.

Броєр кинув на Фройда благальний погляд, ніби питаючи: «Що я ще можу вдіяти?» За якусь мить, коли Матільда зачиняла за собою двері, він зауважив її призначений Фройдом промовистий погляд, який неначе питав: «Бачиш, чим стало наше подружнє життя?» Уперше Броєр усвідомив, яка незручна й делікатна роль випала його молодому приятелю — довіреної особи чоловіка й жінки, охололих одне до одного.

Вони мовчки їли удвох. Броєр спостеріг, що Фройд уважно придивляється до книжкових полиць.

— Чи варто мені приготувати полицю для твоїх майбутніх книжок, Зігу?

— Мені дуже хочеться! Але не в цьому десятилітті, Йозефе. Нема часу навіть на те, щоб подумати. Єдина річ, що за весь час написав інтерн Віденської лікарні загального профілю, — це поштова листівка. Ні, я думаю не про писання книжок, а про їх читання. О, ця нескінченна праця інтелектуала — вливати знання в головний мозок крізь триміліметровий отвір у райдужній оболонці.

— Чудовий образ! — усміхнувся Броєр. — Конденсована есенція Шопенгауера й Спінози просочується крізь зіницю й зоровим нервом потрапляє безпосередньо в наші потиличні частини мозку. Добре було б, якби я міг їсти очима. Я завжди перевтомлений, тому й не можу читати щось серйозне.

— А як же твоя дрімота? — спитав Фройд. — Що з нею? Я гадав, що ти приляжеш перед вечерею.

— Я не зміг задрімати. Мабуть, перевтома не дає спати. Серед ночі мене розбудив звичний кошмар. Той, у якому я падаю.

— Розкажи мені ще раз, Йозефе, якнайдокладніше, що в ньому діється.

— Щоразу цей кошмар такий самий. — Броєр поставив повну склянку зельтерської води, відклав виделку й відкинувся назад, щоб уляглася їжа. — І дуже яскравий... за останній рік разів десять снівся. Спочатку я відчуваю, що земля тремтить. Налякавшись, виходжу надвір шукати...

Він задумався на хвилинку — старався пригадати, як саме описав цей сон раніше. У цьому кошмарі він весь час шукав БERTУ, а наяву далеко не все відкривав перед Фройдом. Не тільки тому, що ніяково почувався через своє нерозважне захоплення Бертою, але й тому, що не бачив потреби розповідати Фройдові речі, які той мусив би тримати в таємниці перед Матільдою й тим самим ускладнити стосунки з нею.

— ...шукати когось. Земля під моїми ногами розповзається, наче пісок-сипунець. Я повільно занурююся в землю й опускаюся на сорок футів, саме стільки. Тоді опиняюся на великій плиті. На ній щось написано. Я намагаюся прочитати цей напис, але не можу.

— Такий спокусливий сон, Йозефе. Я впевнений в одному. Ключ до його розгадки полягає в нечитабельному написі на плиті.

— Якщо цей сон взагалі має якийсь сенс.

— Мусить мати, Йозефе. Щоб одне й те саме сновидіння та десять разів? Ти ж не дозволив би, щоб твій нічний спочинок порушувало щось тривіальне! Мене цікавить іще одна подробиця — сорок футів. Звідки ти дізнався, що саме стільки?

— Бозна-звідки. Просто знаю.

Фройд, як завжди, швидко спорожнив свою тарілку, квалливо глितнув останню ложку й сказав:

— Я цілком певен, що це число відповідає дійсності. Зрештою, це ж тобі наснилося! Знаєш, Йозефе, я досі колекціоную сні й дедалі твердіше упевнююся, що в снах конкретні числа завжди мають реальне значення. Маю свіжий приклад. Здається, я тобі ще не розповів. Минулого тижня був обід на честь Ісаака Шенберга, приятеля мого батька.

— Знаю цього чоловіка. Це, мабуть, його син Ігнац цікавиться сестрою твоєї нареченої?

— Так, це той. Він більш ніж «цікавиться» Мінною. Отож святкували шістдесятиліття Ісаака й він описав свій сон минулої ночі. Він ішов довгою темною дорогою, маючи шістдесят золотих монет у кишені. Як і ти, Ісаак цілком певен, що їх було саме стільки. Він намагався вберегти свої монети, та вони випадали крізь дірку в кишені, й годі було знайти згубу в темряві. Гадаю, що це аж ніяк не звичайний збіг — побачити уві сні шістдесят монет напередодні свого шістдесятиліття. Я цілком певен, — як же інакше? — що шістдесят монет символізують шістдесят років.

— А ця дірка в кишені? — спитав Броєр, беручи другу курячу ніжку.

— Очевидно, сон відображає бажання позбутися своїх років і помолодшати, — відповів Фройд, теж потягнувшись за ще одним шматком курятини.

— Або ж, Зігу, сон міг виражати страх: роки проминають і пропадають, невдовзі нічого не залишиться в запасі! Візьми до уваги те, що Ісаак був на довгій темній дорозі й силкувався віднайти загублене.

— Гадаю, що так. Напевно, сні можуть відображати бажання чи побоювання. Або і те, і друге. Скажи-но мені, Йозефе, коли тобі вперше таке наснилося.

— Дай подумати.

Броєр пригадав, що вперше це трапалося зразу ж після того, коли він, сумніваючись, чи зарадять Берті його методи лікування, в розмові з фрау Паппенгайм сказав про можливість помістити Бертю в санаторій «Бельвю» у Швейцарії. Це було на початку 1882-го, майже рік тому. Так Броєр і відповів Фроїду.

— А чи не в січні цього року я разом з усією родиною Альтманнів прийшов на святкову вечерю з нагоди твого сорокаліття? — спитав Фройд. — Якщо відтоді тобі сниться цей сон, то чи не позначають ці сорок футів твоїх сорока років?

— Що ж, за кілька місяців, у січні, мені стукне сорок один. Якщо ти маєш рацію, то чи не доведеться мені відтоді опускаться уві сні на сорок один фут?

Фройд звів угору руки.

— А тут нам уже придався б консультант. Я підійшов до межі можливостей своєї теорії сновидінь. Чи змінюватиметься вже побачений сон людини відповідно до змін у її житті? Заманливе питання! А чому роки маскуються подобою футів? Чому маленький творець снів, що живе в нашій свідомості, завдає собі стільки клопоту задля того, щоб приховати істину? Припускаю, що уві сні висота не доросте до сорока одного фута. Гадаю, цей творець побоїться, що її зміна на один фут, коли тобі стало на рік більше, буде надто вже очевидна й видасть ключ розгадки сну.

— Зігу, — пирхнув Броєр, витираючи рот і вуса серветкою, — ось тут ми завжди розходимося в думках. Смішно, коли ти заводиш мову про інший, окремішній розум, про якогось чутливого ельфа, що всередині нас придумує хитромудрі сні й приховує їх значення від нашого свідомого «я».

— Згода, це видається смішним, але поглянь на доводи цього твердження. Поглянь на всіх тих математиків та інших

учених, які повідомляють, що вирішення важливих проблем прийшли до них уві сні! Тут, Йозефе, немає правдоподібніших пояснень. Нехай воно й смішно, але таки має бути якийсь окремішній підсвідомий інтелект. Я впевнений...

Увійшла Матільда з кавником і двома кружальцями домашнього яблучно-родзинкового струддя, щедро присмаченими *Schlag*'ом — збитими вершками.

— У чому ти так упевнений, Зігі?

— Тільки в одному — в тому, що ми хочемо, щоб ти хоч трохи посиділа з нами. Йозеф якраз захотів описати свого сьогоднішнього пацієнта.

— Зігі, я не можу. Йоганн плаче, і якщо я зараз же не піжду до нього, то він розбудить інших дітей.

Коли Матільда вийшла, Фройд обернувся до Броєра.

— А тепер, Йозефе, скажи, як там було на твоїй дивній зустрічі з цією сестрою студента медицини.

Броєр барився, збираючи думки. Він хотів би обговорити з Фройдом пропозицію Лу Саломе, але побоювався, що тоді довелось б надто вже багато говорити про лікування Берти.

— Що ж, брат розповів їй про те, як я лікував БERTУ Паппенгайм. Тепер вона хоче, щоб я застосував такі самі методи в оздоровленні її близької людини, в якій емоційні розлади.

— А як отой студент медицини, той Женя Саломе, зміг дізнатися про БERTУ Паппенгайм? Ти ніколи не мав бажання поговорити зі мною про випадок її хвороби, Йозефе. Нічого не знаю про те. Довідався тільки, що ти застосовував гіпноз.

Якусь мить Броєр міркував. Чи не заздрістю забарвився тон Фройдового голосу?

— Так, Зігу, я небагато говорив про БERTУ. Її сім'я дуже добре відома в спільноті. З тобою ж я уникав говорити про цей випадок, відколи дізнався, що БERTА — близька подруга твоєї нареченої. Я дав цій пацієнтці псевдонім Анна О. й кілька міся-

ців тому коротко описав її лікування студентам на медичній конференції.

Фройд нетерпляче нахилився до співрозмовника.

— Не можу й словами описати, як мене цікавлять подробиці твого нового методу лікування, Йозефе. Чи не міг би ти розповісти мені принаймні те, що вже виклав студентам-медикам? Ти ж знаєш, що я вмю держати в секреті професійні справи — навіть перед Мартою.

Броєр завагався. Що саме можна йому повідомити? Певна річ, багато чого Фройд уже знає. Звичайно, Матільда кілька місяців не приховувала свого роздратування від того, що її чоловік стільки часу проводить із Бертою. І Фройд був свідком того, як Матільда зрештою вибухнула гнівом і заборонила Йозефові хоча б раз при ній згадати ім'я цієї молоді пацієнтки.

На щастя, Фройд не бачив фінальної — катастрофічної сцени лікування Берти! Броєр ніколи не забуде, як того жахливого дня він прийшов до Паппенгаймів, а там пацієнтка корчилася в переймах уявної вагітності й виголошувала, щоб усі чули: «Народжується дитина доктора Броєра!» Почувши про це (такі новини швидко розносяться в середовищі єврейських господиньок), Матільда поставила вимогу, щоб Броєр негайно передав Берту іншому лікареві. Чи розказала Матільда Фройдові про цей випадок? Броєр не хотів питати. Не тепер. Може, згодом, коли все вляжеться. Відповідно, він ретельно добирав слова:

— Напевно, Зігу, ти знаєш, що в Берти є всі типові симптоми істерії — сенсорні й моторні порушення, м'язові спазми, глухота, галюцинації, амнезія, афонія, різні фобії, а до того ще й незвичайні прояви. Наприклад, дивні мовні розлади. Бувало, вона цілими тижнями не могла говорити німецькою, особливо вранці. Тоді ми розмовляли по-англійському. Дуже химерним

було подвійне психічне життя пацієнтки: одна частина її «я» жила в теперішньому часі; друга ж частина емоційно відгукувалася на події, що відбулися рівно рік тому. Ми виявили це, переглянувши щоденник її матері за попередній рік. Також Берта потерпала від важкої невралгії обличчя, і тут можна було зарадити тільки морфієм. Звичайно ж, вона стала залежною від цього наркотику.

— І ти лікував її гіпнозом? — спитав Фройд.

— Був спочатку в мене такий намір. Я планував застосувати метод Льебо¹ — усунути симптоми за допомогою гіпнотичного навіювання. Але завдяки Берті — а вона напрочуд творча жінка — я відкрив зовсім новий принцип лікування. У перші тижні я відвідував її кожного дня й незмінно заставляв такою збудженою, що дуже мало вдавалося вдіяти. А згодом з'ясувалося, що вона може розрядити це збудження, докладно описавши мені всі події за день, які спричинили роздратування.

Броєр змовк і заплющив очі, щоб зосередитися. Знав, що це важлива річ, і хотів подати всі важливі факти.

— Ці процедури забирали багато часу. Часто Берта потребувала вранці добру годину того, що вона сама називала «прочищенням димарів», — щоб звільнити свідомість від важких снів та неприємних фантазій, а по обіді я, повернувшись до Паппенгаймів, заставляв нагромадження нових подразників, що вимагало ще одного очищення. Тільки тоді, коли ми до решти вимітали з її голови це щоденне сміття, можна було братися до полегшення найстійкіших симптомів недуги. І в цій стадії, Зігу, ми натрапили на разуче відкриття!

---

¹ Амбруаз-Огюст Льебо (1823—1904) — французький лікар, батько сучасної гіпнотерапії.

Під враженням від такого пишномовного тону Фройд, який саме прикурював сигару, застиг і, гаряче прагнучи почути наступні слова, попик собі пальця племінцем сірника.

— *Ach, mein Gott!*¹ — вигукнув він, відкинувши недогарок сірника й посмоктавши обпеченого пальця. — Веди далі, Йозефе. Це разуче відкриття...

— Отже, ми виявили, що коли Берта зверталася до самої першопричини симптому й докладно описувала її для мене, то цей симптом зникав сам собою. Тоді відпадала потреба будь-якого гіпнотичного навіювання...

— Першопричина? — перепитав Фройд. Він так захопився, що впустив сигару в попільницю й залишив її, забуту, тліти. — Що ти маєш на увазі, Йозефе, під першопричиною симптому?

— Початковий подразник. Якась подія, що призвела до порушення.

— Будь ласка! — попрохав Фройд. — Наведи приклад!

— Розповім тобі про її гідрофобію. Кілька тижнів Берта не могла або не хотіла пити воду. Потерпала від спраги, а однак, узявши склянку води, не могла присилувати себе пити й мусила втамовувати спрагу динями й іншими плодами. Яюсь у трансі — Берта здатна до самонавіювання й під час кожного сеансу лікування автоматично входила в транс — вона пригадала, що тиждень тому зайшла до кімнати сиділки й побачила, що пес хлебче воду з сиділчиної склянки. Описавши мені цей випадок, вона не тільки вилила свій сильний гнів та відразу, але й позбулася порушення — вмить попросила склянку води й випила без жодного примусу. Симптом уже не повторився.

— Чудово, чудово! — вигукнув Фройд. — І що далі?

---

¹ Ах, мій Боже! (нім.)

— Невдовзі ми стали лікувати в такий спосіб усі інші симптоми. Кілька з них — наприклад, параліч руки та галюцинаторні видіння змій і людських черепів — зумовлено шоком від смерті батька. Коли Берта докладно описала всі обставини та подробиці цих пережиттів (щоб стимулювати її пам'ять, я навіть попросив розставити меблі так само, як вони стояли на час батькової смерті), ці симптоми зразу ж зникли.

— Прекрасно! — від збудження Фройд звівся й похажав. — Аж дух захоплюють теоретичні наслідки. І все це цілком відповідає теорії Гельмгольца¹! Після того, як надмірний церебральний електричний заряд, що викликає симптоми, розрядиться через емоційний катарсис, ці симптоми відповідно реагують на те і швидко зникають! Але ти такий спокійний, Йозефе. Це ж велике відкриття. Тобі треба опублікувати повідомлення про цей випадок.

Броер глибоко зітхнув.

— Мабуть, десь-колись та й опублікую. Але нині не час. Надто вже багато особистих ускладнень. Мушу зважати на Матільдині почуття. Напевно, тепер, коли я описав свою процедуру лікування, ти можеш уявити, скільки часу мені довелося затратити на БERTУ. Що ж, Матільда просто не змогла або не захотіла належно оцінити наукову важливість цього випадку. Як ти вже знаєш, вона образилася на мене за те, що я цілі години проводив із Бертою, та й досі так сердиться, що відмовляється говорити зі мною про ці справи.

— До того ж, — пояснював Броер, — я не можу опублікувати повідомлення про випадок, який так погано закінчився, Зігу. На вимогу Матільди в липні цього року я відмовився від

---

¹ Герман Людвіг Фердинанд Гельмгольц (1821—1894) — видатний німецький фізик, математик, фізіолог і психолог.

лікування Берти й скерував її до санаторію Бінсванґера¹ в Кройцлінгені. Вона й досі там лікується. Важко було відзвичаїти її від морфію. Очевидно, поновилися деякі симптоми, як-от нездатність говорити німецькою.

— Нехай так, — Фройд постарався відійти від теми гніву Матільди, — але все одно цей випадок прокладає нові шляхи, Йозефе. Він міг би стати початком зовсім нового підходу до лікування. Ти б не поговорив зі мною докладніше про нього, коли в нас буде більше часу? Я б хотів дізнатися кожну подробицю.

— Залюбки, Зігу. Маю тут копію резюме, яке я надіслав Бінсванґерові, — близько тридцяти сторінок. Можеш почати з читання цієї копії.

Фройд вийняв годинника.

— Ой! Пізня година, а ти так і не розповів мені про сестру студента-медика. Вона хоче, щоб ти лікував її близьку людину, застосовуючи новий метод — словесний. Чи не істеричка ця особа? Може, в неї такі самі симптоми, як у Берти?

— Ні, Зігу. Саме з цього моменту історія стає справді цікавою. Ідеться не про істерію, а ця особа — не жінка. Це чоловік, що кохає або кохав фройляйн Саломе. У нього почалася хвороба від нещасливого кохання, ускладнена потягом до самогубства, коли ця дівчина покинула його задля іншого чоловіка — його колишнього приятеля. Звісно, вона почувається винною й не хоче заплямувати кров'ю своє сумління.

— Але ж, Йозефе, — Фройда явно вразило почуте, — хвороба від нещасливого кохання! Цей випадок не з галузі медицини.

— Так само і я спершу подумав. Саме це я їй сказав. Але постривай, ти ще не дослухав до кінця. Що далі, то краще.

---

¹ Роберт Бінсванґер (1850—1910) — швейцарський психіатр.

Цей хворий — між іншим, витончений філософ і близький приятель Ріхарда Вагнера — не бажає допомоги, або ж наймні надто вже гордий, щоб її просити. Вона забагла, щоб я став чарівником. Захотіла, щоб я під приводом консультування з цим філософом про стан його фізичного здоров'я нишком почав лікувати порушення психіки.

— Це неможливо! Йозефе, ти ж не візьмешся за цю справу, правда?

— На жаль, я вже згодився.

— Навіщо? — Фройд узяв сигару і подався вперед, насупившись від турботи про приятеля.

— Сам не знаю, Зігу. Покінчивши з випадком Паппенгайм, я почуваюся стривоженим і кволим. Напевно, потребую якоїсь розваги, десь такого виклику до дії, як ось цей. Але є ще одна причина того, що я взявся до цього діла! Справжня причина! У цієї сестри студента-медика дивовижне вміння переконувати і вмовляти. Нізачо не скажеш їй «ні». Яким місіонером могла б вона стати! Либонь, і коня навернула б на курячу віру. Вона надзвичайна, й нема слів, щоб її описати. Може, колись зустрінешся з нею. Тоді сам пересвідчишся.

Фройд звівся, потягнувся, підійшов до вікна й розсунув оксамитні штори. Нічого не бачачи крізь запітнілу шибку, він протер насухо носовичком невелике вічко на склі.

— Досі падає дощ, Зігу? — спитав Броер. — Може, послати по Фішманна?

— Та ні, майже припинився. Прогуляюся пішки. Але в мене є ще кілька питань про цього нового пацієнта. Коли ти побачишся з ним?

— Він досі не дав про себе знати. Є ще одна морока. Нині фройляйн Саломе має з ним погані стосунки. Вона навіть показала мені кілька його гнівних листів. Попри те, вона запевняє, що «влаштує» так, щоб він проконсультувався в мене

про свою недугу. І я не сумніваюся, що в цьому випадку, як і в усіх інших, вона діятиме саме так, як собі постановила.

— А чи потребує ця недуга консультації з медиком?

— Безумовно. Він серйозно хворий, і його недуга спантеличила вже дві дюжини лікарів, причому багато хто з них має відмінну репутацію. Фройляйн Саломе подала мені цілу низку симптомів: сильні болі голови, часткова сліпота, нудота, безсоння, блювання, гострі розлади травлення, порушення вестибулярного апарату й загальна слабкість.

Зауваживши, що Фройд здивовано похитав головою, Броєр додав:

— Якщо хочеш бути консультантом, звикай до таких загадкових клінічних картин. Пацієнти, що мають безліч симптомів і перескакують від лікаря до лікаря, — це повсякденний складник моєї практики. Знаєш, Зігу, це може послужити добрим уроком для тебе. Триматиму тебе в курсі подій. — Броєр на мить задумався. — По суті справи. Влаштуймо зараз короткий тест. Отже, який конкретний діагноз ти поставив би на основі тільки цих симптомів?

— Я не знаю, Йозефе, вони не сумісні одне з одним.

— Не будь надто вже обережним. Просто вгадуй. Міркуй уголос.

Фройд зашарівся. Спраглий знань, він дуже не любив виставляти напоказ своє невігластво.

— Може, розсіяний склероз або пухлина потиличної частини головного мозку. Отруєння свинцем? Я просто не знаю.

— Не забудь про гемікранію, — додав Броєр. — Як щодо маніакальної іпохондрії?

— Проблема в тому, — відповів Фройд, — що жодним із цих діагнозів не вдасться пояснити всі симптоми.

— Зігу, — вставши, Броєр повів мову в довірчому тоні. — Зараз поділюся з тобою секретом нашого ремесла. Колись

він стане насущним для тебе як медика-консультанта. Я дізнався цей секрет від Оппольцера. Якимось він сказав мені: «У псів можуть бути блохи та воші водночас».

— Це означає, що в пацієнта може бути...

— Так, — підтвердив Броєр, обнявши Фройда за плечі й вийшовши з ним у довгий коридор. — У пацієнта може бути дві хвороби. Так воно зазвичай буває в тих хворих, що звертаються до консультанта.

— Але повернімося до психологічної проблеми, Йозефе. Зі слів твоєї фройляйн, її приятель не згодиться з тим, що в нього не все гаразд із психікою. Якщо він навіть не визнає того, що в нього схильність до самогубства, то як тобі бути?

— З цим не мало б бути клопоту, — впевнено відказав Броєр. — Узавши в руки історію хвороби, я неодмінно знайду можливість прослизнути у сферу психології. Наприклад, розпитуючи пацієнта про безсоння, я заодно розвіую тип думок, які не дають йому заснути. Або ж після того, як хворий виклав довгий перелік усіх своїх симптомів, я висловлюю співчуття й ніби між іншим цікавлюся, чи не пригнічує його хвороба, чи не опускаються руки, чи не хочеться вмерти. Рідко коли не вдається вмовити пацієнта розповісти мені все.

Біля вхідних дверей Броєр допоміг приятелеві надягти пальто.

— Та ні, Зігу, тут жодного клопоту. Запевняю тебе, що я без труднощів здобуду довіру нашого філософа й схилю його признатися в усьому. Проблема в іншому — як зарадити всьому тому, що я дізнався.

— Еге ж. Що ти вдієш, якщо він надумає накласти на себе руки?

— Якщо я переконаюся, що він таке надумав, то негайно замкну його — або в психіатричній лікарні в Брюннльфельді, або в приватному закладі, як-от санаторій Бреслауера в Інцер-

дорфі. Втім, Зігу, з цим не буде клопоту. Ось подумай. Якби він справді постановив покінчити з собою, то невже завдавав би собі такого труду — консультиватися в мене?

— Так, звичайно! — стукнув себе по скроні Фройд, збуджений і невдоволений своїм тугодумством.

— Ні, насправді проблема полягає в тому, — ствердив Броєр, — що з ним робити, якщо він і не думає про самогубство, а просто страждає.

— Справді, — згодився Фройд. — Що тоді робитимеш?

— У такому разі я мав би намовити його піти до священика. Або, напевно, ґрунтовно підлікуватися в Марієнбаді. Або ж тоді я винайду спосіб, у який лікуватиму його!

— Винайдеш спосіб, у який лікуватимеш? Що ти маєш на увазі, Йозефе? Що за спосіб?

— Потім, Зігу. Згодом поговоримо про це. А тепер іди собі! Не вистой у теплому пальті, коли тут така духота.

Переступивши поріг, Фройд повернув голову.

— Як, кажеш, звати цього філософа? Може, я про нього чув?

Броєр завагався. Згадавши вимогу Лу Саломе зберігати таємницю, він миттю придумав Фрідріхові Ніцше псевдонім за таким самим принципом, за яким Берта Паппенгайм стала Анною О.

— Ні, він невідомий. Зветься Мюллер. Екарт Мюллер.

РОЗДІЛ 4

За два тижні Броєр у білому халаті консультанта сидів у своєму кабінеті й читав лист від Лу Саломе:

23 листопада 1882 року

Мій дорогий докторе Броєр, наш план здійснюється. Професор Овербек цілком згоден із нашою думкою, що ситуація справді дуже небезпечна. Ніколи він не бачив Ніцше в такому поганому стані. Професор застосує весь свій вплив, щоб таки переконати його проконсультуватися з вами. Ми з Ніцше ніколи не забудемо Вашої доброти в час нашої скрути.

Лу Саломе

«Наш план, наша думка, наша скрута. Наше, наше, наше».

Відклавши листа, прочитаного чи не вдесьте, відколи він надійшов тиждень тому, Броєр узяв зі стола дзеркало, щоб подивитись, як вимовляється «наше». Він побачив тонку рожеву стрічку вуст навколо невеликої чорної дірки посеред золотисто-каштанових щетинок. Розширивши дірку, він спостерігав, як еластичні губи розтягуються й відкривають пожовклі зуби, випнуті з ясен, подібні до наполовину похованих надгробків. Щетина й дірка, ніс і зуби — їжак, морж, мавпа, Йозеф Броєр.

Він ненавидів уже сам вигляд своєї бороди. Нині на вулиці дедалі частіше бачиш чисто поголених чоловіків; коли ж то знайдеться мужність збрити й собі весь цей волохатий непо-

тріб? Броєр також ненавидів проблиски сивини, що підступно проступали у вусах, на лівому боці підборіддя і в бакенбардах. Ці білі волоски були — він це знав — передовими розвідниками, вояками невблаганної зимової напасті. Не знатиме упину цей похідний марш годин, днів і років.

Броєр ненавидів усі відображення в дзеркалі — не тільки наплилу сивину, тваринячі зуби й волосся, але й гачкуватий ніс, що завзято тягнувся до підборіддя, безглуздо великі вуха та масивний лоб, на якому починалася лисина й безжально просувалася до маківки, виставляючи напоказ сором голого черепа.

А що вже очі! Броєр пом'якшав, подивившись собі у вічі; у них він завжди міг віднайти юність. Він підморгнув. Часто так підморгував і кивав собі — собі справжньому, шістнадцятирічному Йозефові, що живе в цих очах. Та не було сьогодні привіту від юного Йозефа! Натомість звідси видивлялися очі його батька — старі, втомлені, обрамлені зморшкуватими почервонілими повіками. Броєр заворожено дивився, як рот батька розкривається отвором, щоб сказати: «Наше, наше, наше». Дедалі частіше Броєр думав про свого батька. Леопольд Броєр помер десять років тому. Було йому тоді вісімдесят два роки, на сорок два більше, ніж тепер синові.

Доктор Броєр поставив дзеркало на місце. Залишилося сорок два роки! Як тут витримати ще сорок два роки? Сорок два роки чекати, поки вони проминуть. Сорок два роки заглядати у свої дедалі старіші очі. Невже не вдасться втекти з в'язниці часу? Ах, якби змога почати все заново! Але як? Де? З ким? Тільки не з Лу Саломе. Вона вільна й може випурхнути з в'язниці й залетіти туди, коли тільки забажає. І з нею ніколи не буде «нашого», ніколи не буде «нашого» життя, ніколи не буде «нашого» нового життя.

Та й з Бертою — Броєр теж це знав — ніколи не повернеться «наше». Кожного разу, коли йому вдавалося хоч ненадовго позбутися давніх невідчепних споминів про БERTУ — про мигдалевий аромат її шкіри, пишний набряк грудей під сукнею, про жар тіла БERTИ в трансі, притуленої до Броєра, — коли вдавалося відступити й побачити себе збоку, тоді приходило усвідомлення, що БERTА завжди була фантазією.

«Бідолашна несформована божевільна БERTА — ото вже нісенітну плекав я мрію про те, що зможу довершити, сформувавши її, аби вона змогла віддячитися мені... чим саме? У тому-то й річ. Що я в ній шукав? Чого мені бракувало? Хіба я не жив на повну губу? То кому тут поскаржитися, що життя безповоротно веде мене дедалі вужчим каналом? Хто зрозуміє мої муки, мої безсонні ночі, мій флірт із самогубством? Зрештою, невже я не маю всього, чого тільки душа запрогне? Адже є гроші, друзі, сім'я, вродлива й чарівна дружина, слава й пошана! Хто мене втішить? Хто втримається й не поставить очевидне запитання: "Чого ти ще можеш хотіти?"»

Голос фРАУ Бекер, що оповістив про прибуття ФРІДРІХА Ніцше, заскочив Броєра зненацька, хоча він і сподівався цього візиту.

Огрядна, низька, сива, енергійна, озброєна окулярами, фРАУ Бекер навдивовижу акуратно провадила справи Броєрового консультаційного кабінету. Так уже самовіддано виконувала вона свої обов'язки, що не було видно й залишків фРАУ Бекер як приватної особи. За останні півроку, відколи доктор найняв цю жінку, вони й словом не обмінялися про щось особисте. Хоч як старався доктор, та ніяк не міг ані згадати її ім'я, ані уявити, що вона зайнята чимсь іншим, крім як своїми обов'язками. ФРАУ Бекер на пікніку? Читає вранці «Нос фРАЕ пресе»? Лежить у ванні? Пухка фРАУ Бекер оголилася? Сидить на коні? Задихається від пристрасті? Немислимо!

Хоча й нехтувана як жінка, фрау Бекер була по-жіночому напрочуд спостережлива, і Броєр цінував її перше враження.

— Як вам цей професор Ніцше?

— Гере доктор, він поводить, як справжній шляхтич, але не плеканий так, як пристало шляхтичеві. Він видається соромливим, мало не покірливим. М'якими манерами він дуже відрізняється від багатьох пань і панів, що сюди приходять. Наприклад, від тої російської великої дами, що побувала тут два тижні тому.

Броєр сам зауважив м'який тон листа професора Ніцше з проханням про консультацію в будь-який день упродовж наступних двох тижнів, коли докторові Броєру зручно, якщо це взагалі можливо. Далі Ніцше пояснив, що поїде до Відня тільки задля того, щоб проконсультуватися в доктора Броєра, а доки не дістав на те згоди, залишатиметься в Базелі зі своїм приятелем, професором Овербеком. Броєр усміхнувся у вуса, зіставивши листа Ніцше з депешами, в яких Лу Саломе наказувала йому бути наготові в будь-який час, що їй відповідає.

Чекаючи, поки фрау Бекер приведе Ніцше, Броєр окинув оком свій стіл і раптом помітив дві книжки, які подарувала Лу Саломе. Учора на дозвіллі він півгодини погортав їх і недбало залишив на видноті. Зрозуміла річ — якщо Ніцше побачить їх, то лікування закінчиться, ще й не почавшись; бо ж неможливо буде пояснити, як ці книжки тут опинилися, не згадавши Лу Саломе. «Незвичайна необачність, як на мене, — подумав Броєр. — Невже мені хочеться зірвати цю затію?»

Швидко вкинувши книжки в шухляду, він звівся, вітаючи Ніцше. Професор був зовсім не такий, якого можна було сподіватися зі слів Лу. Поводився він делікатно й, попри зовсім не тендітну статуру (зріст п'ять футів вісім-дев'ять дюймів і вага сто п'ятдесят — сто шістдесят фунтів), його тіло видавалося

якимсь нематеріальним, неначе крізь нього легко могла б пройти рука. Професор носив чорний, понурий, мало не військовий костюм. Під піджаком грубий бурий селянський светр майже цілком затуляв сорочку та рожево-бузкову краватку.

Потиснувши гостеві руку, Броєр відзначив, що долоня холодна, а рукостискання мляве.

— Добрий день, гере професор. Але, гадаю, не такий він уже добрий для мандрівників.

— Так, докторе Броєр, не годиться він для мандрівок. Як і для мого здоров'я, задля якого я до вас і приїхав. Я вже втямив, що в таку погоду не варто вибиратися кудись. Тільки ваша чудова репутація заманила мене взимку на далеку північ.

Перш ніж сісти на стілець, що запропонував Броєр, Ніцше метушливо поставив пухлого потертого портфеля спершу на одному боці сидіння, тоді на другому, очевидно шукаючи для нього якнайдогідніше місце.

Броєр спокійно сидів і розглядав пацієнта, поки той вмощувався. Попри скромну зовнішність, Ніцше справляв сильне враження. Передусім увагу привертала масивна голова й очі — світло-карі, однак насиченої барви, глибоко посаджені під випнутими надбрівними дугами. Як описала Лу Саломе ці очі? Що вони, здається, дивляться у глиб себе самих, немовби пильнують якийсь схований скарб? Так, Броєр міг у цьому пересвідчитися. Блискуче каштанове волосся пацієнта дбайливо причесане. Він чисто поголений, ось тільки лавина довгих вусів спадає до губ і — повз кутики вуст — аж до підборіддя. Ці вуса викликали у Броєра почуття побратимства з вусанями та бороданями. Його по-донкіхотському поривало застерегти професора, щоб той не їв віденських тістечок привселюдно, особливо коли вони покриті цілими горами *Schlag'y* — збитих вершків, бо інакше доведеться довго вичісувати цю смакоту з вусів.

Несподіванкою став нижній голос філософа. Голос у його двох книжках був сильний, енергійний і владний, мало не різкий. Знову й знову Броєр натрапляв на невідповідність між Ніцше у плоті і крові й Ніцше в рядках на папері.

Крім як у короткій розмові з Фройдом, Броєр досі не говорив і не думав про ось цю незвичайну консультацію. А тепер він уперше поставив під важкий сумнів те, чи розумно було вплутуватися в цю справу. Лу Саломе, чарівниця, головна змовниця, давно вже відійшла звідси, й на її місці сидить, нічого не підозрюючи, підманутий професор Ніцше. Двоє чоловіків маневрували, щоб зустрітися під фальшивими приводами, які подала жінка; а тепер вона, безсумнівно, снує ще якусь інтригу. Ні, не припало в нього серце до цієї затії.

«Однак пора відкинути ці сумніви, — подумав Броєр. — Чоловік, що погрожував самогубством, відтепер мій пацієнт і я мушу поставитися до нього з належною увагою».

— Як вам випала подорож, професоре Ніцше? Як гадаю, ви тільки що приїхали з Базеля?

— Це був лише перегін перед останньою зупинкою, — відповів Ніцше, скуто сидячи на стільці. — Усе моє життя стало подорожжю, і я вже відчуваю, що моє єдине житло, єдине рідне місце, до якого я завжди повертаюся, — це моя хвороба.

«Він не з любителів провадити світські розмови», — зміркував Броєр і сказав уголос:

— Отже, професоре Ніцше, негайно берімося з'ясовувати вашу хворобу.

— Чи не було б доцільно спершу переглянути ці документи? — спитав Ніцше й видобув із портфеля важку папку, набиту паперами. — Я хворів, мабуть, усе своє життя, але за останнє десятиліття недуга загострилася. Ось докладні звіти про мої попередні консультації. Дозвольте?

Броєр кивнув. Ніцше вийняв із папки листи, лікарняні карти, результати лабораторних аналізів і виклав їх на столі перед ним.

Переглянувши першу сторінку з переліком двадцяти чотирьох лікарів і дат усіх консультацій, Броєр звернув увагу на кілька відомих швейцарських, німецьких та італійських прізвищ.

— Деякі з цих осіб мені відомі. Усі вони чудові лікарі! Бачу тут трьох — Кесслера, Туріна і Кеніґа, з якими я знайомий. Вони навчались у Відні. Бачите, професоре Ніцше, було б нерозумно ігнорувати спостереження та висновки цих видатних фахівців, але недобре буде, якщо я з цього почну. Надто вже великі авторитети, надто вже багато вагомих думок і висновків — все це пригнічує мою силу уяви. Саме з тої причини я волію прочитати п'єсу, перш ніж побачити її на сцені, й, звісно, перш ніж прочитати рецензії. Невже вам не траплялось таке у вашій роботі?

Ніцше начебто спантеличився. «От і добре, — подумав Броєр. — Хай гер професор побачить, що я не простий собі лікар. Він не звик до медиків, які заводять мову про психологічні концепції або зі знанням справи розпитують про його роботу».

— Так, — згодився Ніцше, — це важливий момент у моїй роботі. З самого початку моїм полем діяльності була філологія. Моя перша і єдина посада — професор філології в Базелі. Мене особливо цікавлять філософи — попередники Сократа, і я завжди вважав, що в роботі з їхніми творами дуже важливо звертатися до першоджерел. Перекладачі текстів завжди перебріхують — певна річ, не навмисно, а тому, що не можуть вийти ні за рамки сучасних їм історичних умов, ні за рамки, обумовлені їхньою біографією.

— А чи не втратить популярність у спільноті філософів-академіків той, хто не бажає віддавати честь перекладачам?

Броєр почувся впевненим. Консультація йшла наміченим курсом. Добре розпочався процес переконування Ніцше в тому, що його новий лікар — рідна душа зі спорідненими інтересами. Неважко буде спокусити цього професора; а Броєр вважав, що це таки спокушування — заманювати пацієнта у відносини, яких він не прагнув, задля того, щоб подати допомогу, якої він не просив.

— Популярність? Поза всяким сумнівом! Три роки тому мені довелося відмовитися від професури через хворобу — ту саму недіагностовану хворобу, що нині привела мене до вас. Та якби навіть я був зовсім здоровий, то все одно через свою недовіру до перекладачів став би небажаним гостем за академічним столом.

— Ви стверджуєте, професоре Ніцше, що всі перекладачі обмежені біографічними рамками. А як ви самі уникаєте такого ж обмеження у своїй роботі?

— По-перше, — відповів Ніцше, — треба визначити, в чому воно полягає. По-друге, треба навчитися бачити себе збоку... хоча іноді, на жаль, моя перспектива спотворюється через загострення хвороби.

Броєр не проминув увагою, що не він сам, а Ніцше зосереджував розмову на темі хвороби, яка, зрештою, й стала *raison d'être*¹ їх зустрічі. Чи не прозвучав часом у словах Ніцше легкий докір? «Не пнися, Йозефе, — застеріг він себе. — Не варто дуже вже очевидно домагатися, щоб пацієнт довіряв лікареві. Довіра сама собою стає наслідком фахової консультації». Хоча й самокритичний у багатьох галузях життя, Броєр, однак, був щонайвищої думки про себе як медика. «Не потурай, не опікай, не плети інтриг і не мудруй, — підказали йому інстинкти. — Просто роби своє діло — як завжди — на професіональному рівні».

---

¹ Розумна підстава (*фр.*).

— Але повернімося до нашої справи, професоре Ніцше. Я хотів сказати, що добре було б узяти історію хвороби й зробити обстеження, перш ніж я подивлюся на ваші записи. Тоді на нашій наступній зустрічі я міг би повідомити вам якнайдокладніший і якнайвичерпніший комплексний висновок.

Броєр поставив на столі перед собою стосик чистого паперу.

— У вашому листі трохи написано про ваш стан. Упродовж не менш як десяти років ви потерпаєте від болю голови й візуальних симптомів. Хвороба лише зрідка попускає і, як ви самі це сформулювали, завжди чигає на вас. А сьогодні я дізнався, що принаймні двадцять чотири лікарі не зарадили їй. Це все, що я знаю про вас. Отже, почнемо? По-перше, розкажіть мені, будь ласка, своїми словами все про вашу недугу.

РОЗДІЛ 5

Розмова тривала півтори години. Сидячи на шкіряному стільці з високою спинкою, Броєр швидко занотовував. Час від часу замовкаючи, щоб доктор встигав записувати, Ніцше сидів на такому самому комфортному, але трохи меншому шкіряному стільці. Як і більшість тодішніх медиків, Броєр волів, щоб пацієнти дивилися на нього вгору.

Броєр провадив анамнез ретельно й методично. Спершу уважно вислухав словесний опис хвороби, а тоді став систематично з'ясовувати кожний симптом: коли він з'явився, як змінювався з часом і як реагував на терапевтичні заходи. Далі пішла перевірка всіх систем в організмі. Почавши з маківки, доктор поступово просувався вниз — аж до підшов. Насамперед мозок і нервова система. Броєр розпитав про функціонування кожного з дванадцяти пар черепних нервів, що відповідали за відчуття нюху, зору й слуху, рух очей, роботу та чутливість м'язів обличчя і язика, за ковтання, рівновагу й мовлення.

Дійшовши до тіла, Броєр перевіряв одна за одною всі функціональні системи: дихальну, серцево-судинну, шлунково-кишкову та сечостатеву. Ця ретельна перевірка органів стимулювала пам'ять пацієнта й була запорукою того, що нічого не пропущено. Броєр ніколи не оминав жодного пункту такого опитування, навіть якщо був цілком певен у діагнозі.

Далі — докладна медична історія пацієнта: його здоров'я в дитинстві, здоров'я його батьків, братів і сестер; вивчення всіх інших аспектів життя — вибір професії, громадська діяль-

ність, військова служба, зміни місця проживання, гастрономічні та рекреаційні уподобання. Насамкінець Броєр давав волю своїй інтуїції й керувався нею, вибираючи напрямок опитування на основі вже наявних даних. Кілька днів тому, коли трапився загадковий випадок респіраторної хвороби, доктор ось таким способом поставив правильний діагноз діафрагмального трихінельозу, запитавши, чи добре проварила пацієнтка копчену солену свинину.

Упродовж усього анамнезу Ніцше був дуже уважний і схвально кивав на кожне запитання. Звичайно ж, це не здивувало Броєра. Досі в його практиці не траплялося пацієнтів, які не були б потайки раді докладному, просто-таки мікроскопному дослідженню їхнього життя. Що більша була оптична сила, то більше їм подобалося опитування. Оця радість — бути під чийсь спостереженням — сягала так глибоко, що Броєр давно вже упевнився: справжнє горе в старості — важкі втрати, біль від смерті друзів-однолітків — загострюється, коли на тебе й оком ніхто не кине, коли жахітливо живеш обділеним увагою.

А однак Броєр таки здивувався — складністю недуги й ретельністю пацієнтового самоспостереження. Доктор заповнював нотатками сторінку за сторінкою. Йому вже втомилася рука, а Ніцше все описував жахливий набір симптомів: потворний, руйнівний біль голови; морська хвороба на суходолі — запаморочення, порушення рівноваги, нудота, блювота, анорексія, відроза до їжі; лихоманка, сильна пітливість, через яку доводилося два-три рази за ніч змінювати нічну сорочку й постільну білизну; напади нищівної втоми, які часом мало не переходили в цілковитий параліч м'язів; біль у шлунку; блювання кров'ю; судоми кишок; сильний запор; геморої; порушення візуального сприймання, що відбирали дієздатність, — втомлюваність очей, невблаганне погіршення зору, сльозливість

і біль в очах, розмитість зорових зображень, загострена чутливість до світла, особливо вранці.

Завдяки додатковим запитанням Броєр виявив ще кілька симптомів, які Ніцше знехтував або не захотів згадувати: мерехтіння в очах і часткова сліпота, що часто передували нападам болю голови; несподіване безсоння; жорстокі судоми м'язів уночі; загальна напруженість; швидкі несподівані зміни настрою.

Зміни настрою! Саме цих слів і сподівався Броєр! Якось він сказав Фройдю, що завжди вловлює зручну мить увійти в психічний стан пацієнта. Ці «зміни настрою» можуть бути ключем, що допоможе відкрити причину відчаю й схильності до самогубства!

Обережно ведучи опитування, доктор попросив пацієнта розповісти про ці зміни настрою.

— Чи не зауважили ви у ваших почуттях і відчуттях змін, що могли б якось пов'язуватися з вашою хворобою?

Поведінка Ніцше не змінилася. Здавалося, йому байдуже, що це питання може привести до значно інтимнішої теми.

— Траплялося, що напередодні нападу я почувався незвично добре... і дійшов висновку, що таке відчуття — небезпечно добре.

— А після нападу?

— Зазвичай він триває від дванадцяти годин до двох днів. Після нього я втомлений і обважнілий. День чи два навіть мої думки неповороткі. А часом, особливо після довгого, кількадеденного нападу, буває інакше. Я відчуваюся оновленим і очищеним, мало не вибухаю енергією. Дорожу такими випадками, тоді в мене в голові просто-таки кишать цінні ідеї.

Броєр стояв на своєму. Вийшовши на слід, він і не гадав отак собі відмовитися від погоні.

— Чи довго ви почуваетесь втомленим і обважнілим?

— Недовго. Як тільки напад відступає й моє тіло знову належить мені, я можу себе контролювати. Тоді самотужки можу дати раду з обважнілістю.

«Мабуть, — подумав Броєр, — насправді випадок складніший, ніж могло здатися на перший погляд. Треба поводитися відвертіше. Звісно, Ніцше з власної волі не скаже ні слова про свій відчай».

— А меланхолія? Чи супроводжує вона ці напади, а чи починається після них?

— У мене в житті бувають чорні смуги. У кого їх не буває? Але вони не верховодять мною. І беруться вони не від хвороби, а від самого способу мого буття. Можна сказати, що я відважився на них.

Броєр відзначив легку усмішку Ніцше та його зухвалий тон. Уперше за весь цей час доктор упізнав голос людини, яка написала ці дві сміливі, загадкові книжки, що тепер сховані в шухляді. Якусь мить він розважав, чи не варто кинути прямий виклик пишномовному твердженню Ніцше про розмежування між сферами впливу хвороби і буття. А це твердження про відвагу на чорні смуги в житті... Щоб він мав на увазі? Але потерпи! Краще постарайся втримати контроль над консультацією. Ще не одна зручна можливість випаде.

— Чи провадили ви коли-небудь докладні описи ваших нападів — їх частоту, інтенсивність і тривалість? — делікатно випитував Броєр.

— Цього року — ні. Я був надто заклопотаний важливими подіями та змінами у своєму житті. А торік сто сімнадцять днів був зовсім недієздатний і майже двісті днів — частково недієздатний, коли поболювала голова, боліли очі, шлунок і дошкуляла нудота.

Ось і дві обнадійливі можливості, але котру вибрати? Розпитувати про ці «важливі події та зміни» (напевно, Ніцше

мав на увазі Лу Саломе) чи поліпшувати взаєморозуміння між лікарем і пацієнтом, виявляючи співчуття? Броєр знав, що таке поліпшення ніколи не завадить, тому вибрав другу можливість.

— Зараз підрахуємо... Залишається тільки сорок вісім днів, чистих від хвороби. Дуже мало часу, коли все гаразд, професоре Ніцше.

— За останні кілька років я рідко бував здоровим довше, ніж два тижні поспіль. Напевно, я міг би згадати кожен із цих проміжків!

Відчувши відтінок смутку та безнадії в голосі Ніцше, Броєр вирішив ризикнути. Ось лазівка, яка могла б допровадити аж до причини відчаю пацієнта. Він відклав ручку й якнайсерйознішим тоном стурбованого фахівця зауважив:

— Якщо людина повсякчас мучиться й відчуває полегшення лише кілька днів за рік, якщо біль нищить її життя, то за таких передумов постають безнадія й песимістичні погляди на сенс життя.

Ніцше мовчав. Уперше в нього не знайшлося готової відповіді. Він похитував головою з боку на бік, неначе розмірковував, чи можна допустити, щоб його втішали. Але висловив він зовсім не те.

— Безсумнівно, докторе Броєр, це стосується деяких людей, а то й переважної їх більшості, — тут я покладаюся на ваш досвід, — але не мене. Відчай? Ні. Може, колись і було таке, але не тепер. Моєю хворобою відає моє тіло, але не я. Я — це моя хвороба і моє тіло, але вони — це не я. Їх обох треба здолати — якщо не фізично, то метафізично. Щодо вашого іншого зауваження, то мій «сенс життя» — це щось зовсім окремішне від цієї, — тут Ніцше вдарив себе по животі, — жалюгідної протоплазми. Я знаю, навіщо жити, і мені все одно, як саме жити. Є сенс прожити ще десять років, він

полягає в моїй місії. Я вагітний ось тут, — стукнув себе по скроні Ніцше, — книжками, майже сформованими книжками, книжками, якими тільки я можу розродитися. Інколи я дивлюся на свій біль голови як на перейми мозку.

Ніцше очевидно не мав бажання обговорювати свій відчай, не хотів навіть визнати, що такий є. Броєр зрозумів, що не варто й пробувати перехитрити цього пацієнта. Він раптом згадав, як сам почувався слабшим у мистецтві маневрувати, граючи в шахи зі своїм батьком — найкращим шахістом на всю віденську єврейську спільноту.

А може, нема чого й визнавати? Може, фройляйн Саломе помилилася? Ніцше говорив так, ніби його дух подолав цю жахливу хворобу. Броєр знав цілком надійний спосіб визначити ризик самогубства — з'ясувати, чи уявляє себе пацієнт у майбутньому. Ніцше пройшов цей тест! У нього не було суїцидальних настроїв, він говорив про десятирічну місію, про книжки, які ще належало видобути з мозку.

Проте Броєр на свої очі бачив суїцидальні листи Ніцше. Може, це позерство? А може, він уже не потерпає од відчаю саме тому, що вирішив накласти на себе руки? Броєр уже мав справу з такими пацієнтами. Вони небезпечні. Видається, що їм стало краще (а в певному сенсі так воно і є) і розвіялася меланхолія; вони знову усміхаються, їдять і сплять. Але таке поліпшення означає, що ці хворі знайшли засіб утечі від відчаю — смерть. Невже й Ніцше таке надумав? Невже постановив покінчити з собою? Та ні, Броєр пригадав те, що сам сказав Фройдю: якщо Ніцше зважився на самогубство, то навіщо приїхав сюди? Навіщо завдавати собі зайвого клопоту — відвідувати ще одного лікаря й задля того подорожувати з Рапалло до Базеля, а звідти аж до Відня?

Хоч і розчарований у тому, що не вдалося дізнатися про потрібні речі, Броєр не міг звинуватити пацієнта за небажання

допомогти. Ніцше докладно відповів на кожне питання стосовно стану здоров'я — може, аж занадто докладно. Багато хто з тих, що потерпають від болю голови, скаржаться на чутливість до раціону та змін погоди, тож Броер не здивувався, дізнавшись, що таке властиве й Ніцше. Натомість дуже здивувала одна видатна риса пацієнтової розповіді. Двадцять хвилин без упину Ніцше описував свою реакцію на атмосферні умови. Схарактеризував своє тіло як своєрідний барометр-анероїд і термометр, що бурхливо реагує на зміни атмосферного тиску, висоти над рівнем моря й температури. Його пригнічувало сіре небо, нервували олов'яні хмари зі сльотою, зате надихала посуха; до психічного стану, схожого на спазм жувальних м'язів, доводила зима, зате сонце давало полегшу й розслаблення. Уже скільки років тому його життя звелось до пошуків ідеального клімату. Влітку було ще сяк-так. Безхмарне, безвітряне, сонячне плато Енгадину годилося Фрідріхові Ніцше, й кожного року він проводив чотири місяці у швейцарському сільці Зільс-Марія, поселившись у маленькому ґастгаузі — готелику. А зима стала прокляттям. Він так і не знайшов підхожого місця зимівлі й у холодну пору року кочував на півдні Італії, шукаючи здорового клімату. Ніцше сказав, що його труять пронизливий вітер і сутінкова сирість Відня. Його нервова система мало не криком домагалася сонця й сухого нерухомого повітря.

Коли Броер спитав про щоденний раціон, Ніцше виголосив ще одну довгу доповідь про зв'язок між харчуванням, розладами шлунка й нападами болю голови. Що за дивовижна ґрунтовність! Ніколи раніше Броєрові не траплявся пацієнт, який так глибоко відповідав би на кожне питання. Що б це означало?

Може, Ніцше — обсесивний іпохондрик? Броєр бачив багато занудних іпохондриків, які дуже жаліли себе й насолоджувались, описуючи свої болячки. Але в тих пацієнтів був *Weltanschauung stenosis* — стеноз звуження світогляду. І як

нудно було в їх товаристві! Вони ні про що інше не думали, крім свого тіла, й не мали інших інтересів та цінностей, крім тих, що стосуються здоров'я.

Ні, Ніцше не належав до таких. У нього широкий діапазон інтересів, та й сам він чарівливий. Цілком певно, фройляйн Саломе таким його вважала й досі вважає, хай навіть вирішила, що Пауль Ре краще годиться для романтичних стосунків. До того ж Ніцше описував свої симптоми не тому, щоб викликати співчуття чи хоча б підтримку, — Броєр це спостеріг уже на початку консультації.

Навіщо ж тоді ці вишукані подробиці в розповіді про функції організму? Мабуть, задля точного діагнозу. Маючи гострий розум та ідеальну пам'ять, Ніцше повівся раціонально — подав якнайвичерпніші дані досвідченому фахівцеві. Або ж він дуже вже заглиблений у самого себе. Наприкінці анамнезу Броєр знайшов ще одне пояснення: Ніцше так мало спілкувався з іншими людьми, що проводив надто вже багато часу в розмовах із власною нервовою системою.

Упоравшись з історією хвороби, Броєр перейшов до медичного огляду. Він провів пацієнта до процедурного кабінету — невеликої стерильно чистої кімнати, в якій були тільки ширма, стілець, кушетка, покрита накрохмаленим білим простирадлом, раковина, вага й стальна скринька з інструментами. Залишивши Ніцше самого переодягатися, за кілька хвилин Броєр повернувся й побачив, що той, уже вбраний у халат із розпіркою, але й досі в довгих чорних шкарпетках із підв'язками, ретельно складає свою одягу. Ніцше попросив пробачення за те, що забарився:

— Моє кочове життя велить мені мати лише один костюм. Отож і дбаю, щоб йому було вигідно відпочивати.

Медичний огляд був такий самий методичний, як і анамнез. Почавши з голови, Броєр повільно просувався по тілу,

постукуючи, прослуховуючи, доторкаючись, промацуючи, приношуючись і спостерігаючи. Хоча в пацієнта було чимало симптомів, Броєр не виявив в організмі відхилень від норми, якщо не брати до уваги великого рубця над грудиною — наслідку удару об сідло під час служби в армії, короткого косоного рубця на перенісці — наслідку дуелі, й кількох ознак анемії — блідість губ, слизової оболонки очей і складок долонь.

Що викликало анемію? Імовірно, харчування. Ніцше сказав, що цілими тижнями не їсть м'яса. Але пізніше Броєр згадав, що Ніцше, з його слів, іноді блює кров'ю, тож причиною хвороби могло стати знекровлення від шлункових кровотеч. Доктор узяв аналіз крові, щоб визначити рівень еритроцитів, і після ректального огляду зібрав із рукавички дрібку калу, щоб перевірити його на вміст крові.

А як щодо скарг пацієнта на очі? По-перше, Броєр виявив однібічний кон'юнктивіт, якому можна легко зарадити очною маззю. По-друге, доктор хоч як старався, але не зміг сфокусувати офтальмоскоп на сітківці. Щось заважало це зробити. Мабуть, непрозорість рогівки або ж її набряк.

Броєр приділив особливу увагу нервовій системі — не тільки через характер болю голови, але й тому, що батько пацієнта помер, коли синові було чотири роки, від «розм'якшення мозку». Таким загальним терміном тоді позначали кожну з численних патологій — зокрема інсульт, пухлину або певну форму спадкової церебральної дегенерації. Але, перевібивши всі вияви функціонування мозку й нервів — рівновагу, координацію рухів, чутливість до подразників, силу м'язів, пропріоцепцію¹, слух, нюх і ковтання, доктор не знайшов жодної ознаки органічного захворювання нервової системи.

---

¹ Відчуття положення частин власного тіла одна відносно одної в просторі.

Поки пацієнт одягався, лікар повернувся до свого кабінету, щоб записати результати огляду. Коли за кілька хвилин фрау Бекер привела сюди Ніцше, Броер подумав, що час консультації добігає кінця, а тут так і не вдалося витягти з пацієнта хоча б натяк про меланхолію чи самогубство. Він спробував повести розмову в інший спосіб, який дуже й дуже зрідка підводив.

— Професоре Ніцше, я б хотів, щоб ви докладно описали типовий день вашого життя.

— Ось ви мене й упіймали, докторе Броер! Це найважче питання з усіх, що ви поставили. Я дуже часто переїжджаю з місця на місце, моє оточення мінливе. Напади хвороби диктують мені, як жити...

— Виберіть будь-який звичайний день між нападами за останні кілька тижнів.

— Гаразд. Я рано прокидаюся зі сну, якщо це взагалі можна назвати сном...

Броер підбадьорився. Ось і випала нагода.

— Дозвольте перебити вам мову, професоре Ніцше. Ви сказали «якщо це взагалі можна назвати сном»...

— У мене жахливі сни. Інколи бувають корчі м'язів, інколи болить живіт, інколи все тіло охоплює напруга, інколи дошкуляють думки — переважно недобрі, нічні; інколи ліки дають мені дві-три години сну.

— Які ліки? Які дози? — швидко запитав Броер і зразу ж зміркував: хоча й треба було дізнатися про самолікування Ніцше, та це не найліпший вибір. Краще, набагато краще було б розпитати про ці темні нічні думки!

— Хлоралгідрат — майже щоночі, принаймні один грам. Іноді, коли тіло прагне сну, я доповнюю цю дозу морфієм або вероналом, але тоді наступного дня в мене ступор. Зрідка заживаю гашиш, але й він притуплює мислення на весь на-

ступний день. Волю хлорал. Чи розповідати мені далі про день, який уже в зародку був поганим?

— Так, будь ласка.

— Я спідаю у своєму номері... чи потрібні вам такі подробиці?

— Так, саме так. Розкажіть мені все.

— Ну, сніданок — це проста річ. Власник гастгаузу приносить мені гарячу воду. Ото й усе. Зрідка, коли в мене особливо добре самопочуття, я прошу слабкого чаю та сухарів. Тоді купаюсь у холодній воді — така купіль конче потрібна для продуктивної роботи — й проводжу весь день у праці: пишу, роздумую й, якщо очі дозволяють, трохи читаю. Якщо я добре почуваюся, то виходжу на прогулянку. Буває, що вона триває годинами. Прогулюючись, я роблю нотатки, й часто саме тоді мені найкраще вдаються твори й приходять найвлучніші думки...

— І в мене подібно, — поспішив докинути Броєр. — По чотирьох-п'яти милях я раптом усвідомлюю, що впорався з дуже складною й загадковою проблемою.

Ніцше змовк, очевидно збитий з думки Броєровою реплікою. Почав був підтакувати, але затнувся й, зрештою обличивши цю спробу, повернувся до опису свого типового дня.

— Я завжди обідаю в готелі за одним і тим самим столом. Я вже описав вам своє харчування — їжа завжди без приправ, бажано варена, ні краплини спиртного чи кави. Буває, що цілими тижнями я нічого не можу їсти, крім варених несолоних овочів. Я не курю. Перекидаюся кількома словами з сусідами за столом, але рідко проваджу довгі розмови. Якщо пощастить натрапити на чуйного постояльца, то він може запропонувати читати для мене вголос і писати під диктування. Мої кошти обмежені, і я не можу оплачувати такі послуги. Після обіду в мене те саме, що й вранці: прогулянки, роздуми, нотатки.

Вечеряю я у своєму номері — та ж таки гаряча вода або слабкий чай і сухарики, а тоді працюю, аж поки хлоралгідрат не скаже: «Припини, вже можеш відпочити». Ось так живе моє тіло.

— Ви говорите тільки про готелі. А ваш дім?

— Мій дім — це подорожня валіза. Я черепаха й ношу свою оселю на спині. Ставлю її в кутку готельного номера, а коли не могу витримати погоди, закидаю цю оселю на плечі й підіймаюся до вищих і сухіших небес.

Броер мав намір повернутися до «недобрих, нічних думок» Ніцше, але тепер побачив перспективнішу лінію дослідження — таку, що не може не привести безпосередньо до фройляйн Саломе.

— Професоре Ніцше, я зауважив, що в описі вашого звичайного дня мало згадок про інших людей. Вибачте, що ставлю нетипові, як на лікаря, запитання, але я прихильник тези про цілісність організму. Вважаю, що добре самопочуття невіддільно пов'язане з соціальним та психологічним добробутом.

Ніцше густо зашарівся. Зсутулившись, він видобув маленького черепахового гребінчика й якусь хвилину сидів мовчки, нервово чешучи пишні вуса. Тоді, очевидно дійшовши рішення, він випростався, відкашлявся й твердо мовив:

— Ви не перший лікар, що це помітив. Мабуть, маєте на увазі секс. Італійський медик Ланцоні — в нього я консультовався кілька років тому — припустив, що мій стан здоров'я погіршується від самотності та стримування від сексу, й порекомендував мені провадити регулярне статеве життя. Послухавшись цієї поради, я умовився про таке з молодого селянкою, що мешкала неподалік Рапалло. А по трьох тижнях мало не вмер від болю голови. Ще трохи такого італійського лікування — і пацієнт згас би, як свічка!

— Чому вам так зашкодила ця порада?

— Як на мене, спалах тваринної насолоди, а тоді довгі години огиди до самого себе, очищення від протоплазмового душку тічки — це аж ніяк не шлях до, вашими словами кажучи, «цілісності організму».

— Я теж так вважаю, — квапливо погодився Броєр. — А однак ви ж не станете заперечувати, що всі ми вписані в соціальний контекст, який історично сприяє виживанню й дає насолоду, притаманну зв'язкам між людьми?

— Напевно, не для кожного такі стадні втіхи, — відповів Ніцше, похитавши головою. — Тричі я тягнувся до людей, пробував прокласти до них кладку. І тричі мене зраджували.

Нарешті! Броєр насилу приховав збудження. Цілком певно, одну з цих трьох зрад у житті Ніцше вчинила Лу Саломе. Напевно, другу вчинив Пауль Ре. Хто вчинив третю? Нарешті, нарешті Ніцше відчинив двері. Безсумнівно, відкрився шлях до обговорення зради й відчаю, зумовленого нею.

Доктор постарався, щоб у голосі звучало якнайбільше співчуття.

— Три спроби, три жахливі зради, а тоді — відступ у болісну самотність. Ви страждали, і, цілком можливо, це страждання певною мірою спричинило хворобу. Чи не хотіли б ви відкрити мені подробиці цих зрад?

Ніцше ще раз похитав головою. Здається, він замкнувся в собі.

— Докторе Броєр, я вже й так багато в чому відкрився перед вами. Сьогодні я довірив вам більше інтимних подробиць свого життя, ніж будь-кому за дуже довгий час. Повірте й ви мені, що моя хвороба почалася набагато раніше, ніж ці особисті розчарування. Згадайте історію моєї родини. Батько помер від хвороби головного мозку — можливо, спадкової. Візьміть до уваги, що я ще школярем, задовго до цих зрад, мав погане здоров'я й потерпав від болю голови. Правда й те,

що моєї недуги зовсім не полегшували короткі приємні періоди близького приятелювання. Не тому, що я мало довіряв. Якраз навпаки — моя помилка полягала в тому, що я занадто довіряв. Я не готовий і не можу собі дозволити знову довіряти комусь.

Броєра приголомшило почуте. Як він міг так прорахуватися? Ще якусь мить тому Ніцше наче й хотів, мало не прагнув довіритися йому. І ось дав таку відсіч! Що ж сталося? Доктор спробував відтворити хід подій. Отже, Ніцше згадав про спроби прокласти кладку, на які відповіли зрадою. Цієї миті Броєр співчутливо подав йому руку, а тоді... а тоді... кладка... це слово зачепило якусь струну. Книжки Ніцше! Так, майже напевно в одній із них є яскравий пасаж про кладку. Мабуть, у цих книжках і криється ключ до здобуття довіри Ніцше. Броєр також неясно згадав ще один пасаж, в якому автор обстоював важливість психологічного само-спостереження. Так, треба уважно прочитати ці книжки до наступної зустрічі. Може, тоді вдалося б впливати на Ніцше його ж таки аргументами.

Але як тут орудувати аргументами, знайденими в книжках Ніцше? Як пояснити, звідки вони взялися? У всіх трьох віденських книгарнях, де Броєр питав про ці книжки, ніхто й не чув про їх автора. Броєр ненавидів дволичність і якусь мить подумував, чи не викласти Ніцше все як є: про візит Лу Саломе ось у цьому кабінеті; про те, що Броєр дізнався від неї про відчай Ніцше; про обіцянку не розголошувати, дану фройляйн Саломе; про її подарунок — книжки Ніцше.

Та ні, це призвело б до цілковитого провалу. Безсумнівно, Ніцше почувався б жертвою маніпуляцій і зради. Броєр був певен, що Ніцше впав у безнадію через те, що заплутався — як він сам вишукано сформулював — у піфагорійських стосунках із Лу й Паулем. Якби Ніцше дізнався про візит Лу Саломе, то, звісно, потрактував би її й Броєра як дві сторони

ще одного любовного трикутника. Ні, Броєр знав наперед, що чесність і щирість — його природні засоби вирішення життєвих дилем — у цьому випадку можуть тільки напсувати. Треба знайти якийсь спосіб роздобути ці книжки, що не викликав би підозри.

Було вже пізно. Сірість сльотного дня переростала в темряву. У тиші неспокійно заворушився Ніцше. Броєр втомився. Вислизла з рук здобич, вичерпався запас ідей. Він вирішив виграти час.

— Гадаю, професоре Ніцше, що сьогодні ми далеко не заїдемо. Мені потрібен час, щоб вивчити вашу медичну документацію й виконати необхідні лабораторні дослідження.

Ніцше тихо зітхнув. Невже розчарувався? Хоче, щоб ця зустріч тривала довше? Броєр так і подумав, але, вже не покладаючись на свою оцінку реакцій Ніцше, запропонував провести наступну консультацію цього тижня.

— Може, в п'ятницю? В той самий час?

— Так, звичайно. Я цілком у вашому розпорядженні, докторе Броєр. У мене немає інших причин перебувати у Відні.

Консультація закінчилася. Доктор звівся. Але Ніцше, повагавшись, раптом знову сів на стілець.

— Докторе Броєр, я забрав у вас багато часу. Ви помилилися б, якби недооцінили мою глибоку вдячність за ваші старання, але вділіть мені, будь ласка, ще хвилинку. Дозвольте мені — задля моїх інтересів — поставити вам три запитання!

РОЗДІЛ 6

— Будь ласка, питайте, професоре Ніцше, — сказав Броєр, всівшись на стільці. — Порівняно зі справдешнім градом запитань, якими я вас засипав, ваші три — дуже скромне прохання. Якщо вони в межах моєї компетенції як фахівця, то я неодмінно відповім.

Він втомився. День був довгий, а попереду ще навчальна конференція о шостій і вечірні виклики. Попри те, доктор не мав нічого проти прохання Ніцше, ба навіть зрадів. Можливо, настала зручна нагода, якої він так чекав.

— Почувши мої запитання, ви, мабуть, як і багато хто з ваших колег, пошкодуєте, що пообіцяли відповісти. Маю тріаду запитань, усього три, а може, й тільки одне. Ось воно — питання, а заодно й прохання: чи скажете мені правду?

— А ці три запитання? — спитав Броєр.

— Перше: чи я осліпну? Друге: чи завжди будуть у мене ці напади? І, нарешті, найважче питання: чи є в мене прогресивна хвороба головного мозку, яка може вбити мене молодим, як мого батька, або довести до паралічу, або, ще гірше, до божевілля чи деменції?

Доктор онімів. Він сидів мовчки, безцільно гортаючи сторінки медичного досьє Ніцше. За всі п'ятнадцять років медичної практики Броєра жоден пацієнт не ставив йому таких брутално прямих запитань.

Зауваживши його замішання, Ніцше не вгавав:

— Пробачте мені, що я ось так у лоб. Але я промарнував довгі роки на пусті балачки з лікарями, особливо німецькими,

які, миропомазавши себе на паламарів істини, утаюють те, що знають. Жоден лікар не сміє приховувати від пацієнта правду, яку той має право знати.

Броєр не міг не усміхнутися, почувши характеристику німецьких лікарів. І не міг не розсердитися, почувши проголошення прав пацієнта. Цей маленький філософ із великими вусами спонукав мозок думати.

— Я дуже хочу обговорити ці проблеми медичної практики з вами, професоре Ніцше. Ви поставили відверті запитання. Я спробую відповісти так само відверто. Згоджуюся з вашою думкою про права пацієнта. Але ви оминули увагою одну не менш важливу річ — обов'язки пацієнта. Я волію підтримувати прозорі й щирі стосунки зі своїми пацієнтами. Але ця засада передбачає взаємну щирість: пацієнт теж має бути щирим і чесним зі мною. Чесність — чесні питання, чесні відповіді — це найкращі ліки. Ось на таких умовах даю вам слово, що поділюся з вами всім тим, що я довідався, і своїми висновками. Однак, професоре Ніцше, — зауважив Броєр, — я не згоден, що завжди має бути саме так. Трапляються такі пацієнти, бувають такі ситуації, коли хороший лікар мусить задля пацієнтового добра утаювати правду.

— Еге ж, докторе Броєр, я чув це від багатьох медиків. Але хто дав їм право вирішувати за інших? Така засада порушує права людини.

— Це їхній обов'язок, і мій теж, — відказав Броєр, — робити все для того, щоб хворим людям було якнайкраще. І цей обов'язок не з тих, якими легковажать. Часом це невдячна справа; часом надходять погані новини, якими я не можу поділитися з пацієнтом; часом мій обов'язок полягає в тому, щоб мовчати й терпіти біль замість пацієнта і його родини.

— Але, докторе Броєр, цей гуманний обов'язок суперечить значно вагомішому й фундаментальному, що стосується кожної людини, — обов'язку з'ясовувати істину.

У розпалі суперечки Броєр на хвилинку забув, що Ніцше його пацієнт. Аж такі цікаві були питання, що його цілковито поглинуло їх обговорення. Підвівшись і походжаючи за стільцем, доктор відповів:

— Невже я мушу нав'язувати правду людям, які не хочуть її знати?

— Хто може визначити, чого саме не хочуть знати люди? — спитав Ніцше.

— Власне це, — твердо сказав Броєр, — і зветься мистецтвом медицини. Його навчаються не з книжки, а біля лікарняного ліжка. Дозволю собі навести приклад — випадок пацієнта, якого я відвідаю в лікарні сьогодні ввечері. Кажу це вам конфіденційно й, зрозуміло, не назву його імені. Цей чоловік смертельно хворий, у нього остання стадія раку печінки. Він поживк через печінкову недостатність. У кровоносній системі дедалі більше жовчі. Прогноз безнадійний. Навряд чи він проживе понад два-три тижні. Сьогодні вранці я відвідав цього пацієнта. Спокійно вислухавши моє пояснення того, що шкіра поживкла, він поклав долоню на мою руку, немовби захотів змусити мене замовкнути й тим самим полегшити моє завдання. І змінив тему — став розпитувати про мою сім'ю (ми знаємося вже понад тридцять років), а тоді перевів мову на справи, які він залагоджуватиме, коли повернеться додому. Але, — глибоко зітхнув Броєр, — я ж то знаю, що він ніколи не повернеться додому. Маю йому це сказати? Бачите, професоре Ніцше, не все так просто. Зазвичай люди не розпитують про найважливіше! Якби він справді хотів дізнатися, то запитав би мене, чому підводить печінка або ж коли я випишу його з лікарні. Та він не питає.

То що мені — піти на жорстокість і сказати пацієнтові те, чого він не бажає знати?

— Іноді, — відповів Ніцше, — вчителям доводиться йти на жорстокість. Треба навчати людей жорстокими новинами, бо ж саме життя жорстоке, як і передсмертні муки.

— Невже ж я відбиратиму людям можливість вибирати спосіб зустріти смерть? За яким правом, за яким повноваженням візьму на себе таку роль? Ви кажете, що вчителям доводиться йти на жорстокість. Мабуть, так. А проте завдання лікаря полягає в тому, щоб знімати стрес і посилювати здатність організму самоцілюватися.

Сильний дощ хльостав у вікна. Торохтіли шибки. Броєр підійшов до вікна й глянув надвір. Тоді рвучко обернувся.

— Оце подумав я й засумнівався, чи згоджуся з вами навіть у тому, що вчитель мав би йти на жорстокість. Хіба що йдеться про якогось особливого вчителя, когось на зразок пророка.

— Так, так, — від збудження голос Ніцше піднявся на октаву, — йдеться про того, хто навчає гірких істин, непопулярного пророка. Гадаю, що це не хто, а я. — Він наголошував кожне слово останньої фрази, тикаючи пальцем собі в груди. — Ви, докторе Броєр, присвятили себе полегшенню життя. Натомість мені судилося присвятити себе ускладненню способу життя незримій аудиторії моїх учнів.

— У чому ж переваги непопулярної істини й ускладненого способу життя? Коли я сьогодні вранці прощався з пацієнтом, він сказав: «Віддаюся в руки Господні». Хто посміє сказати, що це не різновид істини?

— Хто? — Ніцше теж звівся й походжав з одного боку стола, тоді як Броєр — з другого. — Хто посміє це сказати? — Зупинившись, він сперся рукою на спинку стільця й тицьнув пальцем у себе. — Я посмію!

«Він міг би, — подумав Броєр, — проповідувати з кафедри, напучувати паству, таж його батько був священик».

— До істини, — ствердив Ніцше, — ми йдемо завдяки невірі й скептицизму, а не дитячому прагненню, щоби щось було саме так, а не інакше! Намір вашого пацієнта віддатися в руки Господні — це не шлях до правди. Це просто дитяче прагнення, нічого більш! Це прагнення не вмирати й ссати вічно набряклий сосок, на який ми повісили ярлик зі словом «Бог»! Теорія походження видів по-науковому доводить, що еволюція зовсім не потребує Бога, хоча сам Дарвін не наважився зробити слухний висновок із цього доводу. Безумовно, ви мали б усвідомити, що ми створили Бога, а тепер гуртом убили Його.

Броєр відкинув свої аргументи, наче розпечений зливok. Не міг захищати теїзм. Ще в юності ставши вільнодумцем, він часто в суперечках з батьком і побожними вчителями стояв на тих самих засадах, на яких стоїть Ніцше. Сівши, Броєр повів мову примирливо, в м'якшому тоні, коли й Ніцше повернувся до свого стільця.

— Така жага до істини! Прошу пробачення, професоре Ніцше, за викличний тон, але ми умовилися говорити відверто. Ви говорите про істину благоговійно, немовби замінивши одну релігію іншою. Дозвольте мені зіграти роль адвоката диявола. Дозвольте спитати, звідки взялася така пристрасть, таке благоговіння перед істиною. Яка користь від цього моєму раковому хворому?

— Свята не сама істина, а її пошук — власної! Чи є на світі більші святощі, ніж самопізнання? Мої філософські праці, каже дехто, побудовано на піску, мої погляди безперервно змінюються. А проте є в мене сентенції, що стоять на граніті. Одна з них звучить так: «Стань самим собою». Звідки дізнаєшся, хто ти насправді, якщо не знайдеш істини?

— Але правда в тому, що моєму пацієнтові залишилося дуже мало жити. Чи варто пропонувати йому це самопізнання?

— Правильний вибір, остаточний вибір, — відповів Ніцше, — може розквітнути тільки під сонцем істини. Як же інакше?

Побачивши, що Ніцше може переконливо — й нескінченно — дискутувати в цій абстрактній сфері істини й вибору, Броєр вирішив, що треба спонукати його говорити конкретніше.

— Як бути моєму смертельно хворому пацієнтові? Який у нього діапазон вибору? А може, це його вибір — довіра Богові!

— У людини це не вибір. Ваш пацієнт не вибирав, а вхопився за ілюзію поза самим собою. Такий вибір, вибір чогось іншого, надприродного, завжди ослаблює людину й завжди здрибнює, зменшує її. Я люблю те, що робить нас більшими, ніж ми насправді!

— Поговоримо не про якусь абстрактну людину, — наполягав Броєр, — а про конкретну — в плоті й крові, про мого пацієнта. Розгляньте його ситуацію. Йому залишилися жити всього кілька днів чи тижнів! Який сенс говорити йому про вибір?

Непіддатливий філософ відповів зразу ж:

— Невже зможе цей хворий вирішувати, як померти, не знаючи, що він уже одною ногою в могилі?

— Кажете «як померти», професоре Ніцше?

— Еге ж, він має вирішити, як зустріти смерть: чи то поговорити з близькими людьми, дати пораду, нарешті мовити слова, приборежені на сам кінець життя, попрощатися з родичами та друзями, чи то залишитися на самоті, плакати, опиратися смерті, проклинати її або дякувати їй.

— Ви й далі говорите про щось ідеальне, абстрактне, а я ж маю допомогти матеріальній людині — людині в плоті

і крові. Я знаю, що він скоро помре, і то в нестерпних муках. Навіщо його приголомшувати такими словами? Насамперед треба підтримувати надію. Хто ще, крім лікаря, може це робити?

— Надія?! Надія — це найбільше зло! — мало не кричав Ніцше. — У книжці «Людське, занадто людське» я припустив, що коли Пандора відчинила скриньку й випустила у світ людей усі лиха та нещастя, які замкнув у скриньці Зевс, то в ній залишилося одне нікому не відоме, величезне зло — надія. Відтоді людина помилково вважає Пандорину скриньку та її вміст — надію — запорукою удачі. Але ми забули побажання Зевса, щоб людина й далі мучилася зі своєї волі. Надія — найгірше зло, бо вона подовжує муки.

— Тобто ви хочете сказати, що людина може скоротити собі час передсмертних мук, якщо захоче.

— Це один із можливих виборів, але тільки у світлі повного знання.

Броєр тріумфував. Він був терплячий, пустив усе самопас, а зараз побачить винагороду за таку стратегію! Дискусія йшла саме в тому напрямку, що він хотів.

— Ви маєте на увазі самогубство, професоре Ніцше. Чи може самогубство бути вибором?

Як і раніш, Ніцше говорив твердо й чітко.

— Кожний суціль на землі — господар своєї смерті й мав би по-своєму розпоряджатися нею. Мабуть, — я тільки припускаю, — є право, за яким ми можемо відібрати життя людині. Але немає права, за яким ми можемо відібрати людині смерть. Це не милосердна допомога. Це жорстокість!

— Невже самогубство могло б стати вашим вибором? — гнув свою лінію Броєр.

— Умирати важко. Я завжди вважав, що найбільша нагорода небіжчикам — не вмирати вдруге!

— Найбільша нагорода небіжчикам — не вмирати вдру-ге! — схвально кивнув Броєр, сів за стіл і взяв ручку. — Чи можна це записати?

— Так, звичайно. Але не дозвольте мені стати плагіатором своїх-таки творів. Я ж не зараз придумав цю фразу. Вона вже фігурує в іншій моїй книжці — «Веселій науці».

Броєр не міг повірити, що випала така удача. За кілька останніх хвилин Ніцше згадав обидві книжки, які подарувала Лу Саломе. Доктор хоча й захопився дискусією й не хотів переривати її в самому розпалі, однак не міг прогавити нагоду позбутися клопоту з цими книжками.

— Професоре Ніцше, мене зацікавили ваші книжки, що ви згадали. Де можна їх придбати? Може, у віденських книгарнях?

Почувши це запитання, Ніцше насилу приховав втіху.

— Мій видавець, отой Шмайцнер у Хемніці, працює не за фахом. Найкраще він пригодився б у міжнародній дипломатії або, можливо, шпигунстві. Він геній інтриг, і мої книжки — це його найбільший секрет. За вісім років він не витратив ані пфеніга на рекламу й не надіслав ні одного примірника рецензентам і книжковим торговцям. Тому ви не знайдете моїх книжок у жодній віденській книгарні. Ба навіть у жодній віденській оселі. Їх продано так мало, що я знаю на ім'я більшість покупців, серед яких досі не було ні одного віденця. Через те вам доведеться зв'язатися безпосередньо з моїм видавцем. Ось його адреса. — Ніцше вийняв із портфеля папірець, чиркнув на ньому кілька рядків і дав Броєрові. — Я міг би написати йому сам, але волю, якщо ви не проти, щоб він дістав листа не від мене, а від вас. Може, замовлення від видатного вченого-медика спонукає його відкрити читачам таємницю існування моїх книжок.

Вкладаючи папірець у кишеню жилета, Броєр відповів:

— Сьогодні увечері я надішлю замовлення. Дуже шкода, що не вдасться скоріше купити чи позичити ці книжки. Мене цікавить усе, чим живуть мої пацієнти, зокрема їхня робота й переконання. Тож ваші праці могли б допомогти у вивченні стану вашого здоров'я. Вже й не кажу про задоволення прочитати ці твори й обговорити їх з вами!

— О, в цьому я можу вам посприяти, — відповів Ніцше. — У моєму багажі є примірники цих книжок. Позичу їх вам. Сьогодні ж, трохи згодом, привезу їх сюди.

Радий, що хитрощі дали наслідки, Броєр захотів чимось відплатити Ніцше.

— Присвятити своє життя писанню, вилити свою душу в книжки й мати так мало читачів — це жахливо! Багато хто з моїх знайомих віденських письменників вважав би таку долю гіршою, ніж смерть. Як ви це витримували? Як витримуєте досі?

Ніцше не відгукнувся на Броєрову ініціативу ні усмішкою, ні тоном голосу. Дивлячись поперед себе, він проказав:

— Де той віденець, який тямить, що поза межами Рінгштраسه теж є простір і час? Я терплячий. Може, до двотисячного року люди наважаться читати мої книги. — Ніцше рвучко встав. — Отже, у п'ятницю?

Броєр зачув опір і нехоть. Чому Ніцше вмить став такий холодний? Таке трапалося вдруге. Вперше — коли йшлося про кладку, і щоразу, як зрозумів Броєр, Ніцше так поводився після спроби подати йому руку співчуття. «Що це означає? — роздумував доктор. — Що професор Ніцше не терпить, коли хтось іде на зближення або пропонує допомогу?» А тоді згадав, що Лу Саломе застерегла, щоб навіть не пробувати загіпнотизувати Ніцше. Здається, це пояснюється тим, що він бере близько до серця все пов'язане з владою.

Якусь мить Броєр уявляв, як повелася б Саломе на таку відповідь Ніцше. Не пропустила б її повз вуха, зразу ж дала б

відсіч. Вона могла б сказати: «Чому це, Фрідріху, кожного разу, коли хтось каже тобі щось приємне, ти огризаєшся?»

«Іронія долі, — міркував Броєр, — я ж сердився на зухвалість Лу Саломе, а тут раптом вичаровую її образ, щоб порадила, що робити!» Але він швидко відігнав ці думки. Може, вона й сказала б так. А Броєр не спроможеться на таке. Тим паче тоді, коли холодний професор Ніцше вже рушив до дверей.

— Так, у п'ятницю, о другій, професоре Ніцше.

Ніцше злегка вклонився й прудко вийшов із кабінету. Стоячи біля вікна, Броєр спостерігав, як він, зійшовши сходами, роздратовано відмовляється від фіакра, зиркає на потемніле небо, по вуха закутується шарфом і стомлено плентається вулицею.

РОЗДІЛ 7

О третій ранку наступного дня Броєр знову відчув, що під ногами розпливається земля. Знову, шукаючи БERTУ, він пролетів сорок футів і опустився на мармурову плиту, оздоблену таємничими символами. Доктор прокинувся в паніці, серце калатало, нічна сорочка й подушка просякли потом. Обережно, щоб не розбудити Матільди, він вибрався з ліжка, навшпиньки подибав до вбиральні, помочився, одягнув свіжу нічну сорочку, перекинув подушку на сухий бік і спробував навіяти на себе сон.

Але цієї ночі так і не вдалося заснути. Він лежав, слухаючи глибокий Матільдин подих. Усі спали — п'ятеро дітей, служниця Луї, куховарка Марта й нянька Гретхен. Усі, крім нього. Броєр стояв на сторожі всієї оселі. Саме йому — невсипущому трудівникові, що дуже потребував відпочинку, випало не спати й непокоїтися всіма близькими людьми.

І ось доктор потерпав від навали тривожних думок. Деякі він відганяв, натомість прибували інші. Доктор Бінсвангер із санаторію «Бельвю» написав, що БERTІ гірше, ніж будь-коли. Ще тривожнішою була новина про те, що доктор Екснер, молодий психіатр, закохався в БERTУ й, запропонувавши їй руку і серце, передав лікування цієї пацієнтки іншому медикові. Чи відповіла вона взаємністю? Таж мала б подати йому якийсь знак! Принаймні докторові Екснеру вистачило здорового глузду далі парубкувати й скоренько відмовитися від БERTИ як пацієнтки. Думка про БERTУ, яка усміхається молодому Екснерові так само, як колись Броєрові, сушила мозок.

Берті гірше, ніж будь-коли! Це ж треба — отак по-дурному похвалитися Бертиній матері про свій новий гіпнотичний метод! Що вона тепер думає про Броєра? Про що перешіптується за його плечима все медичне товариство? Якби ж то він та не похвалився новим способом лікування на конференції — тій самій, яку відвідав Женя Саломе! І чого б то не навчитися тримати язик за зубами?! Броєр здригнувся від приниження й докорів сумління.

Чи здогадався хтось, що Броєр закохався в БERTУ? Звичайно, кожен дивувався, чому це лікар щодня проводить одну-дві години з пацієнткою — і то місяць за місяцем! Він знав, що БERTА неприродно прив'язана до батька. А хіба сам Броєр, її лікар, не скористався цією прив'язаністю? Бо інакше як би вона змогла полюбити жонатого чоловіка середніх років?

Броєр зіщулився, згадавши ерекцію, яка нахлинала кожного разу, коли БERTА входила в транс. Слава Богу, він ніколи не давав волі своїм почуттям, ніколи не признавався в коханні, ніколи не пестив її грудей. І тут Броєр уявив, що робить БERTІ лікувальний масаж. Зненацька міцно стискає її зап'ястки, закидає їй руки за голову, задирає поділ нічної сорочки, розсуває коліном ноги, підставляє руки під сідницю й притягає дівчину до себе. Ремінь уже розстебнутий, доктор розстібає ширінку, аж раптом у кімнату вривається юрба — медсестри, лікарі й фрау Паппенгайм!

Броєр глибше втиснувся в постіль, спустошений і переможений. Навіщо так мучити себе? Знову й знову він піддавався тривожним думкам. Його, єврея, обсідала безліч турбот: набирив сили антисемітизм, який поставив хрест на Броєровій університетській кар'єрі; засновано партію Шенерера¹ —

---

¹ Георг Ріттер фон Шенерер (1842—1921) — австрійський політик із популістськими, антислов'янськими, антисемітськими й антикатолицькими поглядами.

Німецьке національне товариство; лунали злобні антисемітські промови на зборах Австрійського товариства реформ — під'юджували членів ремісничих гільдій нападати на євреїв у сферах фінансів, преси, залізниць і театру. Ось цього тижня Шенерер поставив вимогу поновити колишні законодавчі обмеження на життєдіяльність євреїв, чим викликав заворушення в усьому місті. Броєр знав, що стан справ тільки погіршуватиметься. Такі настрої вже заповнили університет. Недавно студенти оголосили: оскільки юдеї народилися «не родовитими», відтепер вони не мають права на дуель як сатисфакцію за образу. Наразі не було нападок на єврейських лікарів, але це тільки питання часу.

Він слухав негучне Матільдине хропіння. Ось де справдешній клопіт! Вона присвятила все своє життя чоловікові, любила його, була матір'ю його дітей. Завдяки її посагу, що дали батьки Альтманни, Броєр став заможним. Щоправда, Матільда злостилася на нього через БERTУ, але хто може звинувачувати за таке? Жінка мала право на злість.

Броєр знову глянув на неї. Коли одружувався, Матільда була найгарніша з усіх дівчат, яких він коли-небудь бачив. Та й досі залишається такою. Ще вродливіша, ніж імператриця, Берта, ба навіть Лу Саломе. Хто з чоловіків у Відні не заздрить Броєру? Чому ж тоді він не може цілувати, навіть торкатися її? Чому лякається її розтуленого рота? Звідки взялося це страхітливе уявлення, що треба вирватися з рук Матільди, бо в ній джерело його страждань?

Доктор розглядав її в напівтемряві. Її солодкі губи, витончений звід вилиць, шовковисту шкіру. Він уявляв, як старіється, покривається зморшками це обличчя, як засихає шкіра й відпадає пластівцями, оголюючи череп барви слонов'ї кості. Він розглядав розбухлі груди, сперті на грудну клітку, на ребра. Згадалося, як колись він, прогулюючись на заметеному вітром

пляжі, натрапив на тушу величезної риби. Її бік майже розклався, і відбілені голі ребра вищирялися на Броєра.

Спробувавши стерти смерть зі спогадів, Броєр пробурмотів свою улюблену магічну формулу — вислів Лукреція: «Там, де смерть, немає мене. Там, де я, немає смерті. Навіщо журитися?» Але це не допомогло.

Доктор труснув головою, стараючись відігнати понурі думки. Звідки вони взялися? Від розмови з Ніцше про смерть? Ні, цей філософ не накинув таких думок, а просто випустив їх на волю. Вони завжди існували й не раз навідувалися. Але де саме в мозку вони крилися, коли не були на гадці? Фройд має рацію: у мозку має бути резервуар мудрованих думок, непідвладних свідомості, завжди насторожених, завжди готових зібратися й вийти на сцену свідомого мислення.

І не тільки думки криються в цьому резервуарі підсвідомості, а й почуття! Кілька днів тому Броєр, сидючи у фіакрі, заглянув в екіпаж, що їхав поряд. Пара коней бігла, везучи двох пасажирів — літнє подружжя з кислими обличчями. А кучера не було. Екіпаж-привид! Броєра пройняв страх, миттю облив піт — за кілька секунд одежа промокла наскрізь. І тоді виник кучер: він просто нахилився, щоб зашнурувати черевик.

Спершу доктор посміявся зі своєї дурнуватої реакції. Але що більше про це думав, то виразніше усвідомлював, що мозок його самого, нехай якого там раціоналіста й вільнодумця, все-таки переховує скупчення страху перед надприродним. І не дуже глибоко. Вони завжди наготові: секунда-дві — й вийшли на поверхню. Ах, чого тільки не віддав би Броєр за медичні щипці, якими можна було б вирвати ці скупчення — з корінням, до решти!

А сон ніяк не приходить. Броєр підвівся, щоб випростати задерту нічну сорочку й збити подушки. Знову на гадку прийшов Ніцше. Ну й дивак він! Які натхненні розмови були з ним!

Доктор любив такі розмови, тоді він почувався вільно, у своїй стихії. Яку ж це «сентенцію на граніті» висловив Ніцше? «Стань самим собою!» «Але хто я насправді? — спитав себе Броєр. — Ким мені призначено стати?» Його батько був учений-талмудист і, напевно, мав у крові уподобання до філософських диспутів. Йозеф був радий, що має за плечима кілька курсів лекцій філософії в університеті, — більше, ніж в інших лікарів: батько наполіг, щоб син провів свій перший курс на філософському факультеті, перш ніж розпочати студії медицини. Також Йозеф був радий, що й досі підтримує стосунки з Brentano та Йодлем¹, своїми колишніми викладачами філософії. Варто було б частіше з ними бачитися. Бесіди в царині чистих ідей якось очищали душу. У них — а може, й тільки в них — Броєр не осквернявся помислами про Бертю й похіття. Цікаво, як воно — проживати в цій царині постійно, на зразок Ніцше?

А те, що наважується виголошувати Ніцше! Подумати тільки! Сказати, що надія — це найбільше зло! Що Бог мертвий! Що істина — це помилка, без якої ми не можемо жити! Що ворог істини — не брехня, а переконання! Що найбільша нагорода небіжчикам — не вмирати вдруge! Що лікарі не мають права відбирати людині смерть! Жорстокі думки! Броєр дискутував із Ніцше про кожну з них. Однак це була пусто-порожня дискусія, бо в глибині душі чаїлася думка, що Ніцше має рацію.

А ця свобода Ніцше! Як воно — жити в його спосіб? Ні тобі дому, ні обов'язків, не треба платити працівникам, не треба виховувати дітей, немає розпорядку дня, немає ролі й місця в суспільстві. Є щось заманливе в такій свободі. «Чому у Фрідріха Ніцше її дуже багато, а в Йозефа Броєра дуже мало? Ніцше просто вхопився за цю свободу. Чому я так

---

¹ Фрідріх Йодль (1849—1914) — німецький філософ і психолог.

не могу?» — застогнав Броєр. Він лежав у постелі й туманів від таких думок аж до шостої ранку, яку видзвонив будильник.

— Доброго ранку, докторе Броєр, — привіталася фрау Бекер, коли він увійшов до кабінету о пів на одинадцятую, відвідавши пацієнтів у їхніх домівках. — Той професор Ніцше чекав у вестибюлі, коли я прийшла відчинити кабінет. Він приніс вам ці книжки й попросив передати, що це його власні примірники з рукописними помітками на берегах і що в них позначено ідеї майбутньої праці. Сказав, що вони дуже приватні, й попросив, щоб ви нікому їх не показували. До слова, він мав жахливий вигляд і дуже дивно поводився.

— Як саме, фрау Бекер?

— Він безперестанку кліпав, мовби не міг або не хотів дивитися на те, що перед очима. Обличчя було мертвотно бліде. Здавалося, він зомліє на місці. Я спитала, чим могу допомогти, чи не принести йому чаю, чи не хотів би він трохи полежати у вашому кабінеті. Наче й приязно повелася з ним, та він видавався невдоволеним, мало не злим. Насамкінець цей професор, не сказавши ні слова, крутнувся й пішов, спотикаючись, униз сходами.

Броєр узяв із рук фрау Бекер пачку, яку приніс Ніцше, — дві книжки, акуратно загорнуті сторінкою вчорашнього номера «Ноє фрас пресе» й перев'язані короткою шворкою. Розгорнувши пачку, доктор поклав їх на столі поряд тих, що подарувала Лу Саломе. Може, Ніцше й перебільшив, ствердивши, що на весь Відень тільки Броєр матиме ці книжки, але безсумнівно, що на весь Відень тільки у Броєра є два примірники.

— Ой, докторе Броєр, хіба це не ті самі книги, що залишила ця російська велика дама?

Фрау Бекер щойно принесла ранкову пошту й, прибираючи зі стола газету та шворку, побачила назви книжок.

«Ось так брехня породжує брехню, — подумав Броєр. — Яким же обачливим мусить увесь час бути брехун... Фрау Бекер, попри свою сухість і раціональність, теж любить “консультувати” пацієнтів. Чи не проговорилася вона філософові про “російську велику даму” та її книжковий подарунок? Треба було попередити її».

— Фрау Бекер, маю вам щось сказати. Ця росіянка, фройляйн Саломе, яка вам так сподобалася, приятелює з професором Ніцше або принаймні приятелювала. Вона занепокоїлася здоров'ям професора й з допомогою друзів підлаштувала так, щоб він звернувся до мене. Професор не знає цього, бо тепер у нього дуже погані стосунки з фройляйн Саломе. Єдина можливість того, щоб я міг допомогти цьому пацієнтові, — йому нізащо не можна дізнатися про мою зустріч з нею.

Фрау Бекер — як завжди, розважлива — кивнула й, виглянувши у вікно, побачила, що надходять два пацієнти.

— Гер Гауптманн і фрау Кляйн. Кого з них приймете першим?

Броєр призначив для Ніцше точний час візиту. Незвично повівся. Як і решта віденських медиків, він призначив тільки день візиту й приймав пацієнтів за порядком черги.

— Впустіть гера Гауптманна. Йому треба буде повернутися на роботу.

Відпустивши останнього за цей ранок пацієнта, Броєр вирішив переглянути книжки Ніцше перед його завтрашнім візитом і попросив фрау Бекер передати дружині, що чоловік зійде нагору тільки тоді, коли обід уже стоятиме на столі. Тоді доктор узяв два томики в дешевих палітурках, у кожному з яких було менш ніж триста сторінок. Він волів би читати ті, що подарувала Лу Саломе: тоді можна було б підкреслювати рядки та абзаци й ставити позначки на берегах. Але він відчу-

вав, що таки треба читати книжки від Ніцше — зводити на ніщо свою дводушність. Помітки самого Ніцше розсіювали увагу й пантеличили: багато підкреслень у тексті, на берегах часто траплялися репліки з окличними знаками «так! так!» і трохи рідше «ні!» й «ідіот!». Також було чимало набазграних написів, які Броєр не зміг розібрати.

Були це дивні книжки, зовсім не подібні до тих, які досі переглядав Броєр. Кожна книжка складалася з сотень пронумерованих розділів, здебільшого мало пов'язаних один з одним. Розділи були короткі — переважно два-три абзаци, часто всього кілька речень, а то й просто один афоризм: «Думки — тіні наших почуттів, завжди темніші, менш змістовні й простіші». «У наші дні ніхто не помирає від убивчої істини — дуже вже багато протиотрут». «Яка користь від книжки, якщо вона не виводить нас за межі всіх книжок?»

Очевидно, професор Ніцше почувався достатньо ерудованим, щоб вести бесіди на всі теми: музика, мистецтво, природознавство, політика, герменевтика¹, історія, психологія. Лу Саломе охарактеризувала його як великого філософа. Напевно, Броєр не був готовий оцінити зміст цих книжок, але йому стало ясно, що Ніцше — письменник із нахилом до поезії, справдешній *Dichter*².

Деякі сентенції Ніцше видавалися безглуздими — наприклад, твердження, що в батьків і синів завжди більше спільного, ніж у матерів і дочок. Зате багато афоризмів зачіпали за живе й спонукали задуматися над самим собою: «Що означає визволення? — Те, що вже не соромно перед самим собою!» Особливо ж вразив Броєра пасаж, який не міг не привернути уваги:

---

¹ Учення про тлумачення текстів, переважно давніх, зокрема й Біблії.

² Поет (*нім.*).

Подібно до того, як кістки, м'язи, кишки та кровonosні судини покриває шкіра й робить стерпним вигляд людини, так хвилювання та пристрасті душі огортає марнославство — шкіра душі.

Як розуміти ці твори? Вони не піддавалися характеристиці, хіба що справляли враження навмисно провокаційних; автор кинув виклик усім умовностям, ставив під питання, ба навіть очорнював традиційні чесноти й возвеличував анархію.

Броєр глянув на годинник. Чверть по першій. Нема часу на неквапливий перегляд. Знаючи, що ось-ось покличуть обідати, доктор шукав місця, які могли б дієво допомогти йому на завтрашній зустрічі з Ніцше.

Розпорядок роботи в лікарні зазвичай не дозволяв Фройдові приходити сюди на обід у четвер. Але сьогодні Броєр спеціально запросив його обговорити консультацію, проведена з Ніцше. Після ситного віденського обіду — заправленої чебрецем капусти, супу з родзинками, шніцеля по-віденськи, *Spätzle*¹, брюссельської капусти, печених панірованих помідорів, буханця разового житнього хліба, що спекла Марта, печених яблук із корицею та *Schlag*'ом і зельтерської води — господар і гість рушили до кабінету.

Описуючи історію хвороби та її симптоми в пацієнта, названого Екартом Мюллером, Броєр спостеріг, що у Фройда помалу злипаються повіки. Мав уже справу з тяжкою пообідньою сонливістю приятеля й знав, як їй зарадити.

— Отже, Зігу, — бадьоро сказав він, — нумо готуватися до твого вступного іспиту з медицини. Я вдаватиму з себе професора Нотнагеля. Сьогодні вночі я не зміг заснути, у мене

---

¹ Локшина по-швабськи.

почався розлад шлунка, й Матільда напосілася на мене за те, що вкотре спізнився на обід, отож нині я набрався досить злості, щоб імітувати цього тупого грубіяна.

Броєр став імітувати сильний північнонімецький акцент і жорсткі, авторитарні манери пруссака:

— Що ж, докторе Фройд, я виклав вам історію хвороби Екарта Мюллера. Тепер ви готові провести медичний огляд. Скажіть, будь ласка, що ви шукатимете.

Широко розплющивши очі, Фройд поводив пальцем між комірцем і шиєю, щоб не тиснуло. Він не поділяв Броєрового уподобання до таких жартівливих іспитів, хоча й погоджувався, що це добрий педагогічний засіб, який завжди хвилював і збуджував його самого.

— Безсумнівно, — почав він, — у пацієнта уражена центральна нервова система. На це вказують біль голови, погіршення зору, порушення рівноваги й історія неврологічної хвороби батька. Підозрюю, що це випадок пухлини головного мозку. Також імовірно, що це розсіяний склероз. Я б зробив ґрунтовний неврологічний огляд — ретельно перевірів би черепні нерви, особливо перший, другий, п'ятий та одинадцятий. Так само ретельно перевірів би візуальні поля: пухлина може тиснути на зоровий нерв.

— А як щодо інших візуальних феноменів, докторе Фройд? Мерехтіння в очах, розмите зорове зображення вранці, яке поліпшується вдень? Чи знаєте ви різновид раку, який може це спричинити?

— Я б уважно оглянув сітківку. Може, в нього дегенерація жовтої плями.

— Дегенерація, що полегшується після обіду? Чудово! Опублікуємо статтю про цей випадок! А періодичні напади втоми, ревматоїдні симптоми й блювання кров'ю? Це теж спричинено раком?

— Професоре Нотнагель, у пацієнта може бути дві хвороби. Блохи й воші водночас, як колись казав Опольцер. Імовірно, що це анемія.

— Як ви перевірите, що це анемія?

— Визначу кількість гемоглобіну й зроблю аналіз калу.

— *Nein! Nein! Mein Gott!*¹ Чого вас навчають у тих віденських медичних школах? Невже не навчили обстежувати з допомогою п'яти відчуттів? Забудьте лабораторні аналізи й вашу єврейську медицину! Лабораторія лише підтвердить те, що вже з'ясовано на вашому медичному огляді. Припустімо, ви на полі бою, докторе. Невже вимагатимете зробити аналіз калу?

— Я взяв би до уваги колір шкіри пацієнта, особливо складок долонь, і слизових оболонок — ясен, язика й ока.

— Правильно. Але ви забули найважливіше — нігті.

Броєр прокашлявся, й далі граючи роль Нотнагеля.

— А зараз, юний честолюбний докторе, — проказав він, — я повідомляю вам результати медичного огляду. Передусім — результати неврологічного обстеження цілковито й абсолютно нормальні: не знайдено жодного відхилення від норми. Годі вам, докторе Фройд, з тою пухлиною головного мозку та розсіяним склерозом. У нашому випадку це дуже малоімовірно. Хіба що наведете приклад таких хронічних, багаторічних хвороб, які час від часу ускладнюються гострими нападами, що тривають добу-дві й відступають, не спричинивши ніяких неврологічних порушень. Ні, ні й ще раз ні! Тут ідеться не про органічні хвороби, а про епізодичні фізіологічні розлади.

Броєр випростався й з підкресленим пруським акцентом виголосив:

— Це єдиний можливий діагноз, докторе Фройд.

Фройд почервонів як рак.

---

¹ Ні! Ні! Боже мій! (*нім.*)

— Не знаю.

У нього був такий жалюгідний вигляд, що Броєр облишив гру, припинив удавати Нотнагеля й пом'якшив тон.

— Еге ж, Зігу, не знаєш. Ми обговорили це минулого разу. Гемікранія, або ж мігрень. І не соромся, що ти не подумав про неї. Від цієї недуги лікуються вдома. Аспіранти-клініцисти нечасто мають із нею справу, бо ж мало хто лягає в лікарню через мігрень. Без сумніву, в гера Мюллера важкий випадок гемікранії. Є всі класичні симптоми. Ось подивімося. Це переміжні напади однобічного пульсаційного болю голови, — між іншим, часто такий біль буває спадковий, — і супроводжуються вони анорексією¹, нудотою, блюванням і зоровими аберациями — продромальними² спалахами світла, навіть геміанопсією³.

Вийнявши блокнотика з внутрішньої кишені пальта, Фройд накидав нотатки.

— Ото пригадую дещо з того, що прочитав про гемікранію, Йозефе. За теорією Дюбуа-Ремона⁴, це хвороба судин. Біль спричиняють спазми дрібних мозкових артерій.

— Дюбуа-Ремон має рацію, що це недуга судин, але ж не в усіх хворих такі спазми. Мені траплявся не один пацієнт, у якого було якраз навпаки — розширення судин. Моллендорф вважає, що причина болю — не спазми, а розтягнення ослаблених кровоносних судин.

---

¹ Хворий на анорексію завжди, незалежно від своєї комплекції, вважає себе надто огрядним і обмежує себе в їжі.

² Продромальний — пов'язаний із початковою стадією захворювання, коли вже з'явилось нездужання, але ще нема характерних ознак хвороби.

³ Випадення половини поля зору, половинна сліпота.

⁴ Еміль Дюбуа-Ремон (1818—1896) — німецький фізіолог і філософ. Відомий передусім своїми працями на тему тваринної електрики.

— А як щодо погіршення зору?

— Ось вони, твої блохи та воші! Це наслідок не мігрені, а чогось іншого. Я не міг сфокусувати офтальмоскоп на сітківці гера Мюллера. Щось перешкоджало. Причина цього — не об'єктив, не катаракта, а сама рогівка. Не знаю, чому вона непрозора, але таке я вже бачив. Мабуть, у хворого набряк рогівки — ось чому зранку погіршується зір. Такий набряк буває найдужчий зразу після пробудження, після того як очі всю ніч були заплющені. А протягом дня він стухає, коли з розплющених очей випаровується рідина.

— Ну а слабкість?

— Гер Мюллер трохи анемічний. Може, через шлункові кровотечі, а може, через спосіб харчування. Хворий має такий розлад травлення, що цілими тижнями не годен і дивитися на м'ясо.

Фройд занотовував почуте.

— А як щодо прогнозу? Чи в пацієнта та сама хвороба, що вбила його батька?

— Він поставив мені те саме питання, Зігу. Їй-бо, мені ніколи не траплявся пацієнт, який так завзято налягав би на незаперечні факти. Він вимусив від мене обіцянку казати правду, а тоді поставив три питання: чи прогресуватиме його хвороба, чи осліпне він і чи помре від цієї хвороби. Чи чував ти про пацієнтів, які ось так розпитують? Я пообіцяв, що відповім йому на нашій завтрашній консультації.

— Що ти йому скажеш?

— Я можу запевнити його багато в чому, взявши за основу чудову працю англійського лікаря Лівлінґа, найкраще медичне дослідження з усіх здійснених в Англії. Тобі варто було б прочитати цю монографію.

Броєр простягнув важкий том Фройд, і той почав помалу гортати сторінки.

— Її ще не переклали, — попередив Броєр, — але твоя англійська доволі непогана. Лівлінг описує багато випадків мігрені й робить висновок, що ця хвороба відступає мірою того, як старіється пацієнт, а також що вона не пов'язана з жодною іншою хворобою головного мозку. Отже, навіть якщо ця недуга успадковується, то все одно малоімовірно, що його батько помер від неї ж. Звичайно, метод Лівлінг-вого дослідження неакуратний. У монографії не зазначено, як саме здобуто результати — за допомогою поздовжнього чи перехресного аналізу даних. Розумієш, що я маю на увазі, Зігу?

Фройд зразу ж відповів. Очевидно, він краще орієнтувався в методиці досліджень, ніж у клінічній медицині.

— Поздовжній метод передбачає спостереження за всіма хворими з вибірки впродовж кількох років, щоб з'ясувати, чи легшають у них напади хвороби з віком. Так чи ні?

— Так, — відповів Броєр. — А метод перехресного аналізу...

Фройд перебив його, як надто вже запопадливий школяр за першою партою.

— Метод перехресного аналізу передбачає лише одне спостереження за кожним хворим із вибірки в певний момент часу. В нашому випадку у старших пацієнтів буває менше нападів мігрені, ніж у молодших, і ці напади не такі гострі.

Радий утісі приятеля, Броєр дав йому ще одну можливість відзначитися.

— Чи можеш здогадатися, котрий метод точніший?

— Метод перехресного аналізу не дуже точний: у вибірці може налічуватися надто вже мало старих пацієнтів, що потерпають від гострої мігрені. І це можна пояснити не тільки тим, що з віком хвороба попускає, а ще й тим, що такі пацієнти вкрай погано почуваються або вже розчарувалися в лікарях і через те не погоджуються взяти участь у дослідженні.

— Саме так. Гадаю, що Лівлінг не зауважив цієї вади. Відмінна відповідь, Зігу. Чи не закурити нам із цього приводу по святковій сигарі?

Фройд радо взяв одну з Броєрових чудових турецьких сигар. Закуривши, чоловіки насолоджувались ароматом диму.

— А тепер ми можемо побалакати про решту особливостей випадку хвороби гера Мюллера? — спитав Фройд і додав гучним шепотом: — Це ж найцікавіше.

Броєр усміхнувся.

— Мабуть, не варто таке казати, — пустився на відвертість Фройд, — але тепер, коли з кабінету забрався Нотнагель, я можу признатися тобі особисто, що психологічні аспекти цього випадку інтригують мене більше, ніж медичні.

Було видно, що молодий приятель пожвавішав. У його очах іскрилася цікавість, коли він запитав:

— Якою мірою цей пацієнт схильний до самогубства? Чи спромігся ти порадити йому звернутися до фахівця?

Тепер і для Броєра настала черга засоромитися. Він почервонів, згадавши їхню попередню розмову й свою надмірну самовпевненість щодо вміння опитувати пацієнтів.

— Це дивна людина, Зігу. Мені ніколи не траплявся такий завзятий опір. Мюллер схожий на цегляну стіну. Розумну цегляну стіну. Він дав мені не одну можливість перевести розмову на потрібну тему. Цей пацієнт признався, що торік добре почувався лише п'ятдесят днів, що в нього буває чорний настрій, що його зраджували, що він живе самотою, що він письменник без читачів і що вночі його мучать безсоння та лихі думки.

— Але ж, Йозефе, ти сам домагався цих признань, користаючи з можливостей!

— Так воно й було. Але як тільки я пробував розвинути котрусь із тем, то залишався з порожніми руками. Так, гер

Мюллер визнає, що часто хворіє, але запевняє, що не дуже тільки тіло, але не він сам, не його сутність. Стосовно чорних смуг у житті він каже, що пишається своєю відвагою переживати їх. Відвага переживати чорні смуги! Можеш у таке повірити?! Це ж мова божевільного! Зрада? Еге ж, я припускаю, що йдеться про його стосунки з фройляйн Саломе, але пацієнт стверджує, що вже подолав усі прикромці, й не хоче говорити на цю тему. Стосовно самогубства він запевняє, що не схильний до такого, але захищає право пацієнта вибрати собі смерть. Взагалі-то гер Мюллер мав би бути радий смерті, бо ж заявив, що найбільша нагорода небіжчикам — не вмирати вдруге, та дуже вже багато в нього роботи, дуже вже багато книжок треба написати. Повір, пацієнт сказав, що його голова вагітна книжками, а біль голови — це перейми мозку.

Фройд співчутливо похитав головою, шкодуючи розгубленого Броера.

— Перейми головного мозку — оце так метафора! Зразу згадаєш Мінерву, народжену з голови Зевса! Дивні думки — положи мозку, вибір смерті, відвага на чорні смуги. Він не без розуму, Йозефе. Цікаво мені знати, що в нього: божевільна мудрість чи мудре божевілля.

Броер труснув головою. Спершись на спинку стільця, Фройд пустив довгу смугу блакитного диму й спостерігав, як вона здіймається вгору й розпливається. Тоді заговорив знову.

— Цей випадок із кожним днем дедалі захопливіший. А як бути з твердженням цієї фройляйн про самогубство? Може, гер Мюллер обманював її? Або тебе? Або самого себе?

— Обманював самого себе, Зігу? Це ж як — брехати собі? Хто тут брехун? Кому брешуть?

— Напевно, несвідома частина його «я» схильна до суїциду, а свідомо цього не знає.

Броєр повернувся, щоб придивитися до молодого друга. Сподівався побачити усмішку на обличчі, але Фройд був цілком серйозний.

— Зігу, ти щораз частіше заводиш мову про цього маленького гомункулуса¹, який живе в підсвідомості зовсім окремо від господаря тіла та розуму. Будь ласка, друже, послухайся моєї поради. Говори про цю теорію тільки зі мною. Та ні, я б її й теорією не назвав — адже вона нічим не обґрунтована. Назвімо її химерною ідеєю. У розмові з Брюке ані не згадуй цієї химерної ідеї. Бо інакше його вже не мучитимуть докори сумління за те, що не допоміг євреєві.

Фройд відповів несподівано рішуче.

— Це залишиться між нами, поки не знайдуться переконливі докази. Ось тоді я не утримуватимуся від публікації.

Уперше Броєр усвідомив, що в його молодому приятелі залишилося не так уже й багато хлоп'яцтва. Натомість у ньому набирала сили сміливість, готовність обстоювати свої переконання. Сам доктор хотів би мати такі риси характеру.

— Зігу, ти говориш про докази так, наче ця ідея може стати предметом наукового дослідження. Але ж той гомункулус не належить до реальної дійсності. Це просто конструкт, як-от платонівська абстракція. Що може стати доказом? Чи зможеш навести хоча б один приклад? Тільки не говори про сні. Я не вважаю їх доказами, адже це теж нематеріальні конструкти.

— Ти сам подав докази, Йозефе. Повідомив, що емоційний стан Бerti Паппенгайм визначають події, які відбулися рівно рік тому, про які вона не має чіткого уявлення. А проте їх докладно описано в щоденнику її матері за минулий рік. На мій погляд, це еквівалент лабораторного підтвердження.

---

¹ *Homunculus* — чоловічок (лат.).

— Але це спирається на припущення, що Берта надійний свідок, що вона справді не пам'ятає цих минулих подій.

«Знову й знову оте “але”, “але”, “але”, — подумав Брор, — отой демон Але». Він почувався так, ніби сам себе дубасить кулаком. Усе своє життя балансував на позиції «але» й далі балансує в розмовах із Фройдом, з Ніцше, хоча в глибокій душі припускає, що вони мають рацію.

Фройд черкнув ще кілька речень у записнику.

— Чи зможу я коли-небудь заглянути в щоденник фрау Паппенгайм? Як гадаєш, Йозефе?

— Я повернув цю річ, але, мабуть, зможу її ще раз позичити. Фройд вийняв годинника.

— Мушу найближчим часом повернутися до лікарні — на обхід Нотнагеля. Але, перш ніж піду, скажи мені, що ти надумав робити зі своїм непоступливим пацієнтом.

— Маєш на увазі, що я хотів би зробити? Воно поділяється на три стадії. Спершу треба налагодити стосунки «лікар — пацієнт». Тоді бажано госпіталізувати його в клініці на кілька тижнів, щоб спостерігати перебіг його гемікранії й контролювати лікування. Й упродовж цих тижнів часто з ним зустрічатися, щоб глибше обговорити його відчай. — Брор зітхнув. — Але я його знаю. Дуже малоймовірно, що він згодиться принаймні на одну з цих трьох стадій. Може, щось запропонуєш, Зігу?

Фройд, що досі переглядав Лівлінгову монографію, показав одну зі сторінок Броєрові.

— Ось послухай. У розділі «Етіологія» Лівлінг пише: «Напади мігрені викликані диспепсією, перенапруженням очей і стресом. Можна порекомендувати тривалий постільний режим. Щоб уникнути стресу, хворим на мігрень дітям, можливо, доведеться припинити навчання в школі й здобувати освіту вдома, у спокої. Деякі лікарі радять змінити роботу на менш утомливу».

Броєр спантеличився.

— Аж так?

— Гадаю, це нам відповідь! Стрес! Чому б на ньому не наголосити у твоєму плані лікування? Наполягай, щоб гер Мюллер, аби подолати мігрень, уникав стресу, зокрема психічного. Підкажи йому, що стрес — це придушені емоції й його, як і в лікуванні Берти, можна позбутися, забезпечивши вивільнення емоцій. Застосовуй спосіб очищення димарів. Можеш навіть показати пацієнтові твердження Лівлінга й залучити на допомогу цього авторитетного медика.

Помітивши, що Броєр усміхається на те, Фройд запитав:

— Вважаєш цей план безглуздим?

— Зовсім ні, Зігу. Справді, я вважаю, що це чудова порада, й діятиму відповідно до неї. Мене змусили усміхнутися твої останні слова: «Залучити на допомогу цього авторитетного медика». Ти зрозумів би, чому вони смішні, якби знав мого пацієнта. Уже саме припущення про те, що він схилиться перед авторитетом — чи то медичним, чи то ще якимсь, видається мені комічним.

І, розгорнувши «Веселу науку» Ніцше, Броєр зачитав уголос кілька позначених уривків.

— Гер Мюллер поборює всі авторитети й умовності. Наприклад, він ставить із ніг на голову чесноти й називає їх вадами, як-от у цьому вислові про вірність: «Він уперто чіпляється за те, що давно вже розпізнав, але й далі називає цю річ вірністю». І про ввічливість: «Він такий ввічливий, що завжди носить печиво для Цербера, й такий боязкий, що має всіх за Церберів, навіть тебе й мене. Ось така його ввічливість». А послухай-но цей чудовий афоризм про погіршення зору й відчай: «Дивитись углиб — це вкрай невігідна особливість. Вона змушує весь час напружувати зір і в кінцевому підсумку бачити більше, ніж хотілося б».

Фройд із цікавістю слухав.

— Бачити більше, ніж хотілося б, — пробурмотів він. — Цікаво, що побачив автор. Чи можна поглянути на цю книжку? Але у Броєра була вже готова відповідь.

— Зігу, автор змусив мене присягти, що я нікому не покажу цієї книжки, бо в ній є його особисті позначки. Мій зв'язок із ним такий слабкий, що наразі краще було б пошанувати його прохання. Може, згодом покажу.

— Ось одна з дивних особливостей моєї розмови з гером Мюллером, — мовив він, зупинившись на своїй останній позначці. — Як тільки я пробував висловити йому співчуття, він ображався й руйнував взаєморозуміння, що вже налагоджувалося було. Ага! «Кладка»! Саме цього пасажу я й шукав.

Броєр читав, Фройд слухав, заплющивши очі, щоб краще зосередитися.

— У нашому житті був час, коли ми були такі близькі, що, здавалося, ніщо не завадить нашій дружбі та братерству, й нас розділяла тільки невелика кладка. Щойно ти намірився ступити на неї, я спитав: «Хочеш перейти через цю кладку до мене?» — і в тебе зразу ж відпало бажання це зробити; а коли я знову поставив те саме питання, ти змовчав. Відтоді між нами постали гори, бурхливі ріки й усе те, що розділяє й відчуває нас, і навіть якби ми захотіли зблизитися, то не змогли б. Однак тепер, згадуючи цю кладочку, ти не можеш вимовити ні слова, дивуєшся й ридаєш.

Броєр відклав книжку.

— Що ти думаєш про це, Зігу?

— Я не певен, що правильно витлумачу. — Сказавши це, Фройд звівся й рушив до книжкової шафи. — Цікава історія. Поміркуймо над нею. Одна особа має намір перейти кладку, тобто наблизитися до другої особи. Та коли ця друга запрошує здійснити цей намір, то перша особа не може ступити кроку,

бо тепер могло б видатися, що вона підпорядковується волі другої особи. Влада очевидно стоїть на заваді зближенню.

— Так, Зігу, маєш рацію. Відмінно! Тепер я розумію. Тобто гер Мюллер трактує всяке вираження приязні як зазіхання на владу. Цей своєрідний принцип означає, що з ним майже неможливо зблизитися. В іншому розділі, десь тут, він каже, що ми ненавидимо людей, які бачать наші секрети і ловлять нас на ніжних почуттях. І тоді ми потребуємо не співчуття, а поновлення нашої влади над власними емоціями.

— Йозефе, — мовив Фройд, знову сівши й струсивши попіл у попільницю, — минулого тижня я спостерігав, як Білльрот, застосовуючи свій геніальний новий хірургічний метод, видаляв уражений раком шлунок. Тепер, слухаючи тебе, дожджу висновку, що ти маєш виконати психологічну хірургічну процедуру — так само складну й делікатну. Зі слів цієї фройляйн ти знаєш, що пацієнт схильний до самогубства, проте не можеш сказати йому, що знаєш це. Мусиш переконати його признатися про відчай, а якщо таке вдасться, то він зненавидить тебе за свій сором. Ти повинен домогтися довіри пацієнта, але, коли поставишся до нього співчутливо, він засудить тебе за спробу здобути владу над ним.

— Психологічна хірургія — це ти цікаво сформулював, — відповів Броєр. — Мабуть, ми розвиваємо цілу підгалузь медицини. Почекай, я б хотів прочитати тобі ще щось стосовно нашої теми.

Хвилину-дві він гортав книжку «Людське, занадто людське».

— Не можу знайти цього уривка. Його сенс полягає в тому, що правдошукач має виконати психологічний аналіз самого себе — «анатомування моралі», як висловився автор. Він зайшов так далеко, що ствердив: навіть великі філософи помилялися через те, що нехтували своєю мотивацією. Він проголошує, що, перш ніж шукати істину, треба пізнати самого

себе — всього до решти. А щоб це зробити, доведеться відмовитися від загальноприйнятих поглядів, відчужитися навіть від свого часу й рідної країни, а тоді дослідити себе збоку!

— Проаналізувати власну душу! Нелегке завдання, — зауважив Фройд, звівшись, щоб уже піти, — але його може полегшити об'єктивний, обізнаний керівник.

— Ти висловив мою думку, — відповів Броєр, супроводжуючи приятеля в коридорі. — Тепер найважча річ — переконати пацієнта в цьому.

— Гадаю, буде не так уже й важко, — заперечив Фройд. — Тобі допоможе як його ж таки ідея психологічного анатомування, так і Лівлінґова медична теорія про вплив стресу на мігрень. На мою думку, тобі не може не вдатися переконати цього непоступливого філософа в тому, що йому найдоцільніше було б вдатися до самоаналізу під твоїм керівництвом. На добраніч, Йозефе.

— Дякую, Зіґу, — сказав Броєр, на мить потиснувши приятелеві плече. — Змістовна була розмова. Учень дав науки вчителю.

ЛИСТ ЕЛІЗАБЕТ НІЦШЕ ДО ФРІДРІХА НІЦШЕ

26 листопада 1882 року

Мій дорогий Фріце, вже кілька тижнів ні мама, ні я нічого не чули про Тебе. Не пора Тобі зникати! Твоя російська мавпа й далі набріхує на Тебе. Вона виставляє напоказ цей ганебний знімок, на якому Ти й отой єврей Ре впряглися в її візок, і жартує, що Тобі подобається смак її батога. Я ж Тобі казала зібрати від неї це фото, бо інакше вона все життя шантажуватиме ним усю нашу родину! Всюди ця лиходійка глузує з Тебе, і її коханець Ре вторує їй. Вона каже, що Ніцше, філософа

не від світу сього, цікавить лише одне — її... певна частина тіла... не можу змусити себе повторити її слова, оту гидоту. Залишаю це Тобі на здогад. Вона живе у гріху з Твоїм приятелем Ре зовсім відкрито, на очах його матері, — так їм усім і треба. У її поведінці нема нічого несподіваного, принаймні для мене (мені й досі болять те, як у Таутенбергу Ти відкинув мої застороги), але забава стає небезпечною: ця пліткарка пускає брехливий поговір про Тебе на весь Базель. Я дізналася, що вона написала листи Кемпові й Вільгельмові! Фріце, вислухай мене: вона не зупиниться, поки Ти не втрапиш своєї пенсії. Ти собі мовчи, коли хочеш, а я не мовчатиму. Вимагатиму офіційного поліційного розслідування її стосунків із Ре! Якщо мені пощастить (а для цього потрібна Твоя підтримка), то її упродовж місяця депортують за аморальність! Фріце, повідом мені свою адресу.

Твоя єдина сестра Єлизавета

РОЗДІЛ 8

У домівці Броєрів кожний ранок проминав за незмінним розпорядком. О шостій пекар, пацієнт доктора, доставляв із сусіднього рогу вулиці булочки-кайзерземелі — свіжі, тільки-но з печі. Поки чоловік одягався, Матільда накривала стіл, запарювала каву з корицею й розкладала хрусткі трикутні булочки, намащені маслом та вишневим варенням. Попри напружені подружні стосунки, Матільда й далі готувала йому сніданок, тоді як Луї та Гретхен доглядали дітей.

Цього ранку Броєр, заклопотаний майбутньою зустріччю з Ніцше, аж так заглибився в перегляд книжки «Людське, занадто людське», що ледве підняв очі, коли Матільда наливала каву. Мовчки попоївши, він пробурмотів, що розмова з новим пацієнтом може тривати і в обідню перерву. Матільді це не сподобалося.

— Я так часто чую мову про цього філософа, що вже непокоюся. Ти цілими годинами балакаєш із Зігі про нього! Ти працював під час обідньої перерви в середу, вчора залишився в кабінеті читати його книжку, аж поки поставили страви на стіл, а сьогодні, снідаючи, далі читаєш його. І ось знову кажеш, що не обідатимеш! Дітям треба бачитися з батьком. Будь ласка, Йозефе, не забивай собі ним голови. Як і рештою пацієнтів.

Броєр знав, що Матільда натякає про БERTУ, й не тільки. Жінка часто виступала проти того, що він не може по-розсудливому обмежити час, проведений із хворими. Ну а доктор мав за святую святих свою відданість пацієнтам. Якщо вже взявся

когось лікувати, то не шкодував приділяти йому стільки часу й праці, скільки вважав потрібним. За роботу він брав небагато, а пацієнтів у скруті лікував безплатно. Вряди-годи Матільда подумувала, що треба захищати чоловіка від нього самого, тобто робити так, щоб він і їй приділяв хоч трохи часу й уваги.

— Іншими пацієнтами, Матільдо?

— Ти знаєш, кого я маю на увазі, Йозефе. — Вона досі уникала називати Берту на ім'я. — Звичайно, жінка має розуміти певні речі. Твій *Stammtisch* у кафе, — знаю, що десь тобі та й треба зустрічатися з друзями, — тарок, шахи й на додачу голуби в лабораторії. Але решта часу... навіщо ось так непотрібно віддавати всього себе?

— Яка решта часу? Про що ти?

Броєр усвідомлював, що він не має рації й веде розмову до неприємної сутички.

— А пригадай-но, скільки часу ти приділяв фройляйн Бергер.

З усіх прикладів (за винятком історії з Бертою), які могла навести Матільда, саме цей найбільше дратував Броєра. Медсестра Ева Бергер працювала в нього десять років — з того дня, коли він розпочав практику. Дуже близькі стосунки Йозефа з нею наганяли на Матільду майже такий самий страх, як і лікування Берти. За ці роки між доктором і медсестрою зродилася приязнь, яка не вкладалася в рамки субординації. Часто вони довіряли одне одному суто особисті речі, а наодинці — чи не єдині лікар і медсестра на весь Відень — переходили на «ти». Такий уже був звичай у Броєра.

— Ти завжди хибно трактувала мої стосунки з фройляйн Бергер, — холодним, мало не крижаним тоном відрубав Броєр. — Досі шкодую, що послухався тебе. Її звільнення — це чи не найбільша моя ганьба за все життя.

Півроку тому, в той самий фатальний день, коли ошаліла Берта виголосила, що вона вагітна від Броєра, Матільда поставила чоловікові вимогу не тільки відмовитися лікувати БERTУ, а ще й прогнати з роботи Еву Бергер. Принижена й розгнівана, Матільда хотіла очистити своє життя від усіх Бертиних слідів. А заодно й від слідів Еви, яку Матільда (знала ж бо, що чоловік обговорює всі справи з медсестрою) вважала повірницею чоловіка в жажливому випадку з Бертою.

Під час цієї кризи Броєра так замучили приниження, саможвинувачення та каяття, що він задовольнив усі Матільдині вимоги. Знав, що Еві випала роль жертвовного цапа, та не спромігся на мужність захистити її. Наступного дня він не тільки передав колезі лікування Берти, але й звільнив ні в чому не винну Еву Бергер.

— Вибачай, Йозефе, що я зачепила цю тему. Але що мені робити, коли я бачу, що ти невпинно віддаляєшся від мене й наших дітей? Коли я щось прошу в тебе, то йдеться не про те, щоб допекти тобі, а про те, що ти потрібен мені... нам... Вважай, що це комплімент, запрошення.

Матільда усміхнулася Йозефові.

— Я люблю запрошення, але ненавиджу накази!

Броєр відразу ж пошкодував за ці слова, та не зміг забрати їх назад. Мовчав до кінця сніданку.

Ніцше прийшов на п'ятнадцять хвилин раніше від терміну, призначеного на дванадцяту годину. Броєр застав його в кутку приймальні. Пацієнт тихо сидів, не знявши крилатого зеленого фетрового капелюха, не розстібнувши жодного гудзика в запнутому по саму шию пальті й заплющивши очі. Удвох вони ввійшли в кабінет і всілися на стільцях. Броєр спробував підбадьорити пацієнта.

— Дякую за те, що ви довірили мені ваші примірники книжок. Не турбуйтеся за позначки на берегах. Якщо в них і є щось конфіденційне, то все одно я не можу розібрати написане. У вас почерк лікаря — майже такий самий нечитабельний, як і мій! Чи не мали ви колись наміру зробити кар'єру в медицині?

Ніцше тільки звів голову на такий яловий жарт, та Броєр, не збентежившись, розсипався в похвалах:

— Дозвольте мені прокоментувати ваші чудові книжки. Учора я не мав часу дочитати їх, але мене вже зачарували й зворушили ваші висловлювання. Ви напрочуд добре пишете. Отой Шмайцнер у Хемніці не тільки ледар, але й дурень: за такі книжки він, видавець, мав би завзято боротися — до останньої краплі крові.

Ніцше знову змовчав, тільки злегка схилив голову на знак того, що комплімент прийнято. «Обережно, — подумав Броєр, — цілком можливо, що він і компліменти сприймає як образу!»

— Але перейдімо до наших справ, професоре Ніцше. Вибачайте цю балаканину. Обговоримо стан вашого здоров'я. Маємо записи в історії хвороби. Їх вели медики, що лікували вас раніше. На основі цих записів, останнього медичного огляду та лабораторних аналізів я ствердив, що головна причина вашого нездужання — це гемікранія, або мігрень. Припускаю, про це ви вже чули, — два лікарі згадують цю хворобу у своїх записах.

— Так, я чув від інших лікарів, що в мене біль голови має характерні мігренозні ознаки: гостре больове відчуття, часто тільки з одного боку голови, з'являється після аури спалахів світла й супроводжується блюванням. Таке зі мною, звичайно, буває. Чи вживаєте ви, докторе Броєр, термін «мігрень» у ширшому значенні?

— Напевно, так. Наше уявлення про неї багато в чому розвинулося. Гадаю, наступне покоління медиків здолає цю хворобу. Деякі з останніх досліджень стосуються цих трьох запитань, які ви мені поставили. Щодо того, чи завжди вам доведеться потерпати від таких страшних нападів, дані вказують, що мігрень відступає з віком. Візьміть до уваги, що це лише статистичні показники, які відображають шанси, але не забезпечують цілковитої певності в якомусь конкретному випадку. Перейдімо до найважливого, з ваших слів, питання: чи подібний ваш хворобливий стан до батькового й чи не стане він передумовою смерті, божевілля або деменції. Здається, саме в такому порядку ви перерахували ці наслідки.

Ніцше широко розплющив очі, помітно здивований, що на його питання так безпосередньо відповідають.

«Добре, добре, — подумав Броер, — не дай йому оговтатися. Напевно, цьому філософові ніколи не траплявся медик, що поведився б так само зухвало, як він сам».

— Жодна публікація наукового дослідження, жоден випадок із мого багатого клінічного досвіду, — рішуче вів він мову, — не свідчить про те, що мігрень прогресивна й пов'язана з якоюсь іншою хворобою головного мозку. Не знаю, на що хворів ваш батько. Припускаю, в нього був рак або крововилив у мозку. Але немає ніяких доказів того, що мігрень переросла в ці хвороби чи ще якісь. — Помовчавши, доктор додав: — Отже, перш ніж перейти на інші теми, спитаю вас, чи чесно відповів я на всі ваші запитання.

— На два з трьох, докторе Броер. Я ще спитав, чи осліпну.

— Шкода, на це питання неможливо відповісти. Скажу вам те, що відомо. Передусім немає ніяких доказів того, що погіршення зору пов'язано з мігренню. Знаю, як заманливо вважати всі симптоми виявом якоїсь однієї хвороби, але в нашому випадку таке не годиться. Перенапруження очей може

загострити напад мігрені, навіть спричинити його — це ще одна проблема, до якої ми повернемося пізніше, але ваші порушення зору — це щось зовсім інше. Я добре знаю, що ваша рогівка — тонке покриття райдужної оболонки... ось зараз намалюю, який вигляд воно має...

У блокноті для рецептів Броєр накреслив будову ока й пояснив пацієнтові, що його рогівка не така прозора, як мала б бути, скоріш за все, через набряк, нагромадження рідини.

— Ми не знаємо причин цього порушення, але знаємо достеменно, що воно прогресує дуже повільно. Хоча зорові зображення дедалі дужче розмиватимуться, навряд чи ви коли-небудь осліпнете. Я не можу нічого стверджувати з цілковитою певністю, бо через непрозорість рогівки неможливо побачити сітківку й дослідити її офтальмоскопом. Отже, ви зрозуміли, чому я не можу вичерпно відповісти на ваше запитання?

Кілька хвилин тому Ніцше зняв пальто й разом із капелюхом поклав його собі на коліна, а тепер звівся й рушив до вішака біля дверей кабінету. Знову всівшись, він гучно видихнув повітря й почувся вільніше.

— Дякую, докторе Броєр. Ви таки людина слова. Ви справді нічого не приховали від мене?

«Гарна нагода, — подумав Броєр, — заохотити Ніцше розповісти більше про себе. Але треба повестися дуже делікатно».

— Приховав? Та мало не все! Безліч думок, почуттів і реакцій, які ви в мені викликали! Часом я розмірковую, на що схожа була б розмова, якби провадити її за іншим правилом поведінки, ніж прийняте в нашому суспільстві, тобто нічого не приховувати. Але даю вам слово, що я ані дрібки не утаїв стосовно стану вашого здоров'я. А ви? Пам'ятайте, що ми уклали угоду про обопільну чесність. Скажіть мені, що ви утаїли.

— Про стан свого здоров'я я, цілком певно, теж нічого не утаїв, — відповів Ніцше. — Зате приховував, як тільки міг, усі думки, якими не варто ділитися! Ви розмірковували, на що була б схожа до краю відверта розмова. Я гадаю, на пекло! Відкритися комусь — це зробити вступ перед зрадою, а від зради нудить, правда ж?

— Провокативне твердження, професоре Ніцше. Якщо вже пішла мова про відвертість, то, з вашого дозволу, відкрию перед вами свою особисту думку. Наша дискусія в середу стала для мене дуже дієвим стимулом, і я був би радий кожній нагоді поговорити з вами. Захоплююся філософією, але, на жаль, тільки поверхово вивчав її в університеті. Повсякденна медична практика вкрай рідко дозволяє мені вдовольняти оцю пристрасть, що тліє й мріє спалахнути.

Ніцше усміхнувся, але не відповів. Броєр почувався впевнено — добре приготувався. Налагоджувався контакт, розмова йшла своєю колією. Тепер треба поговорити про лікування. Спершу про медикаменти, а тоді про різновид «лікування словом».

— Але повернімося до вашої мігрені. Є багато нових лікарських препаратів, які виявилися дуже дієвими для деяких пацієнтів. Маю на увазі броміди, кофеїн, валер'яну, беладону, ізоамілітрит, нітроглицерин, колхіцин, злакові ріжки, й це лише дрібна частина переліку. З історії хвороби я дізнався, що ви вже пробували заживати декотрі з цих засобів. Деякі медикаменти виявляються ефективними з невідомих причин, деякі — завдяки своїм анальгетичним¹ або седативним властивостям, а деякі — завдяки сильному впливу на перебіг мігрені.

— На що ж вони впливають? — спитав Ніцше.

---

¹ Анальгетичний — знеболювальний.

— На судини. Усі дослідники згоджуються з тим, що напад мігрені пов'язаний зі станом кровоносних судин, особливо скроневих артерій. Вони різко звужуються й переповнюються кров'ю. Тоді можуть боліти стінки звужених чи набухлих судин або ж органи, які мало не волають, потребуючи нормального кровопостачання; це, зокрема, мозкові оболонки — *dura mater* та *pia mater*¹.

— А яка причина такого розгاردіяшу в кровоносних судинах?

— Поки що це невідомо, — відповів Броєр. — Сподіваюся, невдовзі ми знатимемо її. Наразі можемо тільки здогадуватися. Багато хто з медиків, і я теж, бере до уваги передусім патологічну аритмію, властиву мігрені. Дехто аж так далеко заходить, що вважає розлад ритму важливішим фактором, ніж біль голови.

— Не розумію вас, докторе Броєр.

— Іншими словами, порушення ритму дають себе знати в багатьох органах. І не завжди напади мігрені супроводжуються болем голови. Є така штука, як черевна мігрень, характерна приступами гострого болю не в голові, а в животі. Деякі пацієнти кажуть про раптові напливи пригніченості або бадьорості. Деяким хворим час від часу здається, що вони колись уже відчували те, що відчувають цієї миті. Французи називають таке явище «дежа вю». Цілком можливо, що й воно різновид мігрені.

— І все це через порушення ритму? Через причину всіх причин? Чи не зайдемо ми насамкінець аж до Бога — кінцевої й остаточної помилки в невдалих пошуках абсолютної істини?

— Ні, ми можемо зайти хіба що до містицизму в медицині, але не до Бога. Не в цьому кабінеті!

---

¹ Тверда й м'яка оболонки головного мозку.

— От і добре, — з полегкістю сказав Ніцше. — Мені раптом здалося, що я веду надто вже вільну балачку й зовсім не зважаю на ваші релігійні почуття.

— Не біда, професоре Ніцше. Здогадуюся, що я такий самий побожний юдейський вільнодумець, як ви — лютеранський.

Ніцше усміхнувся — ширше, ніж було, й зручніше вмотивувався на стільці.

— Докторе Броєр, якби я та не кинув курити, то, своєю чергою, запропонував би вам сигару.

Броєр почувався натхненно. «Чудова ця Фройдова пропозиція надавати особливого значення стресу як головній причині нападів мігрені, — подумав він. — Неодмінно досягну успіху. Я належним чином приготував сцену. Настав час діяти!»

Нахилившись до співрозмовника, він повів мову — довірчо й виважено:

— Мене дуже зацікавило ваше запитання про причину порушення ритму. Як і більшість авторитетів, знавців цієї хвороби, я вважаю, що фундаментальна причина мігрені полягає в рівні стресу пацієнта. Стрес можуть викликати численні психологічні фактори — наприклад, прикромці на роботі, в сім'ї, в стосунках із людьми, в сексуальному житті. Дехто не згоджується з таким поглядом, та я певен, що це погляд у майбуття медицини.

Запала мовчанка. Броєр не міг зорієнтуватися в реакції Ніцше. Той кивав — ніби й згідливо, та водночас погойдував ногою, а це певна ознака напруги.

— Як вам моя відповідь, професоре Ніцше?

— Чи означає ваше твердження, що пацієнт сам собі вибирає хворобу?

Будь обережний, Йозефе, з цим запитанням! Броєр задумався.

— Ні, це зовсім не моя думка, професоре Ніцше. Хоча я знаю пацієнтів, що якимсь дивним чином скористали зі своїх недуг.

— Маєте на увазі, скажімо, юнаків, що травмують себе, аби не йти на військову службу?

Підступне запитання. Доктор ще дужче насторожився. Кілька днів тому Ніцше сказав про свою недовгу службу в прусській артилерії в мирний час і про звільнення через травму з необережності.

— Ні, йдеться про щось делікатніше... — Ох, яка груба помилка! Броєр миттю втямив, що Ніцше може образитися за такі слова. Однак, не можучи виправити сказане, мусив якось виплутатись: — Я маю на увазі юнаків, що не підлягають призову через якусь хворобу, що саме почалася. Наприклад, — доктор вибрав випадки, зовсім не пов'язані з Ніцше, — через туберкульоз або руйнівну шкірну інфекцію.

— Вам траплялися такі пацієнти?

— Кожному лікарєві трапляються всілякі дивні збіги. Повернімося до вашого запитання. Я не хотів сказати, що ви вибрали собі хворобу. Хіба що, можливо, якимсь чином користуєте з неї. Чи так воно насправді?

Ніцше мовчав, заглибившись у роздуми. Броєру відлягло від серця. «Добра відповідь! — похвалив він себе. — Саме так з ним і треба поводитися — відверто й виклично. Йому це подобається. І формулювати питання так, щоб змушувати його думати!»

— Чи я в якийсь спосіб користаю з цього лиха? — нарешті відповів Ніцше. — Багато років я задумувався над цим питанням. Може, й користаю. Двоєко. Ви припускаєте, що стрес викликає напади, але ж іноді в мене буває зовсім інакше — напади знімають стрес. Моя робота — це вже стрес. Вона вимагає ставати віч-на-віч із темною стороною буття, й напади

мігрени, хоч самі собою й жахливі, можуть стати очисними конвульсіями, які дозволяють мені йти далі.

Сильна відповідь! Не сподіваючись такої, Броер старався поновити рівновагу.

— Ви кажете про двояку користь від хвороби. У чому полягає ця друга?

— Мабуть, у моєму поганому зорі. Уже багато років я не можу читати твори інших мислителів. Тож я, відокремившись від них, думаю по-своєму. Мушу виїжджати на колись засвоєному знанні! Може, воно й на краще. Може, саме тому я став порядним філософом. Пишу тільки з власного досвіду. Пишу кров'ю, а найкраща істина — кривава!

— І таким чином ви відособилися від усіх університетських колег?

Ще одна помилка! Знову ж таки, Броер відразу ж це втямив. Таке питання було зовсім не по суті й свідчило, що доктора непокоїть думка колег про нього самого.

— Мене це мало турбує, докторе Броер, особливо ж коли беру до уваги ганебний стан сучасної німецької філософії. Я давно вийшов з академії і не забув торохнути дверима за собою. Втім, якщо добре подумати, то це ще одна перевага мігрени.

— Яка саме, професоре Ніцше?

— Ця хвороба дала мені волю, змусивши відмовитися від посади в Базелі. Якби я там залишився, то досі тільки те й робив би, що захищався від своїх колег. Уже моя перша книжка «Народження трагедії», яка не дуже-то й зачіпала традиції та умовності, викликала серед фахівців такі гострі засудження та заперечення, що керівництво Базельського університету відмовляло студентів записатися на курс моїх лекцій. Упродовж своїх останніх двох років професури я — чи не найкращий лектор за всю історію цього університету — промовляв

до аудиторії з двох-трьох студентів. Як колись мені сказали, Гегель на смертному одрі нарікав, що з усіх учнів тільки один розумів його, та й то хибно! А я не можу назвати навіть одного такого не дуже кмітливого учня.

У природному пориві Броєр мало не запропонував підтримку. Але, побоявшись укотре вразити Ніцше, він обмежився кивком розуміння й постарався приховати співчуття.

— Ще одна перевага моєї недуги, докторе Броєр, — через стан здоров'я мені довелося звільнитися з військової служби. Свого часу я був доволі дурний, щоб наптити на дуелі ось цей шрам, — Ніцше тицьнув у своє перенісся, — або ж показати, скільки пива в мене влізе. Я був аж такий дурень, що навіть подумував про військову кар'єру. Візьміть до уваги те, що тоді в мене, юнака, не було батьківського напучення. Але хвороба позбавила мене дурості. Ось тепер, кажучи ці слова, я згадую ще ґрунтовніші способи, якими допомогла мені ця хвороба...

Хоча й зацікавившись словами Ніцше, Броєр нетерпеливився. Намірився вмовити пацієнта згодитися на лікування словом, а непосутнє зауваження про користь від хвороби мало стати лише вступом до такого вмовляння. Доктор не врахував, що мозок Ніцше навдивовижу родючий. Кожне питання, що хвилювало його, навіть дрібне, наче зернятко, проростало й розросталося пишним листям думок.

Тепер мова Ніцше лилася потоком. Здавалося, він приготувався говорити годинами на цю тему.

— Недуга також поставила мене перед фактом, що смерть цілком реальна. Якийсь час я вважав, що невиліковна хвороба вб'є мене ще замолоду. Привид неминучої смерті став великим благом: я працював без перепочинку, бо боявся, що помру, не встигнувши закінчити те, що мав написати. А хіба витвір мистецтва не вартісніший, якщо кінець катастрофічний?

Смак смерті на вустах відкривав мені перспективу й давав мужність. Мужність бути самим собою — це важлива річ. Хто я, професор? Філолог? Філософ? Ет, чи не все одно?

Ніцше говорив дедалі швидше. Здавалося, він радий цьому потоку думок.

— Дякую, докторе Броєр. Розмова з вами допомогла мені консолідувати ці ідеї. Так, я маю благословити свою хворобу, благословити її. Для психолога особисті страждання — це благословення, тренувальний майданчик перед зустріччю віч-на-віч зі стражданням буття.

Ніцше неначе заглибився в якесь внутрішнє видіння. Броєру здалося, що пацієнт припинив розмову. Ось-ось вийме перо та папір і почне творити.

Але Ніцше звів очі й заговорив відвертіше.

— Пам'ятаєте, в середу я висловив одну з сентенцій, що стоять на граніті: «Стань самим собою»? Сьогодні висловлю ще одну з них: «Усе те, що не вбиває мене, додає мені сили». Отож я знову кажу: «Моя хвороба — це благословення».

— Дивовижний погляд на недугу, професоре Ніцше. Такого я ніколи не чув. Але, звичайно, ми згодимося, — правда ж? — що від неї ви вже здобули все, що вдалося? Я впевнений, що нині, у ваших зрілих літах, ви, озброєні мудрістю та перспективою — дарами від хвороби, можете плідно працювати й без її втручання. Вона вже зробила свою справу, хіба ні?

Отак кажучи й збираючи думки, Броєр переставляв предмети на столі — дерев'яну модель внутрішнього вуха, кручене блакитно-золотисте прес-пап'є з венеційського скла, бронзові ступку та товкачик, блокнот для рецептів і масивний фармакологічний довідник.

— Крім того, професоре Ніцше, як я зрозумів, ви описуєте не так вибір хвороби, як перемогу над нею й користь від неї. Чи правильно я сказав?

— Так, я стверджую про перемогу й подолання, — відповів Ніцше, — а ось щодо вибору не цілком певен. Можливо, хтось та й вибирає хворобу. Це залежить від того, хто він такий. Психіка функціонує не як одне ціле. Частини нашої свідомості можуть діяти незалежно одні від одних. Напевно, «я» і моє тіло затіяли змову за спиною мого розуму. Знаєте, наш розум любить темні вулички й пастки.

Броєра вразило те, що Ніцше майже повторив думку Фройда, висловлену напередодні.

— Хочете сказати, що в нашій свідомості є окремішні незалежні царства? — запитав він.

— Хоч-не-хоч, а зробиш такий висновок. Насправді чи не більшу частину життя ми керуємося інстинктами. Напевно, усвідомлені психічні відображення — це запізнілі думки, які з'являються вже після дії чи події, щоб навіяти нам ілюзію влади та керування. Докторе Броєр, ще раз дякую вам. Наша розмова підказала мені ідею важливого проекту, й цієї зими я розважатиму над ним. Будь ласка, почекайте хвилинку.

Відчинивши портфель, Ніцше вийняв огризок олівця та блокнот і написав кілька рядків. Броєр витягнув шию, марно силкуючись прочитати написане догори ногами.

Складний хід думок Ніцше завів далеко від простого зауваження, яке хотів зробити доктор. Він почувався звичайнісіньким простаком, але вже не мав куди відступати. Мусив наступати.

— Як ваш лікар, я вважаю: попри те, що хвороба, судячи з вашої докладної аргументації, й дала вам щось корисне, нам настав час оголосити їй війну, вивідати її секрети, виявити її слабкі місця, а тоді — знищити її дотла. Потіште мене, будь ласка, й пристаньте на мою думку.

Звівши голову від записника, Ніцше згідливо кивнув.

— Я вважаю, — провадив мову Броєр, — що людина може вибрати хворобу — неумисно, вибравши спосіб життя,

який викликає стрес. Коли цей стрес стає доволі сильний або ж хронічний, він, своєю чергою, запускає якусь чутливу до нього систему в організмі. У випадку мігрені — серцево-судинну. Отже, як бачите, йдеться про опосередкований вибір. Власне кажучи, вибираєш не хворобу, а стрес. Саме він і вибирає хворобу!

На знак порозуміння Ніцше кивнув, і це заохотило Броєра зробити висновок:

— Отже, стрес — наш ворог, і моє завдання як медика — допомогти вам послабити його.

Броєр відчув полегшення, повернувшись у свою колію. «Ось, — подумав він, — я й приготував ґрунт для останнього короткого кроку — запропонувати цьому філософові допомогу в послабленні психологічних джерел стресу».

Ніцше поклав олівець і блокнот у портфель.

— Докторе Броєр, я вже кілька років досліджую вплив стресу на моє життя. Кажете, послабити стрес! Саме з цієї причини я покинув Базельський університет у тисяча вісімсот сімдесят дев'ятому. У моєму житті немає стресів. Я відмовився від викладацької роботи. Я не управляю маєтком. Не піклуюся житлом, не наглядаю за слугами, не сварюся з жінкою, не муштрую дітей — бо не маю всього цього. Живу ощадливо — на невеличкій пенсії. Нікому нічого я не винен. Я звів стрес у своєму житті до абсолютного мінімуму, до якнайнижчого рівня. Що вже тут зменшувати й скорочувати?

— Я не згоден, що цей рівень щонайнижчий, професоре Ніцше. Саме це я й хотів би з'ясувати разом із вами. Розумієте...

— Майте на увазі, — перебив Ніцше, — що я успадкував неймовірно чутливу нервову систему. Про це свідчить моє глибоке сприйняття музики та мистецтва. Коли я вперше слухав «Кармен», кожен нервову клітину мого мозку охоплювало полум'я, палахтіла вся моя нервова система. З тої ж причини

я гостро реаую на щонайменші зміни погоди й атмосферного тиску.

— Але, — заперечив Броер, — така гіперчутливість нейронів може бути й неконституційною. Її може спричинити стрес із інших джерел.

— Ні, ні! — заперечив Ніцше, нетерпляче труснувши головою, ніби Броер не втямив, у чому суть. — Я хотів сказати, що гіперчутливість, як ви сформулювали, не те що небажана — якраз навпаки, дуже потрібна в моїй роботі. Хочу бути гостро чутливим. Не хочу втрачати ані крихти вражень, що відкладаються в нутрі! І якщо напруженість стала ціною прозріння, то хай так і буде! Я достатньо багатий, щоб заплатити цю ціну.

Броер не відповів. Не сподівався такої масованої відсічі, ще й миттєвої. Таж не встиг навіть описати план лікування. Усі заготовлені наперед аргументи передбачено й нищівно відбито. Доктор мовчав і шукав способу передислокувати своє військо.

А Ніцше не вгавав.

— Ви переглянули мої книжки й побачили, що вони влучають у ціль не тому, що я інтелектуал чи ерудит. Ні, причина в тому, що я бажаю й смію відособитися від усіякого благоденства в стаді й стати віч-на-віч із потужними лихими віяннями. Дослідження й наука починаються з недовіри. Але ж недовіра вже самою своєю суттю стресова! Тільки сильна людина може поладити з нею. А чи знаєте ви, яке корінне питання стоїть перед мислителем? — Ніцше не зробив паузи на відповідь співрозмовника. — Ось воно: скільки правди я зможу витерпіти? Воно не для тих ваших пацієнтів, що хочуть усунути стрес і спокійно собі жити.

Доктор не знайшов підхожої відповіді. Стратегія Фрейда розповзлася на клапті. Він порадив ґрунтувати метод лікуван-

ня на усуненні стресу. А тут пацієнт настійливо доводить, що стресу вимагає праця всього його життя, яка, власне, й тримає пацієнта при житті.

Виструнчившись, Броєр послався на свій авторитет медика.

— Чудово розумію вашу дилему, професоре Ніцше, але вислухайте мене. Ви пересвідчитесь, що є різні способи полегшити страждання пацієнта й при тому не завадити йому провадити філософські пошуки. Я багато думав про ваш випадок. За довгі роки клінічної практики я допоміг багатьом хворим на мігрень і маю певність, що зможу допомогти й вам. Дозвольте мені представити план лікування вашої недуги.

Ніцше кивнув і відкинувся на спинку стільця.

«Філософ почувається в безпеці, — подумав Броєр, — за власноруч спорудженою барикадою».

— Пропоную вам побути місяць у віденській клініці Лауцона. Там вас обстежуватимуть і лікуватимуть. Є певні переваги такого заходу. Ми зможемо систематично випробовувати кілька нових препаратів проти мігрені. В історії вашої хвороби не зазначено, що вас лікували ерготаміном. Це перспективний новий засіб проти мігрені, але він вимагає обережності. Його треба застосовувати на самому початку нападу. Понад те — якщо його неправильно дозувати, то це може призвести до серйозних побічних ефектів. Я волю регулювати дозування, коли пацієнт перебуває під пильним наглядом у лікарні. Завдяки такому спостереженню ми також можемо дізнатися багато чого цінного про причини мігрені. Як бачу, ви уважно стежите за станом вашого здоров'я, але все-таки краще, коли це роблять досвідчені спеціалісти. Я часто скеровую своїх пацієнтів до Лауцона, — квапливо торохтів Броєр, не даючи себе перебити. — Там комфортні умови й фахове обслуговування. Новий директор запровадив чимало інновацій, зокрема достачання води з Баден-Бадена.

До того ж ця клініка недалеко звідси, тож я матиму змогу відвідувати вас щодня, крім неділі, й разом із вами досліджувати джерела стресу у вашому житті.

Ніцше похитав головою — не розмашисто, але рішуче.

— Дозвольте мені, — гнув свою лінію Броєр, — випередити ваше заперечення. Фактично ви його вже висловили: стрес нерозривно супроводжує вашу роботу й вашу місію, і якби була можливість викоренити його, то ви не згодні б на таке. Чи правильно я сформулював?

Ніцше кивнув. Зауваживши блиск зацікавлення в його очах, Броєр зрадів. «Добре! Дуже добре! — подумав він. — Професор гадає, що за ним залишилось останнє слово про стрес. Тому й здивувався, побачивши, що я знов за старе!»

— Але з клінічного досвіду я знаю, що є чимало джерел напруженості, про які жертва стресу може й не здогадуватися. Щоб у них зорієнтуватися, треба залучити об'єктивного консультанта.

— І що ж це за джерела напруженості, докторе Броєр?

— Під час нашої дискусії, коли я спитав, чи занотовуєте ви все те, що сталося в інтервалах між нападами мігрені, ви натякнули про важливі й хвилюючі події у вашому житті, які відвертали вам увагу від записів у щоденнику. Припускаю, що саме ці події — про них ви наразі ще нічого мені не сказали — це джерела стресу, який можна полегшити обговоренням.

— Я вже зарадив цьому відвертанню уваги, докторе Броєр, — твердо відповів Ніцше.

Але Броєр не відступав.

— Звичайно, є й інші джерела. Наприклад, у середу ви дали знати про недавню зраду. Безсумнівно, ця зрада викликала стрес. А що нікому не дано уникнути *Angst*¹, то ніхто

---

¹ Страх, боязнь, туга, тривога (*нім.*).

не уникне болю, коли псуються дружні стосунки. Або ж коли дошкуляє самотність. Правду кажучи, професоре Ніцше, мене як вашого лікаря занепокоїв опис вашого звичайного дня. Хто зміг би витримати таку самотність? А перед тим ви сказали, що не маєте дружини, дітей та колег — тобто джерел стресу. А я дивлюся на це по-іншому: самотність не усуває стресу, а навпаки — породжує його. Самотність — це благодатний ґрунт для хвороби.

Ніцше енергійно похитав головою.

— Дозвольте мені не згодитися з вами, докторе Броєр. Кожен із великих мислителів волів водити компанію з собою самим, думати по-своєму й не давати натовпу тривожити себе. Погляньмо на Торо, Спінозу та релігійних аскетів, як-от святий Ієронім, святий Франциск і Будда¹.

— Не знаю, хто такий Торо, а щодо інших... чи були вони зразком психічного здоров'я? Крім того, — тут Броєр широко усміхнувся, сподіваючись розрядити напругу, — ваш аргумент опиниться під серйозною загрозою, якщо ви звернетесь по підтримку до старійшин церкви.

Ніцше не був у захваті від цієї репліки.

— Докторе Броєр, дякую за старання допомогти мені. Я вже скористав із вашої консультації: те, що ви розповіли про мігрень, — дорогоцінні відомості. Але мені не варто лягати в клініку. Тривалий час, цілі тижні я оздоровлявся на купелях у Санкт-Мориці, Гексі, Штайнбаді — щоразу без успіху.

---

¹ Американський письменник Генрі Торо (1817—1862), нідерландський філософ-матеріаліст Бенедикт Спіноза (1632—1677), християнський письменник і богослов Ієронім Стридонський (бл. 342—420), італійський релігійний діяч Франциск Асизький (1181/1182—1226) і легендарний засновник буддизму Сіддгартха Гаутама (563—483 до н. е.) значну частину свого життя провели в самотності й аскетизмі. Їхні твори більшою чи меншою мірою вплинули на творчість Ніцше.

Броєр стояв на своєму.

— Зрозумійте, професоре Ніцше, що в клініці Лауцона ми лікуємо зовсім інакше, ніж на будь-якому з бальнеологічних курортів у Європі. Я вже шкодую, що взагалі згадав про баден-баденську воду. Це лише дрібка того, що може запропоновувати Лауцон під моїм керівництвом.

— Докторе Броєр, якби ви і ваша клініка та були деінде, я взяв би до уваги ваш план. Може, Туніс, Сицилія або навіть Рапалло. Але віденська зима — це суцця кара Божа моїй нервовій системі. Навряд чи я пережив би цю пору.

Зі слів Лу Саломе Броєр знав, що Ніцше не заперечував на її пропозицію провести разом із нею та Паулем Ре зиму у Відні, але, звичайно ж, такою інформацією не скористаєшся. Зате є набагато краща відповідь.

— Професоре Ніцше, таж ви кажете те саме, що й я! Якби ми госпіталізували вас на Сардинії чи в Тунісі, де вам упродовж місяця не траплялося б нападів мігрені, то нам нічого не вдалося б. Медичне дослідження не відрізняється від філософського: доводиться йти на ризик! Під нашим наглядом у Лауцоні напад мігрені буде не причиною тривоги, а скоріше благословенням — колодязем цінної інформації про причини та способи лікування вашої хвороби. Дозвольте запевнити, що я відразу ж допоможу вам і швидко припиню напад, застосувавши ерготамін чи нітрогліцерин.

Броєр замовк. Знав, що йому вдалася відповідь, і стримувався від усмішки.

Ніцше ковтнув слину, перш ніж відповісти.

— Добре розумію вас, докторе Броєр. Однак я ніяк не можу керуватися вашою рекомендацією. Мій спротив вашому плану й способу лікування корениться на найглибших, фундаментальних рівнях психіки. Крім того, є хоча й приземлена, але вирішальна перешкода — гроші! Навіть за найкращих

обставин місячний курс інтенсивного лікування значно обмежить мої кошти. Нині це неможлива річ.

— Ах, професоре Ніцше, невже вас не дивує, що я ставлю стільки запитань про інтимні подробиці вашого тіла й життя, але, на відміну від більшості лікарів, ані словом не обмовлюся про ваші особисті фінансові справи?

— Така делікатність зовсім зайва, докторе Броєр. Я нічого не маю проти обговорення фінансів. Гроші для мене мало важать, доки мені їх вистачає на те, щоб працювати. Живу скромно й витрачаю тільки на сяке-таке прожиття та на книжку-дві. Три роки тому в Базелі я подав у відставку, й тамтешній університет призначив мені невеличку пенсію¹. Оце й усі мої гроші! Не маю інших джерел прибутку й якихось заощаджень — ні батьківського спадку, ні стипендії від покровителів (про це подбали впливові вороги), і, як я вже сказав, ані ламаного гроша за свої книжки. Два роки тому Базельський університет трохи підвищив мені пенсію. Мабуть, спершу мене винагородили за те, що я звільнився з посади, а тоді за те, що не старався повернутися на роботу.

Ніцше вийняв конверт із кишені піджака.

— Я вважав, що це пожиттєва пенсія. Однак сьогодні вранці мені надійшов лист, якого Овербек переслав від моєї сестри. Отож у цьому листі вона натякає, що пенсія під загрозою.

Броєр зрадів і відчув полегшення, вислухавши Ніцше. Таку перешкоду легко подолати.

— Це ж чому, професоре Ніцше?

— Бо про мене пускає поговорі одна особа, якої дуже не любить моя сестра. Поки що я не знаю, чи так воно насправді,

---

¹ 3000 франків щороку. На ті часи еквівалент такої суми становив 871 г чистого золота.

а чи моя сестра перебільшує, як завжди. Та годі з цим. Важливо тільки те, що я не можу взяти на себе значні фінансові зобов'язання.

— Гадаю, професоре Ніцше, що ми з вами подібно ставимося до грошей. Як і ви, я до них байдужий. Але так уже сталося, що мої матеріальні умови відрізняються від ваших. Якби ваш батько нажив великі статки, то ви мали б гроші. Хоч мій батько, видатний викладач гебрайської мови, залишив доволі скромний спадок, зате він влаштував мені шлюб із дівчиною, що належала до однієї з найбагатших єврейських родин у Відні. Обидві родини були раді: гарний посаг взамін на великі можливості вченого медика. Я до того веду, професоре Ніцше, що ваші фінансові труднощі — це взагалі не завада. Завдяки Альтманнам, найближчим родичам моєї дружини, в Лауцоні є два безплатні лікарняні місця, якими я можу розпоряджатися на свій розсуд. Тож вам не доведеться платити ні за клініку, ні за мої послуги. З кожною нашою бесідою я багатшаю! Отже, згода! Все вирішено! Я зареєструю вас у Лауцоні. То, може, вже сьогодні влаштуємо цю справу?

РОЗДІЛ 9

Ба ні, не все вирішено. Ніцше довго сидів із заплющеними очима. Тоді, раптово розплющивши їх, він рішуче сказав:

— Докторе Броєр, я вже відібрав вам безліч дорогоцінної часу. Ваша пропозиція щедра, я надовго її запам'ятаю, але не можу... не прийму її. Є причини понад причини...

Ці слова пацієнт мовив так категорично, ніби й не гадав ще щось пояснювати. Ладен уже піти собі, він застібував портфель.

Броєра приголомшило почуте. Ця розмова скидалася скоріше на шахову партію, ніж на медичну консультацію. Він зробив хід, запропонувавши план, і Ніцше зразу ж протиставився своїм ходом. Доктор відповів на це заперечення — як виявилося, тільки для того, щоб постати перед іще одним запереченням. Невже їм кінця-краю не буде? Що ж, Броєр, стріляний горобець, звичний до складних справ із пацієнтами, вдався до хитрощів, які рідко його підводили.

— Професоре Ніцше, побудьте хоч на мить моїм консультантом! Уявіть цю цікаву ситуацію. Може, зумієте допомогти мені зорієнтуватися в ній. Мені трапився пацієнт, що певний час був дуже хворий і тепер почувається порівняно здоровим не частіше як в один день із трьох. Цей пацієнт пускається в довгу й утомливу подорож, щоб проконсультуватися з медиком. Консультант фахово виконує своє завдання — обстежує пацієнта й ставить правильний діагноз. Між ними двома розвиваються стосунки на основі взаємної поваги. Лікар пропонує комплексний план лікування, в дієвості якого він цілком

певен. Проте пацієнт не виявляє жодного інтересу, ба навіть цікавості до такої пропозиції. Навпаки — зразу ж відхиляє цей план і ставить перешкоду за перешкодою, аби тільки його не здійснити. Чи зможете допомогти мені розгадати таємницю такого випадку?

Очі Ніцше розширилися. Хоча він очевидно зацікавився потішним Броєровим викрутом, але не відповів.

— Може, нам варто взятися до самого початку цієї загадки? — не відступав доктор. — Чому цей пацієнт, який не бажає лікуватися, взагалі прийшов на консультацію?

— Я прийшов, бо мене присилювали приятелі.

Броєра розчарувало, що пацієнт не захотів повестися відповідно до духу цієї хитромудрої штучки. Хоча гер професор писав гостро, потішно й возвеличував сміх у написаному слові, та виявилось, що він не любить кумедних потіх наяву.

— Ваші приятелі в Базелі?

— Так, професор Овербек і його дружина — близькі мені люди. Ще в мене є добрий приятель у Генуї. Внаслідок мого кочового життя маю небагато друзів, і дивовижна річ — усі вони як один закликали мене піти на консультацію! А на додачу в усіх була одна мова — про доктора Броєра.

Броєр розпізнав спритну руку Лу Саломе.

— Ще б пак, — сказав він. — Вони дуже непокояться, бо ж стан вашого здоров'я таки важкий.

— Або, напевно, тому що я надто часто згадую про нього в листах.

— Але ж те, що ви пишете про своє здоров'я, мало б відображати ваше занепокоєння ним. Бо інакше навіщо таке писати? Хіба не для того, щоб викликати стурбування? Або співчуття?

Сильний хід! Шах! Броєр був задоволений самим собою. Ніцше мусив відступити.

— У мене дуже мало друзів, і я не можу йти на ризик їх втратити. Я подумав, що на знак дружби маю зробити все можливе, щоб вони менше турбувалися. Отож і прийшов до вашого кабінету.

Броєр вирішив наростити свою перевагу й зробив ще сміливіший хід.

— Невже ви не турбуєтеся про себе? Неможливо! Щороку понад двісті днів суворої кари — недієздатності! Я спостерігав дуже вже багатьох пацієнтів під час жорстокого нападу мігрені, тому й не можу недооцінити ваш біль.

Відмінно! Перекрито ще одну вертикаль на шаховій дошці. «Який хід зробить суперник?» — подумав доктор.

Очевидно, Ніцше усвідомив, що доведеться розвивати інші фігури, й звернув увагу на центр дошки.

— Мене кличуть по-всякому — філософом, психологом, язичником, агітатором і антихристом, навіть обзивають образливими прізвиськами. Але я волію називати себе науковцем, бо наріжний камінь мого філософського методу, як і всякого наукового методу, — це невіра. Завжди стою на позиціях як-найсуворішого скептицизму, та й зараз я скептичний. Не можу пристати на вашу рекомендацію пройти психічне обстеження на підставі думки авторитетних медиків.

— Але ж, професоре Ніцше, у нас із вами цілковита згода. Єдиний авторитет, якого варто слухатися, — це здоровий глузд, яким і підкріплена моя рекомендація. Я констатую ось що. По-перше, стрес може спричинити хворобу, і це підтверджено багатьма науковими спостереженнями. По-друге, ви зазнаєте значного стресу, і я кажу не про той, що притаманний вашим філософським пошукам. Розгляньмо разом ці дані. Візьміть до уваги лист від вашої сестри. Звичайно ж, наклеп викликав стрес. До речі, ви порушили наш договір обопільної чесності, не сказавши раніше про цього наклепника.

Броєр зробив іще сміливіший хід. Іншого шляху немає — тут уже нічого втрачати.

— І, безперечно, стрес викликає думка про втрату пенсії — єдиного джерела ваших прибутків. А якщо ваша сестра перебільшує таку небезпеку, то тим самим зайво тривожить вас і, знову ж таки, завдає стресу!

Чи не задалеко зайшов доктор? Рука Ніцше, зауважив Броєр, зіслизла з підлокітника й повільно просувалася до ручки портфеля. Але вже не було вороття. Броєр рушив у наступ, щоб поставити мат.

— Але мою позицію підтримує ще потужніша сила — чудова книжкова новинка. — Броєр простягнув руку й постукав по примірнику «Людського, занадто людського». — Її автора найближчим часом, якщо в цьому світі ще є справедливість, назвуть видатним філософом. Послухайте!

Розгорнувши книжку на сторінці з фрагментом, про який уже була мова з Фройдом, Броєр зачитав:

— «Психологічне спостереження — це один із засобів, за допомогою яких можна полегшити тягар життя». За сторінку-дві автор стверджує, що психологічне спостереження дуже важливе й що... ось, це ж його слова: «Уже не можна приховувати перед людством жорстоку картину стола для розтину моралі». Ще за кілька сторінок він вказує, що помилки найбільших філософів переважно впливають із хибного трактування дій і відчуттів людини, яке в кінцевому підсумку призводить до «постання фальшивої етики, релігійних та міфологічних потвор». Я міг би ще й ще зачитати, — мовив Броєр, гортаючи сторінки, — але ось головне, що стверджує ця прекрасна книжка: щоб зрозуміти переконання й поведінку людини, треба передусім відкинути умовності, міфологію та релігію. Тільки тоді можна без упереджень узятися до вивчення суб'єкта — людини.

— Я добре ознайомлений із цією книжкою, — суворо відказав Ніцше.

— Та чи додержуватимете приписів автора?

— Я присвятив своє життя цим приписам. Але ви далеко не все прочитали. Упродовж багатьох років виконую ось такий психологічний розтин: я став предметом свого ж таки дослідження. Але я не хочу стати вашим піддослідним! Чи захотіли б ви самі стати піддослідним когось іншого? Дозвольте мені поставити вам пряме запитання, докторе Броєр. Які ваші мотиви в цьому проєкті лікування?

— Ви прийшли до мене по допомогу. Я запропонував її. Я лікар. Це моя робота.

— Надто вже просто! Ми обидва знаємо, що мотиви в людини набагато складніші й водночас примітивніші. Знову питаю: яка ваша мотивація?

— Це проста річ, професоре Ніцше. Кожен робить своє. Швець шевцює, пекар пекарює, а лікар лікарює. Кожен заробляє на життя, працює за покликанням, а моє покликання — служити людям, тамувати їм біль.

Броєр силкувався на впевненість, але почувався ніяково. Йому не сподобався останній хід Ніцше.

— Такі відповіді на моє запитання аж ніяк не задовільні, докторе Броєр. Коли ви кажете, що лікар лікарює, а пекар пекарює, що кожен працює за своїм покликанням, то йдеться не про мотивацію, а про звичку. У своїй відповіді ви оминули усвідомлення, вибір та інтерес. Мені більш відповідають ваші слова про заробіток на життя — це принаймні можна зрозуміти. Кожен прагне набити шлунок їжею. Але ж ви не берете грошей з мене.

— Я міг би поставити вам те саме питання, професоре Ніцше. Ви кажете, що нічого не заробляєте на своїй роботі. Навіщо ж тоді філософуєте?

Броєр старався й далі атакувати, однак відчував, що сила натиску послаблюється.

— Ет, між нами є одна важлива відмінність. Я не стверджую, що філософую задля вас, тоді як ви, докторе, прикидаєтеся, що керуєтеся мотивами служити мені, тамувати мій біль. Такі твердження не мають нічого спільного з мотивацією. Це складник рабської ментальності, яку майстерно сформувала попівська пропаганда. Зробіть глибший розтин своїх мотивів! Ви пересвідчитесь, що ніхто ніколи не старався щось робити тільки для інших людей. Усі дії людини націлені на неї саму, всі послуги — для неї самої, а об'єкт любові — сама ж таки людина, що любить.

Ніцше говорив дедалі прудкіше, мало не торохтів.

— Вас, здається, здивував цей коментар? Мабуть, ви подумали про тих, кого любите. Копніть глибше — і побачите, що любите не їх, а приємні відчуття, які у вас викликає така любов! Ви любите саме бажання, а не бажане. То чи можна запитати, чому ви хочете мені служити? Знову ж таки, питаю вас, докторе Броєр, — тут голос Ніцше посуворішав, — які ваші мотиви?

Броєрові запаморочилося в голові. Він насилу стримався від пориву висловитися про потворність і грубість формулювання Ніцше, а тим самим відмовитися від дедалі складнішого випадку хвороби цього пацієнта. На мить в уяві постали плечі Ніцше, що тупітливо виходить із кабінету. Боже, яке полегшення! Нарешті спекатися цього сумного випадку, повного розчарувань. І все-таки сумно від того, що вже ніколи не вдасться побачитися з Ніцше. Доктор прив'язався до цієї людини. Але чому? І справді, які в нього мотиви?

Броєр упіймав себе на думці про шахові партії з батьком. Син завжди робив ту саму помилку — зосереджував усі сили на атаку, виходив далеко за межі своїх ліній підтримки, ігно-

рував захист, аж доки батьків ферзь блискавично пробивався крізь ряди оборони й загрожував матом. Доктор відкинув цю фантазійну думку, а проте не оминув узяти до уваги її значення: ніколи, ніколи не можна недооцінювати цього професора Ніцше.

— Знову питаю вас, докторе Броєр. Які ваші мотиви?

Броєр силкувався на відповідь. Які ж вони, ці мотиви? Дивно, що мозок так опирається запитанню Ніцше. Треба зосередитися. Коли виникло бажання допомогти Ніцше? Звичайно, ще у Венеції — від зачарування вродою Лу Саломе. Так уже зачарувався доктор, що з готовністю погодився допомогти її приятелю. Узятися зцілювати професора Ніцше означало не тільки забезпечення постійного зв'язку з нею, але й можливість вирости в її очах. Налагоджувався також зв'язок із Ваґнером. Звичайно, тут була суперечність: Броєр любив музику Ваґнера, але ненавидів антисемітизм у ньому.

Що ще? За минулі тижні образ Лу Саломе потьмянів у пам'яті. Уже не вона була причиною Броєрових зустрічей із Ніцше. Ні, тут інтригував інтелектуальний виклик, кинутий докторові. Навіть фрау Бекер недавно сказала, що жоден медик у Відні не взявся б лікувати такого хворого.

Ще був Фройд. Запропонувавши йому випадок Ніцше як навчальний зразок, Броєр пошився б у дурні, якби професор відмовився від його допомоги. А може, сам доктор захотів наблизитися до величі? Можливо, Лу Саломе мала рацію, сказавши, що Ніцше уособлює майбутнє німецької філософії. Справді, в його книжках був дух генія.

Жоден із цих мотивів (і Броєр це знав) не мав нічого спільного з Ніцше — людиною з плоті й крові. Тому й довелося мовчати про зустрічі з Лу Саломе, про свою радість медика ступати там, де інші лікарі боялися поставити ногу, про своє прагнення торкнутися величі. «Можливо, — неохоче визнав

перед собою Броєр, — гидотні ніцшеанські теорії про мотивацію таки мають якусь цінність!» Навіть якщо й так, то він і не гадав потурати пацієнтові в його обурливому виклику щодо Броєрового права на допомогу. Але як тоді відповісти на неприємне й неделікатне питання Ніцше?

— Мої мотиви? Хто може відповісти на таке питання? Є мотиви на багатьох рівнях. Хто може ствердити, що варто зважати тільки на оті плотські — з першого рівня? Ні-ні — бачу, що ви ладні повторити запитання. З вашого дозволу спробую відповісти в його дусі. Я віддав десять років на вивчення медицини. Чи варто марнувати ці роки й не працювати тільки через те, що я вже не потребую грошей? Лікування — це мій спосіб виправдати зусилля років юності — надати моєму життю логічності й цінності. І сенсу! Що ж мені тепер — сидіти весь день і рахувати свої гроші? Ви б це робили? Я певен, що ні! Є ще один мотив. Мені подобається стимулювати інтелект у розмовах із вами.

— Ці мотиви принаймні відгонять порядністю, — визнав Ніцше.

— А я вже подумав про інший мотив. Мені подобається ваша гранітна сентенція — «Стань самим собою». То як бути, якщо я сам собою призначений для того, щоб служити, допомагати людям, робити внесок у розвиток медичної науки й полегшувати страждання?

Броєр почувався набагато краще. Помалу він віднаходив рівновагу. «Мабуть, я дуже вже гаряче доводив, — подумав він. — Придалося б сказати щось примирливе».

— Ось ще один мотив. Скажімо, — а я вважаю, що так воно і є, — вам випало стати одним із великих філософів. Таким чином, моє лікування може допомогти оздоровитися вашому тілу й водночас здійснити ваш задум — зробитися самим собою.

— А якщо я, як ви кажете, стану великим, то ви, як мій рятівник, як медик, що повернув мене до життя, станете ще більшим! — вигукнув Ніцше, ніби був певен, що вистрелив убивчим аргументом.

— Ні! Такого я не сказав! — У Броєра, зазвичай безмежно терплячого у своїй професійній ролі, мало не луснув терпець. — Я лікую багатьох людей, видатних у своїх сферах діяльності, — провідних віденських учених, художників і музикантів. Чи стаю я більшим, ніж вони? Та ніхто й не знає, що це мої пацієнти.

— Але ж ви мені це сказали й тепер користуєте з їхньої слави, щоб підвищити свій авторитет передо мною!

— Професоре Ніцше, я не вірю своїм вухам. Ви справді вважаєте, що в разі вдалого звершення вашої мети я хвалитимусь по всіх усюдах, що це я, Йозеф Броєр, створив вас?

— А ви справді вірите, що такого не буває?

Броєр силкувався опануватися. «Обережно, Йозефе, стримуйся. Дивися на все з його погляду. Спробуй з'ясувати, звідки взялась у нього ця недовіра».

— Професоре Ніцше, я знаю, що колись вас зрадили й на майбутнє дали вам підстави запідозрювати зраду будь-де. Але я дав вам слово, що тут такого не станеться. Обіцяю вам, що ніколи не назву вашого імені. Воно навіть не фігуруватиме в клінічних записах. Ось придумаймо вам псевдонім.

— Ідеться не про те, що ви скажете іншим. Вірю вам на слово. Важливе те, що кожен із нас скаже самому собі. У всьому висловленому про ваші мотиви за всіма гучними запевненнями про служіння людям і полегшення болю немає згадки про мене самого. Ось як воно піде. Використаєте мене у вашому проекті. Таке можна визначити наперед, це природна річ. Але невже ви не бачите, що тим самим скористаєте з мене?! Ваші жалощі до мене, ваше милосердя, ваше співчуття, ваші способи допомогти мені, керувати мною — все це зробить вас сильнішим

за рахунок моєї сили. Я не такий багатий, щоб дозволити собі таку допомогу!

«Нестерпна ця людина, — подумав Броєр. — Видобуває найгірші, найпідліші мотиви всього, що тільки є».

Розвіялися залишки пошматованої об'єктивності Броєра як лікаря. Він уже не міг стримувати свої емоції.

— Професоре Ніцше, дозвольте мені відверто висловитися. Я знайшов чимало цінного в багатьох ваших нинішніх аргументах, але це останнє твердження, ця фантазія про моє бажання ослабити вас, про мою силу, що живиться вашою, — це цілковите безглуздя!

Броєр побачив, що рука Ніцше сповзає до ручки портфеля, але вже не міг зупинитися.

— Невже ви не бачите? Ось ідеальний приклад того, що ви не можете анатомувати свою психіку. У вас розмите світобачення!

Він бачив, що Ніцше береться за портфель і зводиться, а проте не вгавав:

— Через прикрі клопоти з приятелями ви робите дурні помилки!

Ніцше застібав пальто, а Броєр ніяк не міг прикусити язика:

— Ви вважаєте своє ставлення до світу універсальним і стараєтеся витлумачити для всього людства те, що не можете витлумачити в самому собі.

Рука Ніцше лягла на клямку.

— Пробачте, що перебиваю вас, докторе Броєр, але мені треба замовити квиток на сьогоднішній потяг до Базеля. Чи можу я повернутися за дві години, щоб оплатити рахунок і забрати свої книжки? Я залишу адресу, на яку ви надішлете звіт про консультацію.

Він незграбно вклонився й відвернувся. Броєр здригнувся, дивлячись на спину Ніцше, що виходив із кабінету.

РОЗДІЛ 10

Броєр не поворухнувся, коли зачинилися двері. Застиг, сидячи за столом, коли вбігла фрау Бекер.

— Що сталося, докторе Броєр? Тільки-но професор Ніцше вискочив із вашого кабінету, буркнув, що скоро повернеться, щоб розрахуватися й забрати свої книжки.

— Щось я напартачив сьогодні, — відповів Броєр і стисло виклав події за останню годину з Ніцше. — Коли професор нарешті звівся й рушив до дверей, я мало не кричав на нього.

— Видно, він довів вас до такого. Хворий приходить лікуватися, ти стараєшся як можеш, а він заперечує кожне твоє слово. Йй-бо, мій останній роботодавець, доктор Ульріх, потурив би його набагато раніше.

— Цей хворий гостро потребує допомоги. — Броєр встав і, підійшовши до вікна, стиха розмірковував, ніби сам із собою: — Проте він дуже гордий і не приймає її. І ця гордість — складник його недуги, як ото уражений хворобою орган тіла. А я здуру підняв на нього голос! Мабуть, був якийсь спосіб знайти підхід до Ніцше, щоб залучити його разом із тою гордістю до якогось плану лікування.

— Якщо цей професор надто гордий, щоб прийняти допомогу, то як ви лікуватимете його? Хіба що вночі, коли він спить?

Броєр не відповів. Стояв, дивлячись у вікно, злегка похитуючись назад і вперед, і гірко звинувачував сам себе.

Фрау Бекер спробувала ще раз.

— Пам'ятаєте, як кілька місяців тому ви намагалися допомогти цій старій фрау Коль, що боялася виходити зі своєї кімнати?

— Пам'ятаю, — кивнув Броєр, не обернувшись до фрау Бекер.

— Фрау Коль несподівано перервала курс лікування, коли ви досягли в ньому такого, що хвора могла ходити по кімнатах, якщо її тримати за руку. Ви сказали мені про це, і я зауважила, що це велике розчарування — привести її так близько до одужання, а тоді вона раптом підводить лікаря.

Броєр нетерпляче кивнув. Він не дуже розумів, до чого хилить фрау Бекер.

— І що?

— Тоді ви сказали дуже слушну річ — про те, що життя довге й багато хто з пацієнтів тривалий час лікується. Ви сказали, що ці хворі можуть дізнатися щось від одного лікаря, носити це в голові, а колись будуть готові піти на більше. І що ви відіграли роль, до якої фрау Коль не була готова.

— І що з того? — знову запитав Броєр.

— А те, що це може стосуватися й професора Ніцше. Напевно, він послухається почутих від вас слів, коли буде готовий. Може, в майбутньому.

Обернувшись, Броєр глянув на фрау Бекер. Його зворушив не так зміст сказаного, — бо ж навряд чи все те, що відбулося тут, у кабінеті, піде на користь цьому філософові, — як намір розрадити й утішити. Коли Броєрові боліло, він — на відміну від Ніцше — був радий допомозі.

— Сподіваюся, що ви маєте рацію, фрау Бекер. І дякую за спробу підбадьорити мене — це нова роль для вас. Ще кілька таких пацієнтів, як Ніцше, — і ви станете фахівцем у цій справі. Кого ми сьогодні приймаємо? Я волів би мати діло з чимсь простішим — наприклад, туберкульозом чи застійною серцевою недостатністю.

За кілька годин Броєр сидів на чільному місці за столом на родинній п'ятничній вечері. Крім його трьох старших дітей — Роберта, Бerti й Марґарете (Луї вже нагодувала Йоганнеса та Дору), самого господаря й господині, вечеряло ще десять осіб: три Матільдині сестри, досі незаміжні Ганна з Мінною, Рахель із чоловіком Максом і трьома дітьми, Матільдині батьки та стара тітка-вдова. Сподівалися Фройда, та він не прийшов. Надіслав повідомлення, що живитиметься на самоті хлібом і водою, бо мусить працювати з шістьма пацієнтами, яких дуже пізно привезли до лікарні. Броєра це розчарувало. Досі збуджений відмовою Ніцше, він прагнув подискутувати про неї з молодим приятелем.

Хоча Броєр, Матільда та три її сестри були почасти асимільовані — «триденні євреї» — й відзначали тільки три найбільші юдейські свята, всі вони сиділи в шанобливому мовчанні, поки Йозефові побожні тесть і шурина — Аарон і Макс — співуче читали молитви над хлібом і вином. Броєри не зважали на релігійні обмеження в харчуванні, але цього вечора Матільда заради батька не подала свинини гостям. Йозеф мав уподобання до такого м'яса, й тут часто готували його улюблену страву — печену на решітці свинину з чорносливом. Більше того, Броєр і Фройд також були великі любителі хрустких і водночас соковитих свинячих сосисок, які продавалися на Пратері. Прогулюючись там, приятелі ніколи не проминали яток із цими віденськими ковбасками.

Учта, як завжди в Матільди, почалася з гарячого супу — сьогодні густого, з ячменем і лімською квасолею, а далі пішов великий короп, запечений із морквою та цибулею, й головна страва — соковита гуска, нафарширована брюссельською капустою.

Коли подали корицево-вишневий струдель, гарячий та хрумкий, щойно з печі, Броєр і Макс узяли свої тарілки й пішли коридором до Броєрового кабінету. Упродовж останніх

п'ятнадцяти років після п'ятничних вечер вони завжди брали з собою десерт і грали в шахи в кабінеті.

Йозеф знався з Максом задовго перед тим, як вони вдвох одружилися з сестрами Альтманн. Якби не були шуринами, то ніколи б не заприятелювали. Хоча Броєр захоплювався інтелектом Макса, майстерністю в хірургії та віртуозною грою в шахи, але не сприймав його обмеженого менталітету гетто й вульгарного матеріалізму. Іноді Броєрові бувало неприємно навіть дивитися на Макса — не тільки негарного, лисого, вкритого плямами й хворобливо ожирілого, а ще й з виглядом старого діда. Броєр старався викинути з голови, що він і Макс ровесники.

Що ж, цього разу не буде шахів. Броєр пояснив, що сьогодні перехвилювався й хотів би натомість побалакати з Максом. Удвох вони рідко провадили задушевні розмови, але більш нікому з чоловіків, крім Фройда, Броєр не міг довіритися, — насправді він не мав нікого вартого довіри з часу звільнення Еви Бергер, його колишньої медсестри. Нині доктор, хоч і сумнівався в Максовій чуйності, та все ж таки наважився й двадцять хвилин без упину говорив про Ніцше, називаючи його, звичайно ж, гером Мюллером, і розповів усе, що обтяжувало душу, навіть про зустріч із Лу Саломе у Венеції.

— Але ж, Йозефе, — почав Макс у грубувато-легковажному тоні, — чому ти себе звинувачуєш? Хто б зміг лікувати такого пацієнта? Він божевільний, ото й усе! Коли цьому Мюллерові добряче заболить голова, сам прийде й канючитиме, щоб йому допомогти!

— Ти не розумієш, Максе. Одна з особливостей його хвороби — категорична відмова від допомоги. Він майже параноїк, підозрює всіх у всьому найгіршому.

— Йозефе, у Відні повно пацієнтів. Ти і я могли б працювати сто п'ятдесят годин на тиждень і все-таки мусили б щодня комусь відмовляти в допомозі. Правда ж?

Броєр не відповів.

— Правда? — знову запитав Макс.

— Не в тому річ, Максе.

— Саме в тому, Йозефе. Пацієнти стукають у двері, щоб увійти, а ти просиш упертюха, щоб дозволив допомогти йому. Це ж нісенітниця! Навіщо просиш? — Макс потягнувся до пляшки і двох маленьких келишків. — Може, трохи сливовиці?

Броєр кивнув, і Макс налив. Дарма що Альтманни нажили статки на торгівлі винами, ось цей келишок сливовиці за шахами був єдиним спиртним, яке тут коли-небудь пили.

— Максе, вислухай мене. Припустімо, в тебе є хворий на... Максе, ти ж не слухаєш. Головою крутиш.

— Та слухаю, слухаю, — запевнив Макс.

— Припустімо, маєш пацієнта, в якого збільшена передміхурова залоза й перекритий сечовидільний канал, — повів Броєр. — Пацієнт потерпає від затримки сечовипускання, у нього зростає ретроградний тиск нирок, починається уремичне отруєння, але він категорично відмовляється від допомоги. Чому? Може, в нього стареча деменція. Може, він більше боїться твоїх інструментів — катетерів і лотка зі стальними зондами, ніж самої уремії. Може, він психопат і вважає, що ти хочеш його каструвати. То що тоді? Що робитимеш?

— За двадцять років практики, — відповів Макс, — такого ні разу не бувало.

— Але могло бути. Наводжу такий приклад, щоб провести паралель. Якби таке сталося, що б ти робив?

— Тут має вирішувати його родина, а не я.

— Ну, Максе, ти ухилиєшся від відповіді! А якщо в нього нема родичів?

— Звідки мені знати? А що роблять у психіатричних клініках? Треба було б його зв'язати, дати наркоз, вставити катетер і спробувати розширити уретру зондами.

— Щодня? Зв'язувати й катетеризувати? Максе, та ж ти за тиждень уб'єш хворого! Ні, ти мав би зробити так, щоб він змінив своє ставлення до тебе й до лікування. Так само, як і тоді, коли маєш справу з дітьми. Чи бажає дитина, щоб її лікували?

Макс проігнорував Броєрову репліку.

— Ти сказав, що хочеш госпіталізувати цього гера Мюллера й щодня розмовляти з ним... Йозефе, подумай-но, скільки на те часу піде! Чи може він дозволити собі таку розкіш — забирати в тебе стільки часу?

Броєр сказав про бідність пацієнта й про свої наміри виділити для нього одне з родинних лікарняних місць і лікувати безплатно. Макс заклопотався.

— Непокоїш мене, Йозефе! Скажу тобі відверто. Я справді непокоюся. Через те, що з тобою побалакала вродлива росіянка, якої ти гаразд і не знаєш, ти берешся лікувати божевільного. А той не хоче, щоб його лікували, й запевняє, що в нього нема хвороби, яку вже діагностували. І на додачу ти заявляєш, що хочеш допомогти йому безплатно. Скажи мені, в кого з вас гостріша форма божевілля: в тебе, — Макс ткнув пальцем у Броєра, — чи в нього?

— Скажу тобі, в чому полягає божевілля, Максе! Ось у тебе воно полягає в тому, що тобі тільки гроші на умі. На Матільдин посаг нарастають проценти в банку. Згодом кожен із нас дістане свою частку спадщини Альтманна й купатиметься в грошах. Я не дозволяю собі витратити весь прибуток, що тепер надходить, і знаю, що в тебе він значно більший, ніж у мене. То нащо ця мова про гроші? Який сенс турбуватися про те, чи зможе той чи інший пацієнт заплатити мені? Іноді, Максе, ти нічого не бачиш, крім грошей.

— Гаразд, годі про гроші. Може, ти й правий. Інколи я задумуюся, який сенс мені працювати й брати плату від пацієнтів.

Слава Богу, ніхто нас не чує. Бо інакше подумали б, що ми з глузду з'їхали! Ти не доїдатимеш свого струдля?

Броєр похитав головою. Макс узяв його тарілку й скинув печиво на свою.

— Але, Йозефе, це ж не медицина! Твої пацієнти... цей професор... що там у нього? Що за діагноз? Рак гордості? А що в цієї Паппенгайм, яка боялася пити воду? Це, часом, не та, що ні сіло ні впало не могла говорити німецькою мовою, тільки англійською? І що не день потерпала на щораз інший параліч? А той юнак, який вважав себе сином імператора, ота дама, яка боялася вийти з кімнати? Божевілля! Ти не для того здобув найкращу на весь Відень освіту, щоби працювати з божевільними!

Одним слонячим ковтком глितнувши струдель Броєра і змивши горлянку другою чаркою сливовиці, Макс став розвивати свою думку:

— Ти найкращий діагност у Відні. Ніхто в цьому місті не орієнтується краще від тебе у хворобах дихальних шляхів і вестибулярного апарату. Всі знають про твої дослідження! Затям мої слова — колись тебе хоч-не-хоч, а таки запросять до Національної академії. Якби ти не був євреєм, то досі став би професором, усі це знають. Але якщо ти й далі лікуватимеш цих божевільних, то що буде з твоєю репутацією? Антисеміти скажуть: «Дивіться, дивіться, дивіться! — Макс тицьнув пальцем у повітря. — Ось чому! Ось чому він не професор медицини. Він не годиться на таку посаду. У нього не всі вдома!»

— Максе, пограймо в шахи. — Броєр розчахнув коробку з фігурами й сердито вивернув її вміст на дошку. — Сьогодні я сказав, що хочу поговорити з тобою, бо я знервований, а ти мені ось як допомагаєш! Я божевільний, мої пацієнти божевільні, і я маю викинути їх за двері. Я руйную свою репутацію, я мушу вичавлювати з хворих флорини, геть мені не потрібні...

— Ні-ні! Я забрав назад свої слова про гроші!

— Це така твоя допомога? Ти не слухаєш, про що я питаю.

— Про що? Скажи ще раз. Я прислухаюся.

Велике рухоме Максове обличчя враз споважніло.

— Сьогодні сюди прийшла людина, яка потребує допомоги й страждає, а я погано з нею повівся. Не можу нічого виправити з цим пацієнтом, Максе, з ним усе закінчено. Але я приймаю дедалі більше невротичних хворих і мушу з'ясувати, як працювати з ними. Це нове поле. Немає підручників. Є тисячі пацієнтів, яким треба допомогти, але ніхто не знає, як це зробити!

— Я на тому не розуміюся, Йозефе. Ти дедалі частіше маєш справу з мисленням і мозком. А я на протилежному кінці, я... — Макс пирхнув. Броєр підбадьорився. — Отвори, які я маю на увазі, не наділені даром мови. Можу сказати одне — я відчуваю, що ти змагався з цим професором, як колись із Brentano на лекції філософії. Чи пам'ятаєш той день, коли він огризнувся тобі? Двадцять років минуло, а я все пам'ятаю, ніби вчора воно сталося. Він спитав: «Гере Броєр, чому б вам не спробувати засвоїти те, що я викладаю, а не доводити, скільки чого я не знаю?»

Броєр кивнув. Макс розвивав тему.

— Еге ж, цей випадок нагадала мені твоя сьогоднішня консультація. Навіть твоя хитрість — упіймати цього Мюллера в пастку, зацитувавши його ж книжку. Ти вчинив нерозумно. Як тут перемогти? Якщо він не потрапить у пастку, то тим самим переможе. Якщо ж потрапить, то так розсердиться, що нізащо не співпрацюватиме з тобою.

Броєр сидів мовчки, перебираючи пальцями шахові фігури й слухаючи Макса.

— Мабуть, ти правий, Максе. Знаєш, я відчував уже тоді, на консультації, що не варто наводити уривки з його книж-

ки. Даремно я послухався Зіґа. Мав передчуття, що це дурниця — цитувати Мюллерові його слова, але він весь час парировав мої репліки й провокував мене позмагатися з ним. Смішно, але на тій консультації я весь час думав про шахи. Я ставлю пастку на нього, він її оминає й ставить пастку на мене. Напевно, вся річ у мені. Кажеш, що тобі це нагадало лекцію. Але я вже скільки років не поводився так із пацієнтами, Максе. Гадаю, що річ у ньому: він вимушує такі відрухи в мене — а може, й у всіх — і називає це людською природою. І цілком певен, що це вона і є! Ось де вся його філософія збочує на хибний шлях.

— Ну ось, Йозефе, ти знову за своє. Знову пробуєш пробити дірки в його філософії. Кажеш, що він геній. Якщо це так, то, може, варто повчитися в нього, а не намагатися розгромити його!

— Добре, Максе, це ти добре сказав! Мені це не подобається, але видається слухним. Це допомагає. Броєр набрав повні груди повітря й шумливо видихнув. — А тепер пограємо. Я обдумав нову відповідь на ферзевий гамбіт.

Макс розіграв ферзевий гамбіт, і Броєр відповів сміливою контргрою в центрі дошки, а за вісім ходів побачив, що потрапив у халепу. Макс нещадно зробив пішаком вилку слонові та коневі й, не дивлячись на дошку, озвався:

— Йозефе, поки в нас сьогодні така балачка, дозволь щось і мені сказати. Напевно, це не моя справа, але я не можу заткнути собі вуха. Матільда скаржиться Рахель, що ти місяцями не торкаєшся її.

Броєр видивлявся на дошку ще кілька хвилин, а коли втямив, що від вилки неможливо врятуватися, збив пішака, перш ніж відповісти Максowi.

— Так, це погано. Дуже погано. Але, Максе, який сенс мені говорити про такі речі з тобою? Я міг би все це сказати у вічі

Матільді, бо ж знаю, що вона веде розмови з Рахель, а та — з тобою.

— Ні, повір мені, я вмію зберігати таємниці від Рахель. Відкрию тобі секрет: якби вона знала про те, що я виробляю зі своєю новою медсестрою, фройляйн Віттнер, то ще минулого тижня я б опинився в глибокій дупі! Подібно, як у тебе з Евою Бергер: фігілі-мігілі з медсестрами — це в нас, мабуть, родинне.

Броєр видивлявся на шахову дошку. Його стурбували Максові слова. Он як спільнота дивиться на його стосунки з Евою! Хоча таке звинувачення й неправдиве, та все ж доктор почувався винним за одну мить великої сексуальної спокуси. Кілька місяців тому в серйозній розмові Ева сказала, що побоюється за доктора, бо той опинився на межі руйнівного зв'язку з Бертою, і запропонувала «зробити хоч що-небудь», аби тільки допомогти йому позбутися одержимості молоденькою пацієнткою. Хіба Ева не запропонувала себе як сексуальну партнерку? Броєр був цього певен. Але втрутився демон «Але», і в цьому випадку, як і в багатьох інших, доктор не міг змусити себе діяти. Проте він часто думав про Евину пропозицію й дуже шкодував за цією втраченою можливістю!

І ось Ева відійшла. Броєр не зміг налагодити стосунки з нею. Відколи звільнив цю медсестру, вона ніколи не зверталася до нього й ігнорувала його пропозиції компенсувати несправедливість грошима або посприяти у влаштуванні на нову роботу. Так, Броєр не захистив Еву від Матільдиного гніву й не зміг пом'якшити цей прогріх, зате тепер принаймні міг би захистити її від Максових звинувачень.

— Ні, Максе, ти неправильно зрозумів. Я не ангел, але, присягаю, ані не торкнувся Еви. Вона була мені тільки приятелькою, доброю приятелькою.

— Вибач, Йозефе. Я уявив себе на твоєму місці й припустив, що ти з Евою...

— Здогадуюся, чому ти так припустив. У нас була незвичайна дружба. Ева стала мені повіриницею, я з нею говорив про все що хоч. І ось вона дістала жадливу винагороду за всі ці роки, що працювала для мене. Я не мав права піддатися гніву Матільди. Був просто-таки зобов'язаний протиставитися їй.

— Ось чому ти... так би мовити... охолов до Матільди?

— Може, я й озлобився на жінку за цей випадок, але не він завдав найбільшої шкоди нашому шлюбу. Є щось набагато вагомніше, Максе. І я не знаю, що воно таке. Матільда — зразкова дружина. Ой, мені страшенно не сподобалося те, як вона повелася, коли йшлося про БERTУ й Еву. Але Матільда мала рацію в одному: я приділяв цим жінкам більше уваги, ніж їй. Дивно розвиваються наші подружні стосунки. Як тільки гляну на дружину, зразу ж спадає на думку, що вона досі красуня.

— І що з того?

— Просто не можу доторкнутися до неї. Я відвертаюся. Не хочу, щоб вона наближалася до мене.

— Мабуть, це не дуже-то й дивно. Рахель — не Матільда, але таки вродлива. Та мене все одно більше цікавить фройляйн Віттнер, хоч вона, мушу визнати, трохи схожа на жабу. Часом іду ото вулицею Кірстенштрассе, дивлюся на двадцятьох-тридцятьох вишикуваних шеренгою повій, і бере мене велика спокуса. Жодна з них не краща від Рахель, у багатьох гонорея чи сифіліс, а попри те вони мене зваблюють. Якби я був цілком певен, що мене ніхто не впізнає, то хто його зна... Я б таки згрішив! Кожному набридає одноманітна їжа. Ти ж знаєш, Йозефе, в кожній красуні є якийсь бідолаха, що вже втомився її штупн¹!

Броєр ніколи не схвалював Максого уподобання до нецензурщини, але тут не міг не усміхнутися на цей афоризм — правдивий, хоч і вульгарний.

---

¹ Грати — у значенні відбувати статевий акт (*їдиш, вульг.*).

— Ні, Максе, йдеться не про набридання. Не в ньому біда.

— Може, тобі варто перевіритися. Деякі урологи пишуть про статеві функції. Чи читав ти статтю Кірша про те, що діабет спричиняє імпотенцію? Тепер, коли знято табу на дискусії такої тематики, вийшло наяву, що імпотенція трапляється набагато частіше, ніж ми досі вважали.

— Я не імпотент, — відповів Броєр. — Хоч я й уникаю сексу, та в мені повно чоловічої сили. Ось хоча б ця російська дівчина. Про неї я мав такі самі помисли, як і ти про повій на Кірстенштрасе. Фактично проблема полягає і в тому, що я надто вже часто думаю про секс із іншою жінкою, отож почувуюся винним, торкаючись Матільди.

Броєр помітив, що йому самому стало легше говорити завдяки шуриновій відвертості. Може, Макс у свій грубий спосіб міг би краще зарадити з Ніцше, ніж сам Броєр.

— Але навіть не це головне, — несподівано для самого себе заговорив Броєр. — Є ще щось! Щось таке диявольське в моєму внутрі. Знаєш, я подумую про від'їзд. Ніколи не піду на таке, але знову й знову думаю про те, щоб просто зібрати манатки й покинути Матільду, дітей, Відень, геть усе. Ця безглузда думка вперто стукає мені в голову. Знаю, що вона безглузда, можеш не доводити мені цього, Максе, але мені здається, що я позбавлюся всіх проблем, якщо знайду спосіб позбутися Матільди.

Макс похитав головою, зітхнув, збив Броєрового слона й почав готувати невідпорну атаку ферзя на фланзі. Броєр важко відкинувся на спинку стільця. Як тут прожити десять, двадцять, тридцять років, програючи Максові з його французьким захистом і пекельним ферзевим гамбітом?

РОЗДІЛ 11

Лежачи в постелі, Броєр усе думав про ферзевий гамбіт і Максону сентенцію щодо вродливих жінок і втомлених чоловіків. Вгамовувалася стривоженість Фрідріхом Ніцше. Яюсь допомогла розмова з Максом. Напевно, всі ці роки доктор недооцінював шурина. Повернувшись від дітей, Матільда забралася в ліжко, притулилася до чоловіка й шепнула: «На добраніч, Йозефе». Та він вдав, що спить.

Бух! Бух! Бух! Хтось грюкав у вхідні двері. Броєр глянув на годинник. За чверть п'ята. Доктор швидко встав, — у нього ніколи не було міцного сну, — вхопив халат і вийшов на коридор. Зі своєї кімнати виглянула Луї, та він махнув рукою, щоб залишилася в себе. Коли не спиш, можна й самому відчинити.

Попросивши пробачення за те, що розбудив, порт'є сказав, що хтось прийшов у невідкладній справі. У вестибюлі Броєр застав літнього простоволосого чоловіка. Очевидно, той прийшов здалеку, бо засапався, на голові лежав сніг, а збіглий із ніздрів слиз зморозив густі вуса у велику крижану мітлу.

— Доктор Броєр? — спитав він тремтливим від хвилювання голосом.

На кивок Броєра прибулець відрекомендувався як гер Шлегель, схиливши голову й торкнувшись пальцями краю лоба, — атавістичні рештки того, що, безсумнівно, в кращі часи було хвацьким салютом.

— У моєму готелі захворів, важко захворів ваш пацієнт, — сказав гер Шлегель. — Він не може говорити, але я знайшов цю картку в його кишені.

Узявши в руки візитівку й оглянувши її, Броєр побачив свої ім'я, прізвище й адресу, зазначені з обох боків, під головним написом:

ПРОФЕСОР ФРІДРІХ НІЦШЕ
Професор філології
Базельський університет

Броєр умить вирішив, що робити, й докладно пояснив, як знайти кучера Фішманна.

— Поки ви повернетесь сюди, я встигну вбратися. Розповісте мені про цього пацієнта дорогою до готелю.

За двадцять хвилин гер Шлегель і Броєр, закутані в ковдру, їхали холодними засніженими вулицями. Господар готелю пояснив, що професор Ніцше проживав у нього з початку тижня.

— Дуже порядний пожилець. З ним не було клопоту.

— Розкажіть мені про його хворобу.

— Майже весь тиждень професор просидів у своїй кімнаті. Не знаю, що він там робив. Кожного ранку я приносив йому чай, і щоразу гер Ніцше сидів за столом та щось писав. Це мене здивувало, бо, знаєте, я ж то зауважив, що він погано бачить і майже не може читати. Два-три дні тому до нього надійшов лист із Базеля. Я приніс цього листа професорові, й за кілька хвилин той зійшов униз, мружачись та кліпаючи очима. Сказав, що в нього не все гаразд із зором, попросив прочитати написане й додав, що це від сестри. Я прочитав перші кілька рядків, у яких ішлося про скандал з якоюсь росіяною, а він, прикро вражений, попросив повернути йому цього листа. Перш ніж віддати, я окинув оком цей аркуш і встиг помітити слова «депортація» та «поліція».

— Професор харчується не в готелі, — розповідав гер Шлегель, — хоча моя жінка напрошувалася куховарити для

нього. Не знаю, де він їсть, бо ж не питав мене поради. Він майже не розмовляє з нами, ось тільки одного вечора сказав, що йде на безплатний концерт. І професор поводить ся так не через сором'язливість, не тому він такий мовчазний. Я спостеріг те і се, пов'язане з його мовчазністю...

Господар готелю, замолоду прослуживши десять років у військовій розвідці, нині нудився без цієї давньої справи, тож розважався тим, що розглядав своїх постояльців як засекречених осіб і старався визначити характер кожного з них на основі побутових дрібниць. На довгому шляху до Броєрової домівки він зібрав докупи всі ключі до розгадування таємниці Ніцше й репетирував свій майбутній виклад. Це була рідкісна нагода, герові Шлегелю майже не траплялися слухачі відповідного рівня: дружина й інші власники гастгаузу були дуже вже тупі та ледачі й не могли достойно оцінити його хист до індукції.

Але доктор перебив йому мову:

— Яка в нього хвороба, гере Шлегель?

— Так-так, докторе.

Прокловтнувши розчарування, гер Шлегель повідомив, що вранці в п'ятницю, десь о дев'ятій, Ніцше заплатив за проживання й кудись пішов, попередивши, що надвечір він поїде, а перед обідом повернеться сюди, щоб забрати свій багаж.

— Мабуть, я ненадовго відлучився з приймальні, бо не зауважив того, що професор повернувся. Він майже нечутно ходить, знаєте, ніби не хоче, щоб за ним стежили. І обходиться без парасольки, тому я й не можу визначити зі стояка з парасольками, чи в номері він, чи ні. Напевно, не хоче, щоб хтось міг це визначати. Професор добре — підозріло добре — вміє входити і виходити так, щоб не привертати уваги.

— Що в нього за хвороба?

— Так-так, докторе. Я тільки подумав, що деякі з цих фактів можуть придатися в діагностуванні. Що ж, уже після обіду,

десь о третій, моя жінка, як завжди, пішла прибрати його кімнату, а він там! Не поїхав потягом! Розпростерся на ліжку й стогне, схопишись за голову. Жінка покликала мене, і я звелів їй тим часом побути у приймальні, — ніколи не залишаю цього місця без нагляду. Ось тепер бачите, чому я здивувався з того, що він непомітно пробрався до кімнати.

— Що далі?

Броєрові мало не луснув терпець. Видно, гер Шлегель понад міру начитався низькопробних детективів. Втім, часу цілком досить на те, щоб він призволив собі й розповів усе, що знає. До готелю в третьому окрузі, в районі вулиці Ландштрассе, ще їхати добру милю, а в хурделиці так погано видно, що Фішманн зійшов із козлів і повільно веде коня заледенілою вулицею.

— Я увійшов у його кімнату і спитав, чи не захворів гер професор. Він відповів, що почувається не найкраще, трохи болить голова, тому оплатить ще один день і поїде завтра. Сказав, що в нього часто бувають напади болю голови й тоді йому краще не говорити й не рухатися. А тепер нічого не вдієш, доведеться почекати, доки воно минеться. Гер професор говорив, знаєте, не те що холодним тоном, звичним для нього, — просто-таки крижаним. Безсумнівно, хотів залишитися на самоті.

— Що далі?

Броєр дрижав. Холоднеча пробирала до самих кісток. Хоча гер Шлегель і дратував своїм базіканням, та все-таки приємно було почути, що ще хтось вважає Фрідріха Ніцше прикрим.

— Я запропонував викликати лікаря, а Ніцше на те геть розхвилювався! Бачили б ви його. «Ні! Ні! Ніяких лікарів! Вони вмюють тільки псувати! Ніяких лікарів!» Професор поводився не грубо, — він, знаєте, ніколи не грубіянить, — а холодно. Він завжди ввічливий. Видно, що з шляхетського роду. Цілком певно, що закінчив хорошу приватну школу, а тепер подоро-

жує з добірним товариством. Спершу я не міг утямити, чому він не зупинився в дорожчому готелі. Але згодом я переглянув його одержу — вона, знаєте, багато про що свідчить. Що ж, етикетки солідних фірм, добротна тканина, добре пошиття, добрячі італійські шкіряні туфлі... Але все це, навіть спідня білизна, ношене-переношене, часто латане, та й піджаків такої довжини вже років десять як не шують. Учора я сказав жінці, що цей бідний аристократ не має уявлення про те, як давати собі раду в сучасному світі. Кілька днів тому я дозволив собі поцікавитися про походження прізвища Ніцше, й він буркнув щось про давню польську шляхту.

— Що діялося після того, як він відмовився від лікаря?

— Професор запевняв, що з ним буде все гаразд, аби тільки дати йому спокій. У свій спосіб, дуже делікатно, він дав зрозуміти, що мені не варто пхати носа до чужих справ. Він із тих, що тихо страждають. А може, щось приховує. І впертюх! Якби не був такий упертий, то я б вас викликав ще вчора, коли ще не сніжило, замість того щоб будити вас у таку пору.

— Що ви ще зауважили?

На таке запитання гер Шлегель засяяв.

— Передусім те, що професор відмовився подати адресу, на яку йому пересилали б пошту. Та й попередня адреса підозріла: до запитання, Рапалло, Італія. Я ніколи не чув про Рапалло, а коли спитав, де ця місцина, він тільки те й сказав, що на узбережжі. Природна річ, треба повідомити поліцію. Ота його потайність, звичка тихцем прокрадатися й обходитися без парасольки, відмова подавати адресу, та ще й отой лист про клопіт із росіянкою, про депортацію й поліцію. Звичайно ж, я шукав цього листа, коли ми прибирали його кімнату, але так і не знайшов. Певно, професор спалив його або ж заховав.

— Ви не викликали поліцаїв? — запитав Броєр, занепокоївшись.

— Ще ні. Краще дочекатися світанку. Бо інакше це зашкодить ділу. Не хочу, щоб поліцаї розбуркали моїх постояльців серед ночі. А на додачу гер Ніцше раптом захворів! Хочете знати, що я запідозрив? Це отрута!

— Боже милий, ні! — мало не крикнув Броєр. — Я твердо певен, що не варто. Прошу вас, гере Шлегель, забудьте про поліцію! Запевняю вас, що тут нема чим турбуватися. Я знаю цього чоловіка. Поручся за нього. Це не шпигун. Він справді, як написано на візитівці, професор університету. І в нього часто бувають напади болю голови, тому-то він і приїхав до мене. Будь ласка, облиште свої підозри.

У мерехтливому світлі свічки у фіякрі Броєр побачив, що гера Шлегеля не заспокоїли такі пояснення, й додав:

— Втім, я розумію, що пильний спостерігач мав би дійти такого висновку. Але довіртеся мені в цій справі. Беру на себе відповідальність. — Доктор спробував перевести розмову на тему хвороби Ніцше. — Скажіть, що ще сталося після того, як ви побачили його пополудні.

— Я заходив туди ще двічі, щоб подивитися, чи він чогось потребує — знаєте, чаю або перекуски. Кожного разу професор дякував і відмовлявся, навіть не повернувши до мене голови. Він зблід і, видно, ослаб.

Гер Шлегель трохи помовчав і, не втримавшись від зауваження, додав:

— Ніякої вдячності від нього за наше піклування. Професор, знаєте, зовсім не сердечний чоловік. Здавалося, наша доброта тільки дратує його. Ми допомагаємо йому, а він сердиться! Це не сподобалося моїй жінці. Вона сама розсердилася й відтоді не може навіч бачити професора. Хоче, щоб він уже завтра забрався від нас.

— Що сталося далі? — спитав Броєр, байдужий до цих нарікань.

— Утретє я побачив його близько третьої ранку. Гер Шпіц, що проживає в сусідньому номері, прокинувся від того, що хтось перекидав меблі, а тоді стогнав і навіть кричав. Не достукавшись у замкнені двері сусіда, гер Шпіц розбудив мене. За те він, делікатна душа, кілька разів просив пробачення в мене. Але повівся гер Шпіц правильно, я зразу так йому й сказав. Ну а професор замкнувся зсередини. Довелося виламати замок, і я вимагатиму, щоб він заплатив за новий. Увійшовши, я застав Ніцше непритомним. Він лежав у спідній білизні на голому матраці й стогнав. Усю його одєжу, всю постільну білизну розкидано на підлозі. Мабуть, професор, не встаючи з ліжка, роздягнувся й жбурнув усе на підлогу — жодна річ не впала далі, як за три фути від ліжка. Це не в його звичаї, зовсім ні, докторе. Загалом він охайний чоловік. Мою жінку приголомшив розгардіяш — всюди риганина; це ж тиждень треба чекати, щоб висмерділася кімната й можна було б когось у ній поселити. По справедливості, він мав би заплатити за цей тиждень. І за поплямовані кров'ю простирадла. Я перевернув професора й оглянув його, але не знайшов рани. Напевно, він ригав кров'ю.

Гер Шлегель похитав головою.

— Це ж тоді я обшукав його кишені, знайшов вашу адресу й прийшов до вас. Моя жінка сказала, що треба дочекатися світанку, але я подумав, що за той час професор може й померти. Не треба вам пояснювати, що це означає: похоронне бюро, офіційне розслідування, весь день у домі поліція. Знаю не один такий випадок, коли всі постояльці того ж таки дня забираються з готелю. Колись у гастгаузі мого шурина, що у Шварцвальді, за один тиждень загинули два мешканці. Знаєте, минуло десять років, а люди й досі відмовляються поселятися в номерах, де лежали ті небіжчики. Шурин усе переінакшив — штори, шпалери, фарби, а люди

й далі уникають цих кімнат. Пішла чутка, селяни її поширюють. Вони ніколи не забувають.

Гер Шлегель вихилив голову з вікна, розглянувся навколо й гукнув Фішманну:

— Наступний поворот праворуч, зразу ж! — Він повернувся до Броєра. — Ми на місці! Наступний будинок, докторе!

Наказавши Фішманну почекати, Броєр назирцем за гером Шлегелем зайшов до готелю й зійшов нагору чотирма вузькими сходовими маршами. Понурий вигляд оголеного сходового колодязя підтверджував слова Ніцше про те, що сам він дбає про себе такою мірою, аби тільки прожити, не більш. Спартанська чистота, зачовгана килимна доріжка із щораз інакшим вицвілим візерунком на кожному марші; немає поручнів на перилах, як і меблів на сходових майданчиках. Недавно побілені стіни нічим не злагіднено — ні орнаментами, ні картинами, ані навіть офіційним сертифікатом інспекції.

Відасапуючись після сходження, Броєр услід за гером Шлегелем зайшов до кімнати Ніцше. Якусь мить призвичаювався до густого кисло-солодкуватого духу викидів із шлунка, а тоді обвів оком сцену подій. Усе було так, як описав гер Шлегель. Більше того — точнісінько так. Господар закладу відзначився не тільки спостережливістю, а й завбачливістю, адже не торкнувся жодної речі, щоб, борони Боже, не усунути якогось цінного речового доказу.

На невеликому ліжку в кутку лежав Ніцше в самій спідній білизні, глибоко заснувши, а може, вже й упавши в кому. Звичайно ж, він не поверухнувся на звуки кроків у номері. Броєр доручив герові Шлегелю зібрати розкиданий одяг Ніцше та просяклі блювотинням і кров'ю простирадла.

Як тільки не стало цих речей, вийшла наяву брутальна злиденність кімнати. Броєр подумав, що тут майже як у тюремній камері. На хиткому дерев'яному столі під стіною — лише

ліхтар і напівпорожній глечик із водою. Перед столом стояв простий дерев'яний стілець, а під столом лежали валіза і портфель Ніцше — кожне з них обмотане тонким ланцюжком із колодкою. Над ліжком видніло брудне віконце із цвіло-жовтими смугастими фіранками, зворушливими й жалюгідними, — єдиною поступкою естетиці в цій кімнаті.

Броєр попросив, щоб його залишити наодинці з пацієнтом. Проїнятий ще дужчою від втоми цікавістю, гер Шлегель за-протестував був, але таки згодився, коли доктор нагадав про обов'язки господаря перед іншими постояльцями: щоб справно хазяйнувати, треба хоч хвилинку виділити на сон.

Нарешті залишившись сам, Броєр засвітив газову лампу й став ретельніше оглядати кімнату. На підлозі поряд ліжка стояв емальований тазик, наполовину повен блювотиння — світло-зеленого, з кров'янистим відтінком. На обличчі, грудях Ніцше й на матраці вилискували підсохлі шлункові викиди. Безперечно, хворий дуже вже погано почувався, а то й взагалі впав у ступор, тому й не міг дістатися до посудини. Біля тазика стояли напівпорожня склянка з водою й пляшечка, на три чверті наповнена великими овальними таблетками. Броєр оглянув таблетку й лизнув її. Правдоподібно, хлоралгідрат. Це могло б стати причиною ступору, але Броєр не міг бути певен цього, бо не знав, коли Ніцше зажив ці ліки. Чи був час на те, щоб вони проникли в кровообіг, перш ніж вивергнувся весь вміст шлунка? Прикинувши, скількох пігулок бракує в пляшечці, Броєр зразу ж дійшов висновку: навіть якщо Ніцше за минулий вечір проковтнув усі ці пігулки, а стінки шлунка всотали їх, то в організм надійшла небезпечна, але не смертельна доза. Якби більша, то тут мало чим можна було б зарадити: нема сенсу промивати шлунок, бо він і без того порожній, а через надмірне заціпеніння пацієнта та й, мабуть, також через нудоту навряд чи вдалося б застосувати якийсь збудливий засіб.

Здавалося, що Ніцше вже одною ногою в могилі: сіре обличчя, запалі очі, холодна й бліда гусяча шкіра на всьому тілі. Утруднене дихання, слабкий пульс дійшов до ста п'ятдесяти шести за хвилину. Ніцше затремтів, і Броер наклав на його покривалом, що залишила фрау Шлегель, але хворий застогнав і відкинув його ногою. «Напевно, екстремальна гіперестезія¹, — подумав доктор. — Усе йому завдає болю, навіть найлегший дотик».

— Професоре Ніцше, професоре Ніцше, — озвався він. Не було відповіді. Пацієнт навіть не поворухнувся, коли доктор спробував гучніше: — Фрідріху! Фрідріху! — На ще гучніший оклик: — Фріце!! Фріце!! — Ніцше сіпнувся. І ще раз сіпнувся, коли Броер спробував розклепити йому повіку. «Гіперестезія навіть на звук і світло», — відзначив Броер і звівся, щоб загасити лампу й запалити газовий нагрівник.

Ретельний огляд підтвердив попередній Броєрів діагноз: двостороння спазматична мігрень. Обличчя холодне й бліде, ще холодніші й блідіші лоб та вуха; зіниці розширені; обидві скроневі артерії аж так звужені, що під пальцями видаються тонкими замерзлими шнурочками.

Однак Броєра передусім тривожила не мігрень, а небезпечна для життя тахікардія. Отож він, не зважаючи на те, що пацієнтом тіпало, з силою натискав великим пальцем на сонну артерію з лівого боку. Менш ніж за хвилину пульс хворого сповільнився до вісімдесяти. Близько чверті години постеживши за серцебиттям, Броєр заспокоївся й узявся зараджувати мігрені.

Діставши з лікарської сумки нітроглицерин, він попросив Ніцше відкрити рот, але відповіді не було. А коли спробував силоміць відкрити рота, хворий так міцно зціпив зуби, що

---

¹ Надчутливість.

Броєр відмовився від спроби. «Може, аміннітрат щось та й вдіє, — подумав Броєр, капнув на клапоть тканини чотири краплі цього засобу й потримав під носом Ніцше. Той вдихнув, струснувся й відвернувся. — Еге ж, він опирається до останку, навіть у стані непритомності».

Поклавши долоні на скроні пацієнта, доктор почав масажувати голову й шию, тиснучи спочатку легко, а тоді дедалі сильніше. Зосередився на тих місцях, які, судячи з реакції хворого, були найчутливіші. Під час цієї процедури Ніцше кричав і шалено метляв головою. Та Броєр незворушно й спокійно робив своє, нашіптуючи йому на вухо: «Потерпи, Фріце, нехай поболить, це допоможе». Ніцше вже не так дрижав, але й далі стогнав — басовито, гортанно й болісно: «Нууус...»¹

Минуло десять, п'ятнадцять хвилин. Броєр невпинно масажував. По двадцяти хвилинах стогін притишився, а тоді й припинився, натомість губи Ніцше й далі ворушилися, бурмотіли щось невиразне. Броєр наставляв вухо, але не міг розібрати цих слів. Чи то «облиште мене, облиште мене, облиште мене», чи то «дозвольте мені, дозвольте мені». Годі зрозуміти.

Минуло тридцять, тридцять п'ять хвилин. Броєр невпинно масажував. Обличчя Ніцше теплішало й набирало природних барв. Певно, спазм відступив. Пацієнтові, хоча й досі непритомному, явно полегшало. Бурмотіння не припинялося, тепер воно звучало трохи голосніше й виразніше. Броєр укотре наставив вухо проти вуст хворого й тепер зміг чітко розрізнити слова, хоча спочатку не повірив своїм вухам. Ніцше мовив: «Допоможи мені, допоможи мені, допоможи мені!»

На Броєра накотилася хвиля співчуття. «Допоможи мені!» «Отже, — зміркував доктор, — він весь час тільки того в мене

---

¹ *Nus* — духовне начало (*нім.*). *Nuss* можна перекласти по-різному: горіх, важка задача, ляпас, голова, статевий орган вовчиці та лисиці.

й прохав. Помилялася Лу Саломе, її приятель таки може попросити допомоги. Але це ще один Ніцше, якого я вперше побачив».

Давши перепочити рукам, Броер кілька хвилин походжав по кімнатці. Тоді зволожив рушника прохолодною водою з глечика, поклав цей компрес на лоб заснулого пацієнта й шепнув: «Так, я допоможу тобі, Фріце. Покладайся на мене».

Ніцше здригнувся. «Напевно, дотик досі завдає йому болю», — припустив доктор, однак не забрав рушника. Ніцше трохи розклепив повіки, подивився на Броєра й звів руку до лоба. Певно, намірився зняти компрес, але його рука звернула до Броєрової, і на мить, тільки на мить ці руки доторкнулися.

Минула ще одна година. Займався світанок, доходило до пів на восьму. Стан Ніцше видавався стабільним. «Тут мені вже мало що й робити», — вирішив Броер. Найкраще було б відвідати інших хворих і повернутися сюди згодом, коли Ніцше проспиться після хлоралгідрату.

Накривши хворого легким простирадлом, Броер написав записку про те, що повернеться до обіду, поставив стільця поряд постелі й поклав на ньому цю записку так, щоб була на видноті. Зійшовши дотолу, він загадав герові Шлегелю, який чергував на посту за конторкою, щопівгодини навідувати Ніцше. Броер розбудив Фішманна, задрімалого на табуреті у вестибюлі, й разом із ним ступив у засніжений ранок, щоб почати об'їзд пацієнтів.

Броер повернувся за чотири години, і його сердечно привітав гер Шлегель зі свого поста в приймальні. Та ні, нічого нового. Ніцше як спав, так і спить. Еге ж, хворому ніби полегшало, та й поводить він пристойніше — час від часу стогне, але не трясеться, не кричить і не блює.

Коли Броєр увійшов у кімнату, її Ніцше затріпотіли, але сам він і далі міцно спав, дарма що доктор звернувся до нього доволі голосно.

— Професоре Ніцше, ви мене чуєте? — Той не відповів. — Фріце! — окликнув Броєр. Знав, що таке панібратське звернення цілком виправдане, адже пацієнти в ступорі, бувало, відгукувалися на імена та прізвиська, якими їх кликали змалку, а проте почувався ніяково, бо ж усвідомлював, що пішов на таке й задля себе самого: приємно ж бо називати Ніцше по-фамільярному — Фріцом. — Фріце! Це я, Броєр. Ти мене чуєш? Можеш розплющити очі?

Чи не зразу очі Ніцше розплющилися. Невже в них вираз докору? Броєр тут же перейшов на офіційне титулування.

— Професоре Ніцше, я радий знову побачити вас серед живих. Як почуваетесь?

— А я не радий. — Голос Ніцше лився м'яко, слова розпливалися. — Не радий жити. Не радий. Не боюся п'їтми. Жахливо почувуюся. Жахливо.

Броєр поклав долоню на лоба Ніцше — щоб перевірити температуру, та й щоб заспокоїти його. Хворий відсахнувся, відкинув голову на кілька дюймів. «Напевно, в нього досі гіперестезія», — відзначив доктор. Згодом, коли він приготував холодний компрес і ось-ось мав прикласти його на місце, Ніцше слабким, вимученим голосом сказав: «Я сам можу це зробити», — і, взявши вологого рушника з Броєрових рук, поклав його собі на чоло.

Решта медичного огляду обнадіювала: пульс сімдесят шість, обличчя порожевіло, не помічено спазму скроневих артерій.

— Мій череп наче розтросчено на друзки, — поскаржився Ніцше. — Біль змінився. Раніше гостро шпигало, а тепер глибоко ние щось подібне до болючого садна в мозку.

Через нудоту, що ще не відступила, пацієнт не міг ковтати. Зате міг втримати під язиком таблетку нітрогліцерину, яку йому вклав у рот Броєр.

Цілу годину Броєр сидів і розмовляв із пацієнтом, дедалі зговорливішим.

— Ви мене дуже непокоїли. Могли б і померти. Передозований хлоралгідрат — це отрута, а не ліки. Вам потрібні ліки, що усувають саму причину болю голови або ж пом'якшують біль. Хлоралгідрат не придатний ні до першого, ні до другого. Це заспокійливий засіб, а щоб із його допомогою стати нечутливим до такого сильного болю, потрібна доза, яка може виявитися фатальною. Знаєте, майже таку дозу ви й прийняли. Ваш пульс був небезпечно нестійкий.

Ніцше труснув головою.

— Я не поділяю вашого занепокоєння.

— Стосовно чого?

— Стосовно наслідку, — шепнув Ніцше.

— Тобто смертельного наслідку передозування?

— Та ні, стосовно наслідку... будь-чого... та будь-чого...

Голос Ніцше був мало не жалібний. Броєр заговорив лагідніше.

— Ви надіялися померти?

— Хоч живу, а хоч умираю — кого це хвилює? Мені нема місця. Нема місця.

— Щоб ви маєте на увазі? — спитав Броєр. — Що всі до вас байдужі? Що ніхто за вами не тужитиме? Що вам нема куди подітися?

Запала довга тиша, й незабаром дихання Ніцше поглибшало, він знову поринув у сон. Броєр поспостерігав ще кілька хвилин, а тоді залишив на стільці записку про те, що він повернеться пополудні або надвечір. Він ще раз пояснив герові Шлегелю, що пацієнта треба часто навідувати й не

набридати йому пропозиціями попоїсти. Годиться хіба що гаряча вода. До завтрашнього дня шлунок не зможе засвоювати тверду їжу.

О сьомій вечора Броєр увійшов до кімнати свого пацієнта й здригнувся. Свічка кидала мерехтливий жалобний посвіт на стіни, який майже не зачіпав Фрідріха Ніцше, що лежав у півтемряві, заплющивши очі й склавши руки на грудях, зодягнений у чорний костюм і взутий у важкі чорні черевики. «Невже Ніцше ось так бачить наперед самого себе — у відкритій труні, самотнього й неоплаканого?» — подумав доктор.

Та пацієнт не вмер і не спав. Ожив, пожвавівшав на звук Броєрового голосу й насилу, очевидячки наперекір болю, напівзвівся. Тепер він сидів, обхопивши долонями голову та звісивши ноги через край ліжка. Кивком Ніцше запросив Броєра теж сісти.

— Як ви почуваетесь?

— Стальні лещата досі затискають мені голову. Шлунок сподівається, що на нього ніколи вже не наткнеться їжа. Шия та плечі, ось тут, — Ніцше показав пальцем на карк і на верхню частину лопаток, — до болю чутливі. Зрештою, я й без того паскудно відчуваюся.

Броєр запізнився з усмішкою. Несподівану іронічність Ніцше він розпізнав за добру хвилину, коли зауважив, що той усміхається.

— Але я принаймні у своїй стихії. Не раз уже гостював у цього болю.

— Тобто це був типовий напад?

— Типовий? Типовий? Дайте подумати. Якщо йдеться про інтенсивність відчуттів, я б сказав, що він доволі гострий. Із сотні останніх нападів, либонь, п'ятнадцять-двадцять були гостріші. А траплялися ще гірші.

— Як це розуміти?

— Вони тривали набагато довше, біль не вщухав два дні. Знаю, що це рідкість. Лікарі так кажуть.

— Як ви поясните, що ось цей напад тривав коротко?

Броєр випитував, аби дізнатися, що запам'яталося пацієнтові з усіх подій за останні шістнадцять годин.

— Ми обидва знаємо відповідь на це питання, докторе Броєр. Я вдячний вам. Знаю, що я досі корчився б від болю на цьому ліжку, якби не ви. Мені хочеться знайти якийсь спосіб ґрунтовно віддячитися вам. Якщо це не вдасться, то доведеться нам вибрати основою розрахунку валюту цієї держави. Моє ставлення до боргів та їх оплати не змінилось, і я сподіваюся, що ви подасте рахунок відповідно до часу, який мені вділили. Судячи з рахунку, що виставив мені гер Шлегель, — а той не потерпає на брак докладності, — я заборгував вам значну суму.

Стривожившись тим, що Ніцше повернувся до свого холодного офіційного тону, доктор відповів, що попросить фрау Бекер підбити рахунок у понеділок.

Але Ніцше похитав головою.

— Я й забув, що в неділю ваш кабінет замкнений, коли надумав поїхати до Базеля завтра. Чи не можна було б розрахуватися ось тут, зараз?

— До Базеля? Завтра?! Звісно ні, професоре Ніцше. Нехай спершу промине криза. Хоча цього тижня ми не дійшли згоди, але дозвольте мені діяти так, ніби я був вашим лікарем. Якихось кілька годин тому ви були в коматозному стані, ще й із загрозливою серцевою аритмією. Вирушати завтра в подорож не те що нерозумно — небезпечно. Є ще один фактор: у багатьох випадках мігрені напад може зразу ж повторитися, якщо хворий не відпочине, скільки треба. Ви, звичайно, таке вже не раз спостерігали.

Ніцше трохи помовчав, очевидно обмірковуючи Броєрові слова. Тоді кивнув.

— Візьму до уваги вашу пораду. Я згоден побути тут ще один день і поїхати в понеділок. Чи можна зустрітися з вами в понеділок уранці?

— Можна, — погодився Броер. — Щоб розрахуватися?

— Так, і я був би вдячний також за ваші консультаційні нотатки й опис клінічних заходів, які ви застосували, щоб припинити цей напад. Ваші методи неодмінно придадуться вашим наступникам, передусім італійським лікарям, бо найближчі кілька місяців я проведу на півдні. Безперечно, цей напад був такої сили, що заборонив мені зимувати в Центральній Європі.

— Вам, професоре Ніцше, настав час відпочивати й заспокоюватися, а не зав'язати в суперечках. Але дозвольте мені ще зробити два-три зауваження. Подумайте, будь ласка, над ними, перш ніж ми зустрінемося в понеділок.

— Після всього, що ви сьогодні для мене зробили, я зобов'язаний уважно слухати.

Броер зважував свої слова. Знав, що це вже останній шанс. Якщо не вдасться скористатися ним зараз, то в понеділок Ніцше сидітиме в базельському потягу. Доктор швиденько напоумив сам себе, щоб не повторити жодної з попередніх помилок, припущених у розмовах із Ніцше. «Весь час поведься спокійно, — подумки сказав він собі. — Не силкуйся перехитрити цього філософа: надто вже великий із нього розумник. Не сперечайся, бо нічого йому не доведеш, а якщо й доведеш, то все одно він візьме верх. Тут немає того іншого Ніцше, що хоче померти й водночас просить допомоги; немає того іншого, якому ти пообіцяв цю допомогу. Навіть не пробуй розмовитися з ним».

— З вашого дозволу, професоре Ніцше, почну з того, що наголошу: цієї ночі ви були в критичному стані. Серцебиття було небезпечно аритмічне й будь-якої миті могло припинитися. Я не знаю причини цього, мені треба часу, щоб з'ясувати

її. Але це не через мігрень, та й навряд чи через передозування хлоралгідрату. Я ніколи не бачив таких наслідків дії цього препарату. Це перше моє зауваження. Друге — про хлоралгідрат. Доза, яку ви прийняли, могла стати смертельною. Можливо, саме блювота, викликана мігренню, врятувала вас від смерті. Мене, як вашого лікаря, змушує непокоїтися ваша саморуйнівна поведінка.

— Докторе Броєр, пробачте мені, — сказав Ніцше, обхопивши голову руками й заплющивши очі. — Я вирішив вислухати вас і не перебивати, але, на жаль, мій мозок дуже вже млявий і не може втримувати думки в пам'яті. Отож найкраще було б мені висловитися, поки вони напихваті. Я повівся з тим хлоралгідратом геть по-дурному, а пора би вже й навчитися на колишніх помилках. Мав ковтнути лише одну таблетку — вона таки притуплює біль — і покласти пляшечку у валізу. Безсумнівно, вчора ввечері склалося так, що я прийняв таку невеличку дозу й забув покласти на місце пляшечку. А тоді, коли хлоралгідрат почав діяти, я заморочився й забув, що вже ковтнув ці ліки, ото й узяв ще одну таблетку. Мабуть, це повторилося кілька разів. Таке бувало й раніше. Це дурна помилка через необережність, а не спроба самогубства, якщо ви мали на увазі це останнє.

Таке припущення видавалося правдоподібним. Схоже ставалося з багатьма старими забудькуватими пацієнтами Броєра, й він завжди радив їхнім дітям видавати батькам ліки дозами. А проте це пояснення не могло виправдати поведінку Ніцше. Уже хоча б те, що він — нехай навіть мучився від болю — забув покласти пляшечку з ліками у валізу. Невже звільняє від відповідальності така забудькуватість? «Ні, — подумав Броєр, — поведінка цього пацієнта таки більшою мірою згубна й саморуйнівна, ніж він сам стверджує. Та й справді, є на те доказ — м'яко мовлені слова: "Хоч живу, а хоч уми-

раю — кого це хвилює?” Так, але цим доказом не скористався. Доведеться без заперечень прийняти пояснення Ніцше».

— Професоре Ніцше, навіть якщо ви подали вичерпне пояснення, то ризик від того не меншає. Для вас треба скласти докладний режим заживання ліків. Дозвольте мені висловити ще одне зауваження — про початок нападу вашої хвороби. Ви пов'язуєте це з погодою. Без сумніву, погода відіграла свою роль: ви віддавна тонко відчуваєте вплив атмосферних умов на мігрень. Однак цілком певно, що напад ініціюють кілька факторів. Гадаю, за вчорашній випадок несучи відповідальність таки я, бо ж повівся з вами грубо й агресивно. Від того вам і почала боліти голова.

— Знову ж таки, докторе Броєр, мушу вас перебити. Ви не сказали нічого понад те, що має сказати добрий лікар; понад те, що мені не раз висловлювали інші лікарі, причому менш тактовно, ніж ви. Вас не можна звинуватити за цей напад. Я відчував, що він наближається, задовго перед нашою останньою розмовою. Фактично я передчував його ще дорогою до Відня.

Броєрові страшенно не хотілося поступатись у цьому питанні. Але зараз не час на суперечки.

— Не хочу більш картати вас, професоре Ніцше. Дозволю собі тільки сказати, що, взявши до уваги загальний стан вашого здоров'я, я більш ніж будь-коли певен, що тут потрібен тривалий термін ретельного нагляду й лікування. Хоча до мене звернулися допіру за кілька годин після початку нападу, я зміг скоротити його тривалість. Якби ви були під наглядом у клініці, то — не сумніваюся — я б розробив такий режим, що майже усунув би напади хвороби. Наполягаю, щоб ви прийняли мою пропозицію полікуватися в клініці Лауцона.

Броєр змовк. Сказав усе, що можна було сказати. Висловився стримано, зрозуміло, клінічно обґрунтовано. На щось

більше він не спромігся. Довго тривала тиша. Доктор переживав їй, слухаючи звуки в кімнатці: подих Ніцше й власний, завивання вітру, кроки й скрипіння мостини в номері нагорі.

— Я втомився й мушу прилягти, — трохи помовчавши, сказав Ніцше. Лігши горілиць, він склав руки на грудях і втупився в стелю. — Мені дуже прикро, але я стільки заборгував вам, що мушу відкинути вашу пропозицію. Причини, які я навів вам учора... та чи вчора це було? Здається, ми ведемо розмову котрий уже місяць... Оці причини не дріб'язкові. Я не виссав їх із пальця, аби тільки вам заперечити. Якщо візьметеся читати мої книжки, то побачите, що ці причини кореняться в підвалинах мого мислення, а отже, й моєї сутності. Нині ці причини стали вагоміші — значно вагоміші, ніж учора. Не знаю, чому так сталося. Сьогодні я не можу багато чого зрозуміти в самому собі. Безсумнівно, ви маєте рацію: хлоралгідрат мені йде не на користь, аж ніяк не стимулює діяльності мозку — у мене й досі невиразні думки. І ті причини, які я вам навів, стали тепер у десять, у сто разів вагоміші.

Ніцше повернув голову й глянув на Броєра.

— Настійливо прошу вас, докторе, припинити старання задля мене! Відмовлятися від вашої пропозиції, знову й знову відмовлятися — це означає ще гостріше відчувати приниження за свій борг перед вами. — Прошу вас, — він відвернувся. — Найкраще було б мені зараз відпочити... а вам, мабуть-таки, повернутися додому. Яюсь ви згадали, що маєте родину. Боюся, що ваші домочадці незлюблять мене — по заслугі. Я знаю, що сьогодні ви вділили мені більше часу, ніж їм. До понеділка, докторе Броєр.

Ніцше заплющив очі.

Перед відходом доктор сказав, що в разі потреби, нехай сьогодні й неділя, він приїде до Ніцше негайно — за менш ніж годину після виклику. Досить дати знати герові Шлегелю,

а той пошле когось повідомити Броєра. Ніцше подякував, але не розплющив очей.

Спускаючись сходами гастгаузу, Броєр дивувався з уміння цього пацієнта володіти собою й швидко поновлювати стан тіла та душі. Навіть лежачи недужим у зачуханій кімнатці, що й досі, по кількох годинах, тхнула наслідками жорстокого нападу, Фрідріх Ніцше — на відміну від більшості хворих на мігрень, які були б раді просто сидіти собі в кутку й дихати, — думав і діяв: приховував розпач, планував від'їзд, обстоював свої принципи, принукував Броєра повернутися до родини, просив дати консультаційні нотатки й вимагав виставити рахунок, відповідний до праці лікаря.

Підійшовши до фіакра, Броєр вирішив провітрити голову — пройтися пішки якусь годинку додому. Він відпустив Фішманна, вручив йому золотий флорин на гарячу вечерю, бо ж нелегка це робота — чекати на морозі, й рушив у мандрівку засніженими вулицями.

У понеділок Ніцше поїде до Базеля. Чому це так хвилювало Броєра? Хоч як він мізкував над цим питанням, а не знаходив відповіді. Міг хіба що ствердити: «Ніцше багато значить для мене й у якийсь надприродний спосіб притягає до себе. Може, я бачу в ньому часточку свого “я”? Яку ж тоді? Ми доркорінно відрізняємось один від одного — походженням, культурою, стилем життя. Може, я заздрю, що він ось так живе? Щоб ж у такому холодному, самотньому животінні може викликати заздрість? Звісно ж, — думав Броєр, — мої почуття до Ніцше не мають нічого спільного з провинною. Як лікар, я зробив усе, що вимагає обов'язок. Тут мене ні в чому не звинуватиш. Фрау Бекер і Макс мають рацію: хто ще з медиків марнував би стільки часу на такого зарозумілого, нестерпного й дратівливого пацієнта? А яка пиха в цього філософа! Як ото він мимохить, немовби й не похваляючись, а констатуючи

щось природне, назвав себе найкращим лектором за всю історію Базельського університету! Або ж передбачив, що люди, мабуть, аж у двотисячному році наважаться читати його книжки!»

Однак Броєра не образило жодне з цих тверджень. А може, Ніцше й правий! Ще б пак, його мова та письмо переконливі, а думки сильні й осяйні — навіть оті хибні.

Броєр не мав проти, що для нього так багато значить Ніцше, хай там із яких причин до цього дійшло. Порівняно з невідчепними загарбницькими фантазіями про БERTУ Паппенгайм, оця захопленість Фрідріхом Ніцше здавалася благодійною, навіть благодатною. І доктор виразно відчував, що зустріч із цією химерною людиною може привести його до якоїсь своєрідної спокути.

Броєр ішов та й ішов. «Той інший чоловік, який пробував і ховався в Ніцше, той чоловік, що благав допомоги, де він тепер? Отой, що доторкнувся моєї руки? — раз у раз питав себе доктор. — Як мені добратися до нього? Має ж бути на те спосіб! Ось Ніцше вирішив виїхати з Відня в понеділок. Невже його не спинити? Мав би бути якийсь спосіб!»

Він піддався. Припинив думати. Ноги керували самі собою й несли тіло до теплої, залитої світлом оселі, до дітей, до Матільди, що любила й потерпала без любові. Він зосередився на диханні — впускав у себе холоднюще повітря, зігрівав його в колісці легенів, а тоді випускав клубками пари. Він прислухався до шуму вітру, до тупоту своїх ніг, до рипіння крихкої крижаної скоринки снігу під черевиками. І раптом він знайшов той спосіб — єдиний!

Ноги прискорили ходу. Всю дорогу додому доктор без упину співуче вторував порипуванню снігу під ними: «Я знаю спосіб! Я знаю спосіб!»

РОЗДІЛ 12

У понеділок вранці Ніцше прийшов до Броєра, щоб покласти кінець їхній спільній справі. Прискіпливо перевіривши докладний рахунок і впевнившись, що в ньому зазначено всі послуги, Ніцше заповнив чековий бланк і простягнув його Броєру. Натомість той вручив Ніцше протокол клінічного обстеження й запропонував переглянути його ще в кабінеті — на випадок, якщо будуть якісь запитання. Уважно прочитавши документ, Ніцше помістив його в папку з іншими медичними паперами, що була в портфелі.

— Чудові нотатки, докторе Броєр, всебічні й зрозумілі. На відміну від багатьох моїх інших документів, у них немає професійного жаргону, який створює ілюзію вченості, а насправді свідчить про неуцтво. Що ж, мені пора до Базеля. Надто вже багато часу я вам відібрав.

Ніцше зачинив і замкнув портфель.

— Прощаюся з вами, докторе, почувачись більшим боржником перед вами, ніж перед будь-ким за все своє життя. Зазвичай прощання супроводжується формулою заперечення усталеного розвитку подій: люди кажуть, *auf Wiedersehen*, до побачення. Вони легко вирішують зустрітися й за якийсь час ще легше забувають свої постанови. Я не належу до таких людей. Волію казати правду, а вона така, що ми, скоріше за все, ніколи не зустрінемося. Напевно, я ніколи не повернуся до Відня, а ви навряд чи аж так запрагнете побачити пацієнта мого типу, щоб шукати мене в Італії.

Ніцше міцніше стиснув ручку портфеля й уже був звівся.

Ось вона, мить, до якої Броєр ґрунтовно приготувався.

— Професоре Ніцше, затримайтеся, будь ласка, на хвилиночку! Є одна справа, яку я хочу з вами обговорити.

Ніцше напружився. «Поза всяким сумнівом, — подумав Броєр, — він сподівається вислухати ще одну намову полікуватися в клініці Лауцона. І побоюється її».

— Ні, професоре Ніцше, йдеться не про те, що ви подумали, зовсім ні. Заспокойтеся, будь ласка. Мова піде про інше. Я барився з цією справою до останку через причини, про які ви зараз дізнаєтеся.

Броєр зробив паузу й глибоко вдихнув.

— Маю для вас пропозицію — рідкісну пропозицію, якої, мабуть, ніхто з лікарів досі не зробив своєму пацієнтові. Сам бачу, що зволюкаю, говорю зайвину. Таке важко висловити, хоч мені дуже рідко бракує слів. Ет, найкраще сказати все зразу — з мосту та й у воду. Пропоную вам професійний обмін. Тобто щоб наступного місяця я діяв як лікар вашого тіла й зосередився суто на ваших фізичних симптомах та на ліках. Натомість вам належить діяти як лікареві мого розуму, моєї душі.

Ніцше, досі міцно стискаючи ручку портфеля, спершу здивувався, а тоді насторожився.

— Що ви маєте на увазі, кажучи про розум і душу? Який з мене лікар? Хіба це не варіант нашої дискусії минулого тижня, коли йшлося про те, що ви мене лікуватимете, а я навчатиму вас філософії?

— Ні, це зовсім інша річ. Я прошу вас не навчати, а зцілювати мене.

— Від чого, дозвольте спитати?

— Складне питання. А я таки ставлю його всім своїм пацієнтам. Вам теж поставив. Що ж, тепер моя черга відповісти. Прошу вас зцілити мене від відчаю.

— Відчаю? — Ніцше відпустив ручку портфеля й подався вперед. — Якого ще відчаю? Не бачу нічого такого.

— На поверхні не побачите чогось такого. Зовні я видаюся людиною, задоволеною життям. Але під тою оболонкою панує відчай. Питаєте, який відчай? Скажімо так: мій розум належить не мені, в моє нутро вдерлися й сваволять чужі гидотні думки. Через те я зневажаю самого себе й піддаю під сумнів свою цілісність. Хоча я дбаю про жінку й дітей, та не люблю їх! Правду сказати, мені прикро, що я став їхнім в'язнем. Мені бракує мужності на те, щоб змінити своє життя, й на те, щоб далі так жити. Я вже не розумію, навіщо живу і який сенс цього життя. Мене обсідають думки про старіння. Хоча з кожним днем мені ближче до смерті, та я боюся її. Попри те, я час від часу подумую про самогубство.

У неділю Броєр влаштував сам перед собою кілька репетицій цієї відповіді. Дивно, але сьогодні — попри лукавість Броєрового задуманого способу — вона прозвучала напрочуд щиро. Доктор знав, що з нього ніякий брехун. Мусив крутити й приховувати те, що ця пропозиція — всього лише засіб підступно втягти Ніцше в лікування, тому й вирішив правдиво говорити про все інше. Отож він і розповів про себе щиро правду, ось тільки трохи утрирував її. Для цієї відповіді Броєр підібрав проблеми, певним чином пов'язані з болючими пережиттями Ніцше, про які той досі не обмовився.

Цього разу Ніцше оторопів. Він труснув головою, очевидно налаштований проти такої пропозиції. Але не зумів раціонально обґрунтувати заперечення.

— Ні, ні, докторе Броєр, це неможливо. Я не здатен на таке. Не маю ні знання, ні практичного досвіду. Візьміть до уваги ризик. Тут можна геть усе зіпсувати.

— Але, професоре, тут мова не про знання та досвід. Хто обізнаний і досвідчений? До кого мені звернутися? До лікаря?

Але ж таке зцілення не належить до жодної медичної дисципліни. До проповідника? Та чи варто мені перескакувати на ґрунт релігійних казок? Як і ви, я вже не здатен на такі стрибки. Ви, представник філософії життя, живете, розмірковуючи саме над тими речами, які руйнують моє життя. До кого ж мені звернутися, як не до вас?

— Ви сумніваєтесь у собі, дружині, дітях? Що я знаю про цих людей?

Броер відповів одразу.

— А старіння, смерть, свобода, самогубство, пошуки мети? Та ви про все це знаєте більш, ніж будь-хто суцільний на землі! Хіба це не об'єкти вашої філософії? Таж ваші книжки — це достеменні трактати про відчай, хіба ні?

— Я не можу вилікувати відчай, докторе Броер. Я вивчаю його. Відчай — це ціна, яку платять за самоусвідомлення. Подивіться у глиб життя — завжди знайдете відчай.

— Я це знаю, професоре Ніцше. Сподіваюся від вас не зцілення, а тільки полегшення. Хочу, щоб ви давали мені поради. Хочу, щоб ви показали мені, як терпіти життя у відчаї.

— Але я не знаю, як це показати. І я не знаю, що радити одній людині. Я пишу для людства, для всього роду людського.

— Професоре Ніцше, ви ж вірите в науковий метод. Якщо стадо, чи юрба, чи й усе людство на щось хворіє, то вчений спершу виокремлює й вивчає одну особину, а тоді робить висновок про всю популяцію. Десять років я затратив на те, що робив розтини крихітної системи у внутрішньому вусі голубів, щоб з'ясувати, як вони втримують рівновагу! Я не міг досліджувати всю загалом популяцію, мені довелося працювати з окремими представниками виду. Тільки з часом я зміг узагальнити свої відкриття на всіх голубів, а тоді на всіх птахів, ссавців і, зокрема, людей. Ось так і треба робити. Ніяк не вдасться поставити експеримент на всьому людському роді.

Броєр замовк, очікуючи заперечення. Ніцше мовчав. Він заглибився в роздуми. Доктор повів далі.

— Недавно ви ствердили, що в Європі никає привид нігілізму. Ви доводили, що Дарвін зробив із Бога старовизну, що ми як ото створили колись Бога, так тепер Його й убили. І що ми вже не знаємо, як жити без наших релігійних міфологій. Виправте мене, якщо я помиляюсь, — ось ви не сказали цього прямо, але, як на мене, ви вбачаєте свою місію в тому, щоб показати, що на основі невірства можна створити новий кодекс поведінки людини, нову мораль, нове прозріння, щоб замінити все те старе, що постало із забобонів і потягу до надприродного.

Він замовк. Ніцше кивнув — на знак заохочення.

— Може, ви й не згодитися з моїм формулюванням, але я припускаю, що ваша місія полягає в тому, щоб врятувати людство від нігілізму й ілюзій, правда ж?

Ще один легкий кивок Ніцше.

— То порятуйте мене! Поставте на мені експеримент! Я ідеальний піддослідний. Я вбив Бога, не вірю в надприродне й тону в нігілізмі. Я не знаю, навіщо живу! Я не знаю, як жити!

Ніцше вперто мовчав.

— Якщо ви сподіваєтеся розробити план для всього людства чи принаймні для жменьки вибраних, то випробуйте його на мені. Попрактикуйтеся на мені. З'ясуйте, що справджується, а що ні. Це ж мало б загострити ваше мислення.

— То ви пропонуєте себе як піддослідного кролика? — спитав Ніцше. — Ось таким чином я маю розплатитися з вами?

— Мені байдуже до ризику. Я вірю в цілющу силу розмови. Разом із такою розумною обізнаною людиною, як ви, переглянути все моє життя — ось і все те, чого я хочу. Це не може не допомогти мені.

Спантеличившись, Ніцше похитав головою.

— Може, ви вже для цього придумали якусь спеціалізовану процедуру?

— Наразі тільки те, що ви почули. Як я вже запропонував раніше, ви під придуманим іменем лягаєте в клініку, а я наглядаю за нападами мігрені й уживаю відповідних заходів. Свої щоденні відвідування хворих починаю з вас. Я перевіряю ваш фізичний стан і призначаю належні ліки. А тоді до самого кінця мого візиту ви стаєте лікарем і допомагаєте мені вести мову про мої життєві проблеми. Попрошу тільки, щоб ви слухали мене і вставляли зауваження на свій розсуд. Це все. Щодо решти не знаю. Нам доведеться винаходити власну процедуру.

— Ні, — рішуче мотнув головою Ніцше. — Це неможливо, докторе Броєр. Мушу визнати, що ваш план заінтригував мене, але він з самого початку приречений на невдачу. Я письменник, а не компаньйон для розмови. І я пишу не для всіх, а для небагатьох.

— Але ваші книжки не тільки для тих небагатьох, — швидко відказав Броєр. — Ви ж висловлюєте зневагу до філософів, які пишуть лише один для одного, публікують відірвані від життя твори й живуть не за своїми філософськими засадами.

— Я пишу не для інших філософів, а для тих небагатьох, що уособлюють майбутнє. Я створений не для того, щоб замішуватися в юрбу й жити разом із нею. Мої навички соціального спілкування, моя довіра, турбота про людей — усе це давно атрофувалося. Якщо такі навички взагалі були. Я завжди був один. І назавжди таким залишуся. Приймаю таку долю.

— Професоре Ніцше, таж ви хочете чогось більшого. Я бачив смуток у ваших очах, коли ви сказали, що ваших книжок, можливо, не читатимуть аж до двотисячного року.

Ви таки хочете, щоб їх читали. Я цілком певен, що якась частка вашого єства досі прагне бути з людьми.

Ніцше нерухомо, задерев'яніло сидів на стільці.

— Пригадуєте, ви розповіли мені про Гегеля на смертному одрі, — розвивав тему Броєр. — І про єдиного учня, що розумів його, та й то хибно. Ну а закінчили тим, що на своєму смертному ложі ви не зможете назвати жодного такого учня. То навіщо ж чекати до двотисячного року? Ось я! Маєте перед собою такого ось тут, цієї миті. Цей учень слухатиме вас, бо плин його життя залежить від розуміння вас!

Броєр зупинився, щоб перевести дух. Був дуже радий. Готуючись напередодні до розмови, він правильно передбачив кожне філософове заперечення й знайшов підхожу відповідь на нього. Пастка була елегантна. Доктор не міг дочекатися часу, коли можна буде все розповісти Зігові. Знав, що на цьому повороті розмови варто й зупинитися; та й, зрештою, головної мети досягнуто — Ніцше сьогодні не поїхав до Базеля. Але Броєр не втримався, щоб не докинути:

— І ще, професоре Ніцше, мені пригадалися ваші слова про те, що для вас нема гіршого, ніж почуватися боржником і не могли відповідним чином розрахуватися.

Ніцше відповів миттєво й різко.

— Тобто ви робите це задля мене?

— Ні, це звичайний збіг. Безперечно, мій план може вам якось послужити, але його мета не в тому! Моя мотивація — це суто користь самому собі. Мені потрібна допомога! Чи досить у вас сили, щоб допомогти мені?

Ніцше звівся.

Броєр затамував подих.

Ніцше ступив крок до Броєра і простягнув руку.

— Я пристаю на ваш план, — сказав він.

Фрідріх Ніцше і Йозеф Броєр уклали угоду.

ЛИСТ ФРІДРІХА НІЦШЕ ДО ПЕТЕРА ҐАСТА¹

4 грудня 1882 року

Мій дорогий Петере, плани змінилися. Знову. Я перебувати-му у Відні цілий місяць, а тому, на жаль, доведеться відкласти наш візит у Рапалло. Напишу, коли точніше знатиму, як воно складатиметься. Трапилося багато чого — переважно цікавого. У мене доволі легкий напад (він став би двотижневим монстром, якби не втрутився Твій доктор Броер), тож я ослаб і можу хіба що коротко описати те, що сталося. Докладніше напишу згодом.

Дякую за те, що Ти навів мене на цього доктора Броера — дуже цікавого типа, вдумливого лікаря, що мислить по-науковому. Ну хіба це не дивовижа? Він ладен викласти мені все, що знає про мою хворобу, ба навіть — і це ще більша дивовижа — сказати про те, чого не знає!

Цей чоловік прагне посміти, і, мабуть, його в мені приваблює те, що я смію посміти. Отож він сміло висунув мені неймовірну пропозицію, і я прийняв її. Броер пропонує на весь наступний місяць госпіталізувати мене в клініці Лауцона, де він вивчатиме й лікуватиме мою хворобу. (І все це за його рахунок! Тобто, любий друже, можеш не турбуватися про мій прожиток цієї зими.)

А я? Що я маю запропонувати взамін? Ніхто вже не вірив, що я коли-небудь влаштуюся на добре оплачувану роботу, а мене запрошують стати на місяць персональним філософом доктора Броера й давати йому особисто філософські поради. Його життя — страждання, він подумує про самогубство. Ото й попросив мене вивести його з хащів відчаю.

---

¹ Петер Ґаст (1854—1918) — німецький письменник і композитор. З 1875 року навчався в Базельському університеті й, зокрема, слухав лекції Фрідріха Ніцше, з 1876-го допомагав йому готувати твори до друку.

Ти, звичайно ж, спостеріг іронію долі: Твого приятеля закликали приглушити убивчий спів сирен; того самого приятеля, який так спокусився цією рапсодією; того самого приятеля, який написав в останньому листі до Тебе, що дуло пістолета видається не дуже й то ворожим!

Дорогий друже, пишу Тобі про свою угоду з доктором Броєром цілком конфіденційно. Це не призначено для чужих вух, навіть Овербекових. Ти єдиний, кому я довіряю цей секрет. Я зобов'язаний відплатити конфіденційністю цьому доброму лікареві.

Наша чудернацька угода в доволі складний спосіб дійшла до нинішнього вигляду. Спочатку Броєр запропонував мені консультації як складову частину лікування! Дуже незграбний виверт! Лікар вдавав, що дбає тільки про моє благо і що його єдине бажання, єдина винагорода —вилікувати, зцілити мене! Та ми знаємо цих святенницьких цілителів, що передають свою слабкість пацієнтам, а тоді служать їм тільки для того, щоб набиратися сили. Знаємо цю «християнську благодійність»!

Природно, я бачив цього лікаря наскрізь і називав речі своїми іменами. Якийсь час він не міг сприйняти цю правду, називав мене сліпим і ницим. Броєр присягався, що діє під впливом високих поривань, променів фальшивим співчуттям та комічним альтруізмом, але зрештою — віддамо йому належне — знайшов у собі силу відкрито й чесно домагатися сили в мене.

Твій приятель Ніцше та на ринку! Чи не лякає Тебе така перспектива? Уяви мої твори «Людське, занадто людське» й «Веселу науку» прирученими, дресированими й замкненими в клітках! Уяви, що мої афоризми розставлені за алфавітним порядком і використовуються як хрестоматія проповідей та повчань для повсякденного вжитку! Спершу я теж налякався! Тепер уже не страшно. Мене заінтригував цей проект —

форум для моїх ідей; посудина, яку я наповнятиму, коли дозрію й наберуся соку; можливість реалізації; лабораторія для випробування ідей на окремій особині, перш ніж постулювати їх для всієї популяції (так уявляє це доктор Броєр).

Між іншим, Твій доктор Броєр виявився чудовим представником популяції, він чутливий і прагне тягтися вгору. Так, є в нього таке прагнення. І є голова на плечах. Та чи має він очі й серце, щоб дивитися й бачити? Поживемо — побачимо!

Звичайно, він не знає й половини того, що обтяжує мене. Моя подружка, російська демонічна сучка, ця мавпа з накладними грудьми, й далі йде курсом зради. Елізабет ствердила, що Лу живе з Ре, й розпочала цілу кампанію, щоб її депортувати за аморальність.

Тож нині я одужую й спокійно розмірковую, як мені прикладатись у зовсім новому та ризикованому почині. Мабуть, я помилявся, вважаючи, що моя місія полягає тільки в тому, щоб шукати істину. В наступному місяці буде видно, чи зможе моя мудрість дати змогу людині здолати відчай. Чому доктор прийшов до мене? Він каже, що скуштував бесіди зі мною, лизнув трохи «Людського, занадто людського» й засмакував у моїй філософії. Напевно, він, побачивши тягар моєї недуги, гадає, що я мастак у справі виживання.

Елізабет також пише, що ця подружка Лу перенесла свою кампанію ненависті та брехні в Базель і там старається позбавити мене пенсії. Хай буде проклятий той день у Римі, коли я вперше побачив її. Я часто казав Тобі, що кожна прикрість, навіть сутичка з рафінованим злом, додає мені сили. Якби я зміг перетворити це лайно на золото, я б тоді... Я б тоді... Побачимо.

Я не подужаю зробити копію цього листа, любий друже. Будь ласка, поверни його мені.

Твій Ф. Н.

РОЗДІЛ 13

Того ж таки дня вони поїхали фіакром до клініки. Дорогою Броєр заговорив про конфіденційність і запропонував, щоб Ніцше задля неї й задля свого спокою зареєструвався в лікарні Лауцона під псевдонімом — хоча б як Екарт Мюллер. Таке ім'я й прізвище доктор вжив у розмові з Фройдом про Ніцше.

— Екарт Мюллер, Екааааарт Мюллер, Екарт Мюуууууллер. — Очевидно в доброму гуморі, Ніцше протяжно, напів-пошепки наспівував це ім'я, неначе випробовував на слух його мелодію. — Як на мене, воно нічим не гірше від будь-якого іншого. Може, це ім'я має якесь особливе значення? А може, — ехидно припустив він, — так звали ще одного горезвісно впертого пацієнта?

— Це лише мнемоніка, — пояснив Броєр. — Добираючи псевдоніми пацієнтам, я замінюю ініціали буквами, що передують їм в алфавіті. Ось так у мене вийшло *Е. М.* замість *Ф. Н.* Екарт Мюллер — це перше прочитання *Е. М.*, що спало мені на думку.

Ніцше усміхнувся.

— Цілком можливо, що колись якийсь історик медицини, пишучи книжку про славетних віденських лікарів, задумається: чого б то видатний медик — доктор Йозеф Броєр — так часто відвідував якогось там Екарта Мюллера — загадкову людину без минулого й майбутнього?

Уперше побачивши Ніцше в такому грайливому настрої, Броєр подумав, що це добрий знак на майбутнє, й відповів у такому самому дусі:

— Шкода того письменника з майбутнього, який, пишучи біографію визначного філософа — професора Фрідріха Ніцше, намагатиметься з'ясувати, де той був у грудні тисяча вісімсот вісімдесят другого року.

За кілька хвилин, обміркувавши всю цю справу, Броєр уже шкодував, що запропонував уживати псевдонім. Доведеться в присутності персоналу клініки називати Ніцше придуманим іменем, а цей зовсім зайвий виверт тільки ускладнить і без того складну та двозначну ситуацію. Навіщо було додавати собі клопотів? Таж Ніцше не потребував ховатися під псевдонімом, лікуючись від мігрені — звичайної поширеної недуги. Якщо вже на те пішло, то їхню угоду укладено так, що ризикуватиме Броєр, тож саме він, а не Ніцше, потребує забезпечитися секретністю.

Фіакр в'їхав у восьмий округ, відомий як Йозефштадт, і зупинився біля воріт клініки Лауцона. Сторож-воротар, упізнавши Фішманна, з увічливості не став заглядати в карету й поспішив відчинити залізні ворота на завісах. Вигойдуючись і підскакуючи на бруківці стометрової під'їзної дороги, фіакр докотився до білого колонного портика центрального корпусу. Ось вона, клініка Лауцона, гарна чотириповерхова будівля з білого каменю, розрахована на сорок неврологічних і психіатричних хворих. Споруджена триста років тому як міська резиденція барона Фрідріха Лауцона, вона розмістилася зразу ж за віденськими міськими мурами. Навколо цієї споруди, на оточеній мурованою огорожею садибі, стояли конюшні, приміщення для карет, хатки слуг; біля неї простягалися на восьми гектарах сад і парк. Тут покоління за поколінням народжувалися, виростали й вирушали полювати на кабанів барони Лауцони. Після смерті останнього з них та його родини під час епідемії черевного тифу 1858 року це помістя перейшло до барона Вертгайма, недалекоглядного

далекого родича Лауцонів, який рідко покидав свій сільський маєток у Баварії.

Виконувачі духівниці підказали баронові, що можна позбутися мороки з успадкуванням садиби, але тільки тоді, коли вона стане державною установою. Отож Вертгайм вирішив влаштувати тут оздоровчу лікарню, за умови, що йому та його родичам тут довічно подаватимуть безплатну медичну допомогу. Засновано благодійний фонд, вибрано раду піклувальників, особливу тим, що до неї ввійшли, крім кількох визначних віденців-католиків, ще й два євреї-філантропи — Гомперц і Альтманн. Лікарня, що відкрилася 1860 року, обслуговувала переважно багатів, однак шість із її сорока ліжок, оплачені коштом благодійників, були доступні бідним, але порядним пацієнтам.

Одне з цих шести ліжок Броєр, який представляв родину Альтманнів у раді піклувальників, зарезервував для Ніцше. Тут вплив доктора не обмежувався повноваженнями члена ради; він також був особистим лікарем директора клініки та кількох інших адміністративних осіб.

Коли Броєр і його новий пацієнт прибули до клініки, їх зустріли з великою пошаною. Відкладено на потім реєстрацію, директор і головна медсестра особисто повели лікаря та хворого оглянути вільні палати.

— Занадто темна, — сказав Броєр про першу кімнату. — Гер Мюллер потребує світла, щоб читати й листуватися. Подивимося на щось інше з південного боку.

Друга кімната була невелика, зате світла, й Ніцше її похвалив.

— Ось ця годиться. Тут набагато світліше.

Але Броєр зразу ж заперечив.

— Дуже вже маленька, бракує повітря. Чи є ще вільні палати?

Ніцше сподобалася й третя.

— Так, ця підійшла б.

Але Броєр знову не вдовольнився.

— Надто вже тут людно. Занадто гамірно. Чи можете запропонувати щось далі від пункту чергування?

Щойно вони ввійшли до наступної палати, Ніцше, не дожидаючись Броєрового відгуку, поставив портфель у шафу, скинув черевики й ліг на ліжко. Заперечень не було, Броєрові теж сподобалася світла й простора кутова кімната на третьому поверсі, з великим каміном і з чудовим видом на сад. Обидва чоловіки милувалися великим рожево-блакитним ісфаганським килимом, трохи потертим, але й досі пишним — видимими рештками щасливіших і здоровіших часів у лауцонівському помісті. Ніцше з вдячністю кивнув на вимогу Броєра принести сюди письмовий стіл, газову лампу й зручний стілець.

Залишившись наодинці з Броєром, Ніцше відчув, що надто вже рано став ходити після останнього нападу: давала себе знати втома, повертався біль голови. Без заперечень він погодився всю наступну добу відпочивати в ліжку. Броєр пішов коридором до пункту чергування, щоб замовити ліки — колхіцин проти болю, хлоралгідрат на сон. Дуже вже залежним від хлоралгідрату став Ніцше, на відвикання піде кілька тижнів.

Коли Броєр заглянув у кімнату Ніцше, щоб попрощатися, той звів голову з подушки, підняв скляночку з водою, що стояла біля ліжка, й виголосив тост:

— За завтрашній офіційний початок втілення нашого плану! Трохи перепочивши, я всю решту дня розроблятиму стратегію нашого філософського консультування. *Auf Wiedersehen*, докторе Броєр.

Стратегія! «Час, — думав Броєр у фіякрі дорогою додому, — час і мені подумати про стратегію». Він так захопився

заманюванням Ніцше, що ні разу не подумав про те, як приручати цю ловецьку здобич, що опинилася в палаті № 13 клініки Лауцона. Фіакр вихитувався й торохтів, а Броєр старався зосередитися на своїй стратегії. Усе видавалося вкрай заплутаним, не було ні рекомендацій, ні прецедентів. Треба розробити зовсім нову методику лікування. Найкраще було б обговорити цю справу із Зігом, той любить розгадувати такі складні задачі. Отож Броєр наказав Фішманну зупинитися біля лікарні й знайти доктора Фройда.

Allgemeine Krankenhaus — Віденська лікарня загального профілю, в якій Фройд, аспірант-клініцист, готувався до кар'єри лікаря-практиканта, була сама собі невеличким містом. Розрахована на дві тисячі пацієнтів, вона складалася з дюжини чотирикутних у плані будинків, кожен із яких становив окремий відділ, кожен мав своє внутрішнє подвір'я й огорожу, кожен був пов'язаний лабіринтом підземних тунелів з усіма іншими чотирикутними будівлями. Чотириметровий кам'яний мур відділяв це медичне містечко від зовнішнього світу.

Фішманн, віддавна ознайомлений із секретами лабіринту, побіг забрати Фройда з робочого місця. За кілька хвилин він повернувся сам.

— Доктора Фройда там нема. Доктор Гаузер сказав, що годину тому він подався до свого *Stammlokal*'у¹.

Фройд був завсідником у кафе «Ландтман» на вулиці Франценс-рінг, що за квартал-два від лікарні. Там Броєр і знайшов його. Фройд сидів сам, пив каву й читав французький літературний журнал. Сюди вчашчали лікарі, аспіранти-клініцисти та студенти-медики. Цей заклад, хоч і не такий модний, як Броєрове улюблене кафе «Грінштайдль», та в ньому

---

¹ Ресторан чи кафе з постійним складом клієнтів (нім.).

можна було почитати понад вісімдесят передплатних періодичних видань — напевно, більше, ніж у будь-якій іншій віденській кав'ярні.

— Зігу, поїдь-но зі мною до Демеля на тістечка. Маю розповісти тобі щось цікаве про випадок хворого на мігрень професора.

За кілька секунд Фройд уже був у пальті. Йому подобалася ця найкраща на весь Відень кондитерська, але він міг дозволити собі зайти до неї хіба що на почастунок. За десять хвилин два приятелі вже сиділи за столом у тихому куті. Броєр замовив дві чашки кави й два шматки різних тортів — шоколадного для себе та лимонного *mit Schlag*¹ для Фройда. Молодий приятель так швидко поглинув ці ласощі, що Броєр умовив його вибрати ще один шматок із триповерхового срібного кондитерського візочка. Коли Фройд упорався з шоколадним *millefeuille*² і з другою чашкою кави, обидва приятелі закурили сигари. Броєр докладно описав усе, що сталося з гером Мюллером після їхньої останньої розмови: відмову професора від психологічної терапії, його гнів і відхід, опівнічний напад мігрені, незвичний виклик до хворого, передозування ліків і особливий стан свідомості, пронизливо жалібний тон прохання допомоги і, нарешті, дивовижну угоду, укладену сьогодні вранці у Броєровому кабінеті.

Фройд видивлявся на Броєра, поки той вів розповідь. Доктор знав, що цей погляд означає запам'ятовування геть усього. Молодий приятель не тільки спостерігав і відзначав, але й надійно фіксував у пам'яті все побачене; за півроку він зможе дослівно повторити цю розмову в кондитерській. Коли Броєр описав свою остаточну пропозицію, поведінка Фройда різко змінилася.

---

¹ З вершками (нім.).

² Охолоджене листкове тістечко з кремом (фр.).

— Що-що?! Ти справді запропонував це йому, Йозефе?! Ти маєш лікувати гера Мюллера від мігрені, а він тебе — від розпачу? Це ти серйозно? Що це означає?

— Зігу, повір, це був єдиний спосіб. Якби я спробував по-інакшому, то тю-тю — він би вже їхав до Базеля. Пригадуєш, яку чудову стратегію розробили ми з тобою? Діючи згідно з нею, я мав перекопати гера Мюллера згодитися на дослідження й послаблення його стресу. А він за хвилину-дві розгромив усю нашу логічну побудову й став буквально вихвалити стрес, мало не рапсодії співати на його честь. «Усе те, що не вбиває мене, додає мені сили», — ось що стверджує цей пацієнт. Що далі я слухав гера Мюллера й думав про його твори, то твердіше впевнювався: він уявляє себе лікарем, що зцілює не когось там, а усю нашу культуру.

— Тобто, — сказав Фройд, — ти заманив гера Мюллера в пастку, запропонувавши йому зцілювати західну цивілізацію, почавши з одного її представника — тебе?

— Твоя правда, Зігу. Але перед тим він заманив у пастку мене! Або ж це зробив той гомункулус, який, по-твоєму, живе й діє в кожному з нас. Узяв та схвилював мене жалісним проханням: «Допоможи мені, допоможи мені». Цього, Зігу, було майже досить, щоб я повірив у твої ідеї про несвідому частину нашої свідомості.

Фройд усміхнувся Броєру і з насолодою глибоко затягся сигарою.

— Гарзд, ти упіймав його в пастку. Що далі?

— Найперше, що нам треба зробити, Зігу, — це позбутися слова «пастка». Подумати тільки — заманювати Екарта Мюллера в пастку. Це так само безглуздо, як ловити тисячочку горилу сачком на метеликів.

Фройд усміхнувся ще ширше.

— Гаразд, облишимо пастку й просто скажемо, що ти затягнув його в клініку й щодня з ним бачитимешся. Яка в тебе стратегія? Безсумнівно, він уже взявся розробляти свою стратегію, за якою вже завтра почне виводити тебе з відчаю.

— Еге ж, саме так він і сказав. Імовірно, зараз він працює над нею. Так що й мені пора планувати, і я сподіваюся, що ти зможеш у цьому допомогти. Я не обдумав докладно цієї стратегії, але вона прозора. Старатимуся втримувати Мюллера в певності, що він допомагає мені, і тим часом повільно й непомітно мінятимуся з ним ролями, аж нарешті він знову стане пацієнтом, а я — лікарем.

— Слушно, — згодився Фройд. — Саме це й треба зробити.

Броєр укотре здивувався його здатності завжди бути впевненим у собі, навіть тоді, коли немає нічого певного.

— Він сподівається, — пояснив Фройд, — лікувати тебе від розпачу. І це сподівання має справдитися. Складімо поетапний план. На першому етапі, очевидно, треба буде переконати його, що ти у відчаї. Розробімо цю фазу докладно. Про що говоритимеш?

— Мене це не хвилює, Зігу. Я можу придумати багато чого для обговорення.

— Але ж, Йозефе, як зробити, щоб усе це звучало правдоподібно?

Броєр вагався, роздумуючи, до якої межі відкритися перед приятелем. І таки відповів:

— Легко, Зігу. Все, що мені належить зробити, — це сказати правду!

Здивувавшись, Фройд вступився у Броєра.

— Правду? Що ти маєш на увазі, Йозефе? Ти ж не впав у відчай, у тебе є все. Тобі заздять усі віденські лікарі, вся Європа прагне користуватися твоїми послугами. Безліч чудо-

вих учнів, зокрема й перспективний молодий доктор Фройд, дорожить кожним твоїм словом. Твої дослідження привертають увагу науковців, твоя дружина — найгарніша, найчутливіша жінка на всю імперію. Відчай? Йозефе, ти ж зійшов на вершину життя!

Броєр поклав долоню на Фройдову руку.

— Вершина життя! Ти правильно висловився, Зігу. Пік гори, на яку видряпуєшся все своє життя! Але лихо з піками в тому, що після них одна дорога — донизу. З цієї вершини я бачу, як простяглася передо мною решта мого життя. Не подобається мені цей краєвид. Бачу тільки старіння, підупадання на силі, обов'язки батька та дідуся.

— Але, Йозефе, — здавалося, стривоженість в очах Фрейда можна було намацати, — як ти можеш таке говорити? Я бачу успіх, а не схилки! Бачу певність, славу — твоє ім'я навіки пов'язане з двома великими відкриттями в галузі фізіології!

Броєр здригнувся. Як тут признатися, що ти поставив усе своє життя на кін задля великого виграшу й нарешті побачив, що цей виграш зовсім не до вподоби? Ні, таке треба тримати при собі. Є речі, про які не можна говорити з молодими людьми.

— З твого дозволу, Зігу, хай уже буде так, як я сказав. У сорок років зовсім інакше ставишся до життя, ніж тоді, коли тобі двадцять п'ять.

— Двадцять шість. Незадовго стукне двадцять шість. Броєр засміявся.

— Вибач, Зігу, я не хотів збитися на покровительське моралізування. Але повір мені на слово, що є чимало особистих справ, які я можу обговорити з Мюллером. Наприклад, у моєму шлюбі трапляється таке, чим я волю не ділитися з тобою, аби тобі не довелося щось приховувати від Матільди й тим самим псувати близькі стосунки між вами. Просто повір мені. Знайду, що сказати герові Мюллеру, причому це

звучатиме переконливо, бо я додержуватимуся правди. Що мене насправді непокоїть, то це наступний етап!

— Маєш на увазі те, що станеться, коли Мюллер звернеться до тебе, щоб ти допоміг йому позбутися відчаю? Те, що ти зможеш вдіяти, щоб полегшити його тягар?

Броєр кивнув.

— Скажи мені, Йозефе, ось що. Припустімо, ти вже зміг розпланувати на свій смак ось цей наступний етап. Яким ти його бачиш? Що може запропонувати людина людині?

— Добре! Дуже добре! Ти спонукаєш мене думати. У цій справі ти, Зігу, неперевершений! — Хвилину-дві Броєр міркував. — Хоча мій пацієнт чоловічої статі й, звичайно ж, не хворіє на істерію, та я все одно хотів би, щоб він робив те саме, що й Берта.

— Прочищав димарі?

— Так, і щоб увесь відкрився передо мною. Я цілком певен, що людина якоюсь мірою зцілюється, полегшуючи признанням тягар на душі. Подивися на католиків. Їхні священики століттями пропонують допомогу — сповідь.

— Цікаво, — зауважив Фройд, — що тут цілюще: полегшення на душі чи віра в божественне відпущення гріхів?

— У мене лікувалися католики-агностики, яким усе ж таки сповідь ішла на користь. Та й я кілька разів у житті, багато років тому, відчув полегшення від того, що зізнався в усьому перед щирим приятелем. А як у тебе, Зігу? Чи полегшало тобі коли-небудь від зізнання? Чи ти коли-небудь виливав душу, відкривав її перед кимось?

— Звичайно ж. Перед своєю нареченою. Щодня пишу Марті.

— Облиш, Зігу, — усміхнувся Броєр і поклав руку йому на плече. — Ти сам знаєш, що є таке, чого ніколи не розкажеш Марті. Особливо їй.

— Ні, Йозефе, я кажу їй усе. Щоб я не міг би їй сказати?

— Закохавшись у жінку, ти хочеш, щоб вона думала про тебе тільки добре. Природно, приховуєш перед нею деякі речі, що можуть виставити тебе в не вигідному світлі. Наприклад, свої сексуальні забаганки.

Броєр зауважив, що приятель густо зашарівся. Ніколи в них обох не було такої розмови. Напевно, Фройд ні з ким не говорив на таку тему.

— Але мої сексуальні забаганки стосуються тільки Марти. Жодна інша жінка не приваблює мене.

— Тоді, скажімо, вони можуть стосуватися жінок, що були перед Мартою.

— Перед Мартою в мене не було жодної. Це єдина в житті жінка, яку я прагнув.

— Зігу, вони мали б бути. Кожний віденський студент-медик має свою *Süßmädchen*¹. У молодого Шніцлера, здається, щотижня інша.

— Саме від цієї сторони життя я й хочу відгородити Марту. Шніцлер розпусний, і всі це знають. Мені не до вподоби такі забави. Нема часу. Коштів теж нема — всі вільні гроші до останнього флорина я витрачаю на книжки.

«Найкраще було б зразу ж облишити цю тему, — подумав Броєр. — Хай там як, а я дізнався щось важливе: тепер мені відомо межі того, чим я можу поділитися з Фройдом».

— Зігу, я відхилився від теми. Повернімося на п'ять хвилин назад. Ти запитав, чого я сподіваюсь. Отож кажу: сподіваюся, що гер Мюллер заговорить про свій відчай. Сподіваюся, що він поставиться до мене як до отця-духівника. Може, це само собою зцілить його й спонукає повернутися до людей. Цей пацієнт — один із найзатятіших відлюдників, яких я коли-не-

---

¹ Кохана дівчина (*нім.*).

будь стрічав. Сумніваюся, що він коли-небудь перед кимсь відкрився.

— Але ж ти сказав мені, що його зрадили. Без сумніву, він довіряв цим людям і відкривався їм. Інакше не могло б статися зради.

— Так, маєш рацію. Зрада — це його болюче місце. Як гадаю, головним, а то й фундаментальним принципом мого способу лікування має стати сентенція *primum non nocere* — не заподіяти шкоди, не зробити чогось такого, що він витлумачив би як зраду. — Якусь хвилину Броєр обдумував свої слова, а тоді додав: — Знаєш, Зігу, я так ставлюся до всіх пацієнтів, тож у майбутній роботі з гером Мюллером не мало б бути клопоту. Він може сприйняти як зраду те, що я хитрував і крутив. Але цього вже не виправиш. Хотів би я очиститися й викласти йому геть усе — про зустріч із фройляйн Саломе, про змову з її приятелями, призначену скерувати гера Мюллера до Відня, а передусім про те, що я прикидаюся пацієнтом, а насправді пацієнт — не хто інший, як він.

Фройд рвучко похитав головою.

— Зовсім ні! Це очищення, це зізнання послужило б тобі, а не йому. Гадаю, якщо ти справді хочеш допомогти пацієнтові, то муситимеш жити брехнею.

Броєр кивнув. Знав, що Фройд має рацію.

— Гаразд, підіб'ємо підсумки. Що ми наразі маємо?

Фройд відповів швидко. Він любив такі інтелектуальні вправи.

— Маємо кілька особливостей способу дії. Перша — ти втягуєш його в лікування, розкриваючи самого себе. Друга — змінюєш ролі. Третя — допомагаєш йому якнайповніше розкритися. Маємо також фундаментальний принцип — берегти довіру пацієнта й уникати всього того, що може видатися зрадою. А що на наступному етапі? Припустімо, він поділився своїм відчаєм. Що далі?

— А може, — відповів запитанням Броєр, — і не треба буде наступного етапу? Може, відкрити душу перед кимсь стане таким великим досягненням, такою зміною способу життя, що цього цілком вистачатиме?

— Звичайна сповідь не має такої сили, Йозефе. Якби так, то серед католиків не було б стільки невротиків!

— Так, я не сумніваюся, що ти маєш рацію. Але, напевно, — Броєр вийняв годинника, — це все, що ми сьогодні можемо запланувати.

Він дав знак офіціантові про рахунок.

— Йозефе, мені до вподоби ця консультація. Я гідно оцінив спосіб, у який ми нараджувалися. Ти робиш мені честь, що серйозно ставишся до моїх пропозицій.

— Зігу, ти справді в цьому мастак. Непоганий із нас гурт. Та мені в голові не вміщається, що наші нові процедури могли б викликати гучний розголос. Чи часто трапляються пацієнти, для лікування яких доводиться розробляти такий хитромудрий план? Сьогодні в мене було враження, що ми не так обговорюємо методику терапії, як снуємо змову. Знаєш, кого я волів би бачити пацієнтом? Того іншого, що просив допомогти!

— Мабуть, маєш на увазі оту несвідому свідомість, ув'язнену в нутрі пацієнта?

— Так, — підтвердив Броєр, даючи офіціантові флорин і, за своїм звичаєм, не перевібивши рахунку. — Так, з ним було б набагато простіше працювати. Знаєш, Зігу, а може, це й має бути метою лікування — вивільняти таку приховану свідомість, щоб вона серед білого дня могла попросити допомоги.

— Добре кажеш, Йозефе. Але чи підхоже слово «вивільняти»? Тут ідеться не про якесь окреме існування, а про несвідому частину Мюллерового «я». Чи не інтеграції ми прагнемо? — Фройд очевидно був під враженням від своєї ідеї. М'яко

стукнувши кулаком об мармуровий стіл, він повторив: — Інтеграції з несвідомим.

— Ой, Зігу, про це ж бо йдеться! — захопився ідеєю доктор. — Це геніальний здогад!

Залишивши офіціантові чайові — кілька крейцерів, Броер разом із Фройдом ішов площею Міхаелерплац.

— Так, якби мій пацієнт зумів би інтегруватися з цією іншою частиною себе, це було б справжнім досягненням. Якби він міг зрозуміти, що це природно — просити в когось допомоги, то цього, напевно, було б цілком досить!

Пройшовши площу Кольмаркт, вони досягли жвавої вулиці Грабен, де й розійшлися. Фройд повернув провулком Наглергасе до лікарні, а Броер попрямував Штефансплацом до будинку № 7 на вулиці Бекерштрасе, за яким нависали романські куполи церкви святого Стефана. Після розмови з Зігом доктор почувався впевненіше перед завтрашньою зустріччю з Ніцше. А однак дошкуляло тривожне передчуття, що все це вишукане приготування може виявитися марницею й на зустрічі все вирішуватиме не воно, а те, що приготував Ніцше.

РОЗДІЛ 14

І справді, Ніцше таки приготувався. Наступного ранку, щойно Броєр закінчив медичний огляд, Ніцше перейняв керування.

— Ось подивіться, — сказав він Броєрові, показавши велику нову записну книжку, — який я організований! Гер Кауфманн, один із ваших санітарів, був дуже люб'язний і вчора придбав це мені.

Ніцше звівся з ліжка.

— Я також розпорядився принести сюди ще один стілець. Може, сядемо та й візьмемося до нашої роботи?

Оторопівши від такого посягання на владу, доктор мовчки пристав на пропозицію й сів поруч Ніцше. Стільці стояли проти каміна, в якому потріскували сліпучо-оранжеві жарини. Трохи зігрівшись, Броєр повернув стільця так, щоб краще бачити Ніцше, й запропонував йому зробити те саме.

— Почнемо з того, — сказав Ніцше, — що визначимо основні категорії аналізу. Я склав перелік проблем, які ви вчора згадали, коли попросили мене допомогти.

Розгорнувши записну книжку, Ніцше показав, що кожну Броєрову скаргу занотовано на окремій сторінці, й прочитав усі вголос:

— Перша проблема — ви почуваетесь нещасливим. Друга — вас obsідають зовсім чужі вам думки. Третя — ви ненавидите самого себе. Четверта — ви боїтеся старіння. П'ята — ви почуваете страх перед смертю. Шоста — ви схильні до самогубства. Чи повний це перелік?

Броєрові, застуканому зненацька таким формальним тоном, не сподобалося, що його найглибші пережиття зведено до списку й описано мало не у формі протоколу. Але він відповів так, щоб показати свою готовність до співпраці.

— Не зовсім. Ще маю серйозні клопоти з дружиною. Почуваюся страшенно далеким від неї, неначе мене силоміць втягли у шлюб і змусили жити не так, як я хочу.

— Ви вважаєте, що це одна додаткова проблема? А може, їх дві?

— Це залежить від того, яка у вас одиниця виміру.

— Так, із цим не все просто, та й самі предмети нашої бесіди належать до різних логічних рівнів. Деякі з них можуть бути наслідком або причиною інших. — Ніцше погортав сторінки записника. — Наприклад, оце відчуття нещасливості могли викликати настирливі, чужі вам думки. Ну а схильність до самогубства може бути як наслідком, так і причиною страху перед смертю.

Броєр почувався дедалі прикріше. Йому не подобався напрямок, у якому пішла їхня розмова.

— А навіщо нам здався цей перелік? Мені якось не до душі вже сама ідея скласти його.

Ніцше очевидно стурбувався. Весь його самовпевнений вигляд наче вітром здуло. Одне заперечення від Броєра зразу ж змінило поведінку філософа, й той примирливо відповів:

— Я гадав, що ми зможемо діяти більш систематично, встановивши певний пріоритет скарг. Та якщо по правді, то я не впевнений, з чого варто починати. Чи то з фундаментальної проблеми — скажімо, страху перед смертю, чи то з менш важливої, з похідної — скажімо, з напосідання чужих думок. А може, маємо почати з клінічно невідкладних, небезпечних для життя проблем, як-от зі схильності до самогубства. Або ж із найдокучливіших, які найбільше заважають у повсякденному житті, — скажімо, з ненависті до самого себе.

Броєр ще дужче занепокоївся.

— Я не певен, що це добрий підхід.

— Але ж я взяв за основу ваш-таки медичний метод, — відповів Ніцше. — Як пам'ятаю, ви попросили мене розповісти в загальних рисах про своє здоров'я. Ви склали список моїх проблем, а тоді стали систематично — дуже вже систематично, як пригадую — розглядати за порядком кожну з них. Хіба не так?

— Еге ж, у такий спосіб я проваджу медичне обстеження.

— То чому ж ви, докторе Броєр, заперечуєте такий спосіб? Можете запропонувати альтернативний?

Броєр похитав головою.

— Якщо поставити питання ось таким чином, то я ладен згодитися з вашою запропонованою процедурою. Однак мені видається вимушеним і штучним класифікувати мої внутрішні переживання за такими акуратненькими категоріями. На мій погляд, усі проблеми невіддільно переплітаються. Крім того, ваш список видається дуже вже холодним. Це ж делікатні, ніжні речі — не варто про них говорити так легко, як про біль у спині чи висип на шкірі.

— Не плутайте незграбність із безсердечністю, докторе Броєр. Пам'ятайте, що я самітник, я ж вас про це вже попередив. Я не звик до легкого й теплого соціального обміну. — Закривши записну книжку, Ніцше задивився у вікно. — Спробую інакше. Пригадую, вчора ви сказали, що нам доведеться гуртом розробляти цю процедуру. Скажіть, докторе Броєр, чи траплялось у вашій практиці щось подібне, яке ми могли б узяти за зразок?

— Щось подібне? Гмм... У медичній практиці ще не траплявся прецедент того, що ми робимо. Я навіть не знаю, як це назвати. Може, терапією відчаю, або ж філософською терапією, або ще якимось. Правда, терапевти покликані лікувати психічні розлади певних видів — наприклад, ті, що на соматичному

ґрунті, як-от делірій від запалення мозку, параноя від сифілісу мозку або ж психоз від отруєння свинцем. Ми також беремо на себе відповідальність за пацієнтів, психологічний стан яких завдає шкоди здоров'ю або загрожує життю. Наприклад, важка інволюційна¹ меланхолія чи манія.

— Загрожує життю? Це ж як?

— Меланхоліки заморюють себе голодом, можуть покінчити з собою. Буває, що маніяки доводять себе до смертельного виснаження.

Ніцше не відповів. Тихо сидів, дивлячись на вогонь.

— Звісно ж, — запевнив Броєр, — усі ці випадки не мають нічого спільного з моїм становищем, та й лікують ці хвороби не філософськими чи психологічними засобами, а суто медичними, як-от електричною стимуляцією, купелями, лікарськими препаратами, примусовим відпочинком і таким іншим. Іноді для пацієнтів, які потерпають від ірраціонального страху, нам доводиться розробляти психологічний метод, щоб заспокоїти їх. Недавно мене викликали до літньої жінки, що боялася вийти надвір і кілька місяців не покидала своєї кімнати. Я тільки те й робив, що приязно розмовляв із цією хворою, аж нарешті вона стала довіряти мені. Відтоді кожного разу, коли ми бачилися, я брав пацієнтку за руку, щоб почувалася безпечніше, й супроводжував її щораз далі від кімнати. Але це звичайна імпровізація, до якої вдаєшся, коли навчаєш дитину. Щоб ось так лікувати, не треба бути медиком.

— Усе це видається дуже далеким від нашого завдання, — розсудив Ніцше. — Чи є щось ближче?

— Звичайно ж, до лікарів звертаються пацієнти з соматичними симптомами — паралічем, дефектами мовлення, різ-

---

¹ Властива інволюції, тобто переходу до попереднього стану в перебігу хвороби.

ними формами сліпоти чи глухоти, і єдина причина цих порушень — психологічний конфлікт. Ми називаємо цю хворобу істерією — від грецького слова «*ύστέρα*», тобто матка.

Ніцше швидко кивнув, давши знак, що нема потреби перекладати з грецької. Пригадавши, що цей пацієнт був професором філології, Броер квапливо докинув:

— Ми припускали, що ці симптоми викликала матка, яка блукає в організмі, хоча з погляду анатомії така ідея безглузда.

— А як пояснити, що ця хвороба буває в чоловіків?

— Із поки що незрозумілих причин це суто жіноча недуга; досі не було задокументованих випадків істерії в чоловіків. Я завжди вважав, що вона мала б особливо цікавити філософів. Можливо, саме вони, а не лікарі, пояснять, чому симптоми істерії не узгоджуються з анатомічними провідними шляхами.

— Що ви маєте на увазі?

Броєрові полегшало. Пояснювати медичні питання вдумливим студентам було для нього звичною та приємною справою.

— Візьмімо хоча б такий приклад. Я бачив пацієнтку, чії кисті втрачали чутливість не через розлад нервів цих кистей. Спостерігалася «рукавичкова анестезія» — ніяких відчуттів нижче зап'ястка, неначе він обмотаний анестетичним джгутом.

— І це не узгоджувалося з принципами будови нервової системи? — спитав Ніцше.

— Власне. Через особливості під'єднання нервів до кисті такого не може бути. До неї під'єднані три різні нерви — променевиий, ліктьовий та серединний, і всі вони починаються в інших місцях мозку. Фактично половину деяких пальців обслуговує один нерв, а другу половину — інший. Але пацієнтка цього не знає. Вона вважає, що на всю ділянку, нижчу від зап'ястка, є тільки один нерв — «кистьовий», і тоді розвивається розлад, який відповідає такому уявленню.

— Напрочуд цікаво! — Ніцше розгорнув записну книжку й черкнув кілька слів. — Припустімо, що в жінки, яка добре знає анатомію людини, розвинулася істерія. Чи матиме тоді ця хвороба правильну форму — з погляду анатомії?

— Я певен, що так і буде. Істерія — це розлади, пов'язані з уявою, а не з анатомією. Є чимало свідчень, що у випадках цієї хвороби немає анатомічного ушкодження нервів. У деяких пацієнток під час гіпнотичного сеансу симптоми зникають за кілька хвилин.

— Отже, нині практикують гіпноз?

— Ні! На жаль, він не в моді, принаймні тут, у Відні. У цього засобу погана репутація — як на мене, передусім тому, що в минулому гіпнотизери були здебільшого шарлатани без медичної освіти. Крім того, наслідки лікування гіпнозом завжди недовготривалі. Але сам факт, що цей засіб діє, хай навіть недовго, — це доказ психічного підґрунтя істерії.

— А ви самі лікували таких хворих? — спитав Ніцше.

— Їх було кілька. Добре було б описати вам випадок однієї пацієнтки, з якою я багато працював. Не тому, що рекомендую вам застосувати цей метод у роботі зі мною, а тому, що робота почнеться з відповідного пункту у вашому переліку — здається, другого з ліку.

Ніцше розгорнув записник і прочитав уголос:

— «Вас obsідають зовсім чужі вам думки». Не розумію. Чому чужі? І що тут спільного з істерією?

— Зараз поясню. Я називаю ці думки чужими, бо вони немовби вдираються в моє нутро ззовні. Не хочу, щоб вони снувалися в мозку, проганяю їх, та невдовзі вони знову підступно проникають мені в голову. Що це за думки? Вони про красуню — пацієнтку, яку я лікував від істерії. Чи варто мені розповісти вам усе з самого початку?

Майже не зацікавившись, Ніцше очевидно зняюків від Броєрового запитання.

— Запропоную вам додержувати такого загального правила — відкривати мені якісь секрети тільки до такої межі, щоб я зрозумів, про що мова. Закликаю вас не ставити себе в незручне становище й не принижуватися, бо з цього не буде пуття.

Ніцше — потайний чоловік. Це вже відомо, але годі було передбачити, що він захоче, аби Броєр був такий самий. Доктор усвідомив, що треба стояти на своєму — відкриватись якнайширше і якнайглибше. Тільки тоді Ніцше втямить, що нема нічого страшного у відвертості та чесності між людьми.

— Може, й ваша правда, але мені здається, що чим більше я зможу розповісти про свої сокровенні почуття, тим легше мені стане.

Ніцше знерухомів, а проте дав знак, щоб Броєр говорив далі.

— Ця історія почалася два роки тому, коли одна з моїх пацієнок попросила мене взятися лікувати її дочку, яку я далі називатиму Анною О., щоб не розкривати її справжнього імені та прізвища.

— Ви сказали були мені про свій спосіб придумувати псевдоніми, отож припускаю, що її справжні ініціали — Б. П.

Усміхнувшись, Броєр подумав, що Ніцше схожий на Зіґа в тому, що нічого не забуває, і повернувся до опису подробиць Бертиної хвороби.

— Вам також варто знати, що Анні О. двадцять один рік, що вона дуже розумна, добре освічена та дивовижно вродлива. Це повів свіжого вітру — та ні, круговерть циклону! — для сорокалітнього чоловіка, який швидко старіється! Чи доводилося вам бачити таких жінок?

Ніцше пропустив це питання повз вуха.

— І ви стали її лікарем?

— Так, я згодився на таку пропозицію й ні разу не підвів цієї хворої. Усі гріхи, в яких я признаюся, — це скоріше помисли та фантазії, ніж вчинки. Насамперед зосереджуся на психологічній обробці. Отже, на наших щоденних зустрічах Анна О. автоматично входила в легкий транс і обговорювала зі мною — або ж, із її слів, «виладовувала» — всі тривожні події та думки за останню добу. Цей процес, який пацієнтка назвала очищенням димарів, поліпшував її самопочуття на всю наступну добу, але ніяк не впливав на симптоми істерії. Та ось одного дня я натрапив на ефективний терапевтичний засіб.

І Броєр описав, як він не тільки усунув усі симптоми, вистеживши причину кожного з них, але й успішно поборовся з усією хворобою в цілості, допомігши Берті виявити й ще раз пережити головну причину лиха — жахіття, викликане смертю батька.

Ніцше, що ретельно занотовував почуте, вигукнув:

— Мене вражає ваш незрівнянний метод! Мабуть, ви зробили значне відкриття в психологічній терапії. Напевно, він придасться в подоланні ваших труднощів. Мені подобається те, що ви зможете зарадити собі своїм-таки відкриттям. Таж ніхто інший не зможе допомогти тобі краще, ніж ти сам собі. А на самодопомогу треба знайти сили. Напевно, ви, як і Анна О., маєте виявити першопричину кожної з ваших психологічних проблем. Але ви сказали, що не рекомендуєте застосовувати цей метод у лікуванні вас самого. Чому?

— Через цілу низку причин, — з упевненістю авторитета-медика відповів Броєр. — Мій стан дуже відрізняється від Анниного. По-перше, я не піддаюся гіпнозу й ні разу не впадаю у якийсь незвичайний стан свідомості. Це важливий момент, бо, як на мене, істерію викликає психологічна травма, яку людина переживає в одному з таких станів. Травматична пам'ять і підвищене кортикальне збудження існують в альтернативній свідомості, тому й не піддаються впливам, інтегруванню й не

стираються з часом під дією подразників у повсякденному житті. — Не перериваючи своєї розповіді, Броєр звівся, розворушив жар і доклав на нього поліно. — Ще одна обставина, чи не важливіша: мої симптоми свідчать не про істерію й не пов'язані з ураженнями нервової системи чи якоїсь частини тіла. Запам'ятайте, істерія — це жіноча хвороба. Мій стан, мабуть, якісно подібний до звичайного людського *Angst*'у — страждання. Кількісно він, певна річ, переважає! Крім того, мої симптоми не гострі, вони розвивалися повільно, упродовж багатьох років. Подивіться на свій список. Я не можу точно визначити час появи жодної з цих проблем. Є ще одна причина, чому терапевтичний метод, який я застосовував у лікуванні своєї пацієнтки, може піти мені не на користь. Це доволі прикра причина. Коли симптоми в Берти...

— В Берти? Отже, я не помилився, припустивши, що ім'я вашої пацієнтки починається на літеру «Б».

Броєр спересердя заплющив очі.

— На жаль, я обмовився. Мені дуже важливо не порушувати прав пацієнта на недоторканність приватного життя. Особливо ж цієї пацієнтки. Її родину добре знає вся громада. Усі знають, що я був її лікарем. Тому-то я мало що повідомляв іншим медикам про свою роботу з нею. А ось у спілкуванні з вами мені було дуже важко засекретити цю пацієнтку — називати її вигаданим ім'ям.

— Маєте на увазі, що дуже важко поєднувати дві речі — вільно говорити й скидати з душі тягар, а водночас пильнувати свої слова, щоб часом із язика не зірвалося невідповідне ім'я?

— Саме так, — зітхнув Броєр. — Тепер мені не залишається нічого іншого, крім як вживати справжнє ім'я — Берта... Але дайте мені слово, що нікому про це не обмовитеся.

На миттєву відповідь Ніцше «ну звичайно ж» Броєр видобув із кишені піджака шкіряну коробку й вийняв звідти сигару.

Запропонував її співрозмовникові, а коли той відмовився, доктор закурив її сам.

— На чому я зупинився? — спитав він.

— Ви пояснювали, чому ваш новий метод лікування навряд чи зарадить вам самому, й згадали якусь доволі прикру причину.

— Так, це прикра причина. — Броєр видихнув довгу смугу блакитного диму, перш ніж повести далі. — Я був такий дурний, що похвалився своїм важливим відкриттям, коли розповідав про Бертин випадок кільком колегам і студентам-медикам. А за якихось кілька тижнів я передав її іншому лікареві й дізнався, що майже всі симптоми повернулися. Бачите, в якому незручному становищі я опинився?

— Ви так вважаєте, — спитав Ніцше, — через те, що ваш оголошений новий метод може виявитися непридатним?

— Мені часто кортить розшукати всіх учасників цієї конференції й сказати кожному, що мої висновки помилкові. Ось така занепокоєність — цілком звична річ, надто вже гостро й болюче я сприймаю думки своїх колег. Попри всі ознаки їхньої поваги до мене, почуваюся дурисвітом — ось іще одна прикрість. Допишіть її до вашого переліку.

Ніцше слухняно розгорнув книжечку й зробив запис.

— Але повернімося до Берти. Я не з'ясував, у чому причина рецидиву її хвороби. Можливо, мій новий метод, як і гіпноз, дає лише тимчасове полегшення. Можна також припустити, що лікування Берти як таке було ефективне, але все зіпсував його провальний кінець.

Ніцше знову взявся за олівець.

— Що ви маєте на увазі під провальним кінцем, докторе Броєр?

— Щоб ви це зрозуміли, розповім, що сталося між Бертою і мною. Нема сенсу бавитися в делікатність. Дозволю собі

викласти все начистоту. Я, старий дурень, закохався в неї! Я став одержимий нею. Не йшла з голови думка про БERTУ.

Броєр здивувався, як легко й навіть весело він мало не весь відкрився.

— Мій день поділився на дві частини — зустріч із Бертою і чекання цієї зустрічі! Щодня я проводив з нею годину, а згодом почав її відвідувати двічі на день. Побачивши БERTУ, я проймався пристрасстю. Кожний її дотик викликав сексуальне збудження.

— Навіщо вона доторкалася до вас?

— БERTІ було важко ходити, тому вона бралася за мою руку, коли ми гуляли. Часто її хапали раптові болючі судоми, й тоді я мусив робити інтенсивний масаж м'язів стегна. Іноді БERTА так жалісно плакала, що доводилось обнімати й заспокоювати її. Бувало, я сідав поруч із нею, а вона спонтанно входила в транс, опирала голову на моє плече й добру годину «прочисчала димарі». Або ж клала голову мені на коліна й засинала, як дитина. Не раз і не два я насилу вгамовував свої сексуальні пориви.

— Напевно, — зауважив Ніцше, — тільки чоловік у чоловікові випускає на свободу жінку в жінці.

Броєр підняв голову.

— Мабуть, я вас неправильно зрозумів! Ви ж, звичайно, знаєте, що всяка сексуальна близькість із пацієнтом — це грубе порушення клятви Гіппократа.

— А жінка? За що вона відповідає?

— Вона не жінка, а пацієнтка! Напевно, я таки не розумію вас.

— Повернімося до цього питання трохи згодом, — спокійно відповів Ніцше. — Я досі нічого не знаю про цей провальний кінець.

— Як на мене, стан здоров'я БERTИ поліпшувався, симптоми зникали один за одним. Натомість мені, її лікареві, велося далеко не так добре. Моя дружина Матільда, яка завжди

мене розуміла й відзначалася врівноваженістю, почала сердитися, що я дуже багато часу проводжу з Бертою, а згодом нервувалася від розмов про неї. На щастя, я був не такий дурний, щоб признатися Матільді про свої почуття, але вона й без того запідозрила їх. Одного разу вона розгнівалася й заборонила мені при ній згадувати Бертине ім'я. Я набирався злості на дружину й навіть по-дурному став вважати, що вона стоїть на моєму шляху і якби не те, то я міг би почати нове життя з Бертою.

Броер замовк, помітивши, що Ніцше заплющив очі.

— З вами все добре? Може, на сьогодні досить?

— Я слухаю. Іноді краще бачу, заплющивши очі.

— Гарзд. Справу ускладнила ще одна обставина. Перед фрау Бекер у мене десять років працювала медсестрою Ева Бергер, яка стала мені щирою приятелькою й повірницею. Вона дуже стурбувалася. Побоювалася, що моє шалене захоплення Бертою призведе до катастрофи, що я не зможу втриматися від пориву й зроблю якусь дурницю. Отож суто з дружніх мотивів вона запропонувала себе як жертву.

Ніцше витріщив очі мало не на весь білок.

— Як це розуміти — жертву?

— Евіні слова зводилися до того, що вона піде на все, аби тільки не дати мені зруйнувати самого себе. Знала, що ми з Матільдою майже не маємо статевих контактів, і вважала, що саме тому я причепився до Берти. Очевидно, ця пропозиція мала на меті, щоб я розрядив сексуальну напругу.

— І ви вважаєте, що Ева так вчинила тільки задля вашого добра?

— Я певен цього. Ева дуже приваблива й має на вибір багатьох чоловіків. Запевняю вас, що вона запропонувала таке не тому, що я писаний красень, що в мене ось ця полисіла голова, ця колюча борода й ці «чайникові вушка», — Бро-

ер торкнувся своїх великих відстовбурчених вух, — як прозвали їх мої товариші в забавах. Мало того, якимось Ева довірилася мені, що кілька років перед тим у неї були інтимні стосунки з роботодавцем, за які вона поплатилася роботою й заприсягалася, що ніколи не дозволить собі такого.

— Чи допомогла ця Евина жертва?

Не зважаючи на скептичний, якщо не зневажливий відтінок слова «жертва», Броєр відповів по суті.

— Я не прийняв її пропозиції. Мені вистачило дурості, щоб вважати, що я зраджу Бертю, якщо ляжу в ліжку з Евою. Інколи я про це дуже шкодую.

— Не розумію. — В очах Ніцше, хоч і досі широко відкритих від цікавості, було помітно ознаки втоми, неначе він надто вже багато побачив і почув. — Про що ви шкодуєте?

— Звісно ж, про те, що не прийняв Евиної пропозиції. Я дуже часто думаю про цю втрачену можливість. Це ще одна з тих непроханих думок, що дошкуляють мені. — Броєр кивнув на записну книжку. — Зазначте її в переліку.

Ніцше знову взяв олівця й, дописуючи ще один пункт до дедалі довшого списку Броєрових проблем, запитав:

— Досі не втямлю, чому ви жалкуєте. Невже ви були б нині іншим, якби прийняли цю пропозицію?

— Іншим? При чому тут іншість? Трапилася небувала нагода й ніколи вже не трапиться.

— Трапилася також небувала нагода сказати: ні! Сказати благословенне «ні» хижачці. І цією нагодою ви скористалися.

Броєра приголомшила думка Ніцше. Очевидно той не має уявлення про потужність сексуального прагнення. Але поки що нема сенсу обговорювати це питання. А може, до Ніцше не дійшло, що Ева була ладна стати Броєровою коханкою, досить було пальцем поманити. Невже він не може зрозуміти, що треба користати з нагоди, якщо вона сама йде в руки?

А все-таки чимось інтригує це твердження про благословенне «ні». Ніцше — це чудернацька мозаїка обширних сліпих плям і сліпучих, як блискавка, спалахів оригінальності. Знову Броєрові спало на думку, що ця дивна людина могла б запропонувати йому щось цінне.

— На чому ми зупинилися? Ага, на катастрофічному фіналі! Весь час я вважав свій сексуальний зв'язок із Бертою суто аутистичним, тобто таким, що існує тільки в моїй уяві, й прихованим від цієї дівчини. Уявіть собі мій шок, коли одного дня Бертина мати повідомила мене, що дочка оголосила про свою вагітність від доктора Броєра!

Броєр описав, як лютувала Матільда, дізнавшись про цю уявну вагітність, і вимагала негайно передати Берту іншому лікареві й звільнити Еву.

— І що ви зробили?

— А що мені залишалося робити, коли на карту поставлено всю мою кар'єру, мою родину, все моє життя? То був найгірший день у моєму житті. Я мусив сказати Еві, що звільняю її. Звичайно, запропонував Еві попрацювати в мене ще трохи, а я тим часом допоміг би їй знайти іншу роботу. Вона сказала, що все розуміє, проте наступного дня не прийшла на роботу й відтоді я ні разу її не бачив. Я надіслав Еві кілька листів, але вона не відповіла. А з Бертою вийшло ще гірше. Наступного дня, коли я відвідав її, марення вже минулося, а разом з ним ілюзія вагітності. Бідолаха нічого не пам'ятала про вчорашнє й катастрофічно повелася на моє повідомлення про те, що я вже не можу її лікувати. Вона плакала й благала мене змінити намір, прохала пояснити, що ж вона не так зробила. Звичайно ж, Берта сама собою не вдіяла нічого поганого. Несамовита сцена з «вагітністю від доктора Броєра» була тільки виявом істерії. Це говорила не Берта, а її гарячка.

— І чия ж то була гарячка? — спитав Ніцше.

— Звичайно, Берти, але вона за це не відповідає. Так само, як ніхто не відповідає за випадкові й химерні події уві сні. У такому стані люди можуть плести щось дивне й незв'язне.

— Її слова не назвеш випадковими та незв'язними. Докторе Броер, ви самі надали мені право вставляти будь-які зауваження у вашу мову. Отже, з вашого дозволу скажу про одну варту уваги річ: ось ви відповідаєте за всі свої думки та вчинки, тоді як ця Берта прикривається своєю хворобою, — суворо мовив Ніцше, погрожуючи пальцем Броєрові, — і їй усе пробачають.

— Професоре Ніцше, ви самі кажете, що влада — важлива річ. Я мав владу завдяки своєму становищу. Берта сподівалася на мою допомогу. Я знав, що ця вкрай вразлива пацієнтка дуже — аж занадто — любила свого батька й що його смерть стала причиною доччиної хвороби. Я усвідомлював, що вона надіялася цією любов'ю й мене, і користав із того. Я хотів, щоб ця дівчина любила мене. Знаєте, які останні слова я почув від неї? Сказавши Берті, що я передаю її лікування іншому медикові, я рушив до дверей, а вона гукнула мені навздогін: «Ви завжди залишитеся моїм єдиним чоловіком, іншого ніколи не буде!» Страшні слова! Вони свідчать про велику кривду, яку я завдав Берті. Але ще страшніше було те, що я насолоджувався ними! Я втішався, почувши, що Берта визнає мою владу над нею! Отже, як бачите, я покинув її немічною. Покаліченою. З однаковим успіхом я міг би зв'язати й поламати їй ноги!

— І як склалася доля цієї каліки, — спитав Ніцше, — після вашої останньої зустрічі?

— Берту помістили в іншому санаторії, що в Кройцлінгені. Повернулося багато її давніх симптомів — коливання настрою, втрата рідної мови кожного ранку і біль, що можна вгамовувати тільки морфієм, від якого вона стала залежна. Ось що цікаво: там у Берту закохався її лікар, відмовився лікувати її й тоді запропонував їй руку і серце!

— Ого, а ви звернули увагу, що з наступним її лікарем вийшла така сама картина?

— Я зважаю тільки на свою спустошеність від думок, що Берта тепер з іншим чоловіком. Допишіть, будь ласка, «ревнощі» до вашого переліку, це одна з моїх найбільших проблем. Мені отруюють життя видіння: оці двоє розмовляють, торкаються одне одного, навіть кохаються. Ці видіння завдають мені гострого болю, а я й далі мучу сам себе. Чи можете ви це зрозуміти? Чи зазнали ви хоч раз таких ревнощів?

Це питання стало поворотним пунктом розмови. Спочатку Броєр навмисне відкривався перед Ніцше, щоб ось таким прикладом заохотити його до взаємної відвертості. Але невдовзі він занурився в сповідальний процес. Зрештою, нічим не ризикував: Ніцше, вважаючи себе Броєровим радником, заприсягся додержувати конфіденційності.

Таке трапилось уперше: ніколи й нікому Броєр не розповідав стільки про себе. Хіба що Максowi... але в балачках із Максом він дбав про свою репутацію й ретельно добирав слова. Навіть із Евою Бергер доктор завжди поводився стримано, приховуючи свої набуті з віком слабину, вагання й невпевненість у самому собі — всі ті риси, через які підстаркуватий чоловік може видаватися слабким і нецікавим в очах молодій привабливій жінки.

Та ось, почавши описувати свої ревнощі до Берти, Броєр змінив роль і з пацієнта став медиком. Він не брехав, — справді ходили чутки про Берту та її нового лікаря, справді Броєра мучили ревнощі, — але таки перебільшував власні страждання, готуючи ґрунт для саморозкриття Ніцше. Бо ж той, цілком певно, ревнував у «піфагорійському» товаристві трьох осіб: його самого, Лу Саломе та Пауля Ре.

Але такий спосіб нічого не дав. Принаймні по Ніцше не було видно особливої зацікавленості цією темою. Він тільки

злегка кивав головою, гортав сторінки записника й переглядав нотатки. Замовкнувши, два чоловіки задивилися на пригаслий вогонь. Тоді Броєр видобув із кишені важкий золотий годинник — подарунок від батька. На тильному боці вигравіровано напис «Йозефові, моєму сину. Неси дух мого духу в майбутнє». Доктор глянув на Ніцше. Чи не відображається в цих утомлених очах надія на те, що розмова скоро добіжить кінця? Настав час піти звідси.

— Професоре Ніцше, бесіда з вами йде мені на користь. Але я ще й відповідаю за вас. Я ж вам ніби й прописав відпочинок, щоб не загострювати перебігу мігрені, й сам-таки грубо порушую цей припис — змушую вас так довго слухати. Ще одне міркування. Пам'ятаю опис вашого типового дня, характерного рідкими й нетривалими зустрічами з людьми. Чи не завелика вийшла сьогодні доза спілкування? Дуже вже довго тривала розмова, дуже вже багато довелося говорити й слухати, а на додачу ще й обтяжувати собі голову чужими інтимними справами.

— Наша угода вимагає щирості, докторе Броєр, і я повівся б нещиро, якби не згодився з вами. Сьогодні було багато чого, і я втомився. — Ніцше важко осів на стілець. — Та ні, ви не обтяжили мене своїми інтимними справами. Я ж іще й навчаюся у вас. Я мав це на увазі, сказавши, що коли вже дійшло до науки спілкування з людьми, то мені треба починати з нуля!

Коли Броєр уже звівся й потягнувся до пальта, Ніцше додав:

— Останнє зауваження. Ви багато говорили про другий пункт нашого списку — облогу чужих думок. Мабуть, сьогодні ми вичерпали цю тему, бо я вже зрозумів, як ті негідні думки вриваються у вашу свідомість і опановують її. А проте це ж таки ваші думки, та й свідомість ваша. Цікаво, яка вам користь від того, що ви дозволяєте їм це виробляти або ж — висловлюся міцніше — змушуєте їх до таких дій.

Просунувши одну руку в рукав пальта, Броєр завмер.

— Змушую їх до таких дій? Не знаю. Я можу сказати тільки те, що зсередини ці думки не здаються примушеними. Мені здається, що це я сам під принукою. Ваше твердження про те, що я, так би мовити, принукою їх, не має емоційного значення для мене.

— Мусимо знайти спосіб наділити значенням це твердження. — Ніцше встав і провів Броєра до дверей. — Зробімо мислений експеримент. На завтрашню дискусію поміркуйте, будь ласка, над таким питанням: якби ви не думали про ці чужі думки, про що б тоді думали?

ВИТЯГИ З ЛІКАРСЬКИХ НОТАТОК ДОКТОРА БРОЄРА ПРО ЕКАРТА МЮЛЛЕРА. 5 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

Чудовий початок! Вдалося багато чого досягти. Він склав перелік моїх проблем і запланував зосередитися на одній із них кожної нашої зустрічі. Ну й добре. Нехай він вважає, що ми тільки те й робимо. Щоб захотити пацієнта відкритися, сьогодні я морально оголився перед ним. Він не відповів взаємністю, але свого часу таке станеться. Звичайно, його здивувала, вразила моя відвертість.

У мене є цікава тактична ідея! Я опишу його ситуацію, подавши її як свою власну. Тоді проконсультуюся в нього, й таким чином він консультуватиме самого себе. У такий спосіб, наприклад, я зможу допомогти пацієнтові знайти кінці в його трикутнику з Лу Саломе і Паулем Ре, попрохавши зарадити мені в трикутнику з Бертою та її новим лікарем. Пацієнт такий потайний, що це може виявитися єдиним способом

допомогти йому. Напевно, він ніколи не набереється щирості, щоб прямо попросити допомоги.

У нього оригінальний склад розуму. Я не можу передбачити його відповідей. Може, й має рацію Лу Саломе. Може, йому судилося стати великим філософом. Ось тільки хай не розмірковує на тему людських істот! У багатьох поглядах на міжлюдські стосунки в нього дивовижні сліпі плями. А коли заходить мова про жінок, пацієнт опускається до дикунства, мало не втрачає людську подобу. Хай там яка жінка, хай там яке її становище, а в нього одна, легко передбачувана відповідь: це хижачка й інтриганка. Так само легко передбачити його пораду, як давати раду з жінками: звинувачуй їх, карай їх! Ага, є ще один спосіб — уникай їх!

Стосовно статевого потягу. Чи є в нього такий взагалі? Чи вважає він жінок занадто небезпечними? Мало б бути прагнення сексу. Але що з ним сталося? Може, воно придушене й під цим тиском колись неодмінно вибухне? А чи не в цьому полягає причина мігрені?

ВИТЯГИ З НОТАТОК ФРІДРІХА НІЦШЕ ПРО ДОКТОРА БРОЄРА. 5 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

Перелік зростає. До шести пунктів доктор Броєр додав іще п'ять.

7. Відчуття безвиході в пастці, яку поставили шлюб і саме життя.

8. Відчуженість від дружини.

9. Шкодування про відмову від Евіної сексуальної «жертви».

10. Надмірна стурбованість думкою інших медиків про нього.

11. Ревнощі — Берта й інший чоловік.

Чи дійде колись кінця цей список? Чи буде кожен день породжувати нові проблеми? Як мені розтлумачити підопічному, що вони вимагають уваги, аби тільки затемнити те, чого він не бажає бачити? У його свідомість проростають нікчемні думки, як грибок. Зрештою від них згниє тіло. Сьогодні, коли підопічний уже мав піти собі, я спитав, що він побачив би, якби не був засліплений дрібницями. Ось так я вказав йому шлях. Чи піде він цим шляхом?

Він дивовижний мішанець — прозорливий і відвертий, але водночас сліпий і нещирий. Чи знає він про свою нещирість? Він каже, що я допомагаю йому. Він вихваляє мене. Чи знає він, як я ненавиджу подачки? Невже він не знає, що подачки шкребуть мені шкіру й відбирають сон? Невже він один із тих, які тільки вдають щирих дарувальників, а насправді виманюють віддяку? Таким я нічого не дам. А може, він із тих, що шанують пошану? Може, він хоче знайти мене, а не самого себе? Ані не гадаю щось йому давати! Коли друг потребує місця для відпочинку, найкраще запропонувати йому тверду лежанку!

Він чарівливий і доброзичливий. Остерігайтеся! У дечому він умовив себе пнутися вгору, але не зміг намовити своє нутро. До жінок він ставиться не по-людському. Трагедія — борсатися в такому лайні! Знаю це лайно: добре мені тепер оглянутися й подивитися, щоб я подолав.

Найбільше дерево сягає найвищих висот і поринає корінням у глибінь, у темряву, навіть у зло; натомість він нічого не досягає й ні в чому не заглиблюється. Тваринна похить висисає з нього силу... і здоровий глузд. Три жінки розривають його на шмаття, і він їм вдячний. Вилизує їхні закривавлені ікла.

Перша з них обволікає його своїм мускусним духом і вдає, що ладна на самопожертву. Вона пропонує «дар» рабства — його рабства.

Друга його мучить. Прикидається слабкою, щоб притискатися до нього на ходу. Прикидається сонною, щоб покласти голову на його чоловіче природжене. Ну а коли їй набридають оці дрібні тортурки, вона принижує його привселюдно. Коли гру закінчено, вона йде далі й виробляє свої штучки з наступною жертвою. А він не бачить усього цього. Хай там що, а він кохає її. Хай там що вона витворює, а він жаліє її як пацієнтку й кохає як жінку.

Третя жінка взяла його у вічний полон. Ось їй я й віддаю перевагу. Вона принаймні не приховує своїх кігтів!

ЛИСТ ФРІДРІХА НІЦШЕ ДО ЛУ САЛОМЕ. ГРУДЕНЬ 1882 РОКУ

Моя дорога Лу, ...Ти мала в моїй особі найкращого адвоката й водночас безжального суддю! Я вимагаю, щоб Ти сама себе судила й сама собі призначила кару. ...Ще біля Орти я вирішив відкрити Тобі всю мою філософію. О, Ти не знаєш, що це за рішення: мабуть, я нікому не міг би зробити кращого подарунка...

Я тоді був схильний вбачати в Тобі видіння, прояв мого земного ідеалу. Будь ласка, візьми до уваги, що в мене препоганий зір!

Вважаю, що ніхто не склав про Тебе кращої думки, ніж я. Як і гіршої.

Якби я створював Тебе, я б дав Тобі краще здоров'я і ще багато чого значно ціннішого... мабуть, трохи більше любові до мене (хоча вона й найменш важлива), і це стосується також приятеля Ре. Ні перед Тобою, ні перед ним я не можу ані словом обмовитися про те, що в мене на серці. Мабуть, ви взагалі не знаєте, чого я хочу... а я задихаюся в цій вимушеній тиші, бо ж люблю Вас обох.

Ф. Н.

РОЗДІЛ 15

Після першого сеансу Броєр приділив Ніцше тільки кілька хвилин робочого часу: зробив запис у лікарняній картці Екарта Мюллера, коротко поінформував медичних сестер про стан хворого, а згодом у себе в кабінеті написав менш офіційний звіт у записнику — такому самому, як той, що використовував для своїх нотаток Ніцше.

Зате упродовж наступних двадцяти чотирьох годин Ніцше прихопив собі більшість неробочого часу, підкраденого в інших пацієнтів, у Матільди, у дітей, а найбільше у сну. Задрімавши після півночі, Броєр спав уривками й бачив яскраві тривожні марення.

У першому сні він і Ніцше розмовляли в кімнаті, де замість стін було щось схоже на театральні декорації. Розмову підслухували працівники, сновигаючи й переносячи меблі. Здавалося, що ця кімната тимчасова, що її ось-ось розберуть і все звідси вивезуть.

У другому сні Броєр, сидячи у ванні, відкрив водогінний кран. Ринув потік комах і дрібних деталей машин впереміж із великими бульками слизу, після яких із крана звисали, погойдуючись, довгі бридкі пасма. Детальки викликали подив. Слиз і комахи — огиду.

О третій він прокинувся від звичного кошмару: дрижала земля, тривали пошуки Берти, під ногами розповзався ґрунт. Броєр провалився, пролетів ті самі сорок футів і опинився на білій плиті, розписаній нечитабельним посланням.

Броєр лежав, прислухаючись до калатання свого серця. Він силкувався заспокоїтися, роздумуючи над мудрованим пи-

танням: чому те, що променіє сонячною доброзичливістю ополудні, так часто скапує чорним страхом о третій ранку? Не відчувши полегшення, доктор вдався до іншого способу розвіятися — спробував згадати все те, в чому вчора признався Фрідріхові Ніцше. Але що більше згадував, то дужче непокоївся. Чи не забагато сказано? Чи не викликали огиди ці одкровення? І що це зайшло в голову, щоб отак виляпати всі секрети про потаємні й ганебні почуття до Берти та Еви? Учора саморозкриття здавалося слушною справою, навіть спокуютою, а тепер шулишся від самої згадки про думку Ніцше про тебе. Хоч і знаєш, що Ніцше по-пуританському ставиться до сексу, а проте накидаєшся йому з балачками на цю тему. Може, й навмисно. Може, ти, прибравши личину пацієнта, мав на меті шокувати й образити його. Але навіщо?

Невдовзі в поле зору прослизла Берта, повелителька його помислів. Розчавивши й розкинувши інші думки, вона вимагала неподільної уваги до себе. Потужна, як ніколи, була її еротична манливість у цю ніч: Берта повільно й соромливо розстібає лікарняний халат; оголена Берта входить у транс; Берта колише собі груди пригорщами й вабить Броєра; його рот заповнений м'яким, відстовбурченим соском; Берта розставляє ноги, шепочучи «візьми мене», й пригортає його. Тремтячи від похоті, Броєр уже ладен був розрядитися на Матільді, але не стерпів думки про дволичність і про чуття провини, яке знову пройме за те, що використав жінчине тіло, уявляючи під собою Берту. Отож він встав із ліжка, щоб позбутися сімені.

— Здається, — сказав Броєр Фрідріхові Ніцше цього ж ранку, переглядаючи лікарняну картку, — сьогодні герові Мюллеру спалося набагато краще, ніж докторові Броєру. — І розповів про пережиття за останню ніч: переривистий сон,

безпричинний страх, тривожні сні, нав'язливі ідеї й занепокоєння надмірною відвертістю.

Слухаючи, Ніцше із зрозумінням кивав і записував переказ снів.

— Як знаєте, у мене теж бували такі ночі. Учора ввечері я зажив тільки один грам хлоралгідрату й спав п'ять годин поспіль, але таке трапляється рідко. Як і вас, мене уві сні душять кошмари. Як і ви, я часто ставив собі питання, чому страх панує саме вночі. По двадцяти роках таких роздумів я дійшов висновку, що страх зродився не з м'яроу. Точніше, страх — як зірка — завжди є, але вдень він непомітний у сяянні сонця.

— Сні, — розвивав думку філософ, вставши з ліжка й підійшовши разом із Броєром до стільців біля каміна, — це велична таємниця, яка проситься, щоб її розгадати. Заздрю, що ви пам'ятаєте свої сновидіння. Мені таке рідко вдається. Я не згоден з одним швейцарським лікарем, який колись порадив мені не марнувати часу на роздуми про сні, бо це, мовляв, лише випадкові відходи, нічні екскременти розуму. Він стверджував, що мозок очищає сам себе щодоби, випрожуючись надлишком думок у сні!

Ніцше зробив паузу й перебіг очима запис Броєрових сновидінь.

— Загадковий оцей ваш кошмар із падінням, натомість два ваші інші сні очевидно викликала наша вчорашня дискусія. Кажете, ви непокоїлися, що забагато наговорили, — ось і приснилося якесь службове приміщення без стін. А той другий сон про кран, слиз і комах — хіба це не відображення ваших побоювань, що надто вже багато виплеснуто з себе темного й негарного?

— Так, дивним чином це побоювання загострювалось аж до світанку. Я боявся, що образив вас, шокував чи викликав огиду, непокоївся вашою думкою про мене.

— Хіба я не передбачив такого? — Закинувши ногу на ногу, Ніцше сидів навпроти Броєра й постукував олівцем по записнику, щоб наголосити свої слова. — Я ж наперед знав, що ви непокоїтиметеся моїми почуттями, саме тому й закликав вас відкривати мені якісь секрети тільки до такої межі, щоб я зрозумів, про що мова. Я хочу допомогти вам тягнутися й рости, а не слабшати через признання про невдачі.

— Ось тут, професоре Ніцше, ми багато в чому різнимось думками. Минулого тижня ми сперечалися саме про це питання. Спробуймо цього разу дійти якогось компромісного висновку. Пам'ятаю, ви сказали, та й у книжках перед тим написали, що всі міжлюдські стосунки треба трактувати в аспекті влади. Я зовсім не згоден із цим твердженням. Не змагаюся з вами, мені не потрібна перемога. Хочу тільки, щоб ви допомогли мені знову заволодіти власним життям. Розглядати наші стосунки як баланс влади між переможцем і переможеним — це, як на мене, дріб'язково й недоречно.

— Чому ж тоді, докторе Броєр, ви соромитеся того, що показали свою слабкість передо мною?

— Не тому, що програв вам у якомусь там змаганні! Хто б цим непокоївся! Мені погано на душі тільки тому, що я ціную вашу думку про мене і боюся, що після вчорашнього гидотного зізнання я впав у ваших очах! Загляньте у ваш перелік, — Броєр кивнув на записну книжку. — Там є пункт — якщо не помиляюся, під третім номером — про ненависть до самого себе. Приховую своє справжнє «я», бо воно забруднене нікчемною бридотою. І ця ненависть ще дужча від того, що я відірваний від людей. Якщо коли-небудь виберуся з цього зачарованого кола, то, мабуть, зможу відкриватися перед ними!

— Можливо, але подивіться ось сюди. — Ніцше вказав на десятий пункт у переліку. — Тут зазначено вашу надмірну стурбованість думкою колег про вас. Я знаю багатьох, що

не люблять себе й стараються виправити цю ваду, піднімаючи себе в очах інших людей. Домігшись пошани, вони, відповідно, починають себе шанувати. Але це хибне рішення, вони ж то підпорядковуються чужій владі. Ваше завдання — прихильно ставитися до себе самого, а не шукати способів домогтися від мене прихильності.

У Броєровій голові все пішло обертом. Наділений кмітливістю й проникливістю, доктор не звик до того, щоб хтось систематично спростовував його доводи. Але тут, очевидно, не годяться якісь раціонально проваджені дискусії. Цього філософа не переговорити й не переконати в тому, що суперечить його поглядам. Мабуть, виснував Броєр, найкраще повестися так, щоб справити враження імпульсивності й ірраціональності.

— Ні, ні, ні! Повірте мені, професоре Ніцше, воно має сенс, але не годиться для мене! Я знаю тільки те, що потребую вашого визнання. Маєте рацію: кінцева мета полягає в тому, щоб стати незалежним від думки інших людей, але шлях до цієї мети — і я кажу це про себе, а не про вас — пролягає через усвідомлення того, що я не виходжу за рамки пристойності. Мені треба вміти розкривати все про себе комусь іншому й дізнаватися, що я теж... просто людина. — Насамкінець він, подумавши, додав: — «Людське, занадто людське»!

Почувши назву своєї книжки, Ніцше усміхнувся.

— Ви поклали мене на лопатки, докторе Броєр! Хто б сперечався з цією вдалою фразою? Тепер я розумію ваші почуття, але все одно не можу втямити, щб в них спільного з нашою процедурою.

Броєр ретельно добирав слова в розмові на цю делікатну тему.

— Я теж не можу. Натомість знаю, що мушу вміти послабляти контроль за самим собою. Не на користь мені піде оце відчут-

тя, що треба бути дуже обережним у виборі того, що можна перед вами відкрити. Ось розповім вам про недавній випадок, який стосується цієї теми. Я розмовляв зі своїм шурином Максом. Ніколи не мав із ним мови про інтимні речі, бо вважав його психологічно нечутливим. Однак моє подружнє життя аж так погіршилося, що мені конче треба було обговорити його з кимось. Я спробував це зробити в розмові з Максом, але мене сковував такий сором, що важко було вести мову. А тоді Макс — я ніколи не сподівався такого — відповів мені тим, що признався про подібні труднощі, з якими він зіткнувся в житті. Якось я почувся вільніше від цих одкровень, і вперше ми удвох змогли поговорити про особисте. Це дуже допомогло.

— Сказавши, що це дуже допомогло, — відразу ж запитав Ніцше, — ви мали на увазі, що вам став менше дошкуляти розпач? Або ж поліпшилися ваші стосунки з дружиною? Або ж ви завдяки цій розмові моментально спокутували ваші огріхи?

Ах! Броєр зрозумів, що впіймався! Якщо ствердити, що ця розмова була справді корисна, то Ніцше питає, навіщо питати в нього поради. Обережно, обережно.

— Не знаю, що я мав на увазі. Одне знаю, що мені стало краще. Тої ночі мене вже не мучило безсоння і я не щулився від сорому. Відтоді почуваюся відкритішим, краще підготовленим до того, щоб і далі досліджувати самого себе.

«Недобре пішло, — подумав Броєр. — Може, краще звернутися з простим прямим закликком».

— Не сумніваюся, професоре Ніцше, що я міг би щиріше висловлюватися, якби був впевненим у вашій прихильності. Коли я розповідаю про свою нав'язливу закоханість або ревності, то заодно дізнаюся, чи зазнали ви такого. Наприклад, я відчуваю, що ви вважаєте секс непривабливим і не схвалюєте моєї сексуальної стурбованості. Природно, через те я не можу спокійно відкривати вам ці грані моєї особистості.

Запала довга пауза. Глибоко задумавшись, Ніцше задивився на стелю. Вправний у нагнітанні тиску, Броєр вичікував і сподівався, що нарешті Ніцше хоч щось розкаже про себе.

— Мабуть, — відповів Ніцше, — я не дуже чітко виклав свою позицію. Скажіть, чи вже надійшли від мого видавця книжки, які ви замовили.

— Ще ні. Чому ви питаєте? Може, в них є уривки, що стосуються нашої сьогоднішньої бесіди?

— Так, особливо у «Веселій науці». Там я констатую: сексуальні стосунки не відрізняються від усіх інших у тому, що теж замішані на боротьбі за владу. Статева хіть своєю суттю — це прагнення цілковито панувати над розумом і тілом іншої людини.

— Звучить непереконаливо. Це не про мою пристрасть!

— Та ні ж бо! — наполягав Ніцше. — Подивіться глибше, і ви побачите, що пристрасть — це також прагнення панувати над усіма. «Закоханий» не кохає, а прагне неподільно володіти коханою людиною. Він бажає відібрати всьому світу якусь коштовність. Він такий самий підлий, як дракон, що охороняє свій золотий скарб! Він не любить світу — навпаки, йому геть байдуже до решти живих істот. Та хіба ви самі не сказали цього? Тому-то ви втішилися, почувши, що ця... Я забув її ім'я... Оця каліка...

— Берта, але вона не калі...

— Та ви ж тішилися, коли Берта сказала, що ви назавжди залишитеся її єдиним чоловіком!

— Але ви розглядаєте секс поза сексом! Я відчуваю сексуальний потяг у статевих органах, а не на якійсь абстрактній ментальній арені влади!

— Ні, — заперечив Ніцше, — я просто називаю речі своїми іменами! Нічого не маю проти чоловіка, що вдається до сексу, коли потребує такого. Але я ненавиджу чоловіка, що

виканючує любощі, поступається своєю силою та владою жінці, яка роздає насолоду, — хитрій жінці, яка свою слабкість і його силу перетворює на власну силу.

— Ой, як ви можете заперечувати справжню еротику? Ви відкидаєте порив, біологічне прагнення, яке в нас закладене й дає нам змогу відтворювати подібних до себе! Чуттєвість — це частина життя, природи.

— Частина, але не головна! Насправді вона смертельний ворог головної частини. Ось дозвольте мені прочитати вам фразу, яку я написав сьогодні вранці.

Ніцше почепив окуляри з товстими скельцями, потягнувся до стола, взяв пошарпаного зошита й погортав сторінки, помережані нерозбірливими закарлюками. Зупинившись на останній сторінці й майже вткнувшись у неї носом, він прочитав:

— Чуттєвість — це сука, що кусає нам п'яти! І як добре вона вміє випрошувати шмат душі, коли їй не дістанеться м'яса!

Ніцше згорнув зошита.

— Отже, лихо не в тому, що є секс, а в тому, що він нищить щось інше — набагато цінніше, нескінченно дорожче! Жага, збудження, похитливість — це ж поневолювачі! Юрба все своє життя, як свиня, годується з корита хтивості.

— З корита хтивості! — повторив Броєр, здивувавшись такою палкістю Ніцше. — До цього питання ви ставитеся дуже емоційно. Я відчув більшу пристрасть у вашому голосі, ніж будь-коли раніше.

— Щоби здолати пристрасть, треба великої пристрасті! Дуже вже багатьох чоловіків колесувала менша пристрасть.

— А який ваш досвід у цій галузі? — вивуджував Броєр. — Чи траплялися вам невдачі, вплив яких допоміг би сформулювати такі висновки?

— Кілька хвилин тому ви ствердили про головну мету — відтворення... Дозвольте мені запитати вас ось що. — Ніцше

тричі ткнув пальцем угору. — Чи не варто нам, перш ніж відтворювати подібних до себе, створити щось вартісне й самим стати вартіснішими? Наш обов'язок перед життям полягає в тому, щоб творити вище, а не відтворювати нижче. Ніщо не сміє перешкоджати розвитку героя всередині тебе. А якщо завадою стоїть похоть, то її теж треба усунути.

«Зважай на дійсність! — сказав собі Броєр. — Йозефе, ти ж фактично не керуєш цією дискусією. Ніцше просто ігнорує кожне питання, на яке не хоче відповісти».

— Знаєте, професоре Ніцше, з багатьма вашими тезами я згоден — на розумовому рівні, але наша бесіда дуже вже абстрактна. Вона не досить особиста, щоб бути корисною для мене. Мабуть, я надто вже відданий практиці, адже вся моя професійна діяльність зосереджується на тлумаченні скарг хворого, поставленні діагнозу й дальшій дії на причини цих скарг за допомогою спеціальних засобів. — Він нахилився, щоб подивитись у вічі Ніцше. — Я вже знаю, що мою хворобу не можна лікувати так прагматично, але в цій дискусії ми надто далеко заходимо — аж до протилежної крайності. Я не можу застосувати ваші слова. Радите мені подолати похоть і дрібніші пристрасті. Радите плекати все найшляхетніше у своїй особистості, але не кажете, як долати ці вади, як виховувати героя в собі. У вас вишукані поетичні конструкти, але тепер, ось тут, для мене це просто порожні слова.

Очевидно не зворушившись від Броєрового заклику, Ніцше відповів, як учитель нетерплячому школяреві.

— З часом я навчу вас, як долати ці вади. Ви хочете літати, але вам треба починати не з лету. Спочатку я маю навчити вас ходити, й на першому уроці вам належить засвоїти істину: людиною, яка не підпорядковується самій собі, керують інші. Набагато легше й простіше підкорятися комусь іншому, ніж командувати собою.

Мовивши це, Ніцше вийняв гребінчика й почав чесати свої пишні вуса.

— Легше підкоряйтесь іншому, ніж командувати собою? Знову ж таки, професоре Ніцше, чому б вам не звернутися до мене особисто? Розумію сенс вашого твердження, але невже воно стосується мене? Як я ним скористаюся? Пробачте мою приземленість. Зараз, у цю мить, мої бажання суто земні. Я бажаю простих речей — спати без кошмарів після третьої ранку й відчутти хоч якесь послаблення прекардіального тиску. Ось де загосподарював мій *Angst*, ось тут. — Броєр тицьнув пальцем у середину своєї грудини. — Зараз я потребую, — уточнив він, — не абстрактного поетичного твердження, а чогось людського, безпосереднього. Потребую особистої участі. Чи можете ви поділитися зі мною тим, що самі зазнали? Чи була у вас любов або одержимість, як у мене? Як ви дали собі раду? Як ви це пережили? Чи довго це тривало?

— Є ще одна річ, яку я мав намір обговорити з вами сьогодні, — сказав Ніцше, відкинувши гребінець і знову пропустивши повз вуха Броєрові питання. — Чи маємо ще на неї час?

Пригнічений Броєр відкинувся на спинку стільця. Очевидно, Ніцше й далі ігноруватиме запитання. Доктор закликав себе до терпцю. Глянувши на годинник, сказав, що може залишитися ще на чверть години.

— Щодня я приходитиму сюди о десятій на тридцять-сорок хвилин. Хоча, безсумнівно, траплятимуться дні, коли через невідкладні справи муситиму піти звідси раніше.

— Добре! Хочу сказати вам щось важливе. Багато разів я чув, як ви нарікаєте на нещастя. Так і є, — Ніцше розгорнув записника з переліком Броєрових проблем, — ви почуваетесь нещасливим. Це перший пункт у списку. Також сьогодні ви згадали *Angst* і кардіальний тиск...

— Прекордіальний. Це в ділянці на вершині серця — латиною *cor*.

— Так, дякую, ми навчаємо один одного. Ваш прекордіальний тиск, ваші нічні страхіття, ваше безсоння, ваш відчай... Ви багато говорите про ці скарги й описуєте своє «земне бажання» — якнайскоріше позбутися таких прикроців. І нарікаєте, що наша дискусія не така помічна в цьому, як ваша розмова з Максом.

— Еге ж. І...

— І ви хочете, щоб я безпосередньо зменшував вам тиск. Хочете, щоб я забезпечив вам підтримку.

— Саме так.

Броєр знову нахилився, сидячи на стільці. Він кивав, спонукуючи Ніцше вести далі.

— Два дні тому, докторе Броєр, я відмовився від пропозиції стати вашим, так би мовити, консультантом і допомагати вам позбутися відчаю. Я не згодився, коли ви ствердили, що я фахівець світового рівня, бо багато років вивчав ці справи. Але тепер, обміркувавши це, я зрозумів, що ви мали рацію. Я фахівець. Таки багато чого можу вас навчити, бо ж шмат життя присвятив вивченню відчаю. Можу легко довести, скільки часу тривав цей шмат. Кілька місяців тому моя сестра Елізабет показала мені листа, якого я, двадцятиоднорічний, написав їй у тисяча вісімсот шістдесят п'ятому. Сестра не повертає мені моїх листів. Вона згромаджує їх та всяку всячину й каже, що колись побудує музей, виставить у ньому мій творчий доробок і братиме гроші з відвідувачів. Добре знаючи Елізабет, не сумніваюся, що вона набгає мене тирсою, поставить на постамент і показуватиме як головний експонат... У цьому листі я констатував, що чоловіки поділяються за основоположним принципом: ті, що прагнуть миру душі та щастя, повинні вірити і приймати віру; тоді як ті, що прагнуть знайти

істину, повинні відмовитися від спокою душі й присвятити своє життя дослідженням. Це я знав ще двадцятидворічним, півжиття тому. Настав час вам утямити: такий поділ має стати вашою вихідною точкою. Мусите вибрати між самовтіхою й справжнім дослідженням! Якщо ви волієте науки, якщо вирішили звільнитися від заспокійливих кайданів надприродного і, як самі стверджуєте, обійтися без віри та звернутися до безбожництва, то вам не годиться водночас прагнути дріб'язкових вигод богомольця! Той, хто вбив Бога, мусить також покинути притулок у храмі.

Броер мовчки сидів і дивився у вікно, в санаторний сад. Там молода медсестра ходила коловою доріжкою, штовхаючи інвалідний візок, у якому сидів літній чоловік із заплющеними очима. Так, коментарі Ніцше переконливі. Від них не відманешся, як ото від пустопорожнього філософування. Однак доктор пішов на ще одну спробу.

— Ви подаєте це так, ніби справді було з чого вибирати. Мій вибір був не дуже-то й обдуманий та глибокий. Він випав на безбожництво скоріше в пасивний, ніж в активний спосіб — через те, що я не міг вірити в релігійні баєчки. Я вибрав науку, бо тільки вона дає можливість пізнати таємниці тіла.

— Тоді ви приховуєте свою волю від самого себе. Нині вам належить навчитися осягати власне життя, а відтак, набравшись мужності, сказати: «Ось так я це вибрав!» Дух людини складається з її свідомих рішень!

Броер засовався на стільці. Прикро вражали проповідницькі нотки в голосі Ніцше. І де тільки він їх перейняв? Звісно, не від батька-пастора, бо ж той помер, коли синові було п'ять років. Чи можуть передатися спадково ці навички й нахили?

Ніцше провадив своє казання.

— Якщо ви вирішили стати одним із тих небагатьох, що насолоджуються розвитком, зростанням і надихаються радістю

безбожної свободи, то мусите приготуватися до найгострішого болю. Ці почуття взаємопов'язані, їх неможливо сприймати поодиноці! Якщо ви захочете, щоб менше боліло, тоді вам, за прикладом стоїків, доведеться обмежитися в прагненнях і відмовитися від найвищої насолоди.

— Я не певен, професоре Ніцше, що конче треба взяти за основу цей хворобливий *Weltanschauung*¹. Подібний був у Шопенгауера, але ж є інші, не такі похмурі погляди на цю справу.

— Не такі похмурі? А ви спитайте себе, докторе Броєр, чому всі великі філософи похмурі. Спитайте себе: «Що це за люди — безпечні, спокійні й вічно життєрадісні?» Підкажу вам відповідь. Це тільки ті, що недалеко сягають зором: просто-народдя й дітвора!

— Ви кажете, професоре Ніцше, що розвиток — це винагорода за біль...

— Не тільки розвиток, — перебив Ніцше. — Є також сила. Дерево потребує бурхливої погоди, якщо воно має досягти пишної висоти. І творчість, і відкриття народжуються в муках. Ось тут я, з вашого дозволу, процитую те, що написав кілька днів тому.

Знову Ніцше погортав зошита й прочитав:

— Треба переповнитися хаосом і безумством, щоби зродити зірку, яка танцює.

Броєр дедалі дужче дратувала ця декламація. Поетична мова справляла враження барикади між ними двома. Добре поміркувавши, доктор вирішив, що все піде краще, якщо вдасться спустити Ніцше із зірок на землю.

— Знову ж таки, ви занадто вже абстрактний. Будь ласка, зрозумійте мене правильно, професоре Ніцше. Ваші

---

¹ Світогляд (нім.).

слова красиві й потужні, але, слухаючи ваше читання, я гублю відчуття людського зв'язку між нами. Розумію, що ви хочете сказати. Так, винагорода за біль — це розвиток, сила, можливість творити. Я сприймаю вашу думку ось тут, але вона не доходить ось сюди, — Броєр тицьнув пальцем спершу собі в голову, а тоді в живіт. — Якщо ця думка призначена допомогти мені, то їй доведеться дістатися глибин, куди сягає корінням мій досвід. Тут, у нутрощах, я не відчуваю розвитку й не зроджую зірок-танцівниць! Тут тільки безумство і хаос!

Широко усміхнувшись, Ніцше помахав пальцем у повітрі.

— Ото ж бо! Ви це самі сказали! У тому-то й річ! А чому немає розвитку? Чому немає вартісніших думок? Саме це я й мав на увазі вчора, коли насамкінець поставив вам питання: про що б ви думали, якби не були так заклопотані чужими думками? Будь ласка, розслабтеся, заплющте очі й спробуйте зробити разом зі мною мислений експеримент.

— Ось вилізьмо на верхотуру, нехай на якийсь далекий гірський пік, — розпочав Ніцше, — і поспостерігаймо. Ген там унизу ми бачимо чоловіка, розумного й чутливого. Пригляньмося до нього. Може, колись він дуже вже глибоко кинув оком у жахіття свого існування. Може, забагато побачив! Може, наражався на зажерливі щелепи часу, на нікчемність самого себе — дрібнесенької пилінки, на скороминущість і непередбачуваність життя. Він потерпав од страху — грізного й нездоланного — аж до того дня, коли дізнався, що пристрасть пригамовує страх. Тому-то цей чоловік радо впустив пристрасть до своєї голови, ну а гостя, запекла противниця розуму, незабаром витіснила геть усі думки. Вона ж то не думає — лишень жадає і згадує. Отож чоловік почав похитливо згадувати Бертю-каліку. Він уже не сягав оком далеких обр'їв, а збавляв час, споминаючи справдешні дива —

як Берта ворушила пальцями та вустами, як роздягалася, як говорила заікаючись і ходила накульгуючи. Незабаром усе його ество заповонив цей дріб'язок. Великі бульвари його розуму, прокладені для шляхетних ідей, захарастилися сміттям. Поступово виблякав, а тоді й зовсім щез спогад цього чоловіка про його великі помисли. І страх щезав. Залишилася тільки гризька тривога, що тут щось не так. Спантеличений чоловік став шукати причину цієї тривоги в смітті свого розуму. Саме це ми сьогодні й побачили: він риється, порпається в непотребі, неначе там сховалася відповідь. Ба навіть просить мене допомогти йому в цьому ділі!

Замовкнвши, Ніцше чекав Броєрової відповіді. Тиша.

— Скажіть мені, — спонукав він співрозмовника, — що ви думаєте про цього чоловіка, якого ми спостерігаємо?

Тиша.

— Докторе Броєр, про що ви думаєте?

Броєр мовчки сидів, заплющивши очі, немовби загіпнотизований словами Ніцше.

— Йозефе! Йозефе, про що ти думаєш?!

Отямлюючись, Броєр поволі розплющив очі й повернув голову, щоб глянути на Ніцше. Але не сказав ні слова.

— Хіба не бачиш, Йозефе, що проблема полягає не в твоєму поганому самопочутті? Та що там значать напруга й тиск у грудях? Чи хтось колись обіцяв тобі добре самопочуття? Ага, ти погано спиш! То й що? Чи хтось колись обіцяв тобі міцний сон? Ні, проблема не в дискомфорті. Проблема в тому, що все діється не так, як треба. Ось вона й викликає в тебе цей дискомфорт! — Ніцше зиркнув на годинника. — Бачу, я надто довго затримую тебе. Закінчимо такою самою пропозицією, яка була вчора. Будь ласка, поміркуй, про що б ти думав, якби Берта не забила тобі голови. Згода?

Броєр кивнув і рушив до дверей.

ВИТЯГИ З ЛІКАРСЬКИХ НОТАТОК ДОКТОРА БРОЄРА ПРО ЕКАРТА МЮЛЛЕРА. 6 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

У нашій сьогоднішній розмові траплялися дивні речі. Я й гада-ти не міг про таке. Він не відповів на жодне з моїх запитань, нічого не розказав про себе. Роль консультанта він виконував так урочисто, що часом мене брало на сміх. Однак якщо по-дивитися на нашу справу його очима, така поведінка цілком правильна: він додержує нашої угоди й старається якнайкраще допомогти мені. За це я його поважаю.

В одній із своїх книжок пацієнт стверджує, що структура моралі філософа диктує тип його філософії. Припускаю, що аналогічний принцип справедливий і щодо способу нашого консультивання: особистість консультанта диктує цей спосіб. Відповідно, через соціальний страх і мізантропію пацієнт вибирає безособовий, відсторонений стиль. Звичайно ж, сам він цього не усвідомлює й далі розробляє теорію раціоналізації та легітимізації свого методу консультивання. Відповідно, він ані не гадає підтримати мене на духу, ніколи не подає помічної руки, читає мені лекції з-за трибуни, відмовляється признаватися про свої труднощі й не хоче поводитися зі мною по-людському. За винятком одного разу! Наприкінці нашої сьогоднішньої розмови (я вже й забув, що ми обговорювали) він раптом звернувся до мене на ім'я — Йозеф. Мабуть, налагодження нашого взаємозв'язку вдається мені краще, ніж я сам гадав.

Ми провадимо дивну боротьбу. Ніби для того, щоб з'ясувати, хто з нас може найкраще допомогти іншому. Непокіоть мене це змагання. Боюся, що воно підтвердить для пацієнта його безглузду «владно-силову» модель суспільних відносин.

Мабуть, мені варто послухатися Максової поради й припинити боротися, а натомість якнайбільше дізнаватися від нього. Пацієнт вважає важливим керувати розвитком подій і почувається зверхником. Про це свідчить чимало ознак: він наголошує, що має мене багато чого навчити, зачитує мені свої нотатки, пильнує за часом і зволить відпускати мене, загадавши завдання на нашу наступну зустріч. Усе це дратує! Доводиться нагадувати собі про те, що я лікар і зустрічаюся з ним не задля розваги. Зрештою, яка може бути розвага, коли видаляєш розбухлі мигдалики чи затверділі фекальні маси?

Сьогодні я пережив якусь дивну короткочасну втрату приємності. Щось схоже на транс. Напевно, я таки піддатливий гіпнотизуванню.

ВИТЯГИ З НОТАТОК ФРІДРІХА НІЦШЕ ПРО ДОКТОРА БРОЄРА. 6 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

Часом філософові буває гірше, коли його розуміють, ніж тоді, коли його хибно трактують. Доктор пнеться зрозуміти мене й силкується вивудити з мене конкретні вказівки. Він хоче з'ясувати засади мого життя й керуватися ними. Досі не втямив, що є «мої засади», «твої засади», а «універсальних засад» немає. Замість відкрито попросити цих вказівок, він виманює їх лестощами й подає ці лестощі як щось зовсім інше. Доктор намагається переконати мене, що мої одкровення — це головне в процесі нашої роботи, що вони допоможуть йому говорити й зроблять нас обох більш людяними, неначе борсатися з кимось у багнюці означає бути людяним! Я стараюся

розтлумачити йому, що правдолюбці не бояться бурхливих чи брудних потоків. Мілководдя — ось чого ми боїмося!

Якщо провідним принципом нашої справи має слугувати медична практика, то чи не повинен я поставити «діагноз»? Ось вам і нова наука — діагностика відчаю. Я діагностую доктора як такого, що прагне бути вільним духом, але не може розірвати пута віри. Він хоче лише «так» — визнання, вибору, але не хоче «ні» — відмови. Доктор сам себе обманює: робить вибір, але відмовляється бути тим, хто вибирає. Знає, що потерпає, але не знає, що причина цих терпінь — хибні дії та вчинки! Він сподівається від мене полегшення, утішення й ошчасливлення. Але я мушу завдати йому ще більшого нещастя. Мушу перетворити його нікчемні страждання на шляхетні, які були колись.

Як скинути нікчемні страждання з сідала? Як зробити, щоб вони знову стали щирі? Я застосував спосіб третьої особи, яким доктор скористався минулого тижня — в незграбній спробі знайти мене покластися на його піклування. Отож нині я намовив його подивитися з верхотури на самого себе. Надто сильне було враження, мало не зомлів доктор. Щоб отямився, мені довелося говорити з ним, як із дитиною, й називати на ім'я.

Важка моя ноша. Я працюю задля його звільнення. І свого теж. Ось тільки я не Броєр. Я осягнув свої страждання й радо приймаю їх. Та й Лу Саломе — не каліка. Але я знаю, як почувашся, коли тебе взяла в облогу людина, яку кохаєш і ненавидиш!

РОЗДІЛ 16

Великий практик у мистецтві лікування, Броєр зазвичай починав відвідини лікарняного хворого з легкої світської розмови й плавно переводив її на медичне опитування. Та коли він наступного ранку ввійшов до палати № 13 у клініці Лауцона, годі було й гадати про таку розмову. Ніцше зразу ж оголосив, що почувається здоровим, як ніколи, а тому не хоче марнувати їхній дорогоцінний час на балачки про надумані симптоми. І запропонував негайно взятися до діла.

— На мене невдовзі прийде час, докторе Броєр; ще не було такого, щоб моя хвороба відлучалася надовго й дуже далеко. Тож тепер, коли вона *en vacances*¹, нумо й далі працювати над вашими проблемами. Чи далеко ви просунулися в мисленому експерименті, який я запропонував учора? Про що б ви думали, якби не були такі зайняті фантазіями про Бертю?

— Професоре Ніцше, дозвольте мені почати розмову з чогось іншого. Учора якоїсь миті ви облишили титулування й назвали мене Йозефом. Мені це сподобалося. Я відчув, що ми стали ближчі, й мені це теж сподобалося. Хоча в нас професійні стосунки, та характер наших бесід вимагає, щоб ми говорили по-приятельськи. То чи не хотіли б ви, щоб ми один одного звали на ім'я?

Ніцше, який влаштував своє життя так, щоб уникати фамільярності й близькості, змішався. Він шулився, пробував

---

¹ На канікулах (*фр.*).

щось сказати, але, не знайшовши способу ввічливо відмовитися, неохоче кивнув. На запитання, як до нього звертатися: «Фрідріху» чи «Фріце», Ніцше мало не гаркнув:

— «Фрідріху», будь ласка! А тепер — до роботи!

— Так, до роботи! Повернімося до вашого запитання. Що ж там за Бертою? Знаю, що там потік глибинних темних тривог і побоювань, який, я цього певен, набрав сили кілька місяців тому, коли мені стукнуло сорок. Знаєте, Фрідріху, криза рубежу сорока літ — це зовсім не рідкість. Бережіться, перед вами тільки два роки на те, щоби приготуватися до неї.

Броєр бачив, що такою фамільярністю завдає прикρόсті Ніцше, однак відчував, що якась частка його «я» прагне ближчих, людських стосунків.

— Мене це не дуже непокоїть, — непевно відповів Ніцше. — Мабуть, я став сорокалітнім у свої двадцять.

Що це? Спроба зблизитися? Без сумніву, спроба зблизитися! Броєрові згадалося кошеня, яке недавно підібрав на вулиці син Роберт. «Дай йому трохи молока, — сказав Броєр малому, — й відступися. Нехай собі спокійно хлєпче й звикає до тебе. А погладити його зможеш згодом, коли воно почуватиметься в безпеці».

Броєр відступився.

— Як би його щонайкраще описати мої думки? До мене приходять хворобливі, темні помисли. Часто здається, ніби життя дійшло до вершини... — Доктор змовк, щоб пригадати, як він виклав це Фройдіві. — Видряпавшись на пік, я заглядаю за грань. Дивлюся, що там попереду, й бачу лише занепад — спуск у старість, дідівство, сивіння або ж, — Броєр постукав пальцем по плішині на голові, — у цілковите облісіння. Та ні, це не зовсім так. Мене турбує не те, що доведеться опускатись, а те, що вже не вдасться сходити вгору.

— Не вдасться сходити вгору, докторе Броєр? Це ж чому?

— Фрідріху, я знаю, що важко позбутися цієї звички, але, будь ласка, зв'яжі мене Йозефом.

— Гаразд, хай буде Йозеф. Скажіть мені, Йозефе, про незмогу сходити вгору.

— Інколи я повертаюся до думки, що кожна людина має свій потаємний вислів, глибинний мотив, який стає центральним міфом усього життя. Колись мене, малого, хтось назвав «напрочуд великонадійним хлопцем». Мені дуже сподобалися ці слова. Тисячі разів я промугикав їх собі під ніс. Часто уявляв себе оперним співаком, що виводить високим тенором: «На-прооо-чуд ве-ли-ко-на-діііі-ний хлооо-пець». Я любив вимовляти ці слова повільно й ефектно, наголошуючи кожний склад. Вони й досі хвилюють мене!

— І що ж сталося з цим напрочуд великонадійним хлопцем?

— Ой, оте питання! Часто роздумую над ним. Що сталося? Одне знаю, що не стало надії. Була, та загула!

— Поясніть, будь ласка, що ви маєте на увазі під словом «надія».

— Тепер я навряд чи зможу це пояснити. Колись гадав, що можу. Тоді воно позначало можливість сходити вгору й зростати; позначало успіх, визнання, наукові відкриття. Я скуштував плодів цієї надії. Я шанований лікар, респектабельний громадянин. Я зробив кілька важливих наукових відкриттів. Поки є на світі аннали, мене завжди знатимуть як одного з першовідкривачів ролі внутрішнього вуха у збереженні рівноваги тіла. Також я взяв участь у відкритті важливого рефлексу, що керує диханням, названого прізвищами Герінга¹ і Броєра.

---

¹ Евальд Герінг (1834—1918) — німецький фізіолог, автор однієї з теорій кольоровідчуття.

— То хіба ви не щасливець, Йозефе? Хіба не сповнилася ваша надія?

Тон голосу пантеличив. Чи справді Ніцше питає задля цікавості, а чи розігрує з себе Сократа, віддавши Броєрові роль Алквіада?¹ Броєр вирішив відповісти так, ніби він сприйняв ці слова за чисту монету.

— Так, мені вдалося досягти мети. Але не маю від того втіхи, Фрідріху. Спочатку захват від кожного успіху тривав кілька місяців, та поступово той час скорочувався до тижнів, днів, ба навіть годин. А тепер це швидкоплинне почуття випаровується так швидко, що вже й не проникає крізь шкіру. Тепер мені здається, що моя мета життя була хибна й не на неї мав би орієнтуватися напрочуд великонадійний хлопець. Часто я розгублююся: старі орієнтири вже не годяться, а я втратив навички винаходити нові. Як тільки подумаю про своє життя, почуваюся зрадженим та обдуреним, неначе з мене пожартував Бог, неначе я все своє життя танцював не під ту мелодію.

— Не під ту мелодію?

— Під мелодію напрочуд великонадійного хлопця. Мелодію, яку я мугикав усе своє життя!

— Це була та, що треба, мелодія, Йозефе, ось тільки танець не той!

— Та, що треба, мелодія, але не той танець? Що ви маєте на увазі?

Ніцше промовчав.

— Ви хотіли сказати, що я неправильно витлумачив слово «надія»?

---

¹ В «Алквіаді», частині твору Платона «Діалоги», Сократ (469 до н. е. — 399 до н. е.) розмовляє зі своїм учнем Алквіадом (бл. 450 до н. е. — 404 до н. е.) — майбутнім афінським політиком і полководцем. У цій розмові Сократ, ставлячи запитання 18-річному юнакові, який прагнув влади й слави, доводить йому, що такі претензії безпідставні, бо бракує знання та досвіду.

— І слово «напрочуд» також, Йозефе.

— Не розумію. Чи не могли б ви висловитися зрозуміліше?

— Мабуть, вам варто навчитися зрозуміліше говорити з самим собою. За останні кілька днів я втямив, що філософська терапія полягає в тому, щоб навчитися слухати свій внутрішній голос. Здається, ви сказали мені, що ваша пацієнтка Берта лікувала саму себе, обговорюючи кожний поворот її думок. Яким терміном ви описали цей спосіб?

— Прочищення димарів. Вона ж таки й винайшла цей термін. Протрушувати від сажі димар означало вивільнитися від самої себе, щоб провітрювати мозок, очищувати свідомість від усіх тривожних думок.

— Гарна метафора, — похвалив Ніцше. — Напевно, й нам варто випробувати цей метод у розмовах. Та хоч зараз. Чи не могли б ви, наприклад, спробувати протрусити сажу щодо напрочуд великонадійного хлопця?

Броєр закинув голову й сперся потилицею на спинку стільця.

— Здається, я вже все сказав. Цей постарілий хлопець дійшов у житті такого моменту, коли вже не видно мети життя. Оця хлопчава головна мета... моя мета, мої замисли, моє прагнення винагород — усі ці рушії моєї життєдіяльності тепер видаються мені абсурдними. Коли задумуюся про те, як я гнався за безглуздя, як змарнував своє єдине життя, мене проймає жахливий розпач.

— То чого іншого ви мали б прагнути?

Броєра підбадьорив тон запитання, тепер приязніший і впевненіший, ніби Ніцше ступив на знайомі терени.

— Оце ж і є найгірше! Життя — це іспит, на якому немає правильних відповідей. Якби почати все з нуля, то, мабуть, я так само поведився б і робив би ті самі помилки. Днями мені спав на думку непоганий сюжет для новели. Якби ж то я міг

писати! Ось уявіть: до невдоволеного своїм життям чоловіка середнього віку підходить джин і пропонує йому розпочати життя заново, причому зберігши в пам'яті все, що було в попередньому житті. Звичайно, чоловік хапається за таку нагоду. Але, собі на подив і жах, він виявляє, що живе так само, робить той самий хибний вибір, допускається тих самих помилок, іде за тою самою метою й поклоняється тим самим фальшивим богам.

— А звідки взялася ця мета, заради якої ви жили? Як ви її вибрали?

— Як я вибрав свою мету? «Вибрав», «вибрав»... Уподобали ж ви це слово! Хлопці, яким п'ять, десять чи двадцять років, не вибирають способу життя. Не знаю, що й гадати про ваше запитання.

— Не гадайте й не думайте, — наполягав Ніцше. — Просто прочистьте димар!

— Мета? Вона в культурі, в повітрі. Ти дихаєш нею. Усі хлопчики, з якими я зростав, дихали тою самою метою. Ми всі хотіли вибратися з єврейського гетто, зробити кар'єру, здобути успіх, багатство й респектабельність. Ось чого ми всі прагли! Ніхто з нас ніколи й нічого не вибирав. Мета вже стояла — як природний наслідок мого часу, мого народу й моєї сім'ї.

— Однак для вас, Йозефе, вона не годилася. Не досить надійна була на те, щоб стати стрижнем життя. Може, комусь вона й годиться — отим підсліпуватим, отим тихоходам, які все своє життя пихкають у погоні за матеріальними благами, та навіть отим, що ніби й досягають успіху, але потерпають від звички ставити перед собою щораз нову недосяжну мету. Натомість у вас, як і в мене, добрий зір. Надто вже далеко сягнули ви поглядом у життя. Отож і побачили, що безглуздо гнатися за хибною метою, безглуздо ставити

перед собою щораз нову хибну мету. Множення на нуль завжди дає нуль!

Ці слова заворожили Броєра. На їх тлі поблякло все — стіни, вікна, камін, навіть тіло Ніцше. Усе своє життя він чекав цієї розмови.

— Так, усе, що ви, Фрідріху, сказали, — справедливе, окрім твердження, що кожен вільно вибирає собі план життя. Люди не можуть свідомо вибирати мету життя, вона ж бо не що інше, як випадковість історії. Хіба ні?

— Не взяти в руки свій план життя означає перетворити власне існування на випадковість.

— Але, — заперечив Броєр, — ніхто не має такої свободи. Неможливо вийти за межі перспективи свого часу, своєї культури, своєї родини, своєї...

— Одного разу, — перебив Ніцше, — мудрий єврейський учитель порадив учням розстатися з матір'ю й батьком і піти на пошуки досконалості. Такий вчинок міг би бути гідним напрочуд великонадійного хлопця! Міг би вийти той, що треба, танець під ту, що треба, мелодію.

Той, що треба, танець під ту, що треба, мелодію! Силкуючись зосередитися на сенсі цих слів, Броєр раптом занепокоївся.

— Я страшенно люблю такі розмови, Фрідріху, але мій внутрішній голос безперестанку питає: «Чи дійдемо ми хоч кудись?» Наша дискусія дуже вже нематеріальна, надто далека від калатання в моїх грудях і тяжкості в голові.

— Потерпіть, Йозефе. Чи довго тривало те прочищення димарів в Анни О.?

— Довгенько, еге ж. Кілька місяців! Але в нас нема стільки часу. Іще одна відмінність: прочищення димарів Анни О. завжди провадилося з огляду на її біль. Натомість наша абстрактна бесіда про мету життя не має нічого спільного з моїм болем!

Ніцше незворушно вів своє, буцімто не почув Броєра:

— Кажете, Йозефе, що всі ці життєві прикрощі відчутно далися взнаки, коли вам стукнуло сорок?

— Яка у вас наполегливість, Фрідріху! Ви надихаєте мене на більшу терпимість до самого себе. Якщо вам цікаво дізнатися про мій сорокалітній рубіж, то я, звичайно, мушу здобути на рішучість і відповісти. Сорокаліття — так, це був рік кризи, моєї другої кризи. Першу я перебув у свої двадцять дев'ять, коли Оппольцер, декан медичного факультету в університеті, помер під час епідемії тифу. Шістнадцяте квітня тисяча вісімсот сімдесят першого року — досі пам'ятаю цю дату. Він був моїм учителем, захисником, моїм другим батьком.

— Мене цікавлять другі батьки, — сказав Ніцше. — Розкажіть мені більше.

— Він був мені великий учитель життя. Усі знали, що Оппольцер ладить Броєра на свого наступника. На це вакантне місце мали б вибрати мене, як найкращого кандидата. Але сталося не так. Мабуть, через те, що я не посприяв вигідному для себе розвитку подій. Вибрали когось іншого, гіршого, — з політичних, а може, й релігійних міркувань. Мені вже не було місця, тож я переніс додому свою лабораторію, навіть піддослідних голубів, і розпочав цілоденну приватну практику. Це був кінець, — сумно додав доктор, — моєї напрочуд великонадійної академічної кар'єри.

— Кажете, що не посприяли вигідному для себе розвитку подій. Що ви хотіли цим сказати?

Здивувавшись, Броєр подивився на Ніцше.

— Оце так перетворення філософа на клініциста! У вас вуха лікаря. Нічого не пропустите повз них. Я вставив це пояснення, бо ж знаю, що маю бути відвертим. Попри те, що воно й досі болить. Мені не хотілося говорити про це, але саме за ці слова ви й ухопилися.

— Самі бачите, Йозефе, якраз у ту мить, коли я спонукую вас щось сказати проти вашої волі, ви вирішуєте відбутися вишуканим компліментом і перейняти владу. То як, ви й далі стверджуватимете, що боротьба за владу — це аж ніяк не важливий складник наших стосунків?

— О, знов те саме, — відкинувшись на спинку стільця, відказав Броєр і відмахнувся. — Не повертаймося до цієї суперечки. Облишмо. — Однак за якусь мить він додав: — Хвилиночку! Маю останнє зауваження: якщо ви не даєте виражати будь-які позитивні емоції, то тим самим викликаєте такі стосунки між нами, які, за вашими передбаченнями, ви мали б спостерігати *in vivo*¹. Це псевдонаука — ви маніпулюєте даними.

— Псевдонаука? — Трохи подумавши, Ніцше кивнув. — Маєте рацію! Дебати закрито! Повернімося до питання про те, як саме ви не посприяли собі самому в кар'єрному зростанні.

— Ну, про це багато що свідчить. Я зволикав із написанням і публікацією наукових статей. Я відмовився від офіційних попередніх заходів, потрібних для того, щоб обійняти посаду. Я не вступав до тих, що треба, медичних товариств, не брав участі в діяльності університетських комітетів і не налагоджував потрібних політичних зв'язків. Не знаю чому. Може, це якось стосується влади. Може, я ухилився від змагання з конкурентами. Мені легше боротися з таємницею системи рівноваги голуба, ніж з іншою людиною. Напевно, через ці свої прикросці з конкуренцією мені так болить, коли уявляю БERTУ з іншим чоловіком.

— А може, Йозефе, ви вважали, що напрочуд великонадійному хлопцеві не личить прогризати й продряпувати собі дорогу вгору.

---

¹ У живому організмі (лат.).

— Еге ж, і таке було. Але хай там яка причина, а все одно настав кінець моїй академічній кар'єрі. Це була перша смертельна рана, перший удар по моєму міфіві про напрочуд великонадійного хлопця.

— Отже, це сталось у ваші двадцять дев'ять років. А в сорок настала друга криза?

— Ще глибша рана. У мої сорок похитнулася певність у тому, що мені все до снаги. Раптом я осягнув очевидну як день істину: час не повернути назад, а життя добігає кінця. Звичайно, я знав це й раніше, але в сорок років сприймаєш цю істину зовсім інакше. Тепер я знаю, що «напрочуд великонадійний хлопець» був лише похідним знаменом, що «надія» — це ілюзія, «напрочуд» — суще безглуздя, а я марширую в ногу з усіма людьми до смерті.

Ніцше заперечливо похитав головою.

— Ви називаєте ясне бачення раною? Ось гляньте, що ви дізналися, Йозефе: біг часу не перервеш, а волею не вплинеш на минуле. Тільки щасливцям дано це осягти!

— Щасливцям? Дивне слово ви вибрали! Я усвідомлюю, що наближається смерть, що я безсилий і нікчемний, що життя не має ні мети, ні вартості... І ви називаєте це щастям?!

— Те, що волею не вплинеш на минуле, ще не означає, що вона безсила! Те, що слава богу, Бог мертвий, ще не означає, що існування не має сенсу! Те, що наближається смерть, ще не означає, що життя безвартісне. Усього цього я колись вас навчу. Сьогодні ми багато чого зробили — може, й забагато. Перед нашою завтрашньою зустріччю подумайте про нашу сьогоднішню бесіду. Помедитуйте над нею!

Здивувавшись, що Ніцше так раптово обриває розмову, Броєр глянув на годинник і побачив, що до планованого кінця зустрічі залишається ще десять хвилин. Але він не заперечував і вийшов із палати, відчуваючи полегшення школяра, якого відпустили з уроку.

ВИТЯГИ З ЛІКАРСЬКИХ НОТАТОК ДОКТОРА БРОЄРА ПРО ЕКАРТА МЮЛЛЕРА. 7 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

Терпець, терпець і ще раз терпець. Уперше я пізнав сенс і ціну цього слова. Мушу пам'ятати про мою далекосяжну мету. Всі сміливі передчасні дії на цій стадії призведуть до невдачі. Думай про шаховий дебют. Розвивай фігури неквапно й систематично. Побудуй міцний центр. Не ходи фігурою більш ніж один раз. Не виводь ферзя надто рано!

І це виправдалося! Сьогодні великим кроком уперед став перехід до звертання на ім'я. Мюллер мало не задихнувся від моєї пропозиції, а я ледве придушив сміх. Попри своє вільнодумство, він серцем віденець і любить свої титули — майже так само, як свою безособовість! Після того, як я кілька разів назвав його Екартом, він відповів взаємністю.

Це змінило атмосферу зустрічі. За кілька хвилин пацієнт прочинив двері на тоненьку шпаринку — натякнув, що пережив більш ніж досить криз, і признався, що почувався сорокалітнім у свої двадцять. На те я нічого не сказав — поки що! Згодом неодмінно повернуся до цієї теми!

Мабуть, наразі було б найкраще облишити спроби допомогти пацієнтові й просто плисти за течією, поки він силкується допомогти мені. Що природніше поводжуся й що менше маніпулюю, то краще. Мюллер схожий на Зіґа — має гострий соколиний зір і помічає найдрібнішу крихітку вдавання.

Стимулювала мене нинішня дискусія, як ото бувало за колишніх часів на лекціях філософії професора Brentano. Кілька разів мене по вуха затягало в цю дискусію. Та чи дасть вона якісь плоди? Я знову сказав йому про своє занепокоєння старінням, наближенням смерті та безцільністю життя — усім тим, про що болісно

роздумую. Несподівано його заінтригувала моя давня затовчена примовка-приспів про напрочуд великонадійного хлопця. Не до беру, який у Мюллера погляд на неї, якщо такий взагалі є!

Сьогодні я вже краще орієнтуюся в його методиці. Мюллер вважає, що одержимість Бертою відвертає мою увагу від цих екзистенціальних питань, тому й заповзвся поставити мене перед ними, роздмухати їх до розмірів слона, а може, й розтривожити мене. Отож він шпигає мене й нічим не підтримує. Звичайно ж, із таким характером це легко робити.

Очевидно, Мюллер вважає, що на мене вплине метод філософської дискусії. Я стараюся дати знати, що мене таким не проймеш. А він, як і я, далі експериментує та імпровізує з різними способами. Нині він вдався до методологічної новинки — застосував мій засіб «прочищення димарів». Дивно мені почуватися сажотрусом, а не сажотрусовим начальником. Дивно, але не прикро.

Що завдає прикроців і дратує, то це його помпезність. Раз у раз вона вигулькує. Сьогодні Мюллер заявив, що дасть мені уроки про сенс і цінність життя. Тільки не тепер! Я ще не готовий до такого!!

ВИТЯГИ З НОТАТОК ФРІДРІХА НІЦШЕ ПРО ДОКТОРА БРОЄРА. 7 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

Нарешті! Дискусія, варта моєї уваги, — дискусія, яка довела слухність багатьох моїх думок. Ось він, чоловік, аж так пригноблений тягарем культури, соціального стану та родини, ніби ніколи й не звідав своєї волі. Аж так загруз він у конформізмі, що зачудувався, почувши мої слова про вибір, неначе вони прозвучали чужою мовою. Напевно, саме конформізм і затискає євреїв: утиски ззовні згуртовують людей так щільно, що ніхто не може вибитися з гурту.

Коли я поставив доктора перед фактом, що він перетворив своє існування на випадковість, він заперечив можливість вибору. Сказав, що ніхто із закорінених у культурі не має змоги вибирати. Коли я обережно поставив Броєра перед Ісусовим наказом розстатися з батьками та культурою й шукати досконалості, він прозвав мої аргументи надто вже нематеріальними й змінив тему розмови.

Цікаво, що він ще змалку розвинув цю концепцію, але так і не доріс до її розуміння. Він був «напрочуд великонадійним хлопцем», як і всі ми, але так і не втямив, у чому полягають ці надії. Так і не зрозумів, що його обов'язок полягає в тому, щоб удосконалювати природу, долати самого себе, позбуватися пут культури, сім'ї, похоті, своєї грубої тваринної природи, щоб стати тим, ким він є насправді.

Він так і не виріс, так і не скинув своєї першої шкури, ото й хибно сприйняв свою перспективу як нагромадження матеріальних і професійних благ. Домігшись свого й не зумівши заглушити голосу, що велів стати самим собою, доктор впав у відчай і став нарікати, що його обманули. Він і досі не розуміє, в чому річ!

Чи варто ще покладати надію на доктора? Він принаймні роздумує про слушні речі й не вдається до релігійного самообману. Але дуже вже він боязкий. Як навчити його гартуватися? Якось доктор сказав, що холодні купелі добре зміцнюють шкіру. Чи є рецепт на зміцнення рішучості? Він дійшов розуміння, що нами керує на свій розсуд не Бог, а Час. Броєр розуміє, що воля безсила перед «так сталося». Чи зможу його навчити перетворювати «так сталося» в «сталося так, як я хотів»?

Він уперто звертається до мене на ім'я, хоча й знає, що таке мені не до вподоби. Але це дрібні прикросці. Я досить сильний, щоб дозволити йому цю маленьку перемогу.

ЛИСТ ФРІДРІХА НІЦШЕ ДО ЛУ САЛОМЕ. ГРУДЕНЬ 1882 РОКУ

Лу,

страждаю я чи ні — це дріб'язок порівняно з питанням про те, чи віднайдеш Ти себе, любя Лу. Я ніколи не мав діла з такою бідною людиною, як Ти:

неосвічена, але кмітлива
неперебірлива в усіх відомих засобах
позбавлена смаку, але не свідомо цієї вади
порядна й справедлива в дрібницях, переважно з упертості
Загалом узявши, ти ставишся до життя непорядно
байдужа до всього, що дає чи бере
бездуховна й нездатна любити
в афекті завжди збочена, мало не безтямна
невдячна, безсоромна перед благодійниками

зокрема:

ненадійна

нечемна

нетямуща у справах честі

мозок з початковими ознаками душі

характер кішки — хижачки з личиною домашньої пестунки
шляхетність як залишок після зближення з благородніши-

ми людьми

сильна воля, але нікчемна мета

ні ретельності, ні чистоти

брутально зміщена чуттєвість

дитячий егоїзм як наслідок сексуальної атрофії та затримки статевого дозрівання

замість любові до людей любов до Бога через потребу експансії

хитра, дуже стримана щодо сексуальності чоловіків

Твій Ф. Н.

РОЗДІЛ 17

Медсестри клініки Лауцона рідко балакали про гера Мюллера з палати № 13, якого лікував доктор Броєр. Не було про що й говорити. Для зайнятого, обтяженого роботою персоналу гер Мюллер був ідеальним пацієнтом. За перший тиждень у нього не траплялося нападів мігрені. Цей хворий мало про що просив і потребував небагато уваги понад нагляд за життєво важливими показниками — пульсом, температурою, частотою дихання й артеріальним тиском, які належало вимірювати шість разів за день. Медсестри, як і фрау Бекер, Броєрова помічниця, мали його за справжнього шляхтича.

Було видно, що він цінує свою окремішність. Гер Мюллер ніколи не починав розмови, а на звертання когось із персоналу чи пацієнтів відповідав люб'язно й коротко. На свій вибір, він харчувався в себе й після ранкового сеансу з доктором Броєром (медсестри припустили, що цей сеанс зводився до масажу та електричних процедур) проводив майже весь день наодинці — писав у палаті або ж, якщо дозволяла погода, робив нотатки на ходу, прогулюючись у саду. Гер Мюллер ввічливо відбив усім охоту розпитувати, про що він пише. Відомо лише, що його цікавив Заратустра, давній перський пророк.

Броєра вразила невідповідність м'якої поведінки Ніцше в клініці й різкої, часто агресивної тональності його книжок. Коли він спитав про це пацієнта, той усміхнувся й відповів:

— Це не таємниця. Якщо ніхто не слухає, то кричати — цілком природна річ!

Здавалося, він задоволений життям у клініці. Ніцше сказав Броєрові, що дні минають приємно й безболісно, а щоранкові бесіди дають поживу філософії. Він зневажав філософів на зразок Канта й Гегеля, які, з його слів, писали в академічному стилі тільки для академічної спільноти. Натомість філософія Ніцше повідала про життя й служила життю. Найкраща істина, як він сам мовляв, — це кривава істина, вирвана з власного життєвого досвіду.

Перед знайомством із Броєром він ніколи не пробував застосувати свою філософію на практиці. Таке застосування Ніцше нехтував із легким серцем, ствердивши, що не варто завертати собі голову людьми, які не можуть його зрозуміти, ну а ті найбистріші розумом самі знайдуть шлях до його мудрості якщо не тепер, то за сто років! Проте щоденні зустрічі з Броєром спонукали Ніцше поставитися серйозніше до цієї справи.

Але ці безтурботні, плідні творчістю дні в клініці були не такі вже ідилічні, як могло б видатися на перший погляд. Підземні перехресні потоки розмивали й геть вимивали силу Ніцше. Майже щодня він творив люті, тужливі й розпачливі листи до Лу Саломе. Її образ ненастанно вдирався в розум, відвертав думки про Броєра та Заратустру й відбирав просту радість — розкошувати звільненням від болю.

Звідки не глянь — чи то ззовні, чи то зсередини — Броєрове життя за перший тиждень лікування Ніцше було виснажливе й нестерпне. Години в Лаузоні лягали тягарем на розпорядок роботи, й без того переобтяжений. За незмінним правилом віденської медицини, що гірша погода, то більше праці медикам. Упродовж кількох тижнів похмура зима з безпросвітно сірим небом, холоднющими поривами північного вітру й важким, сирим повітрям посилала пацієнта за пацієнтом плентати нескінченною низкою до Броєрового процедурного кабінету.

У докторових записах переважали типові для грудня недуги — бронхіт, пневмоніт, синусит, тонзиліт, отит, фарингіт та емфізема. І ще до Броєра, як завжди, приходили пацієнти з нервовими хворобами. За перший тиждень грудня йому трапилися дві молоді особи з розсіяним склерозом. На те не було жодного ліку, і Броєр ненавидів такий діагноз. І боявся дилеми — відкрити чи не відкрити цим хворим, яка доля їм судилася: поступова втрата дієздатності, дедалі частіші напливи слабкості, параліч або сліпота, що може настати будь-якої миті.

Цього ж таки тижня прибули дві пацієнтки, в яких не було ознак органічної патології і які, на Броєрову думку, хворіли на істерію. В однієї з них, жінки середнього віку, упродовж двох останніх років починалися спазматичні напади, як тільки вона залишалася на самоті. Друга пацієнтка, сімнадцятилітня дівчина, потерпала від судом ніг і могла ходити тільки з двома парасольками замість ціпків. То рідше, то частіше в неї бували запаморочення, й тоді вона вигукувала дивні слова: «Залиште мене! Ідіть геть! Я не тут! Це не я!»

Обох їх, як вважав Броєр, годилося б лікувати так, як Анну О., — методом розмови. Але такий курс лікування завдав би дуже вже великих збитків — його робочому розпорядку, професійній репутації, психічній рівновазі й подружньому життю. І хоча доктор поклявся ніколи не вдаватися до «прочищення димарів», та вважав аморальним застосувати узвичаєну, вкрай неефективну терапію — глибокий м'язовий масаж і стимулювання електрикою, відповідно до чітко розписаних, але нічим не підтверджених вказівок, які Вільгельм Ерб помістив у своїй ширококовжаній книжці «Довідник з електротерапії»¹.

---

¹ Книжка відомого німецького невропатолога Вільгельма Гайнріха Ерба (1840—1921) *Handbuch der Elektrotherapie* вийшла 1882 року.

Якби ж то змога скерувати цих двох пацієнток до іншого лікаря! Але до кого? Ніхто не прийме таких скерувань. Окрім Броєра, у грудні 1882 року ніхто у Відні — та й у всій Європі — не знав, як лікувати істерію.

Але Броєра виснажували не так професійні обов'язки, як накинута самому собі страждання душі. Четвертий, п'ятий і шостий сеанси проминули за програмою, визначеною на третьому: Ніцше силоміць ставив співрозмовника перед екзистенціальними проблемами в його житті, особливо ж перед занепокоєнням безцільністю життя, конформізмом і духовною неволею, перед боязню старітися й умирати. «Якщо Ніцше справді хоче вкрай розтривожити мене, — думав Броєр, — то хай тішиться, що йому це вдається».

Броєр почувався геть нещасним. Він ще далі відійшов від Матільди. Його пригнічувала тривога. Годі було позбутися тиску в грудній клітці. Здавалося, що велетенські лещата ламають ребра. Дихання було неглибоке. Доктор весь час нагадував собі, що треба дихати глибоко, але хоч як старався, все одно не міг видихнути клубка болю від цього тиску. Хірурги навчилися вставляти в тіло хворих торакальні трубки, щоб виводити плевральну рідину. Іноді він уявляв, як ці трубки, встромлені йому в груди й під пахви, висмоктують із тіла *Angst*. Щоночі він страждав від жахітливих кошмарів і жорстокого безсоння. По кількох днях Броєр заживав більше хлоралгідрату, ніж Ніцше. Цікаво, чи довго вдасться ось так протривати? Чи варто жити таким життям? Іноді він думав, про те, щоб узяти та й передозувати веронал. Деякі його пацієнти терпіли подібні страждання упродовж багатьох років. Та нехай собі страждають! Нехай вони чіпляються за безглузде, жалюгідне життя. Тільки не він!

Ніцше нібито мав би допомагати йому, але майже не підтримував на духу. Коли Броєр описав свої муки, Ніцше

злегковажив їх як дрібничку. «Звичайно, ви страждаєте, це ж ціна ясного бачення. Звичайно, ви боїтеся, адже жити — це означає весь час наражатися на небезпеку. Гартуйтеся! — закликав філософ. — Ви не корова, а я не прихильник жування жуйки».

Увечері в понеділок, коли минув тиждень після укладення їхньої умови, Броєр зрозумів, що план Ніцше не здійснюється. Той теоретизував, що фантазії про Бертю — це обманний маневр темної частини свідомості, призначений відвернути увагу від набагато болючіших екзистенційних проблем, які теж вимагають уваги. Ніцше наполягав, щоби Броєр протиставився цим важливим проблемам, а тоді нав'язлива ідея про Бертю сама собою зникне.

Ба, не зникла! Фантазії дедалі завзятіше ламали опір Броєра! Дедалі більше вимагали від нього — більшої уваги, більшої частки майбутнього. Знову він уявляв зміну свого життя, знову шукав спосіб вирватися з в'язниці — з родинно-культурно-професійної в'язниці, а тоді утекти з Відня, обіймаючи Бертю.

Набирала сили одна незвичайна фантазія. У ній Броєр повертається ввечері додому й бачить на вулиці юрбу сусідів та пожежників. Горить його оселя! Накинувши на голову пальто й відмахнувшись від рук, що стримують від подвигу, Броєр вбігає сходами в охоплений полум'ям будинок, щоб порятувати свою сім'ю. Але це не вдається — перешкоджають вогонь і дим. Броєр непритомніє, його рятують пожежники й згодом кажуть, що в цій пожежі загинула вся родина: Матільда, Роберт, Берта, Маргарете, Йоганнес і Дора. Усі хвалять його за героїчну спробу врятувати рідних людей, усі приголомшені його великою втратою. Броєр глибоко сумує, не опишеш його болю. Але він вільний! Вільний для Бертю, вільний утекти з нею до Італії чи до Америки, вільний почати все наново.

Та чи вдасться таке? Чи не занадто молода Берта, як на нього? Чи збігаються їхні інтереси? Чи збережеться кохання? Щойно постають ці запитання — починається нове коло: знову він на вулиці дивиться, як вогонь поглинає його житло!

Фантазія запекло не давалася перервати себе: вже як почалася, то доходила до самого кінця. Бувало, навіть під час короткої перерви між візитами пацієнтів Броєр опинявся перед своїм палаючим будинком. Якщо в цю мить до кабінету заходила фрау Бекер, доктор вдавав, що пише в лікарняній картці, й жестом просив вийти на мить.

Удома Броєр не міг дивитися на Матільду без того, щоб не потерпати від пароксизмів провини за те, що замкнув її в палаючому будинку. Отож якнайрідше і якнайкоротше дивився на жінку, проводив якнайбільше часу в лабораторії за дослідями з голубами, просиджував більше вечорів у кав'ярні, двічі на тиждень грав із приятелями в тарок, приймав більше пацієнтів і повертався додому дуже, дуже втомленим.

А як бути з проектом лікування Ніцше? Доктор уже припинив активно допомагати йому. Знайшов безпечне виправдання в новій ідеї: напевно, найкраще допомогти цьому філософові, давши йому змогу допомогти лікареві! Фрідріхові Ніцше начебто непогано ведеться. Він не зловживає ліками, міцно засинає лише від півграма хлоралгідрату, набрав доброго апетиту, не потерпає від болю шлунка й не має нападів мігрені.

Броєр до решти усвідомив свій розпач і потребу допомоги. Він припинив обманювати себе; облишив вдавати, що провадить розмови з Ніцше задля його добра; перестав приховувати, що сеанси бесід задумано як виверт, хитромудрий стратегічний засіб спонукати пацієнта признаватися про свій відчай. Броєра вразила спокусливість методу лікування розмовою. Він втягнувся в цей процес. Прикидатися пацієнтом означає

стати ним насправді. Було радісно від того, що звільняєшся від тягаря, ділишся всіма своїми найбридкішими таємницями, здобуваєш неподільну увагу чоловіка, який здебільшого розуміє, приймає і, мабуть, навіть пробачає. Попри те, що на деяких сеансах погіршувалося самопочуття, Броєр чомусь нетерпляче очікував наступної зустрічі. Він дедалі більше довіряв здібностям і мудрості Ніцше. Уже не сумнівався в тому, що Ніцше має силу зцілити його, аби тільки він, Броєр, зумів знайти шлях до цієї сили!

Ну а сам Ніцше як людина? «Чи наші стосунки, — розмірковував доктор, — і досі тільки професійні? Звичайно, він знає мене краще, та принаймні дізнався про мене більше, ніж будь-хто у світі. Чи подобається він мені? Чи подобаюся я йому? Чи можна назвати нас друзями?» Броєр не мав чіткої відповіді на жодне з цих питань, як і на те, чи зміг би він сам близько заприятелювати з кимсь, хто залишається таким холодним. «Чи можу я бути вірним? А може, колись і я зраджу його?»

Тоді сталася несподіванка. Одного разу, покинувши Ніцше, Броєр приїхав до себе, де його, як завжди, зустріла фрау Бекер. Вручила йому список із дванадцяти пацієнтів, в якому червоним позначила прізвища тих, хто вже на місці, й хрусткий синій конверт із написом. Упізнавши почерк Лу Саломе, Броєр розпечатав конверт і вийняв картку зі сріблястою облямівкою.

11 грудня 1882 року

Докторе Броєр,

сподіваюся зустрітися з Вами сьогодні вдень.

Лу

«Лу! З нею ж не було домовленості звертатися одне до одного на ім'я!» — подумав Броєр і аж тепер зауважив, що фрау Бекер про щось говорить.

— Годину тому прийшла російська фройляйн. Хотіла з вами побачитися, — пояснила фрау Бекер, наморщивши лоба, зазвичай гладкого. — Я дозволила собі сказати про ваш дуже щільний ранковий розпорядок, а вона відповіла, що повернеться о п'ятій. Я дала їй знати, що й удень ви дуже зайняті. Тоді вона спитала віденську адресу професора Ніцше, а я відказала, що не знаю й хай фройляйн спитає вас. Чи добре я зробила?

— Звичайно ж, фрау Бекер, як завжди. Але щось ви мені схвильованою видаєтеся.

Броер знав, що його помічниця вже під час першого візиту Лу Саломе незлюбила її, а згодом ще й звинувачувала за обтяжливу справу з Ніцше. Через щоденні відвідини клініки Лауцона графік роботи в кабінеті став такий напружений, що Броер майже не мав часу приділяти увагу своїй медсестрі.

— Сказати правду, докторе Броер, я розсердилася, коли вона вскочила у приймальню, де вже було повно пацієнтів, сподіваючись, що ви завжди готові її прийняти і впустити поперед усіх. І ще й на додачу випитує мене адресу професора! Щось тут не так, щось затівається за вашими й професоровими плечима!

— Тому-то я й кажу, що ви добре зробили, — заспокоїливо мовив доктор. — Ви повелись обережно, скерувавши її до мене й тим самим оберігши приватне життя нашого пацієнта. Ніхто не впорався б із цим краще, ніж ви. А тепер впустіть, будь ласка, гера Вітнера.

Десь о чверть на шосту фрау Бекер повідомила, що вже прийшла фройляйн Саломе, а заодно нагадала докторові, що в приймальні ще п'ять пацієнтів.

— Кого мені впустити? Фрау Маєр чекає майже дві години.

Броер почувався ні в сих ні в тих. Цілком певно, Лу Саломе сподівається, що її відразу впустять.

— Спершу фрау Маєр, а тоді фройляйн Саломе.

За двадцять хвилин, коли Броєр робив запис в історії хвороби фрау Маєр, його помічниця привела Лу Саломе. Зірвавшись на ноги, Броєр припав губами до простягнутої руки. Від часу їхньої останньої зустрічі образ Саломе побляк, а тепер знову вражав красою. Як раптом посвітліло в кабінеті!

— Ох, *gnädiges Fräulein*, як приємно! А я вже й забув!

— Вже забули мене, гере доктор?

— Ні, не вас. Я забув, яка це приємність — побачити вас.

— То цього разу подивіться вже уважніше. Спершу з одного боку, а тоді з другого. — Лу Саломе кокетливо повернула голову праворуч і ліворуч. — Мені казали, що найкращий вигляд я маю у профіль. А ви як гадаєте? Але скажіть мені, — я мушу це знати, — чи прочитали ви мою записочку. Ви ж, либонь, не образилися?

— Образився? Звісно ні. Тільки пожалкував, що можу вділити вам так мало часу, всього чверть години. — Броєр вказав жестом на стілець, і коли Саломе сіла — граційно й неквапно, ніби мала в розпорядженні весь час у світі, сам увівся поруч із нею. — Ви бачили мою приймальню, повну пацієнтів. На жаль, сьогодні в мене не знайдеться прогаліни в робочому часі.

Лу Саломе не знітилася. Хоча й співчутливо покивала головою, та все одно було видно, що їй байдуже до цієї приймальні.

— Я ще мушу, — докинув Броєр, — відвідати кількох пацієнтів удома, а до того всього ще й побувати на зустрічі медичного товариства.

— Ах, ціна успіху, гере докторе й професоре.

Броєр ані не гадав облишити цю тему.

— Скажіть, моя люба фройляйн, навіщо так ризикувати? Чому б не написати заздалегідь, щоб я міг знайти для вас час?

Бувають дні, коли мені ніколи вгору глянути. Бувають дні, коли мене викликають на консультацію за межами міста. Ви ж могли приїхати до Відня й не застати мене. Навіщо ризикувати й навманя пускатися в поїздку?

— Все життя вислуховую від людей попередження про ризик. А однак досі я ніколи, жодного разу не розчарувалася. Ось погляньмо, що діється зараз, у цю мить! Я ж таки тут, на місці, розмовляю з вами. Можливо, я побуду ще трохи у Відні, й тоді ми могли б зустрітися завтра. Тож скажіть, докторе, навіщо мені змінювати звички, якщо вони дають користь? Крім того, я надто вже поривиста й часто не можу написати заздалегідь, бо нічого не загадую наперед. Я швидко вирішую й швидко переходжу до діла.

— Однак, мій любий докторе Броєр, — спокійно вела мову Лу, — я мала на увазі зовсім не те, коли спитала, чи не образилися ви на мене. Я хотіла з'ясувати, чи не прикрим вам видалося те, що я неформально назвала себе на ім'я. Багато хто з віденців почувається незахищеним, голим без своїх титулів, а мене верне від непотрібної стриманості й холодності. Мені хочеться, щоб ви звали мене Лу.

«Боже мій, яка ж це небезпечна й зухвала жінка», — подумав Броєр. Хоча й почувався ніяково від такої пропозиції, але не бачив способу відмовитися так, щоб не прирівнятися до бундючних віденців. Раптом він відчув по собі, в яке прикре становище поставив Ніцше кілька днів тому. Але все-таки він і Ніцше ровесники, тоді як Лу Саломе наполовину молодша, ніж Броєр.

— Звичайно ж, залюбки. Я ніколи не ставитиму перепон між нами.

— Гарзд. Отже, буде Лу. Стосовно ж ваших пацієнтів, які чекають у черзі, запевню вас, що я почуваю тільки повагу до вашої професії. Між іншим, мій приятель Пауль Ре і я часто

обговорюємо наші перспективи вступу до медичної школи. Отже, з пошани до ваших обов'язків перед пацієнтами я негайно перейду до суті справи. Безсумнівно, ви здогадалися, що сьогодні я прийшла із запитаннями та важливою інформацією про пацієнта — нашого, якщо ви досі зустрічаєтеся з ним. Від професора Овербека я дізналася тільки те, що Ніцше виїхав із Базеля, щоби проконсультуватись у вас. Більш нічого не знаю.

— Так, ми зустрілися. Скажіть мені, фройляйн, яка у вас інформація.

— Листи від Ніцше — такі шалені, люті й плутані, що здається, ніби він збожеволів. Ось вони. — Саломе передала Броєрові пачку аркушів. — Чекаючи вас сьогодні, я переписала для вас деякі уривки.

Броєр глянув на першу сторінку, на рядки, написані акуратним почерком Лу Саломе:

О меланхоліє... де ж те море, в якому справді можна потонути?

Я втратив навіть той дріб'язок, що мав, — моє добре ім'я й довіру кількох осіб. Неминуче втрачу свого приятеля Ре... я загубив цілий рік через страшні муки, які й досі стискають мене в лабетах.

Прощати друзям важче, ніж ворогам.

Там було набагато більше, та Броєр припинив читати. Хоч як захопився він словами Ніцше, але втямив, що кожним прочитаним рядком зраджує свого пацієнта.

— То що ви скажете про ці листи, докторе Броєр?

— Скажіть-но, чому ви вважаєте, що я маю їх прочитати.

— Я одержала всі ці послання нараз. Пауль приховував їх від мене, але вирішив, що не має права це робити.

— Але звідки така нагальна потреба, щоб я їх читав?

— А ви подивіться, що написано далі! Погляньте, що каже Ніцше! Я цілком певна, що лікар повинен мати цю інформацію. Він згадує про самогубство. Крім того, в багатьох листах не-сусвітня плутанина. Може, він втрачає здатність зв'язно мислити? Ще одне — я тільки людина й не можу просто так відкинути всі ці нападки на мене — гіркі й болісні. Сказати правду, я потребую вашої допомоги!

— Якої саме?

— Я ціную вашу думку, ви досвідчений спостерігач. Та чи ставитеся ви до мене так, як я до вас? — Вона погортала аркуші. — Послухайте ці звинувачення: «Жінка без почуттів... бездуховна... неспроможна кохати... ненадійна... нетямуща у справах честі». А ось це: «Хижачка з личиною домашньої пестунки». Або ж ось це: «Ти маленька негідниця, а я гадав, що ти втілення чеснот і щирості».

Броєр розмашисто похитав головою.

— Ні-ні. Звичайно, я не вважаю вас такою, як тут написано. Але чого варта моя думка про вас, складена за кілька наших зустрічей, коротких і ділових? Ви справді потребуєте допомоги від мене?

— Я знаю, що багато чого в цих листах написано спересердя, зі злості. Написано, щоб відомстити мені. Ви говорили з ним. І, я певна цього, говорили про мене. Мушу знати, що він думає про мене насправді. Ось моє прохання. Скажіть, що він каже про мене. Чи справді ненавидить мене? Справді вважає такою потворою?

Броєр трохи помовчав, роздумуючи про всі можливі наслідки запитань Лу Саломе.

— Ось я вам тут, — наголосила вона, — ставлю ще кілька питань, а ви ще не відповіли на попередні. Чи змогли ви переконати його говорити з вами? Ви досі з ним бачитеся? Чи є зміни на краще? Чи навчилися ви лікувати відчай?

Вона замовкла й втупилася Броєрові у вічі, чекаючи відповіді. Він відчував, як наростає тиск. Тиснули всі з усіх боків — Саломе, Ніцше, Матільда, пацієнти в черзі, фрау Бекер. Кортіло закричати.

Нарешті доктор глибоко вдихнув і відповів:

— *Gnädiges Fräulein*, мені дуже шкода, але я змушений відповісти, що на ваші запитання не буде відповідей.

— Не буде відповідей! — здивувавшись, вигукнула вона. — Докторе Броєр, я не розумію.

— Зрозумійте моє становище. Ваші запитання цілком резонні, але відповіді на них означає порушити недоторканність приватного життя пацієнта.

— Тобто Ніцше досі ваш пацієнт і ви далі бачитеся?

— На жаль, і на це питання я не можу дати відповіді!

— Але зі мною мала б бути зовсім інша розмова, — сердито сказала Саломе. — Я ж не хтось збоку й не збирач податків.

— Мотиви запитань не мають значення. Тут важить тільки право пацієнта на приватне життя.

— Це ж не звичайний собі випадок подання медичної допомоги! Весь цей проект був моєю ідеєю! Я відповідаю за те, що скерувала Ніцше до вас, аби не наклав на себе руки. Безперечно, я заслуговую на те, щоб дізнатися результат моїх старань.

— Схоже, як ото науковець починає експеримент і прагне дізнатися результат.

— Саме так. Ви ж не відмовите мені в цьому?

— Якщо я повідомлю вам результат, то тим самим поставлю під загрозу сам експеримент.

— Як таке може статися?

— Довіряйте моїм судженням у цій справі. Не забувайте, що ви звернулися до мене, бо вважали мене фахівцем. Тому попрошу вас ставитися до мене як до фахівця.

— Але, докторе Броєр, я ж не байдужа перехожа, не свідок на місці катастрофи, хворобливо зацікавлений долею жертви. Я цінувала Ніцше... досі ціную. Крім того, як я вже сказала, я певною мірою відповідаю й за його страждання. — Голос Лу Саломе набрав різкості. — Мене це теж турбує. Я маю право знати.

— Так, із голосу чути, що вас це турбує. Але як лікар я мушу передусім дбати про свого пацієнта й бути з ним заодно. Може, якогось дня, коли здійсниться ваш задум стати лікаркою, ви зрозумієте моє становище.

— А мої переживання? Невже вони нічого не варті?

— Я дуже переживаю за ваші переживання, але нічого не можу вдіяти. Доведеться запропонувати вам допомогу в іншого лікаря.

— Чи не дали б ви мені адресу Ніцше? Я можу зв'язатися з ним тільки через Овербека, а той, напевно, не передає йому моїх листів!

Зрештою Броєра роздратовала така настирливість. Стало ясно, як поведеться.

— Ви порушуєте складні питання про обов'язок лікаря перед пацієнтами й змушуєте мене робити те, що я вважаю недоцільним. Ото я й постановив, що ані словом не обмовлюся про адресу Ніцше, про стан його здоров'я, ані навіть про те, чи він досі мій пацієнт. Фройляйн Саломе, якщо вже пішла мова про пацієнтів, — додав він, зводячись зі стільця, — то вони чекають у приймальні. Мушу знову взятися до роботи.

Лу Саломе теж рушилася вставати, і Броєр простягнув їй пачку листів.

— Я повинен повернути вам ці листи. Розумію, навіщо ви їх принесли, але якщо вже, з ваших-таки слів, ваше ім'я отрує життя Ніцше, то мені в жоден спосіб не вдасться

скористатися ними. Гадаю, я зробив помилку, що взагалі почав їх читати.

Вона вихопила листи з руки, крутнулася й, не сказавши ні слова, кинулася геть із кабінету. Витерши лоба, Броєр осів на стілець. Невже це остання зустріч із Лу Саломе? Навряд!

Коли увійшла фрау Бекер і спитала, чи можна впустити гера Пфефферманна, що заходився кашлем у приймальні, Броєр попросив почекати кілька хвилин.

— Скільки захочете, докторе Броєр, лишень дайте мені знати. Може, чашечку гарячого чаю?

Але він похитав головою. Уже наодинці заплющив очі, сподіваючись трохи перепочити. У наступ пішли фантазії про Бертю.

РОЗДІЛ 18

Що довше думав Броєр про візит Лу Саломе, то дужче сердився. Не на неї — тепер у почуттях до цієї дівчини переважала боязнь — на Ніцше. Той суворо вичитував Броєра за нескінченні помисли про БERTУ, за «годівлю з корита хтивості» й «порпання в непотребі свого розуму», а сам водночас обжирався з того самого корита й порпався в тому самому смітті!

Еге ж, не треба було читати ні слова в цих листах. Ба, не зразу зорієнтувався доктор, і що тепер робити з прочитаним? Нічого! Ні про що не поговориш із Ніцше — ні про листи, ні про візит Лу Саломе.

Дивно, що Ніцше і він однаково обманювали, приховуючи один від одного Лу Саломе. Чи вплинуло це утаювання на Ніцше так само, як на Броєра? Чи гризло цього філософа нечисте сумління? Чи почувався він винним? Чи є якийсь спосіб використати це чуття провини на благо самого ж таки Ніцше?

«Тихше їдеш, далі будеш, — сказав собі Броєр у суботу вранці, піднімаючись широкими мармуровими сходами до палати № 13. — Не вдавайся до рішучих дій! Діється щось важливе. Подивись, як далеко ми зайшли за якийсь тиждень!»

— Фрідріху, — повів мову Броєр зразу ж після короткого медичного огляду, — цієї ночі мені наснився дивний сон — про вас. Я в ресторанній кухні. Нехлюйні куховари позахляпували олією всю підлогу. Послизнувшись, я випускаю з рук бритву, вона застряє в шпарині. Тоді входите ви, сам на себе не схожий. На вас генеральський однострій, але я знаю, що це ви. Ви хочете допомогти мені видобути бритву. Я кажу, що краще

не чіпати її, бо ще глибше устряне. Та ви все одно пробуєте витягти цю бритву й таки заганяєте її глибше. Вона міцно за-тиснена в шпарині, я кілька разів беруся витягти лезо й що-разу ріжу собі пальці. — Доктор змовк і питально глянув на Ніцше. — Як ви витлумачите цей сон?

— А як ви самі як його витлумачите, Йозефе?

— Загалом узявши, цей сон, як і більшість усіх моїх снів, — нісенітниця. Тільки уривок із вашою участю щось мав би означати.

— Чи добре пам'ятаєте ви цей сон?

Броєр кивнув.

— Ось розглядайте його в подробицях і заодно прочищуйте димарі.

Збентежившись, Броєр завагався на мить, а тоді спробував зосередитися.

— Гаразд, розгляньмо. Я впустив із рук бритву, ви входите...

— У генеральському мундирі.

— Так, ви прийшли в цій одежі й намагаєтеся допомогти мені, але вам не вдається.

— Насправді я тільки шкоджу — ще глибше заштовхую цю бритву.

— Що ж, усе допасовується до того, що я розповів. Усе йде до гіршого — моя одержимість Бертою, фантазія про пожежу, безсоння. Нам треба діяти по-інакшому!

— А до чого тут я в мундирі?

— Ну, це легко пояснити. Генеральський мундир пов'язується з вашими величними манерами, поетичною мовою й за-кликами. — Дізнавшись дещо від Лу Саломе й завдяки тому осмілівши, Броєр розвивав тему: — Він символізує вашу нехіть зійтися зі мною на земній, приземленій основі. Візьміть, наприклад, мою проблему з Бертою. Маю досвід роботи з пацієнтами, тож знаю, як часто трапляються клопоти з протилежною

статтю. Майже нікому не вдається уникнути любовних мук. Ґете знав це, й тому «Страждання юного Вертера» такий сильний твір: його хвороба від кохання зачепила кожного чоловіка. Безсумнівно, таке сталося і з вами.

Не діставши відповіді, Броєр натискав на співрозмовника.

— Я ладен побитись об заклад на велику суму, що ви пережили щось таке. Чому б не поділитися цими пережиттями зі мною, щоб ми могли говорити щиро, нарівні?

— А не як генерал і рядовий, не як владоможець і підвладний! Ах, вибачайте, Йозефе, я ж пристав на те, щоб не говорити про владу, навіть коли питання влади очевидні як Божий день! Стосовно любові не заперечуватиму ваших слів. Не заперечу, що всі ми — і я також — скуштували болю від неї. Ви згадали «Юного Вертера», — аргументував Ніцше, — але дозвольте мені нагадати вам слова Ґете: «Будь чоловіком і бери не мене за зразок, а самого себе! Самого себе!» Чи знаєте ви, що він вставив це речення в друге видання, бо багато молодиків узяли приклад із Вертера й покінчили самогубством? Ні, Йозефе, найважливіше тут полягає не в тому, щоб я розповідав вам про мої способи давати собі раду, а в тому, щоб я допоміг вам знайти свій спосіб позбутися відчаю. А як щодо бритви уві сні?

Броєр барився з відповіддю. Ніцше визнав, що теж скуштував болю від любові, і це стало головним відкриттям. Чи варто й далі натискати? Ні, наразі цього досить. Нехай у центрі уваги знову стане доктор.

— Я не знаю, навіщо ця бритва уві сні.

— Пам'ятайте наші правила, Йозефе. Не силкуйтеся на пояснення. Просто витрушуйте сажу. Кажіть усе, що спадає на думку. Нічого не пропускайте.

Ніцше відкинувся назад і заплющив очі, чекаючи відповіді.

— Бритва, бритва... Минулого вечора я зустрівся з приятелем, офтальмологом Карлом Коллером, чисто поголеним.

Сьогодні вранці я подумав, чи не зголити й собі бороду... але я часто думаю про це.

— Витрушуйте до решти цю сажу!

— Бритва... зап'ястки... один мій молодий пацієнт занепав духом через свою гомосексуальність і кілька днів тому перерізав собі бритвою вени на зап'ястках. Сьогодні я відвідаю його. До слова, він теж Йозеф. Хоча мені й на гадку не спадало різати собі вени, однак я таки подумував — це я вже вам казав — про те, чи не накласти на себе руки. То були дозвільні мудрування, а не якісь заміри. Я далекий від самогубства. Воно так само малоймовірне, як смерть моєї родини від пожежі чи втеча з Бертою до Америки... Але я дедалі частіше думаю про самогубство.

— Усі справдешні мислителі подумують про нього, — зауважив Ніцше. — Це розрада, яка допомагає нам перебути ніч. — Розплющивши очі, він обернувся до Броєра. — Кажете, що нам треба діяти по-інакшому, щоб допомогти вам. Як саме?

— Піти у відкритий наступ на мою одержимість! Вона руйнує мене. Вона поглинає все моє життя. Я живу не в теперішньому часі. Живу або в минулому, або в майбутньому часі, який ніколи не настане.

— Але рано чи пізно ваша одержимість муситиме відступити, Йозефе. Очевидно, що моя модель правильна. Виразно видно, що за цією одержимістю криється ваш первинний страх перед *Existenz*¹. Також зрозуміло, що чим більше в нас відкритих обговорень цього страху, тим завзятіше вона нарощує силу. Невже не бачите, що ваша одержимість відвертає увагу від глибинних фактів у житті? Вона — це єдиний відомий вам спосіб подолати свій страх.

— Фрідріху, щодо цього ми не розбігаємося думками. Я поділяю ваш погляд і тепер уже певен, що ваша модель

---

¹ Існування, буття (*нім.*).

правильна. Але піти в наступ на одержимість не означає відкинути цю модель. Колись ви порівняли мою нав'язливу ідею з грибокком чи бур'яном. Я згоден із цим порівнянням, я також згоден із тим, що якби я колись давно почав правильно плекати свій розум, то ця нав'язлива ідея ніколи не пустила б коріння. Але вона вже вкоренилася, тож її треба вирвати, знищити. Ви робите це надто вже повільно.

Ніцше завовтузився на стільці, очевидно зняковівши від Броєрової критики.

— У вас є конкретні пропозиції про викорінення?

— Я бранець одержимості, вона не дасть мені дізнатися, як звільнитися від неї. Ось чому я розпитую вас про те, як пережили такий біль і які способи застосували, щоб позбутися його.

— Саме те я й намагався зробити минулого тижня, коли попросив вас подивитися на себе здала, — відповів Ніцше. — Космічна перспектива завжди пом'якшує трагедію. Якщо ми сходитимемо вгору та вгору, то досягнемо висоти, з якої трагедія вже не видаватиметься трагедією.

— Так, так, так. — Броєр дедалі дужче дратувався. — Осягаю це розумом. Однак, Фрідріху, мені не полегшає від вислову «висота, з якої трагедія вже не видається трагедією». Пробачте мені за нетерплячість, але між «осягати розумом» і «сприймати серцем» пролягає прірва — величезна прірва. Коли в мене безсоння, коли мені дошкуляє страх смерті, я часто цитую собі Лукреція: «Там, де я, немає смерті; там, де смерть, немає мене». Напрочуд раціональний і неспростовно слушний афоризм. Але коли я справді боюся, він не допомагає, не відганяє страху. Тут філософія не зарадить. Викладання філософії та її застосування на практиці — це зовсім різні речі.

— Річ у тім, Йозефе, що коли ми відмовляємося від раціональних засобів впливу на людей і застосовуємо примітивніші,

то в кінцевому підсумку маємо примітивних і нікчемних людців. Коли ви кажете, що хочете чогось дієвого, то йдеться про річ, яка впливає на емоції. У цьому ділі є експерти! Хто ж вони? Священики! Ті знають секрети впливу! Вони орудують натхненною музикою, змушують нас почуватися карликами проти грандіозних шпилів і завислих у висі нефів, заохочують схильність до покори, пропонують покровительство надприродних сил, порятунк від смерті, обіцяють навіть безсмертя. Але подивіться, яку ціну вони гиять за те: духовне рабство, поклоніння слабкості, застій, ненависть до тіла, до земних радощів, до всього світу. Ні, ми не можемо застосовувати ці заспокійливі антигуманні методи! Мусимо знайти кращі способи розвивати потужність нашого розуму.

— Режисер моєї свідомості, — відповів Броєр, — що вирішив надсилати мені картини Берти та пожежі, очевидно не переобтяжений розумом.

— Безумовно, — сказав Ніцше, вимахуючи стиснутими кулаками, — вам треба усвідомити, що в жодному з ваших нав'язливих помислів немає ні крихти дійсності! Видіння Берти, ореол привабливості та любові навколо неї — всього цього насправді немає. Ці жалюгідні фантазми не належать до божественної дійсності. Усе, що ми бачимо, — відносно, як і все, що ми знаємо. Ми придумуємо те, що відчуваємо. І можемо знищити те, що придумали.

Броєр хотів заперечити — сказати, що саме такі заклики й нічого не дають. Роззявив був рот, але Фрідріха Ніцше вже понесло.

— Дозвольте, Йозефе, я це поясню. У мене є... був приятель — Пауль Ре, філософ. Ми обидва повірили в те, що Бог мертвий. Дійшовши висновку, що життя без Бога не має сенсу, Ре загорював, і то так, що став загравати з самогубством: він дотепер носить на шиї пляшечку з отрутою. Натомість для

мене безбожжя — це причина радіти. Свобода возвеличує мене. «Що залишилося б створювати, якби існували боги?» — питаю я сам себе. Розумієте, що я маю на увазі? Та сама ситуація, ті самі відчуття, але дві різні дійсності!

Броєр осів на стільці, на цю мить такий пониклий, що й не зрадів від згадки Ніцше про Пауля Ре.

— Кажу ж вам, що ці аргументи не промовляють до мене, — поскаржився він. — Яка користь від цього філософування? Навіть якщо ми й придумаємо дійсність, то наша своєрідно влаштована свідомість приховає її від нас.

— А ви гляньте на вашу дійсність! — заперечив Ніцше. — Досить один раз уважно придивитися, щоб розгледіти, яка вона штучна й абсурдна! Подивіться на об'єкт вашої любові, на цю каліку БERTУ. Хто зі здоровим глуздом міг би її покохати? Ви кажете, що в неї часто пропадає слух, з'являється косоокість, а руки та плечі так корчить, що мало вузлами не зав'язує. Вона не може пити воду, не може ходити, вранці не може говорити по-німецьки, одного дня говорить англійською, а другого — французькою. Звідки знати, по-якому з нею говорити? Їй годилося б носити вивіску з повідомленням, як у ресторані, про *langue du jour*¹.

Ніцше широко усміхнувся, розвеселившись від свого дотепу.

Але Броєр не усміхнувся, а спохмурнів.

— Чому ви так ображаєте її? Ні разу не було такого, що ви, згадавши БERTУ, обійшлися без слова «каліка»!

— Я тільки повторюю те, що ви мені сказали.

— БERTА справді хвора, але її хвороба — це далеко не все її єство. Крім того, вона красуня. Пройдіться з нею на вулиці — всі голови повернуться до вас. Вона розумна, талановита, надивовижу творча — рафінована письменниця, проникливий

---

¹ Мова дня (фр.).

критик мистецтва, ніжна, чутлива і, я певен цього, сповнена любові.

— Навряд чи вона аж така чутлива й сповнена любові. Подивіться-но, як вона вас любить! Вона ж пробує спокусити вас на подружню зраду.

Броєр труснув головою.

— Ні, це не...

— Не «ні», а «так»! — перебив Ніцше. — Ви ж не заперечите очевидного. Зваблювання — це саме те слово. Вона спирається на вас, вдаючи, що не може ходити. Вона кладе голову вам на коліна, тулиться губами до чоловічого природженого. Вона пробує зруйнувати ваш шлюб. Вона привселюдно принижує вас, прикинувшись, що ось-ось народить вашу дитину! Хіба це любов? Вбережи мене, Боже, від такої любові!

— Я не засуджую, не обмовляю своїх пацієнтів і не насміхаюся з їхніх недуг, Фрідріху. Запевняю вас, ви не знаєте цю жінку.

— Богу дякувати! Я знав таких, як вона. Повірте мені, Йозефе, ця жінка не кохає вас, вона хоче вас знищити! — гаряче мовив Ніцше, постукуючи по записнику після кожного слова.

— Ви судите її по інших жінках, яких знали. Але ви помиляєтеся — кожен, хто знає БERTУ, має про неї таку саму думку, як і я. Яка вам користь від насмішок із неї?

— Ось у цьому, як і в багатьох речах, ви спутані своїми чеснотами. Вам варто було б навчитися насміхатися! Це шлях до здоров'я.

— Коли заходить мова про жінок, ви, Фрідріху, надто вже різкий.

— А ви, Йозефе, надто вже м'який. Нащо вам її захищати?

Не можучи всидіти від збудження, Броєр звівся, підійшов до вікна й задивився в сад. Там ішов, волочучи ноги, чоловік із пов'язкою на очах. Однією рукою він ухопився за медсестру, а другою стиснув ціпок, яким простукував доріжку перед собою.

— Дайте волю своїм почуттям, Йозефе. Не стримуйтеся.
І далі дивлячись у вікно, Броєр кинув через плече:

— Це зараз вам легко на неї наговорювати. Якби ви її побачили, то, запевняю, зовсім іншої заспівали б. Упали б навколішки перед нею. Це осяйна жінка, Єлена Троянська, квінтесенція жіночості. Я вже сказав вам, що наступний лікар Берти теж закохався в неї.

— Тобто став її наступною жертвою!

— Фрідріху, — Броєр обернувся й подивився Ніцше у вічі, — що це ви робите? Таким я вас ніколи не бачив! Чому ви так заповзялися на Бертю?

— Я роблю саме те, про що ви мене просили, — шукаю інший спосіб напасти на вашу одержимість. Я певен, Йозефе, що почасти причина вашого лиха — це затаєна образа. Щось у вас — боязнь чи соромливість — не дає вам виразити гнів. Натомість ви пишаєтеся своєю лагідністю. Робите з принуки чесноту — придушуєте свої почуття, а тоді, не відчуваючи кривди й образи, маєте себе за святого. Ви не граєте ролі співчутливого лікаря, бо вжилися в неї й тепер уже вважаєте себе дуже шляхетним, а тому й нездатним впадати в гнів. Йозефе, невеличка помста — це добра річ. Якщо ковтати образу за образою, то знудить!

Броєр похитав головою.

— Ні, Фрідріху, зрозуміти — це пробачити. Я дослідив, куди сягає корінням кожний симптом Бертиної недуги. Ця дівчина не зла. Навпаки — занадто добра. Це щедра, ладна пожертвувати собою донька, що захворіла через смерть батька.

— Усі батьки вмирають — ваш, мій, будь-чий. Це не причина хвороби. Я люблю дії, а не виправдання. Час на виправдання Берти й вас уже проминув.

Ніцше закрив записну книжку. Зустріч закінчилася.

Наступна зустріч почалася так само бурхливо. Броєр видавав відкрито напасти на його одержимість.

— Гаразд, — відказав Ніцше, завжди охочий воювати. — Якщо хочете війни, то матимете її!

Отож три дні він провадив потужну психологічну кампанію — одну з найбільш креативних і найхімерніших за всю історію медицини у Відні.

Почав із того, що домігся від Броєра обіцянки виконувати всіх вказівки без зайвих запитань і без спротиву. Тоді Ніцше доручив скласти список із десяти образливих висловів і уявити їх кинутими в лице Берті. Далі Ніцше спонукав Броєра уявити співжиття з Бертою й подумки зобразити цілу низку картин. Ось він сидить з Бертою за сніданком і дивиться через стіл, як їй звело спазмами ноги й руки, перекошило очі, скрутило шию; Берта галюцинує, заїкається й німіє. Ніцше запропонував іще прикріші картини: Берта блює, сидить на унітазі, корчиться в муках удаваних пологів. Але жодна з цих експериментальних спроб не змогла розвіяти зачарування образом Берти.

На наступній зустрічі Ніцше випробував ще радикальніший спосіб.

— Коли вам на самоті приходять думки про Берту, якнайгучніше кричіть «ні!» або «стоп!». А якщо ви не один, то відганяйте такі думки, якнайболючіше щипаючи себе.

Упродовж двох днів у Броєрових кімнатах лунало «ні!» та «стоп!», а його передпліччя вкривалося синцями. Одного разу у фіякрі він так гучно крикнув «стоп!», що Фішманн рвучко осадив коней і став чекати дальших наказів. Іншого разу фрау Бекер влетіла до кабінету, почувши дуже вже лунке «ні!». Але тонка сить цих хитромудрих штукоч рвалася під напором нестримного підсвідомого прагнення. Нав'язлива ідея не відступала!

Далі Ніцше порадив Броєру стежити за своїми думками й що півгодини записувати, скільки разів він думав про Берту й скіль-

ки часу це тривало. Броер чудувався, виявивши, що рідко яка година проминула без згадки про неї. Ніцше підрахував, що одержимість забирає приблизно сто хвилин щодня, тобто понад п'ятсот годин щороку. Це означає, що упродовж двадцяти років Броер присвятить більш як шістсот дорогоцінних днів однама-нітним, нудним і неумудрим фантазіям. Броер застогнав, почувши про таку перспективу. І далі піддавався одержимості.

Тоді Ніцше вдався до іншої експериментальної стратегії: наказав Броєрові спеціально приділяти визначені проміжки часу на думки про БERTУ, незалежно від того, чи хочеться думати, чи ні.

— Ви вперлися й далі думаєте про БERTУ? Тоді впруся і я — наполягатиму, щоб ви так і робили! Поставлю вимогу, щоб ви медитували про неї шість разів на день — по п'ятнадцять хвилин. Ось зараз переглянемо ваш розпорядок дня і призначимо шість таких часових проміжків. Скажете медсестрі, що в той час ви робите записи та оформляєте документацію і що вам не можна перешкоджати в цій роботі. Якщо вам захочеться подумати про БERTУ в іншу пору, то й добре, ваша річ. Але під час цих шести проміжків мусите зосереджуватися на БERTІ. Згодом, коли ви привчитеся до такого режиму, ми поступово скоротимо тривалість примусової медитації.

Броер додержував розкладу Фрідріха Ніцше, та його одержимість додержувала розкладу БERTИ Паппенгайм.

Згодом Ніцше запропонував Броєрові носити з собою спеціальний гаманець і кидати в нього п'ять крейцерів щоразу, коли на думку спаде БERTА. Ці гроші належить віддати на якусь добродійну справу. Броер забракував цю ідею. Знав, що вона нічого не дасть, бо йому подобалося жертвувати на добродійність. Тоді Ніцше вдосконалив ідею — нехай гроші підуть на підтримку антисемітського Німецького національного товариства фон Шенерера. Та й це було намарно.

Усе було намарно.

ВИТЯГИ З ЛІКАРСЬКИХ НОТАТОК ДОКТОРА БРОЄРА ПРО ЕКАРТА МЮЛЛЕРА. 9—14 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

Нема сенсу й далі обманювати себе. На наших сеансах є два пацієнти, і в одного з них — тобто в мене — значно важчий випадок. Дивна річ: що виразніше я це усвідомлюю, то краща узгодженість моєї співпраці з Ніцше. Напевно, ці новини, які я дізнався від Лу Саломе, також вплинули на наш спосіб роботи.

Я, звичайно, ані словом не обмовився Фрідріхові Ніцше про неї. Не сказав йому й про те, що я став справжнісіньким пацієнтом. Здається, він і без того це відчув. Мабуть, я ненавмисно, в невербальний спосіб даю знати про різні речі. Хто його зна? Може, це передається барвою й тоном мого голосу, моїми жестами. Загадкова штука. Зіг цікавиться такими подробицями спілкування. Добре було б поговорити з ним на цю тему.

Мірою того, як я забуваю свої намагання допомогти Ніцше, він поступово відкривається передо мною. Подумати тільки, що він мені сьогодні сказав! Що Пауль Ре колись був йому приятелем. Що він, Ніцше, свого часу зазнав любовних мук. Що він колись знав жінку, подібну до Бerti. Може, найкраще буде нам обом, якщо я зосереджу всю увагу на собі й облишу спроби розкрити його!

Крім того, він тепер посилається на засоби, які сам застосовує. Наприклад, метод зміни перспективи, який полягає в розгляданні самого себе з далекого, космічного кута зору. Ніцше має рацію: якщо ми розглядаємо наші повсякденні справи з погляду всього нашого життя, з погляду існування всього людства, з погляду еволюції свідомості, то, звісно, ці справи втрачають своє всеосяжне значення.

Але як змінити мою перспективу? Марні всі його вказівки й заклики до такої зміни, та й не вдається мені уявити, що я відступаю назад. Ніяк не можу емоційно вийти з серцевини мого становища. Не можу відійти ген далеко. І, судячи з листів, які Ніцше написав Лу Саломе, він теж не може!

...А ще він наголошує на вираженні гніву. Сьогодні змусив мене десять разів по-різному вилаяти БERTУ. Принаймні цей метод я можу зрозуміти. Виладовувати гнів доцільно з фізіологічного погляду: конче треба періодично розряджати нагромаджене кортикальне збудження. Відповідно до слів Лу Саломе про листи Ніцше, це його улюблений спосіб. Припускаю, що в його нутрі є величезна комора для гніву. Чому так сталося? Через його хворобу? Через те, що його не визнали як фахівця? Через те, що він ніколи не спізнав жіночого тепла?

Ніцше мастак ображати. Добре було б запам'ятати деякі з його вишуканих образ. Мені сподобалося його порівняння Лу Саломе з хижачкою в шкурі домашньої кіценьки.

Йому таке легко дається, але не мені. Ніцше мав рацію в тому, що я не вмю зганяти гнів. Ця риса властива всьому моєму роду. Такі вже мій батько, мої дядьки. У євреїв стримувати гнів — це спосіб виживати. Я навіть не можу знайти цього гніву. Ніцше стверджує, що я гніваюся на БERTУ, але я певен, що він помилково приписує мені його ж таки ставлення до Лу Саломе.

Ну йвилізло йому боком те, що сплутався з нею! Хочеться поспівчувати Ніцше. Подумати тільки! Він майже не мав стосунків із жінками. І кого ж він вибрав як симпатію? Безперечно, найсильнішу з усіх жінок, яких я бачив за все життя. І їй усього двадцять один рік! Хай усіх нас Бог боронить, коли вона цілком дозріє! Є ще одна жінка його житті Ніцше — його сестра Елізабет. Сподіваюся, що ніколи не зустрінуся з нею. Видно, вона така сама сильна, як Лу Саломе, але, мабуть, підліша!

...Сьогодні Ніцше попросив мене уявити Берту косоокою, кривошиєю дитиною в закаляному підгузку й сказати їй, що вона красуня.

...Сьогодні він запропонував мені класти в туфлю крейцер за кожну фантазію й увесь день ходити в тому взутті. Звідки він бере ці ідеї? Здається, в нього невичерпний їх запас!

...кричав «ні!» й щипав себе, зазначав кожну фантазію і записував її в книзі, ходив із монетами в туфлях, жертвував гроші Шенерерові... карав сам себе за те, що сам себе мучу. Безумство!

Я чув, що ведмедів навчають ставати на задні лапи й танцювати, підігріваючи під ними кам'яну підлогу. Чи цей спосіб аж так відрізняється від тих, що застосовує Ніцше? Він пробує видресирувати мій розум за допомогою цих винахідливих методів дрібного покарання.

Але я не ведмідь і мій розум дуже вже складний як на такі вигадки дресирувальника. Безрезультатні ці штучки, ще й при-низливі!

Втім, я не можу звинувачувати Ніцше. Сам-таки попросив його піти у відкритий наступ на мої симптоми. Він підганяє мене під свою мірку. У нього не лежить душа до цих зусиль. Весь час Ніцше торочить, що рух важливіший, ніж спокій.

Має бути інший спосіб.

ВИТЯГИ З НОТАТОК ФРІДРІХА НІЦШЕ ПРО ДОКТОРА БРОЄРА. 9—14 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

Звабливість «системи»! Сьогодні я якийсь час почувався її жертвою! Вважаючи, що стримування гніву спричинило всі Йозефові прикросці, я щосили намагався роздратувати його. Напевно, тривале придушення сильних почуттів змінює й послаблює їх.

...Броєр видається добряком, який нікому не шкодить, крім як самому собі та природі! Мушу постаратися, щоб він не належав до тих, які вважають себе добрими тільки через те, що не мають кігтів.

Як на мене, повірити у великодушність Броєра можна буде аж тоді, коли він навчиться проклинати. Він не відчуває гніву! Невже так боїться, що хтось йому завдасть болю? Через те й не сміє стати самим собою? Чому він бажає лише дрібного щастя? Ще й називає це чеснотою. Насправді ж це боягузтво!

Він вихований, ввічливий, з добрими манерами. Він приручив свою дику природу, перетворив свого вовка на спанієля. І називає це поміркованістю. Насправді ж це посередність!

...Він тепер довіряє мені й вірить у мене. Я дав слово, що постараюся зцілити його. Але лікар має спершу, як мудрець, зцілити самого себе. Тільки тоді він постане в пацієнтових очах справжнім цілителем. А я не зумів вилікувати себе. Ба, ще гірше — потерпаю від того самого, що й Йозеф, і не признаюся. Чи не вчинив я оцим замовчуванням те, від чого клятвено й навічно відрікся? Чи не зрадив друга?

Чи варто зізнатися Броєрові про мою біду? Він втратить довіру до мене. Чи не заболить це йому? Чи не скаже він: «Не зцілившись сам, не берися зцілювати мене»?

А може, він так перейметься моїм лихом, що відмовиться від боротьби із власним? Може, найкраще я йому допоможу саме замовчуванням? Або ж навпаки — признанням у тому, що ми удвох однаково потерпаємо й мусимо об'єднати наші сили, щоб знайти рішення?

...Сьогодні я зауважив, як сильно він змінився... менше хитрує... уже не лестить і не намагається зміцнити себе тицанням на мою слабкість.

...Ота фронтальна атака на його симптоми, яку він попросив мене розпочати, — це жахливе бовтання на мілководді.

Нічого гіршого я не робив за все своє життя. Я маю підіймати рівень, а не знижувати! Лікувати Броєра, наче дитину, й за погану поведінку ляскати його по розуму, як ото по дитячому задку, — це означає принижувати його. І мене теж! ЯКЩО ЗЦІЛЕННЯ ПРИНИЖУЄ ЦІЛИТЕЛЯ, ТО ЧИ МОЖЕ ВОНО ПОСТАВИТИ НА НОГИ ПАЦІЄНТА?

Має бути інший, піднесений спосіб.

ЛИСТ ФРІДРІХА НІЦШЕ ДО ЛУ САЛОМЕ. ГРУДЕНЬ 1882 РОКУ

Моя дорога Лу, не пиши таких листів для мене! Що я маю робити з цим жахіттям? Я бажаю, щоб Ти зросла в моїх очах, щоб я не зневажав Тебе.

Що з Тобою, Лу! Що за листи пишеш? Так пишуть мстиві й похитливі школярки! Що мені до цього жалю? Зрозумій, будь ласка: я хочу, щоб Ти виросла, а не впала в моїх очах. Як я можу пробачити Тобі, якщо не бачу в Тобі тої істоти, заради якої Тебе взагалі можна було б простити?

Ні, моя дорога Лу, нам ще далеко до прощення. Я не можу по-шулерськи витрясти пробачення з рукава, після того як образа аж чотири місяці добиралася до мене.

Прощавай, моя дорога Лу, ми вже ніколи не побачимось. Бережи свою душу від таких учинків і роби добро іншим, особливо моєму приятелєві Ре, якщо Ти не змогла зробити добро мені.

Не я створив цей світ, Лу. Якби було інакше, то я міг би взяти на себе всю провину за те, що між нами так сталося.

Прощавай, дорога Лу, я не дочитав Твого листа до кінця, але й так прочитав цілком досить...

Ф. Н.

РОЗДІЛ 19

— Нам нічого не вдасться, Фрідріху. Мені дедалі гірше.

Пишучи за столом і не почувши, що ввійшов Броєр, Ніцше обернувся на ці слова, відкрив був рот, але так і не відповів.

— Я наполохав вас, Фрідріху? Либонь, кожного пацієнта спантеличить, коли лікар увійде в палату й нарікатиме, що йому гіршає! Особливо ж, коли він бездоганно вбраний і має при собі чорну медичну сумку — символ гарантованого успіху! Але, повірте мені, мій зовнішній вигляд — це обман. Під моєю одежею — волога білизна, прилипла до тіла сорочка. Ота одержимість Бертою — це вир у голові. Він усмоктує всі ясні думки!

— Я вас не звинувачую! — запевнив Броєр, сівши за столом. — Те, що ми стоїмо на місці, — моя провина. Не хто, а я спонукав вас відкрито піти в наступ на одержимість. Маєте рацію: ми не заглиблюємося. Ми тільки обриваємо листочки, тоді як треба викорінювати бур'яни.

— Еге ж, ми нічого не викорінюємо! — відповів Ніцше. — Конче треба переглянути наші способи. У мене теж дух падає. На наших останніх зустрічах ми діяли поверхнево, та й взагалі неправильно. Ось погляньте, що ми намагалися здійснити: дисциплінувати ваші думки, взяти під керування вашу поведінку! Дресировання думок і формування поведінки! Такі методи не для світу людей! Ми ж не дресировальники!

— Так. Саме так! Після останнього сеансу я почувався ведмедем, якого вчать ставати на задні лапи й танцювати.

— Точне порівняння! Учитель має возвеличувати учнів. Замість того, я на останніх кількох зустрічах принижував вас

і себе. Ми не можемо вирішувати проблеми людей, застосовуючи методи, придатні тільки для тварин.

Ніцше встав і жестом запросив до каміна, до стільців, що вже чекали.

— Сядемо?

Коли доктор вмощувався на стільці, йому спало на гадку, що майбутні «лікарі відчаю», цілком можливо, відмовляться від традиційних медичних інструментів — стетоскопів, отоскопів та офтальмоскопів, натомість розвиватимуть новий фаховий інструментарій, почавши з двох зручних стільців біля каміна.

— Отже, — почав Броєр, — повернімося до місця, де ми були перед початком цієї нерозсудливої голобельної кампанії проти одержимості. Ви висунули теорію про те, що Берта — це засіб відвертання уваги, а не сама причина, і що насправді корінь мого *Angst'u* — це боязнь смерті, боязнь безбожжя. Може, й так! Гадаю, ви маєте рацію! Звичайно ж, нав'язлива ідея про Берту приклеїла мене до поверховності й не дає часу на глибші й потаємніші думки. А все-таки, Фрідріху, ваше пояснення не зовсім мене вдовольняє. По-перше, досі залишається нерозгаданою загадка: чому саме Берта? Чому з усіх можливих способів захиститися від *Angst'u* вибрано саме цю дурнувату одержимість? Чому не щось інше, не якусь іншу фантазію? По-друге, ви вжили вислів «відвертання уваги». Але «відвертання» — це бліде слово. Його мало для того, щоб передати силу моєї одержимості. Думки про Берту неприродно привабливі, в них закладено якесь приховане потужне значення.

— Значення! — Ніцше ляснув долонею по підлокітнику. — Отож бо! Десь у такому ключі я й міркував учора, коли ви пішли додому. Ваше останнє слово — «значення» — може стати ключовим. Імовірно, наша помилка з самого початку полягала в тому, що ми нехтували сенс вашої нав'язливої ідеї. Колись ви

сказали, що усували кожний істеричний симптом Бerti, з'ясовуючи його походження. І ствердили, що цей метод з'ясування не годиться у вашому випадку, бо ви вже знаєте, звідки взялась одержимість: вона почалася, коли ви познайомилися з Бертою, і посилилася після того, як ви удвох розсталися.

— Однак, — вів Ніцше, — ви, мабуть, ужили не те слово. Напевно, тут важить не походження симптому, пов'язане з його першою появою, а його значення! Напевно, ви помилилися. Напевно, вилікували БERTУ, з'ясувавши не походження, а сенс кожного симптому! Можливо, ці симптоми, — тут Ніцше перейшов на півшепіт, неначе мав відкрити дуже важливу таємницю, — це посланці сенсу, які можуть зникнути тільки тоді, коли збагнути їхнє послання. Якщо це так, то наші дальші дії очевидні. Якщо ми хочемо подолати симптоми, то маємо з'ясувати, що означає для вас одержимість Бертою!

«А далі як? — думав Броєр. — З чого почати, щоб з'ясувати сенс одержимості?» Йому передалося збудження Ніцше, не терпілося почути відповідні вказівки. Але Ніцше сперся на спинку стільця, вийняв гребінець і почав чесати вуса. Доктор нервувався й сердився.

— Ну, Фрідріху! Я чекаю! — Глибоко дихаючи, Броєр потирав груди. — Цей тиск отут, у грудях, посилюється з кожною хвилиною, відколи я тут сиджу. Незабаром дійде до вибуху. Я не можу знайти кінці. Скажіть, як почати! Як мені дізнатися те, що я сам від себе й приховав?

— А ви й не старайтеся щось там дізнаватися й вирішувати! — відрік Ніцше, чешучи вуса. — Це вже моє діло! Ваша робота — тільки прочищати димар. Говоріть про те, що для вас означає БERTА.

— Хіба не досить я наговорив про неї? Невже мушу знову жувати жуйку цих думок про БERTУ? Ви вже все почули — як я торкаюся, роздягаю й голублю її, як горить моє житло,

як гине у вогні вся моя родина і як втікаю до Америки. Ви справді хочете вкотре почути ці нісенітниці?

Зірвавшись на ноги, Броєр походжав за плечима Ніцше.

— Мене інтригує упертість вашої одержимості, — неквапливо й спокійно відповів Ніцше. — Схоже, як у того вусоного рачка, що вчепився за скелю. Та невже ми не можемо, Йозефе, хоч на мить відірвати його й подивитися, що там під ним? Кажу вам: беріться прочищати димар! Струсіть сажу для відповіді на ось це питання: яке було б життя — ваше життя — без Берти? Просто говоріть. Не силкуйтеся на щось мудре, на якісь сентенції. Кажіть усе, що спадає на гадку!

— Не можу. Я накручений, як туга пружина.

— Спиніться, не сновигаєте. Заплющте очі і спробуйте описати те, що бачите під повіками. Пустіть думки на самоплив, не керуйте ними.

Броєр зупинився за плечима Ніцше й ухопився за спинку стільця. Заплющивши очі, він похитувався взад і вперед, як колись батько під час молитви, і повільно бурмотів:

— Життя без Берти... темно-сіре життя, безбарвне... акушерський циркуль... цвинтарний мармур... усе вирішено, раз і завжди... я буду тут, ти знайдеш мене тут... завжди! Ось тут, на цьому місці, з цією медичною сумкою, в цій одежі, з цим обличчям, яке день у день ставатиме дедалі темнішим і похмурішим.

Глибоко дихаючи й трохи заспокоївшись, Броєр сів.

— Життя без Берти?.. Що ще?.. Я науковець, але наука безбарвна. Варто тільки працювати для науки й не пробувати жити нею... я потребую зачарування... і пристрасті... неможливо жити без зачарування. Ось що означає Берта — пристрасть і зачарування. Життя без пристрасті... хто зміг би жити таким життям?..

Він раптом розплющив очі.

— Ви змогли б? Хтось зміг би?

— Будь ласка, струсіть сажу з пристрасті й життя, — по-
нукав Ніцше.

— Одна з моїх пацієнок — повитуха, — відповів Броєр. —
Вона стара, зморщена й самотня. У неї не все гаразд із сер-
цем. Однак вона віддається пристрасті — любові до життя.
Якось я спитав її про джерело цієї пристрасті. Вона пояснила,
що це проміжок часу між двома митями — коли піднімаєш
угору безмовного новонародженого і коли даєш йому по за-
дочку життєдайний ляпанець. І тоді оновлюєшся, поринувши
в мить таїни, в мить, що розділяє існування і забуття.

— А ви, Йозефе?

— Я такий самий, як ця повитуха! Хочу наблизитися до
таїни. Моя пристрасть до Берти не природна, вона надприрод-
на, і я це знаю, але я таки потребую зачарування. Не можу
жити в чорно-білому світі.

— Усі ми потребуємо пристрасті, Йозефе, — проказав
Ніцше. — Вакхічна пристрасть — це життя. Та чи мусить вона
зачаровувати людей і принижувати їхню гідність? Чи не мож-
на знайти спосіб опанувати цю пристрасть? Розповім-но вам
про буддійського монаха, якого я торік зустрів в Енгадині. Він
живе скромно. Проводить у медитації половину того часу, що
не спить, і цілими тижнями ні з ким ані словом не перекидаєть-
ся. Харчується він просто й тільки один раз на день. Задоволь-
няється тим, що подадуть, інколи одним тільки яблуком. І тоді
він медитує над цим яблуком, поки воно набирає червоної
барви, соковитості й хрусткості. До кінця дня монах пристрасно
жадає цієї їжі. Річ у тім, Йозефе, що вам не треба відмовлятися
від пристрасті. Треба тільки поставити інші умови цієї пристрасті.

Броєр кивнув.

— Будь ласка, далі, — налягав Ніцше. — Прочистьте ще
трохи димар, щоб побачити, що для вас значить Берта.

Броєр заплющив очі.

— Я бачу, що втікаю з нею. Втеча. Берта означає втечу — небезпечну втечу!

— Це ж як?

— Берта — це небезпека. До знайомства з нею я жив за правилами. Нині ж забавляюся з рамками цих правил — мабуть, це й мала на увазі повитуха. Я думаю про те, щоб учинити перелюб, зруйнувати своє життя, пожертвувати кар'єрою, втратити сім'ю, емігрувати й знову почати життя з Бертою. — Броєр злегка ляснув себе по голові. — Дурень! Ну й дурень! Я ж знаю, що ніколи цього не зроблю!

— Але вас щось манить до цього небезпечного балансування на краю?

— Манить? Не знаю. Не можу сказати. Я ж не люблю небезпеки! Якщо мене щось манить, то не вона. Напевно, манить втеча — не від небезпеки, а від безпеки. Мабуть, я жив надто вже безпечно!

— Очевидно, Йозефе, жити в безпеці таки небезпечно. Смертельно небезпечно.

— Жити в безпеці небезпечно, — кілька разів пробубонів ці слова Броєр. — Сильно сказано, Фрідріху. Отже, Берта означала для мене порятунок від смертельно небезпечного життя? Чи означає вона бажання свободи — втечі з пастки часу?

— Напевно, з пастки вашого часу, вашого моменту історії. Але, Йозефе, — урочисто мовив Ніцше, — не помиліться. Навіть не гадайте, що Берта виведе вас за межі вашого часу! Час неможливо перервати, це наш найважчий тягар. І наше найважче завдання — жити, не зважаючи на цей тягар.

Цього разу Броєр був не проти, що Ніцше прибрав позу філософа. Це було інше філософування. Не знати, до чого придадуться слова Ніцше, але вони вже зворушують і зачіпають душу.

— Будьте певні, — сказав Броер, — я не мрію про безсмертя. Життя, від якого я хочу порятуватися втечею, — це життя типових віденських медиків-буржуа тисяча вісімсот вісімдесят другого року. Багато хто, як знаю, заздрить на моє життя, а я боюся його. Мене страшить його одноманітність і передбачуваність. Цей страх такий великий, що інколи моє життя видається мені смертним вироком. Розумієте, що я хочу сказати, Фрідріху?

Ніцше кивнув.

— Пригадуєте, коли ми вперше побачилися, ви спитали мене, чи є щось добре в тому, щоб хворіти на мігрень? То було гарне питання. Воно допомогло мені по-іншому оцінити своє життя. А чи пам'ятаєте мою відповідь? Що мігрень змусила мене відмовитися від посади професора? Геть усі — родичі, приятелі, навіть колеги — журилися моїм нещастям, і — я певен цього — хтось напише, що хвороба Фрідріха Ніцше трагічно обірвала його академічну кар'єру. Але це не так! Якраз навпаки! Професорування в Базельському університеті було моїм смертним вироком. Воно присудило мені беззмістовне животіння в академії, де я мав провести решту днів, забезпечуючи матеріальну підтримку моєї матері та сестри. Це була фатальна пастка.

— І тоді, Фрідріху, на вас зійшла мігрень — велика визвольницька!

— Та чи так уже вона відрізняється від одержимості, що зійшла на вас, Йозефе? Напевно, ми більш схожі, ніж нам здається!

Броер заплющив очі. Як добре почуватися таким близьким до Ніцше! Наверталися сльози, й він удав, що закашлявся, аби відвернути голову.

— Ідемо далі, — спокійно сказав Ніцше. — Ми просуваємося вперед. Уже розуміємо, що Берта уособлює пристрасть,

таємницю, небезпечно втечу. Що ще, Йозефе? Які інші значення в ній закладено?

— Краса! Це важливий складник таємниці. Ось я приніс це, щоб ви подивилися.

Броєр вийняв із сумки фотографію й простягнув її Ніцше. Надівши окуляри з товстими скельцями, той підійшов до вікна, де було краще освітлення. І побачив БERTУ в чорному костюмі для верхової їзди, що облягає всю постать — від голови до п'ят. Обтислий жакет із подвійним рядом гудзичків, протягнутим від тонкої талії до підборіддя, насилу стримує пишні груди. Права рука граціозно підтримує спідницю та довгий стек. З лівої руки звисають рукавички. Чималий ніс, коротке густе волосся, на якому безжурно засів чорний капелюшок. Великі темні очі знехтували фотокамеру й вдивляються в далину.

— Грізна жінка, Йозефе, — розсудив Ніцше, повернувши знімок і знову сідаючи. — Так, вона дуже вродлива, але мені не подобаються жінки зі стеками.

— Врода, — відповів Броєр, — це важлива частина значення БERTИ. Мене легко полонити такою рисою. Мабуть, легше, ніж більшість чоловіків. Врода — це таємниця. Навряд чи я добре висловлюся, але перед красунею з певним поєднанням плоті, грудей, вух, великих темних очей, носа, вуст — особливо ж вуст! — я просто благоговію. Нехай це й по-дурному звучить, але я майже певен, що такі жінки мають надлюдську силу!

— І до чого вони прикладають цю силу?

— Це все дурня! — Броєр сховав обличчя в долонях.

— Тільки прочищайте димарі, Йозефе. Поки що обличчя своє судження — й говоріть! Я ж дав слово, що не судитиму вас!

— Я не можу вкласти це в слова.

— Спробуйте закінчити це речення: «Дивлячись на БERTИну красу, я відчуваю...»

— Дивлячись на Бертину красу, я відчуваю... відчуваю... Що я відчуваю? Те, що я в надрах землі — в серцевині існування. Саме там, де й маю бути. У тому місці, де немає питань про життя і його мету... серцевина... безпечне місце. Її краса дарує безмежну безпеку. — Броєр звів голову. — Послухайте, я ж казав вам, що це дурня!

— Говоріть, — відрік незворушний Ніцше.

— Щоб мене полонити, жінка повинна мати особливий вигляд. Її погляд променіє обожненням... подумки бачу широко відкриті осяйні очі, стулені в лагідній півусмішці вуста. Здається, вона каже... ой, не знаю...

— Далі, Йозефе, будь ласка! Уявляйте усмішку! Ви ще бачите її?

Броєр заплющив очі й кивнув.

— Що вона каже?

— Вона каже: «Ти чудовий. Усе, що ти робиш, дуже добре. Ой, любий мій, ти відбився від рук, але годі сподіватися чогось іншого від хлопчика». Тепер я бачу, як вона повертається до жінок, що стоять за нею, й питає їх: «Хіба він не диво? Хіба він не золото? Я обніму й утішу його».

— Чи можете ви докладніше описати цю усмішку?

— Вона каже, що я можу бавитися й робити все, що захочу. Я можу наптити лиха, та все одно вона, як і раніше, захоплюватиметься мною, обожнюватиме мене.

— Чи має коріння ця усмішка в історії вашого життя, Йозефе?

— Що ви маєте на увазі?

— Озирніться в минуле. Чи збереглась у вашій пам'яті така усмішка?

Броєр похитав головою.

— Ні, не пригадую.

— Ви відповіли занадто поспішно! — наголосив Ніцше. — Ви почали хитати головою ще перед тим, як я закінчив питання.

Шукайте! Не зводьте мисленого ока з цієї усмішки й побачите, що з того вийде.

Броер заплющив очі й задивився на сувій своєї пам'яті.

— Я побачив, як Матільда дала цю усмішку нашому синові Йоганнесу. А коли мені було десять чи одинадцять років, я закохався до нестями в дівчинку на ім'я Марія Гомперц. Отож вона подарувала мені таку усмішку! Таку саму! Коли Маріїна родина виїхала, я почувався нещасним. Ми не бачилися тридцять років, а я й досі мрію про Марію.

— Хто ще? Ви забули усмішку вашої матері?

— Хіба я не сказав вам? Я осиротів трилітнім. Моя мати померла, коли їй було всього двадцять вісім, після народження мого молодшого брата. Мені сказали, що вона була вродлива, але я не пам'ятаю її, зовсім не пам'ятаю.

— А ваша дружина? Чи може Матільда так чарівливо усміхатися?

— Ні. Я цього певен. Матільда гарна, але її усмішка не має влади наді мною. Знаю, що це по-дурному виглядає збоку: десятилітня Марія має владу, а Матільда — ні. Але саме так я це відчуваю. У нашому шлюбі я маю владу над жінкою, і вона потребує мого захисту. Ні, Матільда не має цього чару, сам не знаю чому.

— Чари потребують темряви і таємниці, — сказав Ніцше. — Мабуть, таємницю вашої дружини упродовж чотирнадцяти років шлюбу знищила звичність близькості. А може, ви надто вже добре знаєте її? Може, вам нестерпна правда співжиття з красунею.

— Я доходжу висновку, що в моєму випадку треба вживати інше слово, ніж краса. Матільда має все те, з чого складається зовнішня краса. Їй притаманна естетика краси, але не сила. Напевно, ви маєте рацію: річ у надто вже звичній близькості. Надто вже часто я бачу плоть і кров під шкірою. Впливає також те, що немає суперництва: в житті моєї жінки

ніколи не було іншого чоловіка. Цей шлюб влаштували мої й Матільдіні родичі.

— Дивно мені, що вам хочеться суперництва, Йозефе. Кілька днів тому ви сказали, що боїтеся її.

— І хочеться, і водночас не хочеться. Пригадайте, ви сказали, що мені не варто силкуватися на щось мудре. Я просто висловлюю те, що приходить на розум. Хвилиночку, дайте мені зібрати думки... Так, красуня має більшу силу, якщо її прагнуть інші чоловіки. Але така жінка дуже небезпечна — поряд неї я згорю. Мабуть, Берта — золота середина, вона ще не сформувалася! Її врода ще в зародку, ще не розвинулася.

— Тобто, — запитав Ніцше, — вона безпечніша тим, що за неї не змагаються інші чоловіки?

— Не зовсім так. Вона безпечніша, бо в мене велика перевага. Хай там хто її захоче, а я легко його переможу. Вона цілком залежить... тобто залежала від мене. Цілими тижнями відмовлялася їсти, якщо я сам не годував її. Природно, як лікареві, мені було прикро, що пацієнтці гіршає. «Цмок-цмок-цмок, — прицмокував я. — Цмок-цмок, як шкода!» Як фахівець, я висловив свою стурбованість Бертиним родичам, але потайки як мужчина — і я нікому, окрім вас, про це не признався — тішився своєю перемогою. Коли Берта сказала, що мріє про мене, я був у захваті. Оце так перемога — увійти до сокровенних палат у глибині її душі, де не удостоївся побувати жоден інший чоловік! Вимріяні образи не вмирають, тож це було місце, в якому я залишився б назавжди!

— Тобто, Йозефе, ви виграли змагання, в якому не довелося змагатись!

— Так, це ще одне значення Берти — безпечне змагання, гарантований тріумф. Але вродливиця, при якій не почуваєшся безпечно, — це щось інше.

Броер змовк.

— Далі, Йозефе. Куди тепер ведуть ваші думки?

— Мені спала на думку небезпечна жінка, цілком зріла красуня, Бертина ровесниця, що прийшла до мене сюди кілька тижнів тому. Не один чоловік високо її цінує. Вона зачарувала мене... і налякала! Не встоявши перед цією жінкою, я ніяк не міг допустити, щоб вона чекала, й прийняв її поза чергою, перед моїми пацієнтами. Тільки в одному я зміг протиставитися їй — не пристати на її вимогу подати неприйнятну, як на мене, медичну допомогу.

— Ага, я знаю таку суперечність, — сказав Ніцше. — Найстрашніша жінка — це та, якої найдужче прагнеш. Звичайно, не тому, що вона й справді така, а тому, що вважаєш її такою, не розпізнавши. Дуже сумно!

— Сумно, Фрідріху?

— Сумно за так і не розпізнану жінку й за чоловіка теж. Знаю цей сум.

— Ви теж знали ось таку БERTУ?

— Ні, я знав подібну до цієї вашої пацієнтки, якій неможливо відмовити.

«Лу Саломе, — зміркував Броєр. — Лу Саломе, без сумніву! Нарешті Ніцше заговорив про неї!»

Хоча Броєрові не хотілося відводити увагу від самого себе, та все-таки він став випитувати співрозмовника.

— То що сталося, Фрідріху, з тою жінкою, якій ви не могли відмовляти?

Зам'явшись, Ніцше вийняв годинника.

— Сьогодні ми натрапили на золоту жилу. Мабуть, обидва з неї скористаємо. Але наш час добігає кінця, а ви — я цього певен — ще маєте що сказати. Будь ласка, з'ясовуйте, що означає для вас Берта.

Броєр відчував, що Ніцше, як ніколи, близький до того, щоб відкрити свої проблеми. Напевно, для цього досить було

поставити кілька делікатних запитань. Однак, почувши репліку Ніцше «не зупиняйтеся, бо думки втікають», доктор був тільки радий вести далі своє.

— Я нарікаю на складність подвійного, потаємного життя, а проте високо ціную його. Поверхнєве буржуазне життя — смертоносне. Це добре видно, кожен може виразно побачити кінець і всі дії, що ведуть до кінця. Нехай це й дурня, але я вважаю, що подвійне життя — це додаткове життя. Це подовження життєвого шляху.

Ніцше кивнув.

— Ви відчуваєте, що час пожирає можливості поверхнього життя, тоді як потаємне життя невичерпне?

— Так. Я висловився трохи інакше, але саме це мав на увазі. Ще одна річ, чи не найважливіша, — це невимовне почуття, яке проймало мене, коли я був із Бертою, і проймає тепер, коли я думаю про неї. Блаженство! Це найбільш підхоже слово.

— Я завжди вважав, Йозефе, що ми більше любимо бажання, ніж його об'єкт!

— Більше любимо бажання, ніж його об'єкт! — повторив Броєр. — Будь ласка, дайте мені папір. Я хочу це занотувати.

Вирвавши аркушик з останніх сторінок записника, Ніцше почекав, поки Броєр напише цю сентенцію, згорне папірець і покладе його в кишеню піджака.

— Є ще одна річ, — повернувся до теми Броєр. — Із Бертою мені легше витримувати свою самотність. Скільки себе пам'ятаю, мене завжди лякали порожнеча всередині свого ества. І ця самотність не залежить від того, чи є хтось біля мене, чи нікого нема. Розумієте, що я маю на увазі?

— Ой, хто б міг вас краще зрозуміти? Часом мені здається, що я найсамотніший на весь світ. Так само, як і у вас, не має значення, чи я на самоті, чи посеред натовпу. Правду

сказати, я не терплю тих, що не дають мені побути одному, але й не складають мені компанії.

— Про що це ви, Фрідріху? Що означає «не складають компанії»?

— Тобто не дорожать тим, чим я дорожу! Іноді я задивляюся в такі глибини життя, що гублюся в тих спостереженнях і, раптом оглянувшись, бачу, що ніхто не супроводжував мене й що мій єдиний супутник — це час.

— Не можу сказати, що моя самотність подібна до вашої. Мабуть, я ніколи не наважувався зануритися в неї так глибоко, як ви.

— Напевно, — припустив Ніцше, — це Берта не дає вам зануритися глибше.

— Мабуть, мені самому не хочеться цього. Я справді вдячний Берті за те, що рятує мене від самотності. Ось іще одне, що вона означає для мене. За останні два роки я ніколи не бував на самоті, мого приходу завжди чекала Берта — чи то в себе вдома, чи то в лікарні. Вона й досі чекає — в мені.

— Ви приписуєте Берті ваше ж таки досягнення.

— Що ви хочете цим сказати?

— Те, що ви були і є самотній, як і кожна людина, приречена на самотність. Ви створили собі ікону, й тепер вона зігріває вас своїм товариством. Очевидно, ви більш побожний, ніж вам здається!

— Однак, — заперечив Броєр, — у певному сенсі Берта завжди тут. Принаймні півтора року тут була. Хай як погано складалось усе в той час, та він став найкращим, найзмістовнішим у моєму житті. Я бачив Берту щодня, мріяв про неї вночі, а думав про неї — ненастанно.

— Йозефе, ви розповіли мені про випадок, коли з вами не було Берти. У тому сні, який раз у раз повторюється. Що в ньому діється? Ви шукаєте її...

— Сон починається з того, що коїться щось страшне. Земля розповзається під ногами, я шукаю БERTУ й не можу її знайти...

— Так, я певен, що в цьому маренні є якийсь важливий ключ. І що далі — в землі відкривається провал?

Броєр кивнув.

— Чому, Йозефе, в ту мить ви мусите шукати БERTУ? Щоб захистити її? Щоб вона захистила вас?

Надовго запала тиша. Двічі Броєр закидав голову, неначе змушував себе зосередитися.

— Далі я вже не можу. Дивно, але голова зовсім не варить. Ніколи я не почувався таким стомленим. Це ж іще ранок, а мені здається, ніби я працював без перепочинку кілька днів.

— Я теж це відчуваю. Важка робота сьогодні випала.

— Зате не намарно ми попрацювали, як гадаю. Час мені йти. До завтра, Фрідріху.

ВИТЯГИ З ЛІКАРСЬКИХ НОТАТОК ДОКТОРА БРОЄРА ПРО ЕКАРТА МЮЛЛЕРА. 15 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

Невже минуло лише кілька днів, відколи я благав Ніцше відкритися? Нині він нарешті був готовий це зробити, сам цього прагнув. Захотів признатися, що він сприймав університетську кар'єру як пастку, сердився через обов'язок підтримувати матір і сестру, почувався самотнім і потерпав через вродливу жінку.

Так, нарешті він захотів відкритися. Дивовижна річ — я ж його не принукував! Не те що не хотів його слухати. Ще гірше! Я розсердився на Ніцше за те, що він заговорив! За те, що посягнув на відведений мені час!

Невже всього два тижні тому я пробував маніпулювати Ніцше, щоб вивідати хоч крихту про нього, нарікав Максові та фрау Бекер на його потайність, а згодом, прихиливши вухо до губ Ніцше й почувши слова «допоможи мені, допоможи мені», пообіцяв йому: «Покладайся на мене»?

Чому ж тоді я сьогодні знехтував признання Ніцше? Тому що став жадібним? Що довше триває цей процес консультування, то менше я його розумію. Однак він дуже цікавий. Дедалі частіше задумуюся про мої розмови з Ніцше, іноді ці роздуми навіть перебивають фантазії про БERTУ. Ці сеанси стали головною подією мого дня. Я жадібний на відведений мені час; буває, що не можу дочекатися наступної зустрічі. Чи не тому я дав Ніцше сьогодні збутися мене?

У майбутньому — хтозна-коли, може за п'ятдесят років? — лікування розмовою може стати звичайним явищем. І тоді в медичних школах або ж, можливо, на філософських факультетах готуватимуть фахівців стандартної спеціальності — «лікар-ангстолог».

Які дисципліни входитимуть до навчального плану майбутнього ангстолога? Я вже певен, що серед них має бути дуже важливий курс — наука про стосунки! Саме вони викликають труднощі в роботі такого фахівця. Хірург повинен спершу вивчити анатомію, а майбутній ангстолог повинен передусім осягти тонкощі стосунків між консультантом і консультованим. Якщо мені випало зробити внесок у науку про таке лікування, то я мушу навчитися спостерігати за стосунками на консультуванні так само об'єктивно, як за мозком голуба.

Спостерігати ці стосунки нелегко, коли ти сам їх підтримуєш. Та все одно я зауважив яскраві тенденції.

Моє ставлення до Ніцше вже не критичне, як було раніш. Навпаки, тепер я лелію кожне його слово й з кожним днем утверджуюся в переконанні, що він може мені допомогти.

Я вважав, що зможу йому допомогти. Тепер я іншої думки. Мало що можу йому запропонувати. Натомість він має все, чим варто поділитися зі мною.

Я змагався з ним, придумував шахові пастки на нього. Тепер не роблю цього! Ніцше напрочуд проникливий. У нього високий інтелект. Я дивлюся на нього, як курка на сокола. Чи не занадто я схилиюся перед ним? Чи бажаю, щоб він ширяв наді мною? Мабуть, саме тому я й не хочу слухати признання Ніцше, не хочу знати, що він відчуває біль і схильний до помилок.

Я часто думав про те, як «орудувати» ним. Тепер уже ні! Часто мене переповнюють напливи тепла до нього. Це зміна ставлення. Якось я порівняв розвиток наших стосунків із тим, як належало Робертові приручити кошеня: «Відступися, нехай собі хлєпче молоко. Згодом воно дасть доторкнутися до себе». Сьогодні, під час нашої розмови, у моїй голові промайнув ще один образ: двоє смугастих кошенят мордочка до мордочки хлєпчуть молоко з одної мисочки.

Ще одна дивна річ. Навіщо я згадав, що недавно мій кабінет відвідала «цілком зріла красуня»? Невже хочу, щоб він дізнався про мою зустріч із Лу Саломе? Чи не бавився я з вогнем? Чи не піддражнював нишком Ніцше? Чи не пробував вбити клин між нами?

А чому Ніцше сказав, що йому не до вподоби жінки зі стеками? Мабуть, сказане стосувалося цієї світлини з Лу Саломе, що я бачив, а він про те й не знає. Таж мав би усвідомити, що в почуттях до Лу й Берти ми не дуже-то й відрізняємося. То, може, й він нишком піддражнював мене? Таке собі дрібне особисте кепкування? Ось до чого ми дійшли, два чоловіки, що силкуються бути чесними один із одним, а проте кожного з них під'юджує бісик дволичності..

Ще одне прозріння! Ніцше — це для мене те, чим я був для Берти. Вона перебільшувала мою мудрість, благоговіла перед

кожним моїм словом, плекала мрії про наші сеанси, насилу могла дочекатися кожного з них. Вона ж таки домоглася, щоб я відвідував її двічі за день!

Що відкритіше Берта ідеалізувала мене, то більшою силою я наснажував її. Вона стала болетамівним засобом проти всіх моїх мук. Один її погляд зцілював мене від самотності. Вона наділила моє життя метою і сенсом. Одна її усмішка миропомазувала мене на жаданого чоловіка, забезпечувала прощення за всі мої тваринні пориви. Дивна любов: і Берта, і я ніжились у чарівному сьайві кожного з нас!

Я й досі лелію надію. Мій діалог із Ніцше додає сили, і я певен, що вона не ілюзорна.

Дивно, що за кілька годин я забув багато що з нашої бесіди. Чудна ця забудькуватість, зовсім не подібна до випарування з пам'яті звичайних теревенів у кав'ярні. Чи є така штука, як активне забування — витирання з пам'яті чогось не тому, що воно неважливе, а якраз навпаки — надто вже важливе?

Я записав разючу фразу: «Ми більше любимо бажання, ніж його об'єкт».

І ще одну: «Жити в безпеці небезпечно». Ніцше ствердив, що все моє *bürgerliches*¹ життя прожите в небезпеці. Мабуть, він хотів сказати, що я ризикую втратити своє справжнє «я», не стати самим собою. Але хто я насправді?

ВИТЯГИ З НОТАТОК ФРІДРІХА НІЦШЕ ПРО ДОКТОРА БРОЄРА. 15 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

Нарешті маємо наслідок, гідний нас. Глибока вода, швидкі занурення й виринання. Вода холодить і освіжає. Люблю живу філо-

---

¹ Міщанське (нім.).

софію! Люблю філософію, різьблену з сировинного досвіду. Йозеф сміливішає. Його воля і суворий життєвий досвід ведуть перед. Та чи не пора мені взяти ризик на себе, хоча б почасти?

Час на ужиткову філософію ще не назрів. Коли ж назріє? За п'ятдесят, за сто років? Настане час, коли люди не боятимуться знання, не маскуватимуть слабкості під «закон моралі» і здобудуться на мужність порвати кайдани «мусиш». Тоді люди зголодніють за моєю живою мудрістю. Тоді потребуватимуть, щоб я показав їм шлях до порядного життя, життя з невірою й відкриттями. Життя з подоланням. З прагненням долати. Але що на світі пересилить прагнення підлягати?

У мене є інші пісні, які конче треба співати. Мій розум вагітний мелодіями, мене дедалі гучніше закликає Заратустра. Не моє це ремесло — дбати про технічну сторону. Однак мушу прикластися до свого завдання й позначити всі глухі кути та відкриті стежки.

Сьогодні докорінно змінився напрямок нашої роботи. У чому ключ? Ідея «значення» замість ідеї «походження»!

Два тижні тому Йозеф сказав мені, що усунув кожен із Бертиних симптомів, відкривши його першопричину. Наприклад, подолав боязнь пити воду, допомігши пацієнтці згадати, як колись вона спостерегла, що покоївка дає собаці хлєпцяти воду зі своєї склянки. З самого початку я скептично поставився до цього способу, а тим паче тепер. Невже може викликати огиду право собаки пити з чиеїсь склянки? Декому — так! Невже це катастрофічне? Навряд! Невже це причина істерії? Неможлива річ!

Ні, це було не першопричиною, а виявом якогось глибокого й стійкого Angst'u! Ось чому Йозефів метод лікування давав такі нетривкі результати.

Нам треба шукати значення. Симптом — це тільки посланець, який несе новину про те, що з найглибшої безодні

проривається Angst! Глибокі побоювання про скінченність і мету життя, смерть Бога, самотність і свободу — ці глибокі, навіки-віків замкнені під ключем думки тепер розривають свої пута й стукають у двері та вікна розуму. Вимагають, щоб їх почули. І не тільки почули, але й жили!

Ця дивна російська книжка про підпільного чоловіка¹ ніяк не дає мені спокою. Достоевський пише, що є речі, про які не можна говорити ні з ким, хіба що з друзями; є інші речі, про які не можна розповідати навіть друзям; і, нарешті, є речі, про які не скажеш навіть самому собі! Звичайно, саме те, про що Йозеф ніколи не казав самому собі, нині в ньому й проривається.

Стосовно того, що означає Берта для Йозефа. Це втеча, небезпечна втеча, втеча від небезпеки безпечного життя. Це пристрасть, таємниця й зачарування. Берта — велика визволителька, що дає відтермінування смертного вироку.

У неї надлюдські сили; Берта — це колиска життя, велика мати-сповідниця: вона прощає все дикунське і звіряче в ньому. Вона забезпечує йому гарантовану перемогу над усіма суперниками, незнищенну любов, довічне товариство й безконечне існування в її снах. Берта — це щит, що оберігає від зубів часу, рятує з безодні всередині й унизу.

Берта — це ріг достатку з таємницею, захистом і порятунком! Йозеф Броєр називає це коханням. Але справжнє ім'я цього рога — молитва.

А хто захистить нас — святих скептиків? Хто застереже нас про загрозу любові до мудрості та ненависті до рабства? Невже це моє покликання? У нас, скептиків, є свої вороги, свої

---

¹ Ідеться про анонімного героя книжки Федора Достоевського «Записки з підпілля» (1864). Фрідріх Ніцше сказав, що в цьому романі «істина кричить».

чорти, які підривають наші сумніви й розкидають насіння віри в хитро задуманих місцях. Ось так ми вбиваємо богів, натомість освячуємо їхніх замісників — учителів, художників та вродливих жінок. І Йозеф Броєр, відомий науковець, сорок років боготворить благоговійну усмішку дівчинки на ймення Марія.

Ми, пройняті сумнівом, мусимо бути пильні. І сильні. Релігійні спонукання жахливі. Подивіться, як Броєр, атеїст, прагне жити, щоб його завжди спостерігали, прощали, обожнювали й оберігали. Невже це моє покликання — бути пастирем пройнятих сумнівом? Невже муситиму марнувати силу на виявлення та знищення релігійних побажань під будь-якою особою? Ворог грізний, полум'я віри ненастанно підживлюється страхами смерті, забуття і безглуздя.

Куди заведе нас значення? Якщо я відкрию значення одержимості, що тоді? Чи послабить це Йозефові симптоми? А мої? Коли? Чи досить буде швидко пірнути в «розуміння» й виринути з нього? Чи доведеться зануритися надовго?

І котре саме значення? Один і той самий симптом може мати багато таких, а Йозеф ще не вичерпав усіх значень його одержимості Бертою.

Мабуть, нам варто знімати лушпиння цих значень одне за одним, поки Берта стане не чим іншим, як сама собою. Позбувшись їх, надлишкових, вона постане перед Броєровими очима як налякана оголена людська істота, занадто вже людська, якою насправді є вона, і він, і всі ми.

РОЗДІЛ 20

Наступного ранку Броєр увійшов до палати Ніцше, зодягнений у те саме облямоване хутром пальто й тримаючи чорного циліндра в руці.

— Фрідріху, подивіться у вікно! Чи впізнаєте цю сором'язливу помаранчеву кулю в небі над обрієм? Нарешті виглянуло наше віденське сонце. Може, відсвяткуємо цю подію прогулянкою? Ми ж обидва вважаємо, що найкраще думати пішки.

Ніцше вискочив з-за стола, неначе мав пружини в ногах. Броєр ніколи не бачив, щоб він так швидко рухався.

— Ніщо не потішило б мене більше. Уже три дні медсестри не дозволяють мені носа виткнути надвір. Куди підемо? Чи вистачить нам часу, щоб вийти поза цю круглякову бруківку?

— Ось що я задумав, Фрідріху. Щомісяця в суботу я відвідую могилу батьків. Поїдьмо до кладовища разом, доберемося туди менш ніж за годину. Там я ненадовго затримаюся, щоб тільки покласти квіти, а звідти ми поїдемо до Зімерінгер-Гайде й якусь годину прогуляємося в лісі й на лузі. Якраз ополудні повернемося. У суботу я працюю тільки після обіду.

Броєр почекав, поки Ніцше одягнеться. Той часто мовляв, що любить холодну погоду, ось тільки вона його не любить, тож сьогодні задля захисту від мігрені вбрався у два грубі светри й кілька разів обмотав шию п'ятифутовим шарфом, перш ніж убгатися в пальто. Почепивши зелений козирок, щоб уберегти очі від яскравого світла, Ніцше надів поверх нього баварський зелений повстяний капелюшок.

Під час їзди Ніцше спитав про безліч лікарських карток, медичних книжок та журналів, набитих у дверні кишені й розкиданих на порожніх сидіннях. Броєр пояснив, що фіаєр — це, власне, другий кабінет.

— Бувають дні, коли я проводжу більше часу ось тут, ніж у своєму кабінеті на вулиці Бекерштрассе. Якось молодий медик Зігмунд Фройд побажав дізнатися з перших рук про повсякденне життя лікаря й попросив дозволу супроводжувати мене цілий день. Він жахнувся від тих довгих годин, що я проводжу в роз'їздах, і зразу ж постановив вибрати кар'єру дослідника, а не клініциста.

У фіаєрі вони об'їхали південну частину міста кільцевою вулицею Рінгштрассе, мостом Шварценберґ перетнули річку Відень, проминули Літній палац, а тоді вулицями Ренверґ і Зіммерінґ-Гауптштрассе добралися до Центрального віденського кладовища. В'їхавши третьою брамою на єврейську дільницю цвинтаря, Фішманн, що вже десять років возив Броєра до могили батьків, безпомилково пробрався лабіринтом вузьких доріжок, на яких подекуди ледве вистачало місця на фіаєр, і зупинився перед великим мавзолеєм родини Ротшильдів. Коли доктор і філософ зійшли на землю, Фішманн подав Броєрові великий букет квітів, що досі лежав під кучерським сидінням. Двоє чоловіків мовчки пройшли ґрунтовою доріжкою повз низки нагробків. На одних видніли тільки імена та дати смерті, на других додано короткі написи про вічну пам'ять, треті були прикрашені зіркою Давида або рельєфним зображенням рук із розпростертими пальцями — ознакою, що поховано одного з когенів-священнослужителів.

Броєр обвів рукою свіжі букети, що лежали перед багатьма могилами.

— Тут, у країні смерті, ось ці — покійники, а он ті, — він показав у бік старої й занедбаної частини кладовища, —

справдешні мертвяки. Ніхто не доглядає їхніх могил, бо ніхто з живих не знає цих похованих. Вони відають, що таке бути мертвим.

Дійшовши на місце, доктор зупинився перед чималою цвинтарною ділянкою Броєрів, обгородженою тонким різьбленим кам'яним муром. За ним стояв невеличкий надгробок із написом «Адольф Броєр 1844—1874» і лежала велика сіра мармурова плита, на якій висічено:

ЛЕОПОЛЬД БРОЄР 1791—1872

Любий учитель і батько
Його не забули сини

БЕРТА БРОЄР 1818—1845

Люба мати і дружина
Померла в розквіті молодості й краси

Доктор узяв кам'яну вазочку з плити, висипав звідти засохлі за минулий місяць квіти, рвучко розправив принесений букет і обережно вставив у вазочку. Поклавши два гладкі камінчики на обох надгробках, він мовчки стояв із похиленою головою.

З поваги до Броєрової потреби побути на самоті Ніцше рушив доріжкою, обрамленою гранітними та мармуровими пам'ятниками. Невдовзі він дійшов до місця спочинку багатих віденських євреїв — Гольдшмідтів, Гомперців, Альтманнів, Вертгаймерів, які колись живими, а тепер і мертвими прагли асимілюватись у віденській християнській спільноті. Під охороною витончених жалобних статуй височіли пишні мавзолеї — родові усипальниці, вхід до яких загороджували масивні ковані ґрати, оздоблені залізною виноградною лозою. Трохи подалік від них на масивних надгробках стояли ангели, що їх можна було б приписати до якої хоч конфесії.

Простягнувши кам'яні руки, вони, як здавалося Фрідріхові Ніцше, благали про увагу і пам'ять.

За десять хвилин його догнав Броєр.

— Вас було легко знайти, Фрідріху. Я чув, як ви мугикаєте.

— На прогулянках я забавляюся, складаючи віршики. Ось послушайте, — сказав Ніцше, коли Броєр порівнявся з ним. — Це мій останній:

Не може жодний камінь ані бачить, ані чуť,
Та кожен стиха схлипує: «Мене ти не забудь».

І, не чекаючи відповіді від доктора, спитав:

— Хто був Адольф Броєр, похований поряд ваших батьків?

— Адольф був мій єдиний брат Він помер вісім років тому. Як мені сказали, моя мати померла через ускладнення після пологів, народивши його. Бабуся переїхала в наш дім, щоб виховувати нас. Її давно вже нема серед живих. Тепер, — тихо додав Броєр, усі вони вже на тому світі, й черга дійшла до мене.

— А ці камінчики? Бачу, тут вони на багатьох надгробках.

— За старовинним єврейським звичаєм, це знак пошани до покійників, знак пам'яті про них.

— Для кого цей знак? Вибачайте, Йозефе, якщо я переїшов межу пристойності.

Броєр сягнув під пальто й розстібнув комірець сорочки.

— Та ні, все гаразд. Правду кажучи, ви поставили одне з моїх іконоборчих запитань, Фрідріху. Як дивно — я так само ніяково щулюсь у відповідь, як ті, кого сам змушував так повестися! Не маю на нього відповіді. Я кладу ці камінчики ні для кого. Не для годиться, не про людське око — крім членів моєї сім'ї, в мене немає родичів, і тільки я приходжу до цієї могили. Не через забобони чи страх. І, звичайно ж, не тому, щоб колись дістати за те винагороду: ще змалку я вважав, що життя —

це спалах між двома однаковими порожнечами, пільмою перед народженням і пільмою після смерті.

— Життя — це спалах між двома порожнечами. Гарний образ, Йозефе. Чи не дивно, що ми так заклопотані тою другою з них і ніколи не думаємо про першу?

Броєр згідливо кивнув і за якусь мить повів далі:

— Повернімося до камінців. Ви спитали, для кого я їх залишаю. Мабуть, мою руку спокушає ставка Паскаля¹. Зрештою, що я ризикую втратити? Це ж дріб'язковий камінчик, невеличке зусилля.

— Маю, Йозефе, до вас питання — теж дріб'язкове. Ставлю його тільки тому, щоб виграти час і поміркувати над багатоміжливим!

— Що ви хотіли спитати?

— Чому ви досі не сказали мені, що вашу матір звали Бертою?

Броєр ніяк не сподівався такого запитання. Він повернув голову й глянув на Ніцше.

— А чого б то я мав це сказати? Мені таке й на думку не спадало. Я ще не сказав вам, що моя найстарша донька теж Берта. Це зовсім не стосується нашої справи. Ви вже дізналися від мене, що моя мати померла, коли мені було три роки, і я не пам'ятаю її.

— У вас не залишилось усвідомлених спогадів, — уточнив Ніцше. — Більшість наших спогадів зберігається в підсвідомості. Ви ж, безсумнівно, бачили книжку Гартманна² «Філософія несвідомого»? Вона є в кожній книгарні.

---

¹ Ідеться про розподіл банку ставок між гравцями в кості у випадку, коли не дограється до кінця серія наперед умовленої кількості кидків. Це одна з двох задач, із яких французький математик і філософ Блез Паскаль 1654 року почав розвивати теорію ймовірності.

² Едуард Гартманн (1842—1906) — німецький філософ-ідеаліст. Вважав основою сутності несвідоме духовне начало.

— Добре знаю цю книжку, — кивнув Броєр. — Не одну годину я обговорював її з приятелями — завсідниками кафе.

— За цією книжкою стоїть справдешній геній — не автор, а видавець. Гартманн — це щонайбільш філософ-підмайстер, який привласнив думки Гете, Шопенгауера та Шеллінга. А ось видавцеві Дункеру я кажу *chapeau!*¹ — й Ніцше підкинув угору свого зеленого капелюшка. — Ця людина вміє тицьнути книжку під ніс кожному читачеві в Європі. І то в дев'ятому виданні! Овербек сказав, що продано понад сто тисяч примірників! Уявляєте?! А я буду радий, якщо продадуть двісті примірників однієї з моїх книжок!

Зітхнувши, Ніцше надів капелюшок.

— Але повернімося до Гартманна. Він веде мову про понад двадцять різних аспектів несвідомого й не дає сумніватися в тому, що найбільша частина нашої пам'яті й самого мислення міститься за межами свідомості. Я згоден, ось тільки він недалеко заходить. Як на мене, важко переоцінити міру несвідомого в житті — реальному житті. Свідомість — це лише напівпрозора шкіра, що покриває існування: бите око проглядає її наскрізь — до примітивних сил та інстинктів, аж до тих, що викликають прагнення володарювати. Між іншим, Йозефе, вчора ви згадали були несвідоме, уявивши, що входите в Бертині мрії. З ваших слів, ви здобули доступ до сокровенних палат у глибині її душі, до святині, в якій ніщо не тліє. Якщо ваш образ вічно триває в пам'яті Берти, то куди він дівається в ті миті, коли вона думає про щось інше? Очевидно, має бути величезне сховище на неусвідомлені спогади.

Цієї миті вони натрапили на невеликий гурт жалібників, зібраних біля навісу, що покривав викопану могилу. Чотири

---

¹ Браво! (*фр.*) Головне значення слова *chapeau* — «капелюх».

кремезні грабарі опустили в яму домовину на товстих шнурах, і жалібники, навіть кволі й літні, вишикувалися в чергу, щоб кинути грудку землі в могилу. Кілька хвилин Броєр і Ніцше йшли мовчки, вдихаючи сирий кисло-солодкий запах свіжоскопаної землі. Коли підійшли до розгалуження стежок, Броєр торкнувся руки Ніцше — вказав, що треба звернути праворуч.

— Стосовно неусвідомлених спогадів, — проказав Броєр, коли вже не було чути торохтіння камінців об дерев'яне віко, — я цілком погоджуюсь з вами. Під час лікування Берти гіпнозом не раз траплялися доводи, що справді є такі спогади. Але, Фрідріху, на що ви натякаєте? Невже на те, що я кохаю БERTУ, бо вона зветься так, як моя мати?

— Чи не здається дивним вам, Йозефе, те, що ми стільки годин говорили про БERTУ, а ви допіру сьогодні вранці кажете, що вашу матір звали так само?

— Я цього не приховував. Просто ніколи не зіставляв їх обох. Навіть тепер таке зіставлення видається мені натягнутим і надуманим. Для мене БERTА — це БERTА Паппенгайм. Я ніколи не думаю про матір. Ніколи не поставав передо мною її образ.

— А однак усе своє життя ви кладете квіти на її могилу.

— На могилу всієї моєї родини!

Хоч Броєр і відчував, що співрозмовник надто вже настирливий, а проте постановив і далі правдиво викладати те, що в голові. Наринула хвиля захоплення витривалістю, з якою Ніцше терпляче й неухильно провадить психологічне дослідження.

— Учора ми проаналізували всі можливі значення БERTИ. З вашого димаря витрушено чимало спогадів. Як могло статися, що жодного разу вам не спало на думку ім'я вашої матері?

— А я звідки знаю? Неусвідомлені спогади не піддаються моєму самоконтролю. Я не знаю, де вони. Вони живуть своїм життям. Я можу говорити тільки про те, що відчуваю, про те, що реальне. А Берта *qua* Берта¹ — це найреальніше в моєму житті.

— У тому-то й річ, Йозефе. Невже ми вчора не з'ясували, що ваші стосунки з Бертою нереальні й що ілюзія, сплетена з образів та прагнень, не має нічого спільного зі справжньою Бертою? Учора ми з'ясували, що ваші фантазії про Берту захищають вас від майбутнього, від страху перед старінням, смертю та забуттям. Сьогодні я виявив, що ваше бачення Берти також спотворене примарами з минулого. Йозефе, реальною може бути тільки теперішня мить. Зрештою, ми відчуваємо себе тільки в цю мить. Берта не справжня. Це лише фантом, що приходить і з майбутнього, і з минулого.

Броер ніколи не бачив Ніцше таким упевненим — переконаним у правоті кожного свого слова.

— Погляньмо на все це з іншого боку! — гнув своє Ніцше. — Ви вважаєте себе й Берту дібраною парою, пов'язаною найближчими, найсокровеннішими стосунками, які тільки можна уявити. Правда ж?

Броер кивнув.

— А проте, — наголосив Ніцше, — я певен, що між вами й Бертою взагалі немає особистих стосунків. Я вважаю, що вашу одержимість можна буде здолати, якщо ви зможете відповісти на одне ключове питання: «Скільки людей у цих стосунках?»

Дійшовши до фіакра, вони сіли в нього. Броер наказав Фішманну поїхати на Зіммерінг-Гайде, а тоді звернувся до Ніцше:

— Я не зрозумів, про що це ви, Фрідріху.

---

¹ Берта як така (лат.).

— Безсумнівно, ви пересвідчитесь, що у вас із Бертою немає інтимної самоти на двох. Ви ніколи не буваєте віч-на-віч. У ваших фантазіях товпляться інші люди: вродливі жінки, які можуть розгрішати й обороняти; безликі чоловіки, яких ви перемагаєте у змаганні за прихильність Берти Паппенгайм; ваша мати — Берта Броєр; десятилітня дівчинка з благоговійною усмішкою. Якщо ми щось та й дізналися, Йозефе, то це те, що ваша одержимість Бертою не стосується самої Берти!

Хитнувши головою на знак згоди, Броєр глибоко задумався. Ніцше замовк і до самого кінця їзди дивився у вікно. Зійшовши з фіакра, доктор попросив Фішманна забрати їх за годину.

Сонце сховалося за величезну сланцево-сіру хмару, і обидва чоловіки хилилися під крижаним вітром, який ще вчора підмів російські степи. Застібнувшись по шию, супутники наддали ходи. Першим порушив тишу Ніцше.

— Дивно, Йозефе, як я завжди лагіднію на кладовищі. Ви вже дізналися від мене, що мій батько був лютеранський пастор. Та чи казав я, що задвірком нашої оселі й заодно моїм майданчиком для дитячих забав правив сільський цвинтар? До слова. Може, знаєте есей Монтеня про смерть? У цьому творі автор радить жити в кімнаті, звідки відкривається вигляд на цвинтар. Монтень стверджує, що така картина прочищає голову і зберігає пріоритети життя в перспективі¹. А чи впливають на вас кладовища таким чином?

---

¹ Ніцше трохи переінакшив те, що французький філософ Мішель де Монтень (1533—1592) написав в есеї «Філософувати — це вчитися помирати»: «Так само, як закладалися цвинтарі біля церков або в найлюдніших куточках міста, аби привчити, як зауважує Лікурґ, низи, жінок і дітей не боятися покійників, а також, аби кості, гроби та похорони нагадували, що на нас чекає». (Переклад Анатолія Перепаді.)

Броєр кивнув.

— Мені дуже подобається цей есей! Були часи, коли я, повертаючись із цвинтаря, почувався підкріпленим на духу. Кілька років тому мене гнітив кінець моєї університетської кар'єри, і я шукав розради серед мерців. Могили якось заспокоювали мене, допомагали нехтувати все дріб'язкове в житті. І раптом усе змінилося!

— Як саме?

— Не знаю чому, але з якоїсь пори кладовище вже не давало мені заспокоєння та просвітлення. Куди й ділося моє благоговіння, я вбачав у жалобних янголах і в епітафіях про сон у Божих обіймах щось нісенітне, ба навіть жалюгідне. Кілька років тому сталася ще одна зміна. Мене стало лякати все, пов'язане з цвинтарями: надгробки, статуї, родинні гробівці. Як дитині, мені здавалося, що цвинтар обсіли привиди, і я йшов до могили батьків, раз у раз озираючись і роззираючись. Я навмисно барився з поїздками на цвинтар — дожидався, поки знайдеться хтось, що супроводжуватиме мене. Мої відвідини усе коротшали, та й досі коротшають. Часто мені буває моторошно від самого вигляду батьківської могили, а іноді проймає страх, що ось тут, біля неї, я провалюся й земля поглине мене.

— Так само, як у вашому кошмарному сні про землю, що розповзається під вами.

— Як зловісно ви це проказали, Фрідріху! Кілька хвилин тому мені на мить згадався цей сон.

— Напевно, кладовище вам і сниться. Уві сні, як пам'ятаю, ви провалюєтеся на сорок футів і приземляєтеся на плиту. Ви ж ужили слово «плита», хіба ні?

— Мармурова плита! Надгробок! — відповів Броєр. — З написом, якого я не міг прочитати! Є ще одна річ, і я, мабуть, не говорив вам про неї. Цей молодий студент, мій приятель

Зігмунд Фройд, про якого ви вже чули... Той, що їздив зі мною весь день на виклики до пацієнтів...

— Слухаю.

— Отже, сни — це його хобі. Він часто розпитує приятелів про те, що їм снилося. Фройда особливо цікавлять точні числа й чітко висловлені фрази, і коли я описав своє марення, він оригінально витлумачив оті сорок футів падіння. Уперше цей сон приснився мені напередодні мого сорокаліття, тож він припустив, що сорок футів символізують сорок років.

— Винахідливо! — Ніцше сповільнив ходу і плеснув у долоні. — Не фути, а роки! Ось уже й піддається загадка цього сну! На сорок першому році життя вам мариться провал крізь землю і приземлення на мармурову плиту. І ця плита символізує кінець? Тобто смерть? А може, вона позначає кінець падіння, тобто порятунок?

Не чекаючи відповіді, філософ заговорив швидше.

— Є ще одне питання. Хто ця Берта, яку ви шукаєте, перш ніж під вами розпливеться земля? Дівчина, що пропонує ілюзію захищеності? Чи молода мати, що колись пропонувала справжню безпеку і чие ім'я написано на плиті? Чи це злиття двох Берт? Тим паче, вони майже однолітки. Ваша мати померла не набагато старшою, ніж нинішня Берта Паппенгайм!

— Котра з двох Берт? — труснув головою Броєр. — Як же тут відповісти? Подумати тільки, всього кілька місяців тому я гадав, що лікування розмовою може розвинути в точну науку! Але як тут дати точну відповідь на такі запитання? Імовірно, її правильність визначає тільки сила: у ваших словах відчувається велика сила, вони зворушують мене й видаються справедливими. Та чи можна довіряти почуттям? По всіх усядах релігійні фанатики відчувають

божественну присутність. Чи варто вважати мої почуття достовірнішими, ніж їхні?

— Цікаво, — задумливо мовив Ніцше, — чи ближчі наші сни до нашого справжнього «я», ніж до нашого здорового глузду, ніж до наших почуттів.

— Мене здивувала ваша зацікавленість снами, Фрідріху. У ваших двох книжках майже нічого не написано про них. Можу пригадати лише ваше припущення, що досі на сни впливає ментальність первісної людини.

— Я вважаю, що в тексті наших снів можна знайти всю нашу передісторію. Але сни зачаровують мене лише звіддалік: на жаль, я пам'ятаю дуже мало своїх снів, хоча недавно один із них був дуже виразний.

Доктор і філософ ішли мовчки, під їхніми ногами шелестіло листя й хрускотіли гілочки. Чи розповідь Ніцше про свій сон? Броєр уже знав із практики, що чим менше запитань поставиш, тим більше розкаже Ніцше. Краще помовчати.

За кілька хвилин Ніцше поновив розмову.

— Він був короткий, і в ньому, подібно як у вашому сні, йшлося про жінок і смерть. Приснилося, що я борюкаюся з жінкою в ліжку. Здається, кожне з нас тягло до себе постільну білизну. Хай там як, а за кілька хвилин мене оповило простираadlo, та так туго, що я не міг рухатись і став задихатись. Облитий потом, я прокинувся, хапаючи ротом повітря й гукаючи: «Жити, жити!»

Броєр спробував допомогти Ніцше згадати більше подробиць, але нічого не вдалося. Сон викликав у Ніцше тільки одну асоціацію: закутування в простираadlo було схоже на бальзування давніх єгиптян. Він став мумією.

— Мені вражає те, — зауважив Броєр, — що наші сни діаметрально протилежні. У моєму жінка рятує від смерті, а у вашому жінка стає знаряддям смерті.

— Еге ж, саме це й означає мій сон. Гадаю, що так воно і є. Любити жінку — це ненавидіти життя!

— Не розумію, Фрідріху. Ви знову заговорили загадками.

— Я маю на увазі, що не вдасться закохатися в жінку, не закривши очі на бридоту під ніжною шкірою: на кров, вени, жир, слиз, фекалії, на всі ці фізіологічні жахіття. Закоханий мусить виколоти собі очі, мусить відкинути правду. А для мене життя без правди — це смерть живцем!

— Тобто у вашому житті ніколи не знайдеться місця для кохання? — глибоко зітхнув Броєр. — Хоча кохання руйнує моє життя, та ваші слова засмутили мене, друже.

— Я мрію про кохання, яке значно більше, ніж прагнення двох осіб володіти одне одним. Не так давно мені вдалося, що я його знайшов. Але я помилився.

— А що сталося?

Ніцше злегка сіпнув головою, і Броєр не став наполягати. Далі вони йшли мовчки, поки Ніцше не обізвався:

— Я мрію про кохання, в якому він і вона поділяють пристрасть до спільного пошуку найвищої істини. Напевне, це й коханням не назвеш. Мабуть, це називається дружбою.

Як ця нинішня розмова відрізнялася від попередніх! Броєр почувався близьким до Ніцше, навіть захотів був узяти його попід руку. Але до цього почуття домішалося розчарування. Доктор знав, що сьогодні годі сподіватися на таку потрібну допомогу. Цій розмові на ходу бракувало стислої напруги. У мить зняковіння дуже вже легко було зануритись у мовчання, задивитися на хмарки видихнутого повітря та прислухатися до потріскування голих гілок, що тремтять під вітром.

Несподівано Броєр відстав. Ніцше обернувся й здивувався, побачивши, що супутник скинув капелюха й схилився над якоюсь непримітною невисокою рослиною.

— Це наперсник, — пояснив доктор. — У мене щонайменше сорок пацієнтів із серцевою недостатністю, життя яких залежить від щедрот цієї простої собі рослини.

Обом чоловікам відвідини кладовища роз'ятрили давні, ще дитячі рани. Прогулюючись, доктор і філософ згадували колишнє. Ніцше розповів про сон, який примарився йому, шестилітньому, за рік після батькової смерті.

— Так яскраво це пригадується, ніби снилося минулої ночі. Відкривається могила, з неї вибирається мій батько в савані, входить до церкви й незабаром повертається, несучи на руках маленьку дитину. Разом із нею він сходить у могильну яму. Над ними закривається земля, на місце поховання наповзає надгробок. Справжнє жахіття прийшло невдовзі після того, як мені це приснилося. Мій молодший братик захворів і помер від конвульсій.

— Як жахливо! — сказав Броер. — Як страшно мати таке передбачення! Чим ви це поясните?

— Ніяк не можу пояснити. Довгий час мене лякало надприродне, і я щиро молився. Кілька років тому я припустив, що цей сон пов'язаний не з моїм братом, що батько приходив не по нього, а по мене, й сновидіння виражало мій страх перед смертю.

Доктор і філософ розмовляли невимушено, як ніколи, й ділилися споминами. Броер згадав сон про якесь лихо, що сталося в його родинній домівці, й загорнутий у блакитно-білу молитовну накидку безпорадний батько стояв, погойдуючись, і молився. А Ніцше описав кошмар, у якому він увійшов до своєї спальні й побачив, що на постелі вмирає якийсь дід, хриплячи перед смертю.

— Нам обом дуже рано довелося зіткнутися зі смертю, — задумливо мовив Броер, — вже змалку зазнати жахливої втрати. Я, мабуть, так і не оговтався від неї. А як склалось у вас? Як жилося без батьківського захисту?

— Без захисту чи без утиску? Та чи втратою стала його смерть? У цьому я не дуже певен. Вона могла стати втратою для дитини, але не для дорослого.

— У чому тут сенс? — спитав Броєр.

— У тому, що я ніколи не горбився, несучи батька на спині, ніколи не задихався під тягарем його суджень, ніколи не пізнавав науки, що метою мого життя має стати задоволення батькових нездійснених амбіцій. Його смерть могла бути й благословенням, звільненням. Його примхи ніколи не були для мене законом. Залишившись сам, я здобув можливість знайти власний, непроторений шлях. Подумайте над цим! Чи міг би я, антихрист, по-екзорцистському виганяти хибні вірування й шукати нові істини під оком батька-пастора, який болісно корчився б від кожного мого досягнення і вважав би мої кампанії проти ілюзії особистими нападами на нього?

— А якби ви були під захистом, коли потребували його, — спитав Броєр, — то чи мусили б згодом стати антихристом?

Ніцше змовчав, і Броєр не силував до відповіді. Він учився підлаштовуватися до особливостей характеру Ніцше: аби наблизитися до істини, можна, ба навіть бажано ставити які хоч запитання, а ось зайвий натиск зустрине опір. Доктор вийняв годинник — батьків подарунок. Настав час повернутися до фіакра, де чекав Фішманн. З попутним вітром було легше йти.

— Мабуть, ви порядніший, ніж я, — припустив Броєр. — Напевно, під батьковими судженнями я гнувся нижче, ніж гадав. А проте я часто відчуваю, що мені дуже бракує батька.

— Чого саме вам бракує?

Броєр згадував батька й перебирав спомини, що неначе наяву пропливали перед очима. Ось старий із ярмулкою на голові співучо читає молитву, перш ніж засісти до вечері — вареної картоплі з оселедцем. Ось він усміхається, сидячи

в синагозі й спостерігаючи, як син обкручує пальці китицями молитовної накидки¹. Ось він, граючи з сином у шахи, не дозволяє вернути хід. «Йозефе, я не допущу, щоб ти набирався поганих звичок». Ось він заповнює всю оселю глибоким баритонним голосом, наспівуючи уривки з Тори своїм юним учням, що готуються до бар-міцви².

— Мабуть, найбільше мені бракує його уваги. Батько завжди був першим моїм слухачем, навіть наприкінці життя, коли йому затьмарилася свідомість і пропала пам'ять. Я неодмінно розповідав йому про свої успіхи, діагностичні тріумфи, дослідницькі відкриття, навіть про свої благодійні пожертви. Та й після смерті батько залишився моїм слухачем. Довгі роки я уявляв, як він дивиться через моє плече, спостерігає й схвалює мої досягнення. Що тьмяніший його образ, то важче мені долати відчуття, що всі мої старання та успіхи марні й нічого не варті.

— Тобто, Йозефе, ваші успіхи набирають значущості тільки тоді, коли їх сприймає ефемерна свідомість вашого батька?

— Я знаю, що це абсурд. Щось таке, як звук падіння дерева в лісі, де взагалі немає дерев. Але чи має сенс діяльність, якої ніхто не спостерігає?

— Різниця, звичайно, в тому, що в дерева немає вух, тоді як не хто інший, а саме ви визначаєте цей сенс.

— Фрідріху, ви більш самодостатній, ніж я. Більш, ніж будь-хто з тих, кого я знаю! Пригадую, як на нашій першій зустрічі я захоплювався вашою здатністю успішно давати собі раду, попри те, що вас зовсім не визнають колеги.

---

¹ Китиці (цицит) — дуже важлива частина молитовної накидки (таліта). Під час ранкової молитви їх прикладають до очей і тричі цілують.

² Релігійний обряд визнання єврейських тринадцятилітніх хлопчиків дорослими.

— Колись давно, Йозефе, я спізнав, що легше давати раду з підмоченою репутацією, ніж із нечистим сумлінням. Та й не жадібний я. Пишу не для натовпу. І вмію бути терплячим. Може, моїх учнів ще немає на цьому світі. Мені належить тільки післязавтра. Деякі філософи народжуються посмертно!

— Але ж, Фрідріху, невже віра в те, що ви народитеся посмертно, аж так дуже відрізняється від моєї потреби в батьковій увазі? Ви можете чекати хоч до післязавтра, але ви ще й прагнете мати читачів.

Запала довга мовчанка. Нарешті Ніцше кивнув і тихо сказав:

— Мабуть. Може, в моєму естві є кишені з марнославством, які ще треба очистити.

Броер обмежився кивком. Не міг не зазначити, що з усіх його зауваг це перша, з якою згодився Ніцше. Чи стане ця новина переломним моментом у їхніх стосунках?

Ні, ще ні! За якусь мить Ніцше додав:

— А все-таки є різниця між прагненням батьківського схвалення і пориванням ушляхетнити тих, що в майбутньому підуть услід за тобою.

Броер змовчав, хоча добре бачив, що мотиви Ніцше не зовсім самодостатні; таж сам він мав свої сумнівні способи домагатися пам'яті про себе. Сьогодні здавалося, що всі мотиви, його і Ніцше, постали з одного джерела — прагнення уникнути забуття смерті. Чи не надто вже вразливим став сам Броер? Мабуть, це цвинтар так на нього подіяв. Напевно, надто вже часті оці щомісячні відвідини.

Але навіть хвороблива вразливість не могла зіпсувати настроїв на цій прогулянці. Згадалось, як Ніцше визначив дружбу: єднання двох осіб, що шукають найвищу істину. Хіба це не те саме, що він і Ніцше робили сьогодні? Так, вони подружилися.

Ця думка втішала, хоча Броєр знав, що дедалі тісніші стосунки й чимраз захопливіші бесіди не допоможуть Фрідріхові Ніцше позбутися болю. На благо дружби доктор спробував відігнати цю тривожну думку.

А Ніцше, як ото друг, либонь, прочитав його думку.

— Мені подобається ця прогулянка, Йозефе, але не можна забувати *raison d'être* наших зустрічей — ваш психологічний стан.

Сходячи з пагорба, Броєр послизнувся й ухопився за деревце, щоб не впасти.

— Обережно, Фрідріху, ця сланцювата глина дуже ковзка. Ніцше подав Броєрові руку, спуск тривав.

— Я оце подумав, — повів мову Ніцше, — що наші дискусії, хоч і видаються багатослівними та малозмістовними, а все одно ми наближаємося до розв'язку. Так, відкритий наступ на вашу одержимість Бертою виявився даремним. Зате упродовж останніх кількох днів ми з'ясували, чому так вийшло: одержимість стосується не так Берти, як серії значень, вкладених у неї. Щодо цього ми згодні?

Броєр хотів був ввічливо натякнути, що навряд чи можна допомогти ось такими інтелектуальними формулюваннями. Але Ніцше його випередив.

— Тепер зрозуміло, що ми в корені помилилися, вважаючи Берту мішенню. Ми вибрали не того ворога.

— І той ворог...

— Ви ж його знаєте, Йозефе! Навіщо змушуєте мене пояснювати? Справжній ворог — це приховане значення вашої одержимості. Подумайте про нашу сьогоднішню розмову — знову і знову ми поверталися до вашого страху порожнечі, забуття та смерті. Ворог у вашому кошмарі, в розповзанні землі, в падінні на мармурову плиту. Він у вашій боязні кладовища, у вашій занепокоєності безглуздям, у вашому бажанні

бути на видноті та в пам'яті. Парадокс, ваш парадокс, полягає в тому, що ви присвячуєте себе пошукам правди, але й дивитися не можете на свої знахідки.

— Але й у вас, Фрідріху, мав би бути страх перед смертю та безбожжям. З самого початку я запитав: «Як ви це витримуете? Як змогли примиритися з таким жахінням?»

— Мабуть, настав час сказати вам дещо, — пишномовно й урочисто відказав Ніцше. — Досі я вважав, що ви ще не готові вислухати мене.

Зацікавлений таким вступом, Броєр вирішив не зважати на цю мову пророка.

— Я не навчаю, Йозефе, що треба поладити, примиритися зі смертю. Ось так і до зради життя можна дійти! Ось вам мій урок: помріть у слухний час!

— «Помріть у слухний час»! — Ці слова вразили Броєра. Приємна пополуднева прогулянка вмить стала смертельно серйозною. — «Помріть у слухний час»? Що ви маєте на увазі? Даруйте, Фрідріху, вже вкотре вам повторюю, що я не терплю, коли ви говорите про щось важливе загадками. Навіщо ви так робите?

— Ви поставили два запитання. На котре з них маю відповіді?

— Спершу скажіть мені про смерть у слухний час.

— Живи, коли живеш! У твої останні хвилини на цьому світі смерть не така страшна, якщо ти вивершив своє життя! Якщо живеш не в слухний час, то й не можеш померти в слухний час.

— Що це означає? — розчаровано спитав Броєр.

— Запитайте себе, Йозефе: «Чи вивершив я своє життя?»

— Ви відповідаєте питанням на питання, Фрідріху!

— Ви ставите запитання, на які знаєте відповідь, — парировав Ніцше.

— Навіщо б я це робив, якби знав відповідь?

— Щоб не признаватися собі в тому, що вже маєте свою відповідь!

Броєр завагався. Знав, що Ніцше має рацію, тож перестав опиратись і повернувся до суті.

— Чи вивершив я своє життя? Я домігся багато чого — більше, ніж будь-хто міг від мене сподіватися. Матеріальні блага, наукові досягнення, родина, діти... Але про все це ми вже говорили.

— Йозефе, ви й далі ухиляєтеся від відповіді на моє запитання. Чи жили ви своїм життям? Чи самі вибрали спосіб життя, чи це воно вибрало? Чи любили ви життя? Чи жалкували на нього? Ось що я маю на увазі, коли питаю, чи вивершили ви своє життя. Чи використали ви всі його можливості? Пригадайте сон, у якому ваш батько безпорадно стояв і молився, поки з його родиною діялося щось страшне. Чи не подібний ви до нього? Чи не стоїте безпорадно, сумуючи за життям, яким ви не прожили ні хвилини?

Броєр відчував, як наростає тиск. Питання Ніцше вгризалися в нього, проти них не було захисту. Доктор насилу дихав. Здавалося, ось-ось розірвуться груди. Приставши, він, перш ніж відповісти, тричі глибоко вдихнув і видихнув.

— Ці запитання... Ви ж знаєте відповідь! Так, не я вибрав! Так, я жив не тим життям, якого хотів! Я прожив суджене мені життя. Я, справжній я, був ув'язнений у своєму житті.

— Я певен, Йозефе, що це і є джерело вашого *Angst*'у. Передсерцевий тиск узявся від того, що ваші груди розриває непрожите життя. Ваше серце відстукує час. А час вічно неситий. Він жере, пожирає й нічого не віддає взамін. Як страшно почути, що ви прожили суджене вам життя! І як страшно стати віч-на-віч зі смертю, так ні разу й не висловивши претензії на свободу, хай навіть це було небезпечно!

Ніцше твердо стояв за своєю кафедрою, дзвінко лунав його голос пророка. Хвиля розчарування залила Броєра, він уже знав, що годі сподіватися допомоги.

— Фрідріху, — відповів він, — це пишномовні фрази. Я захоплююся ними. Вони беруть мене за душу. Але вони далекі, страшенно далекі від мого життя. Що означає претензія на свободу в моєму повсякденні? Як мені звільнитися? У мене склалося далеко не так, як у вас — молодого та нежонатого, що відмовився від задушливої університетської кар'єри. Мені вже пізно! У мене сім'я, співробітники, пацієнти, учні. Надто вже пізно! Ми можемо балакати хоч цілу вічність, а я все одно не зможу змінити своє життя. Надто тісно переплелось воно з іншими життями.

Надовго запала тиша, яку порушив утомлений Броєрів голос.

— Але я не можу спати, а зараз не можу витримати болю від цього тиску в грудях.

Крижаний вітер пронизував його пальто. Броєр тремтів і щільно закутував шию шарфом.

Ніцше напрочуд приязно взяв його під руку.

— Мій друже, — шепнув він, — не скажу вам, як жити по-іншому, бо якщо я це й зроблю, то ви все одно житимете за іншим зразком. Однак, Йозефе, щось я та й можу. Можу дати вам подарунок — мою найсильнішу думку, думку понад усі думки. Напевно, вона вже вам трохи знайома, бо я коротко зазначив її в «Людському, занадто людському». Ця думка буде провідною силою моєї наступної книги, а може, й усіх моїх майбутніх книг.

Голос Ніцше знизився, набрав урочистого, величавого тону, немовби позначивши кульмінацію всього, що діялося перед тим. Двоє чоловіків ішли пліч-о-пліч. Доктор дивився поперед себе, очікуючи слів філософа.

— Йозефе, постарайтеся, щоб прояснилося в голові. Ось вам мислений експеримент! Що, коли б якийсь демон сказав вам, що ваше життя — таке, яке було досі — вам доведеться прожити ще раз, ще раз і ще раз — незчисленну кількість разів? А що, коли в ньому не буде нічого нового й до вас повертатиметься геть усе в тій самій послідовності й наступності — кожний біль і кожна радість, усе те, що незмірно мале чи велике в житті, — навіть цей вітер, ці дерева й ця слизька глина, навіть кладовище і страх, навіть ця мить приязні, коли ми пліч-о-пліч шепочемо ці слова?

Броер промовчав, і Ніцше розвинув тему. — Уявіть вічний пісочний годинник існування, який перевертається — знову, знову й знову. І щоразу перевертаємося догори ногами також ви і я — прості собі піщинки.

Броер силкувався зрозуміти.

— Яка ця... ця... ця фантазія...

— Це щось більше, ніж фантазія, — заперечив Ніцше. — Воно набагато реальніше, ніж мислений експеримент. Слухайте тільки мої слова! Відмежуйтеся від усього іншого! Думайте про нескінченність. Озирніться — уявіть, що ви дивитеся в безмежно далеке минуле. Час тягнеться назад — у вічність. А якщо час нескінченно тягнеться назад, то невже не сталося в минулому все те, що може статися? Невже не відбулося точнісінько так само те, що відбувається тепер? Невже не проминало цими самими стежками все те, що проминає в цю мить? А якщо все це проминуло й кануло в нескінченності часу, то що ви думаєте, Йозефе, про цю мить, про наше перешіптування під склепінням дерев? Невже й цього не було колись? Невже час, що простягається в безконечне минуле, не може простягатися в безконечне майбутнє? Невже не повертаємося ми — раз у раз, вічно, в цю мить, у кожную мить?

Ніцше змовк — дав Броєрові час засвоїти це одкровення. Минув тільки полудень, а небо вже потемніло. Почав падати сніжок. Стало видно неясні обриси фіакра та Фішманна.

Зворотною дорогою до клініки дискусія поновилася. Ніцше стверджував, що цей, з його ж таки слів, мислений експеримент — гіпотезу про вічне повторення — можна було б науково довести. Броєр скептично поставився до цього доведення, яке мало б опиратися на два метафізичні принципи: час нескінченний, а сила (фундаментальний складник Всесвіту) скінченна. За твердженням Ніцше, з припущення про скінченну кількість потенційних станів Всесвіту й нескінченну кількість минулого часу випливає, що всі можливі стани вже здійснилися і що нинішній стан — це повторення. Так само повторилося те, що спричинило цей стан; як і те, що стало його наслідком; як і всі стани в минулому й майбутньому.

Броєр заплутувався дедалі дужче.

— Хочете сказати, що завдяки низці випадкових подій саме ця мить уже настала була колись?

— Візьміть до уваги час, що був завжди й простягається в безконечне минуле. Невже в цій нескінченності не повторюватимуться нескінченну кількість разів рекомбінації всіх подій, що становлять світ?

— Як у великій грі в кості?

— Саме так! Це велика костирницька гра буття!

Броєр і далі ставив під сумнів космологічне доведення вічного повторення. Ніцше відповідав на кожне запитання, та зрештою втратив терпець і опустил руки.

— Йозефе, ви вкотре вже просите конкретної допомоги. Скільки разів ви просили, щоб я по-дієвому запропонував те, що може вас змінити? Ось я й даю вам оте прошене, а ви його нехтуєте й чіпляєтеся до дрібниць. Слухайте мене, друже, вислухайте мої слова. Це найважливіше з усього, що відтепер

я зможу вам сказати. Нехай ця думка заповнить вас, ось тоді — обіцяю вам — вона змінить вас назавжди!

Броєра годі було зрушити.

— Та як тут повірити без доведення? Я ж не зможу вичарувати собі віру. Хіба я відмовився від однієї релігії тільки для того, щоби прийняти іншу?

— Доведення дуже складне. Воно ще не вивершене, і його вдосконалення триватиме багато років. І тепер, як наслідок нашої дискусії, я не певен, чи варто мені присвятити час на розробку космологічного доведення... Можливо, інші теж ставитимуться до нього як до забави. Можливо, вони, як ото ви, чіплятимуться до тонкощів доведення й ігноруватимуть важливий момент — психологічні наслідки вічного повторення.

На те Броєр нічого не сказав. Виглянувши у віконце, він злегка похитав головою.

— Сформулюю інакше, — не вгавав Ніцше. — Чи не могли б ви припустити, що вічне повторення цілком можливе? Втім, мені навіть цього не потрібно! Скажімо просто, що воно можливе або взагалі можливе. Цього цілком досить. Безперечно, це твердження правдоподібніше й легше піддається доведенню, ніж басчка про вічне прокляття! Що ви втратите, визнавши це можливим? То чи не могли б ви тоді трактувати його як «ставку Ніцше»?

Броєр кивнув.

— Якщо так, то я наполягаю, щоб ви вже сьогодні, ось зараз, поміркували про вплив вічного повторення на ваше життя, і то не абстрактно, а якнайконкретніше!

— Ви наводите мене на думку, — сказав Броєр, — що кожна моя дія, кожне моє больове відчуття триватиме в нескінченності?

— Так, вічне повторення передбачає, що перед вибором кожної дії треба усвідомлювати, що це вже навіки-віків. Це стосується й кожної нездійсненої дії, кожної мертвонародженої

думки, кожної не вибраної альтернативи. І вічно набухатиме у вашому нутрі все непрожите життя, яке назавжди таким і залишиться. І вічно закликатиме до вас знехтуваний голос вашого сумління.

Броєрові пішла обертом голова, таке було важко слухати. Він спробував зосередитися на величезних вусах Ніцше, що злітали й падали з кожним словом. Рот і губи ховалися в темряві, годі було вгадати, що зараз скаже філософ. Час від часу Броєр зиркав в очі співрозмовника — такі пронизливі, що доводилося переводити погляд на м'ясистий потужний ніс або на густі навислі брови, подібні до вусів.

Нарешті доктор примудрився вставити запитання.

— Отже, як я розумію, вічне повторення обіцяє різновид безсмертя?

— Ні! — гаряче заперечив Ніцше. — Я навчаю, що життя ніколи не можна змінювати, нищити задля обіцяного іншого життя в майбутньому. Безсмертне тільки це життя, безсмертна тільки ця мить. Немає ні загробного життя, ні його мети, немає ні Судного дня, ні Страшного суду. Ця мить буде завжди, і ви, тільки ви, будете сам собі слухачем і глядачем.

Броєр здригнувся. Осягаючи жахливе значення пропозиції Ніцше, він перестав опиратися й натомість увійшов у стан якогось неприродного зосередження.

— Тож, Йозефе, кажу ще раз: нехай ця думка заволодіє вами. Тепер запитаю: подобається вам така ідея чи ні?

— Страшенно не подобається! — мало не крикнув Броєр. — Жити вічно з відчуттям, що я не жив, не скуштував свободи, — від такої ідеї мене проймає жах.

— Тоді, — налягав Ніцше, — живіть так, щоб вона вам сподобалася!

— Усе, що мені зараз подобається, Фрідріху, — це думка, що я виконав свій обов'язок перед людьми.

— Обов'язок? Чи може обов'язок переважити вашу любов до самого себе й ваше прагнення здобути безумовну свободу? Якщо ви не доросли до свого «я», тоді слово «обов'язок» — просто евфемізм, що позначає доростання за рахунок інших.

Броєр зібрав сили на ще одне спростування.

— Є така річ, як обов'язок перед людьми, і я був вірний цьому обов'язку. Принаймні в цьому я мужній завдяки переконанням.

— Краще, Йозефе, набагато краще здобутися на мужність змінити свої переконання. Обов'язок і вірність — це обман, завіса, за якою можна сховатися. Визволити самого себе означає сказати священне «ні» — навіть власному обов'язку.

Настрашений Броєр видивлявся на Ніцше.

— Ви хочете стати самим собою, — доводив Ніцше. — Чи часто я чув це від вас? Чи часто ви нарікали, що ні разу не спізнали свободи? Ваша доброта, ваш обов'язок, ваша віра — це ґрати вашої в'язниці. Ви згинете від таких дріб'язкових чеснот. Маєте навчитися усвідомлювати свою злобу. Ви не можете бути частково вільним: ваші інстинкти теж жадають свободи; ваші дикі собаки в підвалі гавкають, вимагаючи свободи. Прислухайтеся. Невже не чуєте їх?

— Але я не можу звільнитися, — благально мовив Броєр. — Я дав священну шлюбну обітницю. Маю обов'язок перед моїми дітьми, учнями й пацієнтами.

— Щоб ростити дітей, треба спершу вирости самому. Бо інакше зачинатимете дітей тільки для того, аби задовольняти тваринні інстинкти, рятуватися від самотності й латати дірки в собі. Ваше завдання як батька полягає не в тому, щоби пустити на світ своє друге «я», ще одного Йозефа, а щось вище. Треба пустити на світ творця. А ваша дружина? — невблаганно натискав Ніцше. — Хіба вона не ув'язнена в цьому шлюбі так само, як ви? Подружнє життя має бути не в'язницею, а садом,

у якому вирощується щось величне. Мабуть, єдиний спосіб зберегти ваш шлюб — відмовитися від нього.

— Я дав священну обітницю.

— Шлюб — це щось більше. Дуже важлива річ — завжди бути удвох, плекати любов. Так, це священний союз. А все-таки... — пролунав голос Ніцше.

— А все-таки?.. — повторив Броєр.

— Шлюб священний. А все-таки, — голос Ніцше набрав суворого відтінку, — краще розірвати його, ніж розірватися самому на шмаття!

Заплющив очі, Броєр глибоко задумався. До кінця поїздки жоден із двох не мовив ні слова.

ВИТЯГИ З НОТАТОК ФРІДРІХА НІЦШЕ ПРО ДОКТОРА БРОЄРА. 16 ГРУДНЯ 1882 РОКУ

Прогулянка почалась осонням і закінчилася темрявою. Мабуть, на цвинтарі ми задалеко зайшли. Чи не варто було б раніше повернути назад? Чи не надто вже сильну думку я йому підкинув? Вічне повернення — це потужний молот. Розбиває всіх, що ще не готові до нього.

Та ні! Психолог, розгадник таємниць душі, мусить бути твердішим, ніж будь-хто. Бо інакше він розбухне від жалю. А його учень потоне на мілководді.

Хай там як, а наприкінці нашої прогулянки Йозеф був геть пригнічений, насилу говорив. Декому не судилось народитися твердим. Справжній психолог, як і художник, має любити свою палітру. Напевно, забракло доброти й терплячості. Чи оголююсь я сам, перш ніж учити, як виткати нові шати?¹ Може,

---

¹ Очевидно, Ніцше мав на увазі казку Г. К. Андерсена «Нові шати короля».

я навчав його «свободи від чогось», не навчивши «свободи для чогось»?

Ні, провідник має стати огорожею при бурхливому потоці, але аж ніяк не милицею. Провідник має відкрити шляхи, що пролягли перед учнем, та аж ніяк не вибирати шлях замість нього.

«Стань моїм учителем, — просить він. — Допоможи мені подолати розпач». Чи варто мені приховати свою мудрість? І учневу відповідальність? Йому належить гартуватися проти холоду, міцно хапатися за перила й багато разів заблукати на хибних дорогах, перш ніж знайти єдину, правильну.

Самотою я мандрую в горах найкоротшим шляхом — від вершини до вершини. Та учні збиваються з дороги, коли я надто вже випереджую їх. Навчитися б мені скорочувати крок. Сьогодні ми, либонь, подорожували занадто швидко. Я розгадав сон, відділив одну БERTУ від другої, перепоховав мерців і навчив помирати в слухний час. І все це було тільки вступом до грандіозної теми повторення.

Чи не заглибоко занурив я його у страждання? Часто видавалося, що він геть вибитий із колії і не чує мене. А чому я кинув виклик? Щоб руйнував? Лише нікчемні цінності та хиткі переконання! Треба також усувати все те, що руйнується!

Сьогодні я збагнув, що найкращий учитель — це той, хто вчиться у свого учня. Мабуть, Йозеф має рацію щодо мого батька. Як відрізнялося б моє життя від того, що є насправді, якби я не осиротів! Може, й справді я б'ю молотом дуже вже сильно, бо ненавиджу батька за те, що він помер? Може, удари цього молота через те й такі гучні, що я досі прагну мати слухачів?

Мене занепокоїло мовчання Йозефа наприкінці нашої поїздки. Він мав розплющені очі, але, здавалося, нічого не бачив. Він ледве дихав.

А проте, знаю, найважча роса випадає в тихі ночі.

РОЗДІЛ 21

Випускати голубів було майже так само важко, як прощатися з родиною. Броєр плакав, піднісши клітки до вікна навстіж і відчиняючи дротяні дверцята. Спершу голуби не розуміли, що діється. Вони зводили голівки від золотистого зерна в блюдцях і безтямно дивилися на Броєра, який, вимахуючи руками, змушував їх летіти на волю.

Тільки тоді, коли він став вигойдувати клітками й стукати по них, птахи випурхнули з роззявлених пащ їхньої в'язниці й, ні разу не озирнувшись на свого господаря, знялися в посмуговане криваво-червоною барвою ранкове небо. Броєр печально спостерігав цей політ: кожний змах сріблясто-блакитних крил означав кінець його кар'єри науковця й дослідника.

Ще довго після того, як спорожніло небо, він дивився у вікно. Це був чи не найболючіший день у його житті, й доктор досі оговтувався від оціпеніння, зумовленого сутичкою з Матільдою того ж таки ранку. Знову й знову він подумки повторював цю сцену і шукав більш витончених і менш болісних способів повідомити жінку про свій від'їзд.

— Матільдо, — сказав тоді він, — нема іншої ради, як узяти та й сказати, що мені конче потрібна свобода. Я почувуюся в пастці. Не ти її поставила, а доля. І не я вибрав цю долю.

Приголомшена й настрашена, Матільда мовчала й тільки дивилася на чоловіка.

— Зненацька я постарівся, — пояснював він. — Усвідомив, що я стариган, живцем похований у житті — у професії, кар'єрі, родині й культурі. Усе це мені накинуто. Я нічого не вибирав.

А тепер мушу дати собі шанс! Мушу здобути можливість знайти себе.

— Шанс? — відповіла Матільда. — Знайти себе? Йозефе, що ти кажеш? Я не розумію. Чого ти хочеш?

— Я нічого не хочу від тебе! Хочу щось для самого себе. Мушу змінити своє життя! Бо інакше стану віч-ні-віч зі смертю, навіть не відчувши, що я взагалі жив.

— Йозефе, це безумство! — підвищила голос Матільда, від жаху витріщившись. — Що з тобою сталося? Це ж відколи життя стало твоїм і моїм? Ми його поділяємо на двох, ми ж дали обіцянку поєднати наші життя.

— Але як я міг дати щось, якщо воно не належало мені?

— Я вже нічого не втямлю. «Свобода», «знайти себе», «не відчувши, що взагалі жив» — це безглузді слова. Що з тобою діється, Йозефе? Що діється з нами?

Матільда вже не могла говорити. Вона притисла кулаки до вуст, відвернулася й заридала.

Йозеф спостерігав, як колишеться її тіло. Він підійшов ближче. Жінка задихалася, її голова схилилася до бильця софи, сльози капали на коліна, груди здригалися від ридання. Щоб заспокоїти її, Броер поклав руку на її плече — даремно, Матільда відсахнулася. Саме тоді, в цю мить, він виразно усвідомив, що підійшов до розстані на шляху свого життя. Ось він і звернув убік, віддалився від натовпу, порвав із минулим. Плечі, спина, груди Матільди вже не належать йому. Броер відмовився від права торкатися її, і тепер йому доведеться зіткнутися зі світом, у якому немає притулку жінчиної плоті.

— Найкраще буде, якщо я піду зразу ж, Матільдо. Не можу сказати, куди подамся. Краще мені самому цього не знати. Я скажу Максові, як залагодити всі фахові справи. Залишу тобі все й нічого не візьму, крім одягу на собі, валізки й грошей — тільки на те, щоб прогудуватися.

Матільда без упину плакала. Здавалося, вона не в змозі відповісти. Чи почула вона ці слова?

— Коли упевнюся, що я оселився на стало, то дам вам знати. Відповіді не було.

— Мушу йти. Треба змінити своє життя й керувати ним. Напевно, коли я зможу вибрати собі долю, нам обом це вийде на краще. Може, я виберу те саме життя, але це має бути не чийсь, а мій вибір.

Плачучи, Матільда так і не відповіла. Зворушений Броєр вийшов із кімнати.

«Уся ця розмова була жорстокою помилкою», — подумав він, замкнувши клітки й ставлячи їх на полицю в лабораторії. В одній клітці залишилися чотири голуби. Не могли літати, бо втратили чуття рівноваги під час хірургічних експериментів. Доктор знав, що треба їх убити, перш ніж покинути дім і лабораторію, але вже не хотів брати на себе відповідальність ні за кого й ні за що. Натомість налив їм свіжої води, насипав зерна й залишив напризволяще.

«Ні, нізачо не можна було говорити Матільді про свободу, вибір, пастку, долю й пошуки самого себе. Хіба їй до снаги зрозуміти мене? Я сам себе навряд чи розумію. Коли Фрідріх уперше заговорив зі мною такою мовою, я теж не міг утямити, про що це він. Краще було б мені вжити інші слова, як-от “коротка відпустка”, “професійна втома”, “тривалий відпочинок на північноафриканських бальнеологічних курортах”. Ось ці слова вона зрозуміла б. І могла б зачитувати їх як пояснення всім родичам і всій громаді.

Боже мій, як же вона виправдовуватиметься перед кожним цікавим? У якому становищі я її покинув?

Постривай-но! Це ж її обов'язок! Не мій. Перебирати на себе відповідальність від інших людей означає садовити в пастку — і себе, і їх».

Броєрові роздуми перебив звук кроків на сходах. Матільда розчахнула двері, аж ударились об стіну. Була схожа на примару — бліде обличчя, розпатлане обвисле волосся й запалені очі.

— Я вже не плачу, Йозефе. Ось тепер відповім тобі. Щось тут не так, щось недобре в тому, що ти тільки-но сказав мені. І щось дурне. Свобода! Свобода! Ти торочиш про свободу. Яка жорстока насмішка наді мною! Хотіла б я мати твою свободу — свободу чоловіків здобувати освіту й вибирати професію. Ніколи я не мала такого палкого прагнення бути освіченою, яке маю зараз. Якби ж то я володіла достатнім словниковим запасом та знанням логіки й могла показати тобі наочно, яку нісенітницю ти верзеш!

Матільда змовкла і відтягла стілець від стола. Відмовившись від чоловікової допомоги, вона трохи посиділа, переводячи дух.

— Ти хочеш піти геть? Хочеш зробити новий життєвий вибір? А чи не забув ти того, що вже вибрав? Ти вибрав мене за жінку. Невже й справді не розумієш, що ти вирішив зв'язати себе обов'язком передо мною, перед нами? Що ж це за вибір, якщо ти відмовляєшся його шанувати? Я не знаю, що в тебе таке, — може, примха чи порив, але аж ніяк не вибір.

Було страшно дивитися на Матільду в такому стані. Та Броєр знав, що треба стояти на своєму.

— Спершу я мав би стати своїм «я», а тоді вже — гуртовим «ми». Я зробив вибір, ще не дозрівши для цього.

— Тоді це теж вибір, — відрубала Матільда. — Хто цей «я», що не став своїм «я»? За рік ти скажеш, що ось цей сьогоднішній «я» ще не був сформований і що вибір, який ти зробив сьогодні, недійсний. Це просто самообман, спосіб ухилитися від відповідальності за вибір. На нашому весіллі ми, сказавши «так» рабинові, водночас сказали «ні» іншим можливостям.

А я могла б вийти заміж за когось іншого. І то легко! Багато хто хотів мене. Хіба не ти казав, що я найгарніша жінка у Відні?

— Я й досі це кажу.

На якусь мить Матільда завагалась, а тоді, відмахнувшись від компліменту, повела далі.

— Хіба не розумієш, що ти не маєш права, взявши шлюб зі мною, раптом узяти та й сказати: «Ні, я беру своє слово назад, поки що я не певен»? Це аморально. І грішно.

Броєр не відповів. Затамувавши подих, уявив, що йому прищулилися вуха, як Робертівому кошеняті. Він знав, що Матільда має рацію. І знав, що Матільда помиляється.

— Ти хочеш вільно вибирати аж до кінця днів своїх. Ти попросив, щоб я відмовилася від моєї свободи, від того дріб'язку, що в мене був, — від свободи вибирати собі чоловіка, а сам бажаєш зберегти свою дорогоцінну свободу, щоб задовольняти похоть із двадцятиоднорічною пацієнткою.

Йозеф спалахнув.

— Ось про що ти подумала! Ні, в цьому не замішана ні Берта, ні жодна інша жінка.

— Кажеш одне, а в тебе на лиці зовсім інше. Я не здобула освіти, Йозефе, бо не могла її вибрати. Але я не дурепа!

— Матільдо, не применшуй моїх намагань. Я борюкаюся зі змістом усього свого життя. Кожен має високий обов'язок перед іншими людьми, а перед собою — ще вищий. Кожен...

— А жінка? Як бути з її значущістю, її свободою?

— Я маю на увазі не тільки чоловіків. Це стосується всіх людей. Кожному з нас доводиться вибирати.

— Я не така, як ти. Я не посміла б вибрати свободу, якби мій вибір поневолив інших людей. Ти подумав, що для мене означає твоя свобода? Який вибір залишається вдові чи покинутій жінці?

— Ти так само вільна, як я. Ти молода, багата, приваблива й здорова.

— Вільна? Та чи тобі нині ум за розум зайшов, Йозефе? Подумай-но! Де ця свобода жінки? Мені не дали здобути освіти. Я перейшла з батьківського дому до твого. Мені довелося змагатися з твоєю мамою та бабусею навіть за свободу вибрати килими та меблі.

— Матільдо, тебе поневолює не дійсність, а твоє ставлення до твого ж таки середовища! Кілька тижнів тому до мене прийшла на консультацію молода росіянка. Російські жінки аж ніяк не вільніші, ніж віденські, але ця молода особа проголошує свою свободу: вона кидає виклик своїй родині, вимагає освіти, використовує власне право вибирати життя до вподоби. І ти так можеш! Можеш робити все, що хоч. Ти багачка! Можеш змінити своє прізвище й виїхати до Італії!

— Слова, слова, слова! Тридцятишестирічна єврейка вільно собі подорожує. Плетеш казна-що, Йозефе! Прокинься! Живи насправді, а не на словах! А як бути з дітьми? Змінити моє прізвище! Це ж як, кожному з них доведеться вибирати для себе нове прізвище?

— Пригадай, Матільдо, як тільки ми одружилися, ти нічого іншого не хотіла, крім дітей. Дітей, якнайбільше дітей. А я благав тебе почекати з цим.

Стримавши сердиті слова, вона відвернулася від чоловіка.

— Я не можу порадити тобі, як звільнитися, Матільдо. Не можу призначити для тебе життєвий шлях, бо тоді він уже буде не твій. Але якщо наберешся мужності, то, знаю, зможеш знайти цей шлях.

Жінка звелася й рушила до дверей. Обернувшись і глянувши Броєрові у вічі, вона стримано проказала:

— Послухай-но, Йозефе! Ти хочеш знайти свободу і зробити вибір? Тоді знай, що саме в цю мить ти вибираєш. Кажеш,

що тобі треба вибрати спосіб життя й що коли-небудь тобі може спасти на думку далі тут жити. Але я теж роблю вибір у житті. Отож вирішила сказати тобі, Йозефе, що вороття не буде. Ти ніколи не житимеш зі мною як із дружиною, бо, щойно ступиш крок за поріг, я вже тобі не дружина. Перед тобою не буде вибору, повернутися чи ні до цього дому, бо він ніколи не буде твій!

Заплющивши очі, Йозеф похилив голову. І почув грук дверей та кроки Матільди, що спускалася сходами. Жінчини удари приголомшили його і водночас — дивна річ — пожвавили. Жахливі слова мовила Матільда. Але вона має рацію! Таке рішення має бути незворотним.

«Ось і по всьому, — думав він. — Нарешті мені трапилося щось не надумане, а реальне, щось із справдешньої дійсності. Скільки разів я уявляв цю сцену... І ось я її відчув! Тепер уже знаю, як воно — керувати своєю долею. Це жахливо, це прекрасно».

Закінчивши пакувати речі, він поцілував усіх заснулих дітей і пошепки попрощався з ними. Тільки Роберт заворушився й пробурмотів: «Куди ти йдеш, тату?» І вмить заснув. Напрочуд безболісно це сталося! Броер здивувався, як легко вдалося заморозити почуття, щоб захистити себе. Взявши валізу, він зійшов сходами до кабінету й просидів там весь ранок, пишучи довгі інструкції для фрау Бекер та трьох лікарів, яким він мав передати своїх пацієнтів.

Чи варто писати приятелям листи з поясненнями? Доктор вагався. Хіба не настав час порвати всі зв'язки з колишнім життям? Ніцше сказав, що нове «я» треба будувати на згарищі старого життя. Але тут згадалося, що сам Ніцше й далі листувався з кількома давніми друзями. Якщо навіть цей філософ не подужав цілковитої самотності, то навіщо вимагати від себе більшої витривалості?

Тож Броєр написав прощальні листи найближчим приятелям — Зігмундові Фройдю, Ернстові Фляйшлю та Францові Brentano. Кожному з адресатів він виклав мотиви виїзду, причому визнав, що ці коротко описані причини можуть видаватися недостатніми й незрозумілими. «Повір мені, — переконував доктор у кожному листі, — це не легковажний учинок. Є вагомні підстави моїх учинків, згодом я Тобі все поясню». Перед патологоанатомом Фляйшлем, який серйозно інфікувався під час розтину, Броєр відчував особливу провину: упродовж багатьох років він підтримував цього приятеля в медичному й психологічному плані, а тепер вимушений відмовитися від цього. Подібно провинився він і перед Фройдом, бо ж той завдячував Броєру не тільки щирю приязнь і фахові поради, але й фінансову допомогу. Зіг дуже тепло ставиться до Матільди, та Броєр сподівався, що з часом він зрозуміє і пробачить рішення покинути її. До свого листа доктор долучив окрему записку, в якій офіційно скасовано всі борги Фройда перед родиною Броєрів.

Доктор плакав, востаннє спускаючись сходами будинку № 7 на вулиці Бекерштрассе. Чекаючи, поки *Dienstmann*-посильний пришле Фішманна, він роздумував перед латунною табличкою, прикріпленою поряд вхідних дверей: «ЛІКАР ЙО-ЗЕФ БРОЄР, КОНСУЛЬТАНТ — ДРУГИЙ ПОВЕРХ». Коли випадє приїхати до Відня, цієї таблички вже не буде. Кабінету теж не буде. Атож, граніт, цегла й другий поверх триватимуть, але все це належатиме вже не Броєрові, а з кабінету незабаром вивітріє запах його існування. Таке саме відчуття болючої переміни проймало доктора, коли він навідував оселю, де жив змалку, — будиночок, від якого віяло і теплою близькістю, і холодною байдужістю. Тепер тут мешкає й бідує інша родина. Можливо, в ній підростає ще один великонадійний хлопець, який колись стане лікарем.

Ну а він, Йозеф, буде вже непотрібний. Його забудуть, його місце в житті поглинуть час і існування інших людей. Він помре за десять-двадцять років, і то самотою: хай там хто проводить тебе на той світ, а помираєш таки самотнім.

Броєр підбадьорював себе думкою: якщо осамотієш і всі твої зобов'язання стануть ілюзією, допіру тоді звільнишся! А однак ця бадьорість поступилася місцем пригніченню, коли він сідав у фіакр. Доктор повів оком по інших будинках на Бекерштрассе. Чи стежать за ним? Чи дивляться сусіди в усі вікна? Безумовно, вони здогадуються, що діється щось важливе! Чи дізнаються вони завтра про цю важливу подію? Як поведеться Матільда в компанії своїх сестер і матері? Чи викине чоловікову одягу на вулицю? Броєр чував про розлючених жінок, що так і вчинили.

Першою зупинкою фіакра став будинок Макса. Той очікував візиту: напередодні, зразу ж після прогулянки з Ніцше, Броєр по секрету сказав шуринові про своє рішення покинути Відень і попросив його провадити Матільдині фінансові справи.

І знову Макс наполегливо переконував шурина не йти на цей нерозважливий і руйнівний учинок. Безуспішно, Броєр уперся. Зрештою Макс втомився й примирився з цим рішенням. Годину вони обидва порпалися в купі родинних фінансових документів. Коли Броєр лаштувався піти собі, Макс раптом зірвався з місця й затулив двері своїм величезним тілом. А коли розвів руки, Броєр на мить запідозрив, що це спроба затримати його силоміць. Але Макс просто хотів обійнятися на прощання. Йому зірвався голос на словах: «Отже, сьогодні ввечері не пограємо в шахи? Моє життя ніколи не стане таким, як було, Йозефе. Мені страшенно бракуватиме тебе. Ти мій найкращий друг».

Змучений, не можучи відповісти словами, Броєр обняв Макса й прудко вийшов. У фіакрі він наказав Фішманну поїхати на залізничний вокзал, а коли вони вже добиралися туди,

повідомив, що виїжджає в дуже довгу подорож. Давши кучерові двомісячну платню, доктор пообіцяв, що зустрінеться з ним, коли повернеться до Відня.

Дожидаючись часу, коли можна буде сісти в поїзд, Броєр картав себе. Так і не сказав Фішманну, що вже не повернеться з цієї подорожі. «Як ти міг ось так неповажливо поведетися з ним? Після десяти років разом?» Зрештою пробачив самому собі. Не до снаги було те, що довелося зазнати за один день.

Він прямував до швейцарського містечка Кройцлінген, де останні кілька місяців в санаторії «Бельвю» лікувалася Берта. Доктор сам дивувався зі свого запаморочення. Коли і як спало на думку навідати Берту?

Коли потяг рушив, Броєр сперся головою на м'яку спинку сидіння, заплющив очі й занурився в роздуми про події дня.

«Фрідріх мав рацію: весь час свобода була в мене під носом — простягни руку й візьми! Я міг би вхопитися за справжнє життя ще бозна-скільки років тому. Відень досі стоїть. Життя триватиме без мене. Все одно мене не стане за десять-двадцять років. Яка різниця, коли глянути на це з космічної перспективи? Мені вже сорок років, мого молодшого брата немає вже вісім років, батька — десять, матері — тридцять шість. Тож поки я здатен бачити й ходити, привласню часточку свого життя. Невже забагато захотів? Я так втомився від роботи, так втомився дбати про інших людей... Еге ж, Фрідріху, ти правду кажеш. Чи мушу я довічно впрягатися в плуг обов'язку? Чи мушу навіки-віків жалкувати, що живу не своїм життям?»

Броєр пробував заснути, кілька разів задрімав був, і щоразу йому привиджувалися діти. Тіло болісно здригалося від думки, що вони ростимуть без батька. Згадалося, як слушно сказав Фрідріх: «Не зачінайте дітей, поки не станете творцями, готовими зачати творців». Не годиться плодити дітей з якоїсь потреби; не годиться це робити задля того, щоб легше було

витримувати свою самотність; не годиться вбачати мету життя у відтворенні копій самого себе й відповідно діяти. Не годиться також домагатися безсмертя — вивергати зародок у майбутнє, вважаючи, що сперма наділена твоєю свідомістю!

«То як же бути з дітьми? Вони були помилкою, чимсь накинутим мені, породженим ще перед тим, як я усвідомив, що маю вибір. Але вони вже є, вони існують! Про них Ніцше нічого не говорив. А Матільда попередила, що я ніколи їх не побачу».

Броер впав у відчай, але швидко опанувався. Ні! Геть такі думки! Фрідріх має рацію: обов'язок, пристойність, вірність, безкорисливість, доброта — це снодійне, що заколихує до такого глибокого сну, що прокинешся — якщо взагалі таке вдасться — аж наприкінці життя. І то тільки для того, щоб дізнатися, що ти не жив по-справжньому.

«У мене є тільки одне життя, яке може нескінченно повторюватися. Я не хочу вічно шкодувати, що втратив самого себе, виконуючи обов'язок перед дітьми. Нині випала нагода побудувати нове «я» на згарищі мого колишнього життя! Здійснивши це, я знайду шлях до своїх дітей. Тоді мене вже не гнітитимуть Матільдині уявлення про те, що дозволено в суспільстві! Хто зможе перепинити батькові шлях до дітей? Я стану сокирою. Прорубаю, розчищу дорогу до них! А нині поможи їм, Боже. Поки що нічого не можу для них зробити. Я тону і мушу рятувати спершу самого себе.

А Матільда? Фрідріх стверджує, що єдиний спосіб зберегти наш шлюб — відмовитися від нього! “Краще розірвати шлюб, ніж розриватися самому на шмаття”. Напевно, Матільду теж розривало. Напевно, їй буде краще без мене. Напевно, вона була така сама ув'язнена, як і я. Лу Саломе так і сказала б. Як ото висловилася ця дівчина: “Мене ніколи не поневолять тиранія слабкостей чоловіка”. Напевно, завдяки тому, що мене не стало, Матільда й звільниться!»

До Констанца потяг приїхав пізно ввечері. Броєр переночував у скромному вокзальному готелику. «Пора, — сказав собі доктор, — звикати до вигод другого та третього класу». Вранці він винайняв карету до санаторію «Бельвю» в Кройцлінгені. Приїхавши на місце, пояснив директорові цього закладу, Робертові Бінсванґеру: так і так, несподівано мене запросили на консультацію до Женеві. Це досить близько до «Бельвю», отож є нагода навідати свою колишню пацієнтку — фройляйн Паппенгайм.

Побажання Броєра не видалося незвичайним: доктор був добре відомий у «Бельвю» як давній приятель колишнього директора, віднедавна вже покійного Людвіґа Бінсванґера. Роберт Бінсванґер запропонував негайно послати по фройляйн Паппенгайм.

— Тепер вона прогулюється й обговорює свій стан здоров'я з її новим лікарем, доктором Дуркіном. — Бінсванґер звівся й підійшов до вікна. — Там, у саду, ви можете з ними зустрітись.

— Ні-ні, докторе Бінсванґер, не перешкоджайте їм. Я твердо переконаний, що нема нічого важливішого понад сеанси пацієнта і лікаря. Крім того, сьогодні славно пригріває сонечко. Останнім часом я дуже рідко бачив його у Відні. Якщо ви не заперечуєте, я почекаю її в саду. До того ж мені цікаво поспостерігати ходу фройляйн Паппенгайм й оцінити її стан, але так, щоб не турбувати її.

На долішній терасі великих садів «Бельвю» було видно БERTU й лікаря. Вони походжали вперед-назад доріжкою, облямованою високими, акуратно підстриженими самшитовими деревами. Броєр ретельно вибрав собі місце спостереження — білу лавку на горішній терасі, майже цілком приховану голими гілками кущів бузку. Звідси можна виразно бачити БERTU, а коли вона проходить мимо, то й чути.

Проминувши лавку, Берта й Дуркін віддалялися. На Броєра війнуло лавандовим запахом дівчини. Ніздрі жадібно вдихнули його, все тіло пронизав біль глибокої туги. Якою тендітною вона видавалася! Раптом Берта зупинилася. Її праву ногу звело судомою. Броєрові згадалось, як часто це траплялося, коли він сам гуляв із нею. Щоби втриматися, Берта притислася до Дуркіна. Ого, як міцно вхопилася вона за нього — так само, як колись за Броєра! Вона обнімає Дуркіна, пригортається до нього! Броєр згадав, як притискалося її тіло до нього самого. Ох, як він любив дотик Бертиних грудей! Як казкова принцеса відчуває горошину крізь безліч матраців, так і він відчував ці оксамитні піддатливі груди крізь вишукану каракулеву накидку й солідне пальто з хутряною облямівкою — тонесенькі, неначе павутинка, перепони на шляху до насолоди.

Ось Бертин чотириголовий м'яз ухопила жорстока судома! Пацієнтка хапається за стегно. Броєр знає, що буде далі. Лікар швидко підхоплює її на руки й укладає на найближчій лавці. Зараз буде масаж. Еге ж, Дуркін скидає рукавички, делікатно прослизає руками під пальто й починає масажувати стегно. А чи стогне від болю Берта? Так, хоч і тихо, але чутно! А чи заплющить вона очі, буцімто в трансі, закине руки за голову й, прогнувши спину, підтягне груди вгору? Атож, саме це вона й робить! Зараз розлетяться поли її пальта... так, видно, як Бертина рука непомітно розстібає гудзики. А тепер має задертися поділ сукні, так завжди бувало. Так і сталося! Берта згинає коліна, — цієї штуки Броєр ще не бачив, — і сукня злітає мало не до талії. Остовпілий Дуркін застиг, втупившись у рожеві шовкові труси та невиразні обриси темного трикутника.

Зі свого сховку неподалік Броєр витріщився через Дуркінове плече, такий самий оторопілий. Прикрий її, дурню! Лікар намагається дати лад сукні й застібнути пальто. Берта перешкоджає. Її очі заплющені. Невже вона в трансі? Дуркін вида-

ється вибитим із рівноваги — мабуть, так воно і є — й нервово роззирається на всі боки. Слава Богу, нікого нема поблизу! Спазм ноги помалу відпускає. Лікар допомагає Берті звестися, й вона пробує рушити з місця.

Броєрові ходить ходором голова, він неначе не у своєму тілі. У сцені внизу є щось нереальне, немов у комедіодрамі, коли споглядаєш її з найвищого балкона у величезному театрі. Що він відчуває? Чи не ревності до лікаря Дуркіна? Він молодий, вродливий і нежонатий, отож Берта вішається на нього завзятіше, ніж колись на Броєра. Та ні! Немає ані крихти ревності та ворожості. Навпаки, доктор відчуває симпатію і близькість до Дуркіна. Берта не розділяє їх, а поєднує у братстві збудження.

Молода пара далі прогулювалася. Броєр усміхнувся, зауваживши, що тепер уже не пацієнтка волочить ногу, а лікар, і щиро поспівчував своєму наступникові. Скільки разів самому Броєру довелося під час прогулянок із Бертою мати діло з невигодами буйної ерекції! «Пощастило вам, докторе Дуркін, що нині зима, — сказав він собі під ніс. — Набагато гірше буває влітку, коли не прикриєшся пальтом. Мусиш тоді закладати цього товариша під ремінь!»

Тим часом пара, дійшовши кінця доріжки, повернула назад і наближалася до Броєра. Берта приклала долоню до щоки. Було видно, що спазмують очноямкові м'язи й що дівчина мучиться. Той біль м'язів обличчя, викликаний *tic douloureux*¹, траплявся щодня й був такий гострий, що тільки морфій міг його полегшити. Берта зупинилася. Броєр знав наперед, що буде. Буде жахіття. Знову здалося, що все це діється в театрі, а він — режисер чи суфлер — підказує акторам репліки та дії. Поклади руки на її обличчя, долонями на щоки — так, щоб великі пальці торкалися перенісся. Правильно. Тепер злегка

---

¹ Невралгія трійчастого нерва (*фр.*).

натискай і погладжуй брови. Добре! Бертині обличчя розслабилося. Взявши Дуркіна за зап'ястки, вона по черзі приклала до губ його руки. Броєра кольнуло. Лише один раз Берта ось так цілувала руки йому самому, то була мить найтеплішої близькості. Вона підійшла ближче, стало чути її голос: «Татку, мій любий татку». Це заболіло. Саме так вона називала Броєра.

Ото й усе, що він почув. Цього вистачило. Броєр підвівся і, не сказавши ні слова спантеленим медсестрам, вийшов за межі «Бельвю» та й сів у карету, що досі чекала. Наче в тумані, він повернувся до Констанца, де якимось добрався до поїзда. Свисток паротяга отямив Броєра. Серце гупало, він сперся головою на спинку сидіння і став роздумувати про побачене й почуте.

«Ця латунна табличка, віденський кабінет, дім мого дитинства, а тепер ось і Берта — все це й далі таке, яке воно є. Ніхто й ніщо з цього не потребує мене, щоб існувати. Я трапився випадково, мене можна замінити. Я не конче потрібен у Бертиній драмі. Ніхто з нас, акторів, не грає провідної ролі. Ні я, ні Дуркін, ні жоден із тих, які ще мають вийти на сцену».

Броєр почувався переобтяженим. Мабуть, треба більше часу, щоб усе пережите вляглося в голову. Брала втома. Відкинувшись на спинку сидіння, він заплющив очі і спробував знайти втіху в мріях про Берту. Не вдалося! Але ж доктор робив усе за звичною схемою: зосередився на місці уявної дії, подумки зобразив акторів та декорації сцени мрій, приготувався сприймати розвиток сюжету — хай там який випадє, це завжди вирішувала Берта, а не він — і відступив, очікуючи початку дії. Та дії не було. Ніщо й не поворухнулося. Завмерла, неначе натюрморт, сцена чекала його вказівок.

Експериментуючи, Броєр виявив, що тепер він може на своє бажання і викликати, і прогнати образ Берти. На ці заклики вона охоче з'являлася в будь-якому вигляді, в будь-якій позі — на Броєрів вибір. Берта вже не могла поводитися само-

стійно — була застиглим образом, аж поки він не наказував їй рухатися. Розладналася усталена модель їхніх стосунків, куди й поділася прив'язаність Броєра до Берти та її влада над ним!

Доктора дуже здивувало таке перетворення. Ніколи раніше він не думав про Берту так байдуже. Та ні, не байдуже, а спокійно й опановано. Не було великої пристрасті та пожадання, але й злоби не було. Допіру нині Броєр утямив, що він і Берта були товариші в нещасті. Як і він, ця дівчина опинилась у пастці. Вона теж не стала такою, якою мала бути. Не вибравши способу свого життя, Берта стала статисткою в одних і тих самих нескінченних сценах.

Зрештою, роздумуючи про ці справи, Броєр осягнув увесь трагізм життя Берти. Можливо, вона цього не усвідомлювала й відмовилася не тільки від вибору, але й від усвідомлення. Вона так часто бувала не при тямі — в трансі, що й життя не спізнала. Еге ж, у цьому питанні Ніцше помилявся! Броєр не був жертвою Берти. Вони обоє були жертвами.

Скільки він дізнався! Якби ж то змога почати все знову й стати її лікарем... За годину, проведену в «Бельвю», стало видно, які нетривкі наслідки Броєрового методу лікування. Як нерозумно було марнувати місяць за місяцем — наступати на симптоми й встрявати в дріб'язкові, поверхневі сутички, нехтуючи справжню битву — глибинну і смертельну...

Ревучи, поїзд виринув із довгого тунелю. Раптовий наплив яскравого сонячного світла навернув думки Броєра на нинішнє скрутне становище. Доктор їхав до Відня, щоб зустрітися з Евою Бергер, своєю колишньою медсестрою. Він здивовано розглянувся в купе. «У мене знов те саме, — подумав він. — Ото сиджу в поїзді, мчу до Еви й сушу собі голову над тим, коли і як я вирішив побачитися з нею».

Вже у Відні Броєр приїхав найнятим фіакром до Евиної оселі й підійшов до вхідних дверей о четвертій годині дня.

Броєр гадав (і сподівався), що в таку пору господина на роботі, отож налаштувався піти собі. Але вона була вдома. Очевидно вражена появою непроханого гостя, Ева стояла, мовчки видивляючись на нього. На запитання, чи можна ввійти, вона впустила Броєра, розгублено кинувши оком на двері сусідів. При ній доктор відразу ж заспокоївся. Хоч минуло півроку, відколи вони бачилися, але, як завжди, йому було легко вилити душу перед Евою. Броєр розповів їй усе, що сталося після її звільнення: зустрічі з Ніцше, поступове перетворення Броєра, його рішення здобути свободу й покинути Матільду та дітей, його остання безмовна зустріч із Бертою.

— І ось, Ево, я вільний. Уперше в житті можу робити все що хоч і ходити куди хоч. Незабаром — та зразу ж після нашої розмови — я поїду на вокзал і виберу, куди мені податися. Досі не знаю, куди саме. Кудись на південь, де сонячно. Мабуть, до Італії.

Дивно, зазвичай балакуча Ева, що колись відповідала цілими абзацами на кожне Броєрове речення, тепер мовчала.

— Звичайно, — мовив Броєр, — я буду самотній. Ти знаєш, який я. Зате матиму змогу зустрітися з ким хоч.

Ева не відповідала.

— Або запросити давню знайому поїхати зі мною до Італії.

Броєр не повірив своїм словам. Раптом йому привиділася згряя голубів, що крізь лабораторне вікно гуртом повертаються до своїх дротяних кліток.

Чи то на жаль, чи то на щастя, Ева пропустила повз вуха цей натяк. Натомість почала розпитувати.

— Про яку це ти свободу кажеш? Що маєш на увазі під «непрожитим життям»? — скептично похитала головою вона. — Йозефе, в усьому цьому я не можу знайти здорового глузду. Мені завжди хотілося мати таку свободу, як у тебе. Яку свободу я мала? Не до свободи тобі буде, коли голова пухне від думок, як би то сплатити комірне й розрахуватися з м'ясни-

ком. Ти захотів звільнитися від своїх професійних обов'язків?! Подивися на мої професійні обов'язки! Коли ти звільнив мене, я не мала вибору й мусила влаштуватися на ту роботу, яку вдалося знайти. А тепер я можу мріяти про єдину свободу — могли вибрати денну, а не нічну зміну у Віденській лікарні загального профілю.

«Нічна зміна! Ось чому вона вдома в цю пору», — подумав Броєр.

— Я запропонував тобі допомогти знайти іншу роботу. Ти не відповідала на мої листи.

— Я ходила сама не своя, — відповів Ева. — Дістала добру науку: можна розраховувати тільки на себе, ні на кого більш.

Тут вона вперше звела голову й подивилась у вічі Броєрові.

Спаленівши від сорому, що не захистив її, він почав був просити пробачення, але Ева квапливо заговорила про свою нову роботу, весілля сестри, здоров'я матері, а тоді про свої стосунки з Гергардтом, молодим юристом, з яким познайомилася, коли той лежав у лікарні.

Броєр відчував, що компрометує Еву своїм візитом, і звівся, щоб уже піти. Підійшовши до дверей, він незграбно простягнув їй руку й мало не поставив питання, але завагався, чи годиться тепер, як було раніш, звертатися до неї з чимсь особистим. Броєр вирішив ризикнути. Очевидно, що між ними вже немає колишньої близькості, але не так легко відкинути ці п'ятнадцять років приятелювання.

— Ево, я вже йду. Дозволь, будь ласка, поставити тобі останнє запитання.

— Питай, Йозефе.

— Я не можу забути той час, коли ми були близькі. Пам'ятаєш, як колись пізно ввечері ми сиділи в кабінеті й говорили цілу годину? Я розповів тобі про свій сильний і нестримний потяг до Бerti. Ти відповіла на те, що боїшся за мене, що ти

мені приятелька й не хочеш, щоб я зруйнував собі життя. А тоді ти взяла мою руку, як ось зараз я беру твою, і сказала, що підеш на все — на все, що я скажу, аби тільки врятувати мене. Уже й не скажу тобі, Ево, скільки разів — може, й кількасот — я подумки переживав цю розмову, таку важливу для мене, й скільки разів шкодував, що тоді я, одержимий Бертою, не відповів тобі відверто. А ось моє питання — напевно, нескладне: чи щиро ти тоді сказала? Чи мав я відповісти?

Ева вивільнила руку, легко поклала її на плече Броєрові й, затинаючись, мовила:

— Не знаю, що й казати, Йозефе. Скажу правду... Мені дуже прикро ось так відповісти на твоє запитання, але в ім'я нашої давньої дружби мушу бути чесною. Йозефе, я не пам'ятаю цієї розмови!

За дві години Броєр виявив, що його тіло хилитається у вагоні другого класу, їдучи до Італії.

Він відчув, як важливо було весь цей останній рік мати Еву на підстрахування. Броєр розраховував на неї. Завжди був певен, що Ева буде на місці, коли треба. Як вона могла це забути?

«А чого ти ще сподівався, Йозефе? — спитав він себе. — Що вона, заморожена, чекає в комірчині, коли ти відчиниш двері й оживиш її? Тобі вже сорок років минуло, й пора зрозуміти, що твої жінки існують окремо від тебе: у них своє життя, вони дорослішають, живуть собі помалу, старіються та зав'язують нові знайомства. Тільки мерці не змінюються. Тільки твоя мати Берта нерухомо зависла в часі й чекає тебе.

Зненацька шпигнула жахлива думка: це ж не тільки Берта й Ева житимуть собі без нього, але й Матільда! Настане день, коли вона покохає когось іншого. Матільда, його Матільда, з іншим чоловіком — годі витерпіти цей біль. Потекли сльози. Броєр глянув на багажну полицю, пошукав оком

свою валізу. Ось вона, рукою сягнути, нетерпляче тягнеться до нього латунною ручкою. Так, тепер уже він знає, що робити, — схопити цю ручку, підняти валізу над металевими бортиками полиці, поставити ношу на підлогу, вийти на наступній зупинці, хай там де вона, першим попутнім поїздом повернутися до Відня й здатися на Матільдину ласку. Ще не пізно, жінка прийме його, це безумовно.

Але тут в уяві постав могутній Ніцше. Не давав здійснити задумане.

— Фрідріху, та як я міг відмовитися від усього, що мав? Ну й дурень я, що послухався вашої поради!

— Ви вже відмовилися від усього важливого ще перед тим, як ми зустрілися, Йозефе. Тому-то ви впали у відчай. Пам'ятаєте, як ви оплакували втрату напрочуд великонадіного хлопця?

— Але тепер у мене нічого немає.

— Ніщо — це все! Аби стати сильним, насамперед треба пустити коріння глибоко в ніщо й навчитися стати віч-на-віч зі своєю самотньою самотою.

— Моя жінка, мої діти! Я люблю їх. Як я міг їх покинути? Мушу зійти на наступній станції.

— Ви втікаєте від самого себе. Затямте, що кожна мить нескінченно повторюється. Подумайте про це. Подумайте про вашу вічну втечу від свободи!

— У мене є обов'язок перед...

— Ваш єдиний обов'язок — стати самим собою. Стати сильним, бо інакше доведеться вічно доростати за рахунок інших людей.

— Але Матільда... Моя обітниця! Мій обов'язок перед...

— Обов'язок, обов'язок! Ви погубите себе через такі дріб'язкові чесноти. Навчіться бути грішником. Створіть своє нове «я» на попелищі давнього життя.

Усю дорогу до Італії слова Ніцше переслідували Броєра.
«Вічне повторення».

«Вічний пісочний годинник існування, який перевертається — знову, знову й знову».

«Нехай ця думка заповнить вас, ось тоді — обіцяю вам — вона змінить вас назавжди».

«Подобається вам така ідея чи ні?»

«Живіть так, щоб вона вам сподобалася».

«Ставка Ніцше».

«Вивершуйте своє життя».

«Помріть у слухний час».

«Мужність змінити свої переконання».

«Ось це життя — ваше вічне життя».

Усе почалося два місяці тому у Венеції. І ось він знову прямує до міста гондол. Поїзд перетнув швейцарсько-італійський кордон, до вух долинали балачки італійською мовою, й думки повернули з вічної можливості на завтрашню дійсність.

Куди податися, зійшовши з потяга у Венеції? Де переночувати сьогодні? Що робити завтра? А післязавтра? Що робити зі своїм часом? А що робив Ніцше? Коли він був не дуже хворий, то прогулювався, думав і писав. Але це його вибір. А який?..

Передусім — і Броєр це тямив — треба якось заробляти на життя. Готівки, схованої в поясі, вистачить усього на кілька тижнів, а відтоді банк, за Максовим розпорядженням, щомісяця надсилатиме чек на скромну суму. Можна було б, звичайно, й далі лікарювати. Щонайменше три колишні Броєрові учні мають медичну практику у Венеції. Неважко було б самому розпочати таку практику. Мова теж не завада: Броєр має добрий слух і трохи знає англійську, французьку та іспанську. Міг би швидко нахапатися й італійської мови. Та чи для того він

так багато пожертвував, щоб у Венеції відтворити життя, яке провадив у Відні? Ні, таке життя залишилося за плечима!

Може, влаштуватися на якусь роботу в ресторані? Колись давно мати померла, а бабуся нездужала, тож Броєр навчився кувхарити й не раз допомагав готувати страви для всієї родини. Хоча згодом Матільда дражнила чоловіка й виганяла з кухні, та коли її не було поблизу, він частенько заходив туди, щоб наглядати за кухаркою й давати їй вказівки. Еге ж, що довше Броєр роздумував, то твердіше упевнювався: працювати в ресторані — це саме те. Не завідувати чимсь там, не сидіти на касі; хотілося торкатися їжі — готувати її або подавати на стіл.

До Венеції Броєр приїхав пізно й знову заночував у вокзальному готелі. Уранці він найняв гондолу, добрався до середмістя й кілька годин прогулювався, роздумуючи. Чимало городян озиралося, щоб придивитися до нього. Доктор зрозумів причину, глянувши на своє відображення у вітрині крамниці: довга борода, капелюх, пальто, костюм, краватка — вся одяга непривабливо чорна. Він таки скидався на чужоземця. Достеменно тобі підстаркуватий заможний лікар-єврей із Відня! Учора ввечері на залізничному вокзалі Броєр зауважив гурт італійських повій, що зваблювали клієнтів. Жодна не підійшла до нього, і не дивно! Треба позбутися борода та цієї жалобної одяга.

Помалу набирали чіткості його плани: передусім піти до перукарні, а тоді — до крамниці з дешевим одягом. Далі треба добряче взятися до вивчення італійської мови. Тижнів за два-три можна було б почати ознайомлення з ресторанним ділом. У Венеції, мабуть, не зайвим буде хороший австрійський або й австро-єврейський ресторан: на прогулянці він бачив кілька синагог.

Під атакою тупої бритви на двадцятидворічну бороду Броєрова голова метлялася вперед і назад. Окремі місця лезо

виголювало гладко, та здебільша воно чіплялося за кущики жорсткого, наче дрiт, рудуватого волосся й шарпало їх. Цирульник був немилосердний і нетерплячий. «Зрозуміла річ, — подумав Броер. — Шістдесят лір — це малувато як на таку добрячу бороду». Припинивши жестом цю роботу, доктор вийняв із кишені двісті лір і дав їх цирульникові, щоб той голив лагідніше.

За двадцять хвилин на Броєра, що розглядав себе у надтріснутому дзеркалі перукарні, накотила хвиля співчуття до свого виду. За ці десятиліття докторові й на думку не спадала битва з часом, яку вело обличчя в темних хащах бороди. Без цього заросту стало видно, яке воно стомлене й пом'яте. Стійко держалися тільки лоб і брови, несхибно підтримуючи обвислі плахти млявої, побитої в боях плоти лица. Від ніздрів тяглися глибокі рови, розмежовуючи щоки та уста. Від очей розбігалися дрібніші зморшки. З кожної щоки звисало щось схоже на індичий зуб. А що вже підборіддя... Броер зовсім забув, що досі ганьбу цього крихітного підборіддя приховувала борода. Тепер воно, геть жалюгідне, боязко ховалось, як могло, під пологом долішньої вологої губи.

Дорогою до крамниці з одягом Броєр, приглянувшись до вбрання перехожих, вирішив придбати важке коротке темно-синє пальто, міцні черевики та товстий смугастий светр. Але всі ці перехожі були молодші, ніж він. Що носять підтопані чоловіки? Зрештою, де вони? Кожен видається молодим. З ким тут заприятелюєш? Як тут знайомитися з жінками? Скажімо, з офіціанткою чи вчителькою італійської мови. «Але ж, — подумав він, — я не хочу іншої жінки! Ніколи не знайду такої, як Матільда. Я кохаю її. Це безумство. Чому я покинув її? Я надто старий на те, щоб почати все наново. Я найстарший на цій вулиці. Може, ось ця бабуся з ціпком старша від мене або ж он той сутулий дідок, що продає овочі». Раптом Броєрові за-

паморочилася голова. Він ледве втримувався на ногах. Раптом ззаду пролунав голос:

— Йозефе, Йозефе!

«Чий це голос? Звідкись він мені знайомий!»

— Докторе Броєр! Йозефе Броєре!

«Хто знає, де я?»

— Йозефе, послухай мене! Я полічу від десяти до одного. Коли я дійду до п'яти, ти розплющиш очі. А коли дійду до одного, ти прокинешся. Десять, дев'ять, вісім...

«Я впізнаю цей голос!»

— Сім, шість, п'ять...

Броєр розплющив очі. І побачив усміхнене обличчя Фрейда.

— Чотири, три, два, один! Ти прокинувся! Вже!

Броєр стривожився.

— Що сталося? Де я, Зігу?

— Усе гаразд, Йозефе. Прокинься! — твердо й водночас заспокійливо сказав Фройд.

— Що сталося?

— Пережди кілька хвилин, Йозефе. Усе стане на свої місця.

Броєр побачив, що лежить на софі у своїй бібліотеці. Він сів. І знову спитав:

— Що сталося?

— Це ти мені скажи, що сталося, Йозефе. Я зробив усе точно так, як ти мене навчив.

Броєр досі не оговтався, і Фройд пояснив:

— Не пам'ятаєш? Учора ввечері ти прийшов до мене й попросив, щоб я прийшов сюди об одинадцятій ранку й допоміг провести психологічний експеримент. Я прийшов, і ти доручив мені загіпнотизувати тебе, використовуючи твій годинник як маятник.

Броєр засунув руку в кишеню жилета.

— Он він, Йозефе, на журнальному столику. Тоді, пригадуєш, ти попросив дати тобі вказівку — глибоко заснути й уваяти

цілу низку подій. Перша частина цього експерименту стосувалася розставання — з родиною, друзями, навіть пацієнтами, а я мав, якщо треба, навіювати на тебе щось на зразок «попрощайся» або «ти не зможеш повернутися додому». В наступній частині йшлося про налагодження нового життя, і я мав навіювати щось як «веди далі» або «що робитимеш далі?».

— Так-так, Зігу, я прокидаюся. Починаю все це згадувати. Котра година?

— Перша дня. Сьогодні неділя. Ти був під гіпнозом дві години, як і передбачено. Скоро всі зберуться на обід.

— Розкажи докладно, що відбувалося. Що ти спостеріг?

— Ти швидко ввійшов у транс, Йозефе, і переважно був під гіпнозом. Припускаю, що розігрувалась якась напружена драма, але без акторських реплік, у твоєму внутрішньому театрі. Разів два-три ти мало не вийшов із трансу, і я втримував цей стан, навіюючи тобі, що ти подорожуєш, відчуваєш вигойдкування вагона, спираєшся головою на спинку сидіння й глибоко засинаєш. Очевидно, мені це вдавалося щоразу. Понад те мало що можу додати. Ти почувався дуже нещасливим — це було видно, кілька разів заплакав і раз чи два налякався. Я питав, чи не хочеш ти припинити все це, але ти хитав головою, тому я й підганяв тебе вперед.

— Чи говорив я вголос?

Броєр потирав очі, досі отямлюючись.

— Подеколи. Твої губи часто ворушилися, отож я припустив, що тобі привиджуються розмови з кимсь. Можна було розрізнити тільки окремі слова. Кілька разів ти кликав Матільду, також я почув ім'я Берта. Ти говорив про свою доньку?

Броєр завагався. Як відповісти? Кортіло сказати Зігові все, але інтуїція застерегла, що цього не варто робити. Таж Фройдіві всього двадцять шість, і він ставить до Броєра як до батька чи старшого брата. Обидва вони звикли до такого ставлен-

ня, і доктор не готовий до прикрощів — наслідку неминучої різкої зміни стосунків.

Крім того, дуже вже недосвідчений і доволі обмежений його молодий приятель у справах, що стосуються кохання й сексу. Броєр згадав, як недавно збентежив і спантеличив його, ствердивши, що всі неврози починаються в подружньому ложі. А якихось кілька днів тому Зіг гаряче засудив юного Шніцлера за любовні походеньки. То чи можна сподіватися, що молодик зрозуміє свого сорокарічного приятеля, закоханого у двадцятиоднорічну пацієнтку? Тим більше, що Зіг мало не обоожнює Матільду! Ні, було б помилкою довіритися йому. Краще вже поговорити з Максом або Фрідріхом.

— Про мою доньку? Не можу сказати напевно, Зігу. Не пам'ятаю. Моя мати теж називалася Берта. Знаєш це?

— Ага, я й забув! Але вона померла, коли ти був ще малий, Йозефе. Чому ти прощаєшся з нею аж тепер?

— Мабуть, я її весь час не відпускав. Гадаю, що деякі дорослі входять у свідомість дитини й не хочуть вийти. Може, варто їх вигнати звідти, поки ще є змога розпоряджатися своїми думками?!

— Гмм... цікаво. Пригадаємо, що ти ще сказав. Я розчув «покінчено з лікарською практикою», а коли вже мав тебе розбудити, ти сказав: «Я занадто старий на те, щоб почати все наново». Йозефе, я згоряю від цікавості. Що все це означає?

— Ось що я можу сказати тобі, Зігу, — відповів Броєр, ретельно добираючи слова. — Це пов'язано з професором Мюллером. Він спонукав мене задуматися над своїм життям, і я усвідомив, що настав час, коли більшість усіх моїх можливостей вибирати залишилася в минулому. Однак мені було цікаво, як воно виглядало б, якби я колись зробив інший вибір і жив інакше — без медицини, без родини й без віденської культури. Отож я пішов на мислений експеримент, щоби спізнати

звільнення від цих деспотичних конструктів і зіткнутися з невизначеністю, навіть пожити якимсь зовсім іншим життям.

— І що ти дізнався?

— Мені досі голова туманіє. Треба часу, щоб розставити все на місцях. В одному я цілком певен: дуже важливо, щоб ти керував власним життям, а не навпаки. Бо інакше у свої сорок років відчуєш, що ти й не жив по-справжньому. Що я дізнався? Мабуть, те, що по-справжньому жити треба вже, зараз, аби у п'ятдесят не довелося жалкувати, озирнувшись на свої сорокові роки. Ця важлива річ і тебе стосується. Кожен, хто добре тебе знає, Зігу, той розуміє, що ти напрочуд обдарований. І на тобі лежить тягар обов'язку: що родючіший ґрунт, то більший гріх не обробляти його.

— Ти змінився, Йозефе. Напевно, транс змінив тебе. Ти ніколи не говорив зі мною ось так. Дякую, твоя віра надихає мене, але водночас вона й обтяжує.

— Я також утямив, — додав Броєр, — що... може, я й повторюю те саме іншими словами... що треба жити так, ніби ти вільний. Хоч не можеш уникнути долі, а все одно мусиш ставати до боротьби з нею... мусиш прагнути, щоб вона збулася. Мусиш любити свою долю. Це як...

Хтось постукав у двері.

— Ви ще досі тут удвох? — озвалася Матільда. — Можна ввійти?

Броєр швидко відчинив двері. Увійшла Матільда, несучи тарілку з невеличкими, загорнутими у листкове тісто ковбасками-вурштами, від яких ішла гаряча пара.

— Твої улюблені, Йозефе. Сьогодні вранці мені спало на думку, що я віддавна не готувала їх для тебе. Обід готовий. Макс і Рахель тут, а інші ще добираються. Зігі, залишишся тут. Я вже тобі й місце сервірувала. Нехай твої пацієнти підждуть ще з годинку.

Броєр кивнув Фройдові, й той, зрозумівши натяк, вийшов. Броєр обняв Матільду.

— Знаєш, моя люба, я здивувався, що ти спитала, чи ми ще досі в кімнаті. Потім розповім тобі про нашу розмову, схожу на мандри кудись далеко. Маю враження, що мене тут віддавна не було. І ось я повернувся.

— Добре, Йозефе. — Поклавши долоню на щоку чоловікові, вона пестливо потирала бороду. — Я рада привітати тебе вдома. Скучила за тобою.

Обід, як на родинну мірку Броєрів, був звичайний собі — усього дев'ятеро дорослих за столом: Йозефові тесті, Рут, іще одна Матільдина сестра з чоловіком Меєром, Рахель із Максом і Фройд. Вісім дітей сиділо за окремим столом у передпокої.

— Що це ти так дивишся на мене? — шепнула чоловікові Матільда, забираючи зі стола велику супницю з картопляно-морквяним супом. — Бентежиш мене, Йозефе, — шелеснула вона йому на вухо, ставлячи на стіл велике блюдо з тушкованим телячим язиком і родзинками. — Припини, Йозефе, не видивляйся на мене! — наказала вона, допомагаючи прибрати стіл, перед тим як подати десерт.

Та Йозеф не припинив. Пильно придивлявся до жінчиного обличчя, ніби вперше її побачив. Щемливо боліло від усвідомлення того, що вона теж веде бої на війні з часом. На щоках Матільди не було траншей — такого вона не допустила, та ось не змогла втримати оборону на всіх фронтах, і з кутиків її очей та вуст розбіглася сітка зморщечок. Зачесане назад і зібране в блискучий вузол волосся густо помережила сивина. Коли сталися такі зміни? Чи не завинив почасти в цьому Йозеф? Об'єднавшись, він і вона зазнали б менших втрат.

— Чого б то я мав припинити? — спитав Йозеф, злегка обнявши Матільду за стан, коли вона потяглася до його тарілки. Пройшовши за жінкою на кухню, він докинув: — Чому

мені не можна дивитися на тебе? Я... Ой, Матільдо, я довів тебе до плачу!

— Мені добре від цього плачу, Йозефе. Але також сумно, коли подумаю, як довго він триває. Весь цей день якийсь дивний. То про що ти розмовляв із Зігі? Знаєш, що він сказав мені на вечері? Що хоче назвати свою першу дочку на мою честь! Хоче мати дві Матільди в житті.

— Ми завжди вважали, що Зігі розумний, а тепер ми цього певні. Сьогодні дивний день. Але й важливий — я вирішив одружитися з тобою.

Відставивши тацю з кавовими чашками, Матільда притулила до себе його голову й поцілувала лоба.

— Ти що, перепив шнапсу, Йозефе? Дурниці мелеш. — Вона знову взяла тацю. — Але мені це подобається. — Перш ніж штовхнути двері до їдальні, Матільда обернулася. — А я гадала, що ти вирішив узяти мене за жінку ще чотирнадцять років тому.

— Важить те, що я вирішив зробити такий вибір сьогодні, Матільдо. І робитиму його щодня.

Після кави й Матільдиного *Linzer Torte*¹ Фройд поспішив до лікарні. Броєр і Макс взяли по скляночці сливовиці й пішли до бібліотеки грати в шахи. Програвши милосердно коротку партію, в якій Макс моментально розгромив французький захист нищівною атакою ферзя, Броєр притримав руку шурина, коли той почав розставляти фігури для наступної гри.

— Мені треба поговорити з тобою, — пояснив доктор.

Швидко подолавши розчарування, Макс відставив убік фігури, закурив котру вже з ліку сигару, випустив довгий струмисько диму й чекав.

---

¹ Лінцький торт (нім.). Випікають його з прісного тіста й начиняють смородиновим варенням.

Два тижні тому Броєр трохи посперечався з Максом, розповівши йому про Ніцше, й відтоді два шурини зблизилися. Відтоді Макс, поблажливий і співчутливий, з великою цікавістю слухав Броєрові розповіді про зустрічі з Екартом Мюллером. Нині його вразили майже дослівний переказ учорашньої дискусії на цвинтарі та докладний опис сьогоднішнього чудернацького сеансу гіпнозу.

— Отже, у трансі ти зразу ж подумав, що я спробую загородити двері, щоб не пустити тебе? Мабуть, я так і зробив би. Бо кого ж тоді обігрувати в шахи? Але серйозно, Йозефе, ти якось змінився. Гадаєш, що викинув БERTУ з голови?

— Дивовижна річ, Максе. Я вже можу думати про неї так само, як про когось іншого. Неначе я перебув хірургічну операцію відділення образу БERTИ від усіх емоцій, раніше нерозривно пов'язаних із ним. І я цілком певен, що цю операцію зроблено в ту мить, коли в саду я спостерігав БERTУ та її нового лікаря!

— Не розумію, — труснув головою Макс. — А може, краще й не розуміти?

Броєр усміхнувся.

— Знаєш, зі мною діється щось важливіше. Змінилося моє ставлення до жінки. Це далось знати ще під гіпнозом, і зміни поглиблюються. Під час вечері я раз у раз задивлявся на Матільду, й на мене хвилями напливало тепле почуття до неї.

— Ага, — усміхнувся Макс, — я зауважив, що ти задивляєшся на неї. Матільда потішно шарілася. Як ото в давні часи, коли ти залицявся до неї і вів якусь гру. Мабуть, це дуже просто пояснити: ти став цінувати жінку, бо дійшов розуміння, що означає втратити її.

— Так воно і є, але тільки почасти. Є й інше. Знаєш, багато років я злостився, бо вважав, що Матільда загнула мене. Я почувався її в'язнем і прагнув свободи — пізнати інших

жінок, захити зовсім інакше, по-новому. Та коли я зробив те, про що мене просив Мюллер, коли вхопився за нагоду звільнитися, я запанікував. У трансі я спробував позбутися свободи. Простягнув вудила спершу Берті, а тоді Еві, роззявив рота й сказав: «Будь ласка, загнуздайте мене. Запхніть мені в рот оці вудила. Не хочу бути вільним». Це правда, мене таки настрашила свобода.

Макс понуро кивнув.

— Пам'ятаєш із моєї розповіді, — спитав Броєр, — уявну венеційську перукарню, де я побачив своє постаріле обличчя? А вулицю, якою я йшов до крамниці з одягом і виявив, що я найстаріший? Ось зараз мені пригадалися слова Мюллера: «Вибери справжнього ворога». Гадаю, в тому й розгадка! Всі ці роки я боровся не з тим ворогом. Моїм справжнім ворогом була не Матільда, а доля. Справжніми ворогами були старіння, смерть і моя боязнь свободи. Я звинувачував Матільду за те, що вона не дає мені стати віч-на-віч із тим, із чим я й сам не хочу мати діло! Цікаво мені, чи в багатьох інших чоловіків є такі претензії до їхніх жінок.

— Мабуть, я один із них, — відповів Макс. — Бачиш, я часто згадую наше дитинство, наші дні в університеті. «Ох, яка втрата! — кажу собі. — Як це я допустив, що ті часи вислизли з рук?» А тоді потайки звинувачую Рахель, наче вона винна, що дитинство залишилося в минулому, що я старіюся!

— Так, Мюллер сказав, що справжній ворог — це «зажерливі щелепи часу». Але я якось почувуюся не дуже-то беззахисним перед цими щелепами. Сьогодні чи не вперше я відчув, що хочу жити своїм життям. Я підтверджую вибір способу життя. Тепер, Максе, я не шкодую, що зробив так, а не інакше.

— Хоч там який розумний твій професор, Йозефе, а мені здається, що ти його перевершив своїм задумом провести цей експеримент із гіпнозом. Ти знайшов спосіб зазнати наслідків

незворотного рішення, не здійснивши самого рішення. Але є одна річ, якої я досі не розумію. Де була частина твого «я», що провадила експеримент, коли ти вже був під гіпнозом? Мабуть, тоді ця частина усвідомлювала, що діється насправді.

— Маєш рацію, Максе. Де був свідок того, як одна частина мого «я» вводила в оману всю решту цього «я»? Мені паморочиться голова від таких роздумів. Колись хтось набагато розумніший від мене дійде до розв'язку цієї складної проблеми. Але я не вважаю, що перевершив Мюллера. Та й не про те йдеться. Гадаю, що я підвів цього філософа — відмовився керуватися його вказівками. А може, просто усвідомив межі своїх можливостей. Він часто каже: «Кожна людина має визначити, скільки правди вона може витримати». Мабуть, я вже визначив. І ще, Максе, я підвів Мюллера як лікар. Нічим йому не пригодився. По правді, я вже й передумав допомагати йому.

— Не картай себе, Йозефе. Ти завжди дуже суворий до самого себе. Ви з Мюллером зовсім різні люди. Пам'ятаєш курс лекцій про релігійних мислителів, який читав нам... професор Йодль, либонь? Отож він називав цих філософів провидцями-мрійниками. Ось хто твій Мюллер — провидець-мрійник! Я вже віддавна не можу зорієнтуватися, хто з вас двох лікар, а хто пацієнт. Гаразд, припустімо, що лікар — це ти. Чи хотів би ти змінити цього пацієнта, якби міг — а ти й не можеш — це зробити? Чи чував ти про одруженого й одомашненого провидця-мрійника? Ні, одруження та одомашнення зруйнує його. Я вважаю, що доля цього Мюллера — бути самотнім пророком. Знаєш, про що я думаю? — Макс відкрив коробку з шахами. — Про те, що досить уже цього лікування. Очевидно, воно вже й закінчилося. Напевне, ще трохи ось так полікуватися — і не стане на світі ні пацієнта, ні лікаря!

РОЗДІЛ 22

Макс мав рацію. Настав час зупинитися. Однак Йозеф сам собі здивувався, коли в понеділок уранці він увійшов у палату № 13 й оголосив про своє цілковите одужання.

Ніцше, сидячи на ліжку й причісуючи вуса, ще більше здивувався.

— Ви одужали? — вигукнув він, впустивши черепахового гребінця на ліжку. — Справді? Як таке могло статися? Ви ж видавалися таким стражденним, коли ми розсталися в суботу. Я непокоївся за вас. Може, я поведився надто суворо? Надто виклично? Я вже подумав був, що ви відмовитеся від нашого проекту лікування. Багато про що я думав, але ніколи не сподівався почути, що ви цілком одужали!

— Так, Фрідріху, я теж дивуюся. Це сталося несподівано — як безпосередній наслідок нашого вчорашнього сеансу.

— Вчорашнього? Але вчора була неділя. У нас не було сеансу.

— Був сеанс, Фрідріху. Тільки вас там не було! Це довга історія.

— Розкажіть її, — сказав Ніцше, зводячись із ліжка. — Всю, до подробиць! Я хочу дізнатися про одужання.

— Ось тут, на наших стільцях для бесід, — мовив Броєр, сідаючи на звичне місце. — Багато чого маю розповісти... — почав він.

Ніцше жадібно ловив слова, нахилившись до нього так, що сидів мало не на краю стільця.

— Почніть із суботнього пообіддя, — швидко підказав Ніцше, — після нашої прогулянки на Зіммерінгер-Гайде.

— Так, після цієї шаленої прогулянки під вітром! Чудова була прогулянка. І жахлива! Маєте рацію, коли ми повернулися до фіакра, я препогано почувався — як ковадло під ударами молота ваших слів. Ці удари ще довго відлунювали, особливо одна фраза.

— Про що?

— Про те, що єдиний спосіб врятувати мій шлюб — це відмовитися від нього. Одне з ваших незбагнених тверджень: що більше я над ним роздумував, то дужче пантеличився!

— Я мав би висловитися ясніше, Йозефе. Я хотів лише сказати, що ідеальні подружні стосунки можливі тільки за умови, що вони не обов'язкові для виживання кожного з подружжя.

Не побачивши ознак розуміння на Броєровому обличчі, Ніцше додав:

— Я мав на увазі ось що: щоб налагодити зв'язок з іншою людиною, треба спершу налагодити зв'язок із самим собою. Якщо не можеш прийняти як належне власну самотність, тоді ти використовуватимеш когось іншого як захист від неї. Тільки тоді можеш запропонувати свою любов комусь іншому, коли маєш силу жити, як орел, самотньо, не маючи з ким словом перекинутися; тільки тоді можеш дбати про зростання когось іншого. Отже, якщо тобі несила відмовитися від шлюбу, то він приречений.

— То ви стверджуєте, Фрідріху, що єдиний спосіб врятувати шлюб — це набратися сили й відмовитися від нього? Оце вже прозоріше. — Броєр на мить задумався. — Ця безапеляційна сентенція дуже повчальна для парубка, але жонатому вона хіба що завдасть великого клопоту. Яка користь мені з неї? Вона подібна до наказу перебудувати корабель у морі. У суботу я довго був під разючим враженням від парадоксу:

безповоротна відмова від шлюбу задля його порятунку. І раптом мене осяяло.

Згоряючи від цікавості, Ніцше зняв окуляри й ризиковано нахилився. «Ще дюйм-два, — подумав Броєр, — і він звалиться зі стільця».

— Що ви знаєте про гіпноз, Фрідріху?

— Тваринний магнетизм... Месмеризм... Дуже мало знаю, — відповів Ніцше. — Мені відомо, що сам Месмер був негідник, а недавно я прочитав, що нині кілька знаних французьких лікарів застосовують месмеризм у лікуванні багатьох хвороб. Звичайно ж, мені відомо й те, що ви вживали цей метод у лікуванні Берти. Одне тільки й розумію, що гіпноз — це подібний до сну стан, у якому людині дуже легко щось нав'язати.

— Більше того. Це стан, у якому людина може зазнавати яскравих галюцинацій. Мені прийшла натхненна думка, що в гіпнотичному трансі я міг би, як наяву, пережити відмову від шлюбу, а в реальному житті — зберегти його.

Броєр став розповідати все, що з ним сталося. Майже все! Почав був описувати спостереження за Бертою й доктором Дуркіном у саду, але раптом вирішив затаїти це. Обмежився тим, що описав подорож до санаторію «Бельвю» і від'їзд звідти під впливом пориву.

Ніцше зосереджено слухав, широко розплющивши очі й дедалі частіше киваючи головою. Коли розповідь закінчилася, він мовчки сидів, неначе розчарувався від почутого.

— Фрідріху, чи вам пропав дар мови? Таке з вами вперше трапилося. Мені теж усе поплуталося, зате я твердо певен, що сьогодні добре почуваюся. Я живу. У мене краще самопочуття, ніж було за всі довгі роки! Я справді тут, із вами. Не вдаю, що я тут, тоді як подумки пробуваю з Бертою.

Ні словом не обізвавшись, Ніцше уважно слухав.

— Фрідріху, — не змовкав Броєр, — мені теж сумно. Мене тіпає від думки, що наші переговори закінчаться. Ви більше знаєте про моє «я», ніж будь-хто в усьому світі, і я дорожу нашим зв'язком. А тепер я проймаюся ще одним почуттям — соромом! Я радий, що одужав, та мені соромно. Відчуваю, що я, вдавшись до гіпнозу, обманув вас. Пішов на ризик, нічим не ризикуючи! І тим, мабуть, я розчарував вас.

— Ні. Зовсім ні, — енергійно похитав головою Ніцше.

— Я знаю ваші мірки, — заперечив Броєр. — Ви ж такі відчули, що я схибив! Не раз чув я від вас запитання: «Скільки правди ти можеш витримати?» Знаю, що відповіддю ви вимірюєте людину. На жаль, моя відповідь — «небагато!». Навіть у трансі я схибив. Я уявляв, що їду слідом за вами до Італії, щоб зайти ген далеко, аж туди, куди ви зайшли й хотіли, щоб і мені це вдалося. Ба, не стало мені духу.

Досі хитаючи головою, Ніцше нахилився, поклав руку на підлокітник Броєрового стільця й сказав:

— Ні, Йозефе, ви зайшли далеко — далі, ніж багато хто.

— Напевно, я забрався до межі своїх куцих можливостей, — відповів Броєр. — Ви завжди казали, що я маю знайти свій шлях — не ваш і не чийсь. Мабуть, робота, спільнота і родина — це мій шлях до змістовного життя. А однак я відчуваю, що сплхував, що звик до вигод, що не можу дивитися на сонце істини так, як ви.

— Іноді я шкодую, що не можу знайти тінь.

Ніцше сказав це сумно й тужливо. Його глибокі зітхання нагадали Броєрові, що угоду про лікування уклали два пацієнти, а одужав тільки один. «Може, ще не пізно», — подумав доктор.

— Хоч я оголосив про своє зцілення, Фрідріху, та не хочу обривати наші зустрічі.

Ніцше помалу, але рішуче покрутив головою.

— Ні. Вони себе вичерпали. Настав на те час.

— Я повівся б як егоїст, якби спинився на тому, — мовив Броер. — Я так багато взяв і так мало дав взамін... Хіба втішу себе тим, що майже не було можливості допомогти вам: дуже вже неохоче ви співпрацювали, навіть нападів мігрені не мали.

— Найкраще віддячитеся мені тим, що допоможете мені збагнути, яким чином ви одужали.

— Гадаю, — відповів Броер, — найбільше вплинуло те, що я усвідомив, хто мої справжні вороги. Спершу я втямив, що мушу боротися з ними — з часом, старінням і смертю, а тоді дійшов висновку, що Матільда не противниця і не рятівниця, а просто моя попутниця у стомливій подорожі циклом життя. Яюсь чином цей простий висновок звільнив мою сковану любов до неї. Нині, Фрідріху, мені подобається ідея вічного повторення мого життя. Нарешті я можу сказати: «Так, я вибрав своє життя. І добре вибрав».

— Так, так, — сказав Ніцше, підганяючи Броера. — Бачу, що ви змінилися. Але я хочу зрозуміти механізм такої зміни!

— Я можу сказати тільки те, що за останні два роки мене дуже лякало моє старіння, або, як ви кажете, апетит часу. Я опирався, але робив це наосліп. Нападав на рідну жінку, а не на справжнього ворога, та ще й розпачливо шукав порятунку в обіймах тої, що не могла порятувати. — Броер замовк і почув потилицю. — Не знаю, що тут ще додати. Хіба те, що завдяки вам я знаю ключ до успіху в житті: по-перше, прагнути потрібного, а по-друге — любити те, чого прагнув.

Вражений цими словами, Ніцше долав зворушення.

— *Amor fati* — люби свою долю. Йозефе, наші душі надзвичайно схожі — як близнюки! Я мав намір зробити *Amor fati* темою мого наступного й останнього уроку на курсі ваших занять. Я мав навчити вас перемагати відчай, перетворюючи «так сталось» на «сталось так, як я хотів». Але ви випередили

мене. Ви набралися сили, а то й дозріли, але... — раптово схвилювавшись, він затнувся... — Ота Берта... вона ввірвалася у ваш розум і заповонила його, не давала вам спокою... ви не розповіли мені, як вигнали її.

— Це не має значення, Фрідріху. Для мене важливіше те, що я перестав сумувати за минулим і...

— Ви сказали, що хочете мені щось дати. Пам'ятаєте?! — крикнув Ніцше так розпачливо, що стривожив Броєра. — То дайте мені щось конкретне. Розкажіть мені, як ви її відкинули! Я хочу знати кожну подробицю!

«Якихось два тижні тому, — згадав Броєр, — саме я благав Ніцше пояснити мені, що і як робити, а він уперся на тому, що немає єдиного для всіх шляху, що кожна людина має шукати свою істину. Мабуть, Ніцше жадливо мучиться, адже тепер відрікається від свого вчення й сподівається визначити за зразком мого зцілення правильний шлях до власного. Не мож-на пристати на його прохання», — вирішив Броєр.

— Нічого б мені не хотілося більше, Фрідріху, — відповів він, — ніж дати вам щось, але це має бути подарунок, наповнений суттєвим змістом. У вашому голосі відчувається принука, і ви приховуєте свої справжні бажання. Довіртеся мені ось цей один раз! Скажіть, чого саме ви хочете. Якщо я зможу дати вам цю річ, вона буде ваша.

Зіскочивши зі стільця, Ніцше кілька хвилин походжав назад і вперед, а тоді підійшов до вікна й став, відвернувшись від Броєра.

— Мислитель потребує друзів, — проказав він не так Броєрові, як самому собі. — Коли ж їх немає, як і багато чого іншого, то в нього ще є свої боги. А я не маю ні друзів, ні богів. Як і ви, я повен пристрастей, а найдужче прагну досконалої дружби *inter pares* — між рівними. Що за п'янкі слова — *inter pares*, скільки в них відроди й надії для такого, як я! Для такого,

що завжди був самотній, завжди шукав, але так і не знайшов людини, яка ідеально гармонувала б із ним. Іноді я відводив душу в листах сестрі та друзям. А коли зустрічався з людьми віч-на-віч, то соромився й відвертався від них.

— Як-от від мене зараз? — перебив Броєр.

— Так, — відказав Ніцше й замовк.

— Чи тяжіє вам щось на душі, Фрідріху?

Ніцше, досі видивляючись у вікно, похитав головою.

— Зрідка бували випадки, коли я, змордований самотністю, привселюдно виливав свій біль, а за якусь годину по тому бридився себе, почувався чужим собі, посвареним із собою. Також я ніколи й нікому не дозволяв відкривати серце передо мною — не хотів брати на себе борг взаємної відвертості. Я уникав такого — аж до самого дня, звичайно, — він обернувся до Броєра, — коли потис вам руку, згодившись укласти наш дивний договір. Ви перша людина, з якою я витримав до самого кінця. Та й від вас я з самого початку сподівався зради.

— А далі?

— Спершу, — відповів Ніцше, — я ніяковів при вас, бо ніколи не чув таких відвертих признань. Далі я нетерпеливився, став дивитися на вас критично й осудливо. А тоді я знову змінився — став захоплюватися вашою мужністю і чесністю. Зміни тривали — мене вже зворушувала ваша довіра до мене. Нині ж мене проймає смуток від думки про наше розставання. Минулої ночі ви мені снилися. То був сумний сон.

— Що це був за сон, Фрідріху?

Відійшовши від вікна, Ніцше сів на стілець і глянув Броєрові у вічі.

— Мені наснилося, що я прокинувся тут, у клініці. У палаці темно й холодно. Нікого нема. Я хочу знайти вас. Засвічую лампу й даремно обходжу одна за одною порожні палати. Зійшовши сходами, заглядаю в загальну кімнату й бачу дивну

картину: не в каміні — посередині кімнати горять акуратно складені поліна, а навколо вогнища стоять вісім високих каменів і неначе гріються. Раптом мене проймає велика печаль, я плачу. І прокидаюся — вже наяву.

— Дивний сон, — зауважив Броєр. — Що ви про нього гадаєте?

— У мене залишилося тільки почуття великої печалі, глибокого смутку. Я ніколи не плакав уві сні. Чи можете допомогти мені?

Доктор подумки повторив ці прості слова: «Чи можете допомогти мені?» Саме їх він і сподівався почути. Чи міг він навіть уявити три тижні тому, що почує таке прохання від Ніцше? Не можна змарнувати цю нагоду.

— Вісім каменів гріються біля вогнища, — відповів він. — Цікавий образ. Скажу, що спало мені на думку. Ви, звичайно, пам'ятаєте гострий напад мігрені, що стався вам у гастгаузі гера Шлегеля?

— Багато чого пам'ятаю, — кивнув Ніцше, — а якийсь час я, мабуть, був не при тямі.

— Я не про все вам сказав, — сказав Броєр. — Упавши в коматозний стан, ви мовили кілька сумних фраз. Ось одна з них: «Мені нема місця. Нема місця».

Не зрозумівши, Ніцше видивився на доктора.

— Нема місця? Що я мав на увазі?

— Мабуть, те, що вам нема місця ні в товаристві, ні в спільноті. Я гадаю, Фрідріху, ви прагнете родинного вогнища й водночас боїтеся свого прагнення! — Броєр заговорив тихше. — Напевно, в цю пору року ви почуваетесь самотнім. Багато хто з пацієнтів уже поїхав звідси, щоб зустрітися з родичами на різдвяні свята. Можливо, саме тому вам наснилися порожні палати. Шукаючи мене, ви натрапили на вогнище, що зігрівало вісім каменів. Здогадуюся, що це означає: його оточує моя

сім'я — п'ятеро дітей, жінка і я. Чи не ви, Фрідріху, цей восьмий камінь? Може, сон відображає ваше бажання приятелювати зі мною й гостювати в моїй оселі. Якщо це так, то ласкаво прошу.

Броєр нахилився й потиснув руку Ніцше.

— Ходімо до мене, Фрідріху. Мій відчай розвіявся, та нам не варто розлучатися. Загостуйте в мене на свята, а ще краще — на всю зиму. Буду дуже радий.

Ніцше на мить накрив долонею Броєрову руку, тільки на мить, а тоді звівся й підійшов до вікна. Гнаний північно-східним вітром дощ шалено торохтів по шибках. Філософ обернувся.

— Дякую, друже, за запрошення. Але я не можу прийняти його.

— Чому? Я певен, що це піде на користь і вам, Фрідріху, і мені. У мене вдома є порожня кімната, десь така завбільшки, як ось ця. Є бібліотека, в якій ви могли б писати.

Ніцше злегка, але рішуче похитав головою.

— Кілька хвилин тому ви сказали, що забралися до межі своїх кущих можливостей, маючи на увазі змогу витримувати самотність. Я теж дійшов до самого краю — до межі близькості. Ось тут із вами — нехай навіть ми говоримо віч-на-віч, душа в душу — я стою на цій межі.

— Межі можна поширити, Фрідріху. Спробуймо!

Ніцше походжав вперед і назад.

— Як тільки я кажу, що вже не можу витримувати самотність, моя самооцінка падає страшенно низько, бо я відмовляюся від найвищого, що в моєму естві. Призначений мені шлях вимагає, щоб я протистояв усьому небезпечному, що може звести на манівці.

— Але ж зблизитися з кимсь — це не те саме, що відмовитися від себе! Колись ви сказали, що могли б багато чого дізнатися від мене про стосунки між людьми. То дозволь-

те ж навчити вас! Буває, треба стояти наготові й насто-
рожі, але деколи варто послабити пильність і дати доторкну-
тися до себе. — Броєр простягнув руку. — Сядьте, Фрідріху,
ну ж бо.

Ніцше слухняно повернувся до стільця, всівся й, заплющивши очі, кілька разів глибоко вдихнув та видихнув. Тоді розплющив очі й гаряче заговорив.

— Не в тому лихо, Йозефе, що ви можете зрадити мене, а в тому, що я зраджував вас, поведився з вами непорядно. І тепер, коли ви запрошуєте мене до свого дому, коли ми зближуємося, цей обман гризе мені нутро. Настав час покласти цьому край! Хай між нами не буде обману! Дозвольте мені скинути тягар із серця. Послухайте мою сповідь, друже.

Відвернувшись і втупившись у кілька квіток на кашансько-
му килимі, Ніцше тремтливим голосом повів мову:

— Кілька місяців тому я захопився дивовижною молодою росіянкою на ім'я Лу Саломе. Перед тим не дозволяв собі закохуватися. Мабуть, тому, що мене ще змалку прикро вражали жінки. Після батькової смерті я опинився в оточенні холодних і сухих матері, сестри, бабусі та тіток. Очевидно, ще в ті часи в мені закладено глибинні шкідливі засади, й відтоді я вважав жахіттям зв'язок із жінкою. Чуттєвість, жіноче тіло видавалися мені чимсь, що страшенно відвертає увагу й перешкоджає на шляху до мети життя. Але Лу Саломе була не така, як інші, принаймні я так гадав. Дарма що красуня, Лу виявилася моєю сестрою по духу, близнючкою по розуму. Вона розуміла мене, вказувала нові напрямки руху до запаморочливих висот, які я раніше не наважувався досліджувати. Я сподівався, що вона стане моєю ученицею, протеже й вихованкою. А тоді сталася катастрофа! У мені зародилася пристрасть, а Лу використала це, щоб нацькувати мене на Пауля Ре, мого близького приятеля, який нас

і познайомив. Спершу вмовила мене, що я призначений для неї чоловік, та коли я запропонував їй усього себе, зневажливо відкинула цю пропозицію. Мене зрадили всі — Саломе, Ре і моя сестра, що силкувалася розірвати наші стосунки. Тепер усе пішло прахом, і я живу у вигнанні від усіх людей, яких колись цінував.

— Коли ми удвох розмовляли вперше, — сказав Броєр, — ви натякнули про три зради.

— Першим зрадив мене Ріхард Вагнер. Давно це було. Той гострий біль уже притупився. Інші двоє — Лу Саломе та Пауль Ре. Так, я саме про них натякнув. Але я вдавав, що подолав кризу. То був обман. Насправді мені дотепер це не вдалося. Ота жінка, ота Лу Саломе, заволоділа мій розум і стала в ньому хазяйнувати. Досі не можу її прогнати. Щодня, а то й щогодини я згадую її — переважно з ненавистю. Уявляю, що накидаюся на Лу й привселюдно принижую її. Прагну побачити, як вона повзає навколішки передо мною й благає прийняти її! Буває й навпаки — я тужу за Лу й уявляю, як беру її за руку, як ми пливемо вітрильником на озері Орта й разом вітаємо схід сонця над Адріатичним морем...

— Це ж ваша Берта!

— Так, це моя Берта! Кожного разу, коли ви описували свою одержимість, намагалися викоренити її з голови, силкувалися збагнути її значення, ви водночас говорили й за мене! Виконували подвійну роботу — за себе й за мене! Я по-жіночому ховався, а щойно ви виходили з палати — виповзав із сховку, ставив стопи у ваші сліди й пробував рушити вашим шляхом. Боягуз, я повз за вами, дозволивши собі залишити вас наодинці проти небезпеки та приниження на цій дорозі.

Щоками Ніцше збігали сльози, він витирав їх носовичком.

Раптом філософ звів голову й подивився докторові у вічі.

— Ось моя сповідь і мій сором. Тепер ви розумієте, чому мене так гостро зацікавило ваше звільнення. Бо воно може стати й моїм. Тепер ви знаєте, чому мені конче треба дізнатись, як ви очистили розум від Берти! Ось тепер скажете мені про це?

Але Броєр покрутив головою.

— У мене доволі туманні спогади про той сеанс гіпнозу. Та якби навіть я зміг докладно відтворити всі подробиці, то яка була б вам із того користь, Фрідріху? Ви ж самі сказали мені, що немає шляху, спільного для всіх людей, що єдина велика правда — це правда, яку ми відкриваємо перед собою.

— Так, так, маєте рацію, — схиливши голову, шепнув Ніцше. Відкашлявшись, доктор глибоко вдихнув.

— Не можу сказати те, що ви хотіли б почути, Фрідріху... — Броєр змовк, серце калатало. Настала його черга одним духом викласти правду. — Маю вам щось повідомити. Я теж поводився непорядно, й ось прийшла пора зізнатися.

Враз Броєр пройнявся жахливим передчуттям: хай там що кажи й роби, а Ніцше вважатиме це четвертою великою зрадою у своєму житті. Але вже пізно відступати.

— Боюся, Фрідріху, що це зізнання може коштувати мені дружби з вами. Благаю Бога, щоб такого не сталося. Прошу повірити, що я признаюся в ім'я відданості вам. Не можу й подумати, що ви могли б дізнатися від когось іншого те, що я зараз вам скажу... що вчетверте у своєму житті ви могли б почутися зрадженим.

Обличчя Ніцше застигло, наче посмертна маска. Він набрав у груди повітря щойно тоді, коли Броєр почав признаватися:

— У жовтні, кілька тижнів перед нашою з вами першою зустріччю, я разом із Матільдою поїхав до Венеції в коротку відпустку. Там у готелі мене чекала дивна записка.

Вийнявши з кишені піджака й віддавши Ніцше записку Лу Саломе, доктор спостерігав, як той читає і не вірить своїм очам.

21 жовтня 1882 року

Докторе Броєр, мушу зустрітись з Вами в невідкладній справі. Майбутнє німецької філософії висить на волоску. Зустріньмося завтра о дев'ятій ранку в кафе «Сорренто».

Лу Саломе

— Я не розумію. Що... що... — затнувся Ніцше, стиснувши папірця тремтливими пальцями.

— Сядьте, Фрідріху. Це довга історія, і я мушу розповісти її з самого початку.

За двадцять хвилин Броєр виклав усе — про зустріч із Лу Саломе; про те, що від свого брата Жені вона дізналася про лікування Анни О.; про те, як Лу благала допомогти Ніцше від його імені; про те, як сам Броєр відповів згодою.

— Мабуть, вас, Фрідріху, здивувало, що знайшовся лікар, який згодився на таку химерну консультацію. Я й сам, згадуючи цю розмову з Лу Саломе, не можу повірити, що пристав на її прохання. Ось уявіть собі! Вона просить мене винайти спосіб усунути щось таке, що не має нічого спільного з медициною, і зцілити пацієнта, причому потайки від нього. Причому той не бажає лікуватися. Але якось вона вмовила мене. Між іншим, Саломе вважає себе рівноправною учасницею в цій справі й на нашій останній зустрічі вимагала, щоб я відзвітувався про перебіг хвороби «нашого» пацієнта.

— Що?! — вигукнув Ніцше. — Ви недавно бачилися з нею?!

— Кілька днів тому ця дівчина, не попередивши заздалегідь, прийшла до мого кабінету й наполягала, щоб я повідомив їй, як іде лікування. Звичайно ж, вона нічого не дізналася й, розлючена, пішла геть.

Броєр не спинявся — відкривав свої погляди на їхню спільну роботу; розповідав, як він марно силкувався допомогти Ніцше, знаючи, що той приховує розпач від втрати Лу Саломе;

ба навіть признався про свій стрижневий задум — аби тільки втримати Ніцше у Відні, прикинутися хворим, що хоче вилікуватися від відчаю.

Від такого одкровення Ніцше зірвався на ноги.

— Отже, це був обман?!

— Так, але тільки з самого початку, — визнав Броєр. — Щоб вам було легше стати моїм пацієнтом, я задумав підманути вас — прикинутися товаришем у нещасті, який хоче полікуватися з вашою допомогою, а тоді поступово помінятися з вами ролями. Ба, іронія долі — я так глибоко ввійшов у роль, що став справдешнім пацієнтом.

Що тут іще додати? Стараючись пригадати інші подробиці, Броєр не знайшов нічого. В усьому признався.

Ніцше заплющив очі, опустил голову й обхопив її долонями.

— Фрідріху, з вами все гаразд? — стривожився Броєр.

— Моя голова... з'явилися спалахи... в обох очах! Зорова аура...

Броєр негайно взяв на себе роль медика.

— Мігрень пробує матеріалізуватися. На цій стадії ми можемо їй перешкодити. Найкращі засоби — це кофеїн та ерго-тамін. Не рухайтеся! Зараз повернуся.

Вибігши з палати, він метнувся вниз сходами до центрального медсестринського поста, а тоді — до кухні. Повернувшись за кілька хвилин, доктор приніс тацю з чашкою, кавником, склянкою води та кількома таблетками.

— Спершу проковтніть ці таблетки, — ріжки й солі магнію, — щоб захистити шлунок від міцної кави. Тоді мусите випити до дна цей кавник.

Щойно Ніцше проковтнув таблетки, Броєр запитав:

— Хочете лягти?

— Ні-ні, нам треба все обговорити!

— Відкиньте голову на спинку стільця. Я затемню кімнату. Що слабше зорове подразнення, то краще.

Опустивши штори на трьох вікнах, Броєр приготував холодний вогкий компрес і накрив ним очі Ніцше. У сутінку кілька хвилин тривала мовчанка. Озвався Ніцше, вже спокійнішим голосом:

— Таке воно хитромудре й потайне все між нами, Йозефе. Таке вже воно нечесне й нещире — і з мого, і з вашого боку!

— А як я міг діяти інакше? — Броєр говорив тихо і повільно, щоб не загострювати напад мігрені. — Мабуть, мені вже з самого початку треба було не дати згоди. І чи варто було признатися вам раніше? Ви б тоді крутнулися на підборі та й пішли б собі — далеко й назавжди!

Ніцше не відповів.

— Хіба я не правду кажу? — спитав Броєр.

— Так, я сів би в перший-таки поїзд із Відня. Але ви обманули мене. Ви пообіцяли...

— І я в усьому додержав слова, Фрідріху. Я пообіцяв засекретити ваше ім'я й виконав цю обіцянку. Ось Лу Саломе розпитувала про вас, — тобто, якщо точніше, вимагала звіту, — а я відмовився говорити на цю тему. Вона навіть не дізналася, що ми зустрічаємося. І ще одну обіцянку я дотримав, Фрідріху. Пригадуєте, я сказав, що ви в коматозному стані вимовили кілька фраз?

Ніцше кивнув.

— Була така фраза: «Допоможи мені!» Ви повторювали її раз по раз.

— «Допоможи мені!» Невже я так сказав?

— Кілька разів! Пийте, Фрідріху.

Ніцше допив чашку до дна, і Броєр знову наповнив її густою чорною кавою.

— Я нічого не пам'ятаю. Ані «Допоможи мені!», ані іншої фрази. «Нема місця» — це не я сказав.

— Але це був ваш голос, Фрідріху. Якась частина вашого «я» говорила зі мною, а я пообіцяв допомогти цій частині. І ні на крихту не зрадив обіцянки. Пийте ще каву. Чотири повні чашки — ось мій рецепт.

Ніцше пив гірку каву, а Броєр тим часом змінив компрес на холодніший.

— Як ваша голова? Досі миготять вогники? Може, хочете припинити на якийсь час розмову й перепочити?

— Мені краще, набагато краще, — кволо відповів Ніцше. — Ні, не хочу. Мовчання збуджуватиме мене ще дужче, ніж розмова. Я звик працювати, коли почуваюся так, як у цю мить. Але спершу спробую розслабити м'язи на скронях і під усією шкірою голови.

Три-чотири хвилини він повільно й глибоко дихав, стиха ведучи рахунок, а тоді озвався.

— Стало ще краще. Часто я рахую вдихи та видихи й уявляю, що м'язи розслабляються з кожним числом. Іноді зосереджуюся лише на диханні. Чи зауважили ви, що повітря вдиху завжди холодніше, ніж повітря видиху?

Броєр спостерігав і вичікував. «Богу дякувати за мігрень! — подумав він. — Напад хоч і ненадовго, а таки змушує Фрідріха залишатися на місці».

Холодний компрес затуляв усе обличчя, крім рота й підборіддя. Один раз вуса здригнулися, ніби хворий мав щось сказати, але передумав. Нарешті він усміхнувся.

— Весь час ви гадали, що маніпулюєте мною, а я гадав, що маніпулюю вами.

— Однак цей зачатий у маніпулюванні плід народився, щоб жити в чесності, Фрідріху.

— Ой, а за всім цим стояла Лу Саломе у своїй улюбленій позі — тримаючи віжки, з батогом у руці — й поганяла нас обох. Ви багато що розповіли мені, Йозефе, але одну річ таки оминули.

Броєр простягнув руки долонями вгору.

— Мені вже нема чого приховувати.

— Ваші мотиви! Планування, хитрування — все це трата часу й енергії. Ви ж дуже зайнятий медик. Навіщо ви на це пішли? Навіщо ви взагалі згодні вплутатися в цю справу?

— Це питання я часто ставив самому собі, — відповів Броєр. — Не знаю, що й відповісти. Хіба скажу, що я хотів прислужитися Лу Саломе. Якось ця дівчина зачарувала мене. Я не міг їй відмовити.

— Але ж ви відмовили Лу, коли вона востаннє прийшла до вашого кабінету.

— Так, але на той час я вже познайомився з вами і дав вам обіцянки. Повірте мені, Фрідріху, моя відповідь не припала до вподоби Лу Саломе.

— Віддаю вам честь за те, що встояли перед нею. Мені таке ніколи не вдавалося. Скажіть мені, як саме чарувала вас Лу на першій зустрічі у Венеції.

— Напевно, я не зможу відповісти. Одне знаю — за півгодини з Лу Саломе я відчув, що ні в чому не зможу їй відмовити.

— Еге ж, на мене вона так само впливала.

— Бачили б ви, як сміло вона підійшла до мого столика в кафе.

— Знаю цю її ходу, — згодився Ніцше, — імперський римський похідний марш. Лу Саломе зволить не зважати на перешкоди, неначе знає, що ніхто не посміє стати їй на дорозі.

— Так, і цей вираз непохитної самовпевненості! А ще в цій дівчині відчувається свобода — в її одежі, зачісці, в усьому вигляді. Вона цілком вільна від умовностей.

— Авжеж, — кивнув Ніцше, — її свобода вражає... і захоплює! Єдине, чого ми всі могли б повчитись у неї. — Він повільно повернув голову й очевидно втішився, що вже не болить. — Інколи Лу Саломе справляє враження мутанта, особливо якщо

взяти до уваги, що її свобода розцвіла в густих хащах буржуазії. Знаєте, її батько був російським генералом. — Ніцше кинув гострим оком на Броєра. — Припускаю, вона з самого початку повелася з вами запанібрата. Мабуть, зразу ж запропонувала називати її на ім'я?

— Саме так. А під час розмови дивилася мені у вічі й торкалася моєї руки.

— Це мені знайоме, Йозефе. На першій же зустрічі Лу приборкала, підкорила мене. Коли я вже мав піти собі, взяла мене під руку й напросилася провести мене до мого готелю.

— Вона так само повелася й зі мною!

Ніцше прибрав холодну міну, але не замовк:

— Лу пояснила, що не хоче так рано розстатися, що їй краще треба провести більше часу зі мною.

— Те саме вона сказала й мені, Фрідріху. І розсердилася, коли я натякнув, що моя дружина може знервуватися, побачивши чоловіка з молодією жінкою.

— Знаю, як Лу повелася на ваш натяк, — підсміхнувся Ніцше. — Вона дивиться кривим оком на звичайний шлюб. Вважає, що це евфемізм кабальної угоди, яка поневолює жінку.

— Достоту її слова!

Ніцше важко опустився на стілець.

— Лу зневажає всі умовності, крім однієї: у всьому, що стосується чоловіків і сексу, вона така сама цнотлива, як кармелітка!

— Маєте рацію, — згодився Броєр, — але цілком можливо, що ми хибно тлумачимо поведінку Лу Саломе. Це ж дівча, ще дитина, яка не знає про вплив її краси на чоловіків.

— Тут ми не сходимосся думкою, Йозефе. Лу Саломе добре усвідомлює цей вплив і використовує свою красу, щоб верховодити закоханим чоловіком, висисати з нього кров, а тоді переходити до наступного.

Броєр стояв на своєму.

— Ще одне — вона так чарівливо нехтує умовності, що хоч-не-хоч, а станеш її співучасником. Мені самому дивно, як це я згодився прочитати листа, адресованого вам від Вагнера, хоча й підозрював, що Саломе не має права на цю річ.

— Що?! Лист від Вагнера? А я й не зауважив, що одного бракує. Напевно, вона вкрала його, коли гостювала в Таутенбергу. Вона на все здатна!

— Саломе навіть показала мені кілька ваших листів, Фрідріху. Я зразу відчув, що вона втирається в довіру.

Броєр усвідомив, що ризикує всім.

Ніцше зірвався на ноги. З його обличчя впав компрес.

— Вона показала вам мої листи?! Ото ще інтриганка!

— Будь ласка, Фрідріху, не підстьобуйте мігрень. Допийте-но цю останню чашку, сядьте на місце, і я зміню компрес.

— Гаразд, докторе, в медичних справах я слухаюся ваших порад. Але мені здається, що небезпека минулася. Не стало спалахів в очах. Видно, подіяли ваші ліки.

Одним ковтком Ніцше допив рештки теплуватої кави.

— Годі! Досить! Стільки кави я й за півроку не випиваю! — Повільно покрутивши головою, він віддав компрес Броєрові. — Мені він уже не потрібен. Напад, здається, відступив. Дивовижно! Без вашої допомоги він мучив би мене кілька днів. Шкода, — зиркнув він на доктора, — що я не можу возити вас із собою!

Той кивнув.

— Але як вона посміла показати вам мої листи, Йозефе! І як ви могли їх читати?

Броєр відкрив рота, але Ніцше схопив його за руку й не дав висловитися.

— Не треба відповідати. Розумію ваші мотиви, виправдовую навіть утіху від того, що вона полестила вам довірою. Я по-

вівся так само, коли вона показала мені любовні листи від Ре та Жилло — одного з її вчителів у Росії, який теж закохався в неї.

— Однак, — сказав Броєр, — вам це заболіло, я знаю. Я зазнав би удару, якби дізнався, що Берта розповіла іншому чоловікові про наші інтимні миті.

— Воно болить. Але й добре лікує. Розкажіть мені все про вашу зустріч із Лу. Нічого не оминайте!

Аж тепер Броєр утямив, чому не сказав Фрідріхові про своє нав'яне гіпнозом видіння Бертиної прогулянки з доктором Дуркіном. Завдяки цьому потужному емоційному переживанню вдалося звільнитися від цієї дівчини. Саме того й потребував Ніцше — не вислуховувати опис чиїхось переживань, не осягати їх своїм розумом, а самому зазнати емоційного удару, достатньо сильного, щоб зірвати покрив ілюзорної значущості, яким він огорнув цю двадцятиоднорічну росіянку.

А що може бути для Ніцше сильнішим емоційним ударом, ніж яскраво описана картина того, як Лу Саломе зачаровувала іншого чоловіка такими ж штучками, які колись практикувала на ньому самому? Відповідно, Броєр вишукував у пам'яті кожну подробицю своєї зустрічі з цією дівчиною. Почав із того, що дослівно передав, як Лу Саломе побажала стати його студенткою та протезе, як лестила йому і як запрагла поповнити ним свою колекцію великих умів. Далі пішов опис, як вона красувалась, усміхалася, по-всілякому розверталась у профіль, гордо задирала голову, грайливо облизувала губи кінчиком язика, замилувано задивлялася на співрозмовника й клала долоню на його руку.

Закинувши велику голову й заплющивши глибоко посажені очі, Ніцше слухав, очевидно переповнений емоціями.

— Фрідріху, що ви відчували, слухаючи мене?

— Багато чого, Йозефе.

— Опишіть відчуте.

— Надто вже його багато. Годі знайти в цьому сенс.

— А ви й не намагайтеся. Лишень прочищайте димарі.

Ніцше на мить розплющив очі й глянув на Броєра так, ніби хотів пересвідчитися, що той уже не веде подвійної гри.

— Ну ж бо, — понукував Броєр. — Вважайте це лікарським прописом. Добре знаю одного хворого на цю саму недугу. Він стверджує, що такий засіб допомагає.

Затинаючись, Ніцше повів мову.

— Коли ви говорили про Лу, мені пригадувалися враження від неї — такі самі, як ваші... неприродно ідентичні. Вона ставилася до вас так само, як до мене... Я почувався, ніби в мене вкрали всі ті гострі переживання, ті священні спомини. — Він широко відкрив очі. — Важко висловлювати думки... дуже складно!

— Повірте мені. Я сам можу засвідчити, що з цими складнощами можна впоратися! Ведіть далі! Набирайтеся твердості за рахунок вразливості!

— Я вірю вам. Знаю, що ви правду кажете. Я відчуваю... — Ніцше змовк, густо зашарівшись.

— Заплющте очі, як було досі, — наполягав Броєр. — Може, вам буде легше говорити, коли не бачитимете мене. Або ляжте на ліжко.

— Ні, я залишуся тут. Ось що я хотів сказати. Я радий, що ви познайомилися з Лу. Тепер ви знаєте мене і ми зріднилися. Та водночас я серджуся, гніваюся. — Ніцше розплющив очі й придивився до Броєра. Переконавшись, що не образив його, тихо проказав: — Я обурений вашим блюзнірством. Ви розтоптали моє кохання, змішали його з болотом. Воно болить, ось тут. — Він стукнув кулаком себе по грудях.

— Знаю, де вам болить, Фрідріху. Я теж це пережив. Пригадуєте, як мене вражало, коли ви називали БERTУ калікою? Пригадуєте...

— Сьогодні я коваadlo, — перебив Ніцше, — а ваші слова б'ють молотом і руйнують цитадель моєї любові.

— Говоріть, Фрідріху.

— Оце й усі мої почуття, крім смутку. І ще відчуття втрати, великої втрати.

— Що ви сьогодні втратили?

— Обернулися нанівець усі ці любі, дорогоцінні миті близькості з Лу. Наше кохання — де воно тепер? Пропало! Все розвіялося прахом. Тепер я бачу, що втратив її назавжди!

— Але ж, Фрідріху, аби щось втратити, треба ним спершу володіти.

— Якось біля озера Орта, — Ніцше заговорив ще тихше, немовби вирішив не дати незграбним словам топтати делікатні помисли, — ми з нею зійшли на вершину гори Сакро-Монте¹, щоб помилуватися золотим заходом сонця. Повз нас пропливали дві світляні коралові хмарки, схожі на обличчя в доторку. Ми злегка торкнулись одне одного. Поцілувалися. Поділили на двох священну мить — єдину священну з усіх моїх прожитих митей.

— Чи говорили ви з нею хоч раз про цю мить?

— Вона знає, що ця мить таки була! У листах, що я надсилав Лу, не раз згадано захід сонця за Ортою, бриз біля Орти і хмари над Ортою.

— А чи заводила мову про це озеро сама Лу? — допитувався Броер. — Чи вважала вона цю мить священною?

— Лу знала, що означає Орта!

— Лу Саломе вважала, що я маю знати геть усе про її стосунки з вами, тому потрудилася якнай докладніше описати кожну з ваших зустрічей. І запевнила, що нічого не оминула. Вона багато говорила про Люцерн, Лейпциг, Рим і Таунтенберг. А ось Орту — клянусь вам! — згадала мимохідь.

---

¹ У дослівному перекладі з італійської *sacro monte* означає «священна гора».

Озеро не справило на неї особливого враження. І ще одне, Фрідріху. Саломе спробувала згадати, чи цілувала колись вас, але такого вона не пам'ятає.

Ніцше мовчав. Його очі налилися сльозами, голова поникла.

Броєр знав, що вчинив жорстоко. Але знав також, що було б іще більшою жорстокістю повестися милосердно. На те випала єдина нагода, іншої такої ніколи не трапиться.

— Пробачте мої шорсткі слова, Фрідріху, але я дотримуюся поради великого вчителя. «Запропонуйте стражденному приятелеві прилягти, — сказав він, — але подбайте, щоб він відпочив на твердій лежанці або похідній розкладачці».

— Це ви добре засвоїли, — відповів Ніцше. — Ліжко таки тверде. Ще й яке тверде, скажу вам! Чи зумію пояснити, скільки я втратив? Ось ви п'ятнадцять років поділяєте ложе з Матільдою. Ви головна людина в її житті. Вона піклується про вас, торкається вас, знає, що вам смакує, й непокоїться, якщо ви запізнюєтеся. Коли я прожену Лу Саломе з помислів, — а саме це, здається, я й роблю, — то що, по-вашому, в мене залишиться?

Очі Ніцше дивилися не на Броєра, а кудись углиб, немовби вчитували якийсь внутрішній текст.

— А чи знаєте ви, що до мене ні разу не доторкнулася жодна інша жінка? Чи знаєте, як воно — ніколи не почуватися коханим, ніколи не відчувати дотику коханої й жити непомітним та непоміченим? Буває, я кілька днів поспіль ні з ким ані словом не перекинуся, хіба що скажу *Guten Morgen* і *Guten Abend*¹ господареві гастгаузу. Так, Йозефе, ви правильно витлумачили мої слова «немає місця». Для мене ніде нема місця. Не маю ні домівки, ні кола приятелів до розмови, ні набитої добром комори, ні сімейного вогнища. Не маю навіть громадянського

---

¹ Доброго ранку, добрий вечір (нім.).

статусу, бо я відмовився від пруського громадянства й на жодному місці не провів стільки часу, щоб здобути право на швейцарський паспорт.

Ніцше пронизав поглядом Броєра, ніби хотів, щоб той попросив припинити цю мову. Однак Броєр мовчав.

— Ой, Йозефе, в мене є свої хитрощі, свої таємні способи витримувати самотність, ба навіть здобуватися на прославляння її. Я кажу, що мушу відособитися від інших, щоб думати по-своєму. Кажу, що великі уми минулого — це мої товариші, що вони виповзають зі своїх темних сховищ на моє осоння. Я насміхаюся над боязню самотності. Я проголошую, що великі люди мусять зазнати великого болю, що я залетів надто вже далеко в майбутнє і що ніхто не в змозі супроводжувати мене. Я тішуся, коли мене не розуміють, бояться або відкидають. Тим краще, бо це означає, що я на правильному шляху! Я стверджую, що доказ моєї величчї — це моя мужність протистояти самоті без підтримки від натовпу, без ілюзії про божественного покровителя... А проте мене раз по разу охоплює одна й та сама боязнь...

Ніцше завагався і змовк, та за якусь мить наважився на відвертість.

— Хоч я хизуюся собою як посмертним філософом, хоч і твердо певен у своєму прийдешньому дні, хоч і знаю, що вічно повертатимусь, а все одно мене невідступно мучить думка про смерть на самоті. Чи уявляєте ви, як воно — знати, що після смерті твоє тіло пролежить кілька днів чи тижнів, поки його душок не приверне уваги якогось незнайомця? Я намагаюся заспокоїти себе. Часто, коли дуже вже допікає самота, балакаю з самим собою. Причому не дуже голосно, бо інакше стає моторошно від порожнього, замогильного відлуння. Тільки Лу Саломе, одним-одна, могла заповнити цю порожнечу.

Броєр мовчки слухав, не знайшовши слів, щоб виразити смуток, а водночас і вдячність за те, що Ніцше вирішив довіри-

ти йому ці великі таємниці. Міцніла надія, що все-таки вдасться вилікувати відчай Ніцше.

— А тепер, — закінчив Ніцше, — завдяки вам я знаю, що Лу була тільки ілюзією. — Похитавши головою, він задивився у вікно. — Пркі ліки, докторе.

— Фрідріху, та невже задля того, щоб знайти істину, ми, науковці, не мусимо відмовитися від усіх ілюзій?

— Істину, написану великими літерами! — вигукнув Ніцше. — Я забув, Йозефе, одну річ: науковцям ще належить дізнатися, що істина — теж ілюзія, причому така, що без неї ми не можемо вижити. Отож я відмовляюся від Лу Саломе на користь іншої, ще не відомої ілюзії. Важко взяти до відома, що її вже немає, що нічого не залишилося.

— Нічого не залишилося по Лу Саломе?

Ніцше скривився від несмаку.

— Нічого доброго.

— Подумайте про неї, — понукав Броєр, — щоб з'явилися образи. Що ви бачите?

— Хижого птаха — орла із закривавленими кігтями. Вовчу зграю, яку провадять Лу, моя сестра й моя мати.

— Закривавлені кігті? Але ж вона хотіла допомогти вам. Усі ці старання, Фрідріху: подорож до Венеції, а тоді до Відня...

— Не задля мене! — відрубав Ніцше. — Напевно, задля себе самої, щоб спокутувати провину.

— Подивившись на Саломе, не скажеш, що вона обтяжена провинною.

— Тоді, можливо, заради мистецтва. Вона любить мистецтво й цінує мої твори — вже опубліковані та ще не написані. У цьому Лу добре тямить, треба віддати їй належне. Дивно, — розмірковував Ніцше, — я познайомився з нею у квітні, якраз дев'ять місяців тому, а тепер відчуваю порухи плода — моєї великої праці. Перед самим народженням ворухиться мій син,

Заратустра. Мабуть, дев'ять місяців тому Лу засіяла сім'я Заратустри в борозенки мого мозку. Мабуть, така її доля — запліднювати родючі уми ідеями великих книг.

— Отже, — ризикнув зауважити Броєр, — Саломе вчинила не по-ворожому, звернувшись до мене у вашій справі.

— Ні! — стукнув по підлокітнику стільця Ніцше. — Це ви так вважаєте, а не я. Помиляєтеся! Я ніколи не погоджуся з твердженням, що вона дбала про мене. Лу звернулася до вас у своїй справі, щоби звершилася її доля. Вона ніколи не знала мене. Вона використовувала мене. Усе, що ви сьогодні розповіли, підтверджує цю думку.

— Як саме? — спитав Броєр, хоча наперед знав відповідь.

— Як? Це очевидно. Ви ж самі сказали мені, що Лу подібна до вашої Бerti: це автомат, що грає свою роль — одну й ту саму — зі мною, з вами, з усіма іншими чоловіками. З ким із них мати діло — їй усе одно. Нас обох вона спокуювала однаково, з тими самими жіночими штучками, з тим самим лукавством, з тими самими жестами, з тими самими обіцянками!

— Проте цей автомат керує вами. Саломе опанувала вашу свідомість. Вас непокоїть її думка, ви прагнете її дотику.

— Ні. Вже не прагну. Зараз мене проймає не прагнення, а лють.

— На Лу Саломе?

— Ні! Вона не варта мого гніву. Я ненавиджу сам себе й похить, що змусила мене жадати таку жінку!

«Хіба ця гірка злість, — думав Броєр, — краща за одержимість чи самотність? Вигнання Лу Саломе зі свідомості Ніцше — це лише частина процедури. Треба ще припекти свіжу рану на місці цієї дівчини».

— Навіщо так гніватися на себе? — спитав він. — Пригадую, ви сказали, що в кожного з нас у погребі брешуть дикі пси.

Як я хочу, щоб ви змогли стати добрішим, великодушнішим до всього людського у вашому естві!

— Пам'ятаєте, Йозефе, мою першу карбовану на граніті сентенцію, яку я не раз вам повторював: «Стань тим, хто ти насправді»? Це означає не тільки вдосконалювати себе, але й остерігатися пасток, наставлених на тебе. Уже краще полягти в бою проти когось сильного, ніж стати здобиччю жінки-автомата, яка тебе наче й не бачить! Це непростима річ!

— А ви, Фрідріху, справді бачили Лу Саломе?

Ніцше сіпнув головою.

— Що ви маєте на увазі? — спитав він.

— Може, вона й грала свою роль, а ви самі яку роль грали? Чи дуже вже ви — та й я теж — відрізнялися від неї? Ви бачили справжню Лу чи тільки здобич — ученицю, пар для ваших думок, спадкоємицю? А може, як і я, ви бачили тільки красу, молодість, атласну подушку, посудину для виливання похоті? Та хіба вона не була трофеєм у вашому запеклому змаганні з Паулем Ре? Кого ви насправді бачили — Лу Саломе чи Пауля Ре, коли після вашої першої зустрічі з цією дівчиною ви попросили Пауля запропонувати їй вашу руку і серце? Напевно, ви потребували не Лу Саломе, а когось подібного до неї.

Ніцше мовчав. Броєр розвивав думку:

— Я ніколи не забуду нашої прогулянки в Зіммерінгер-Гайде. Вона багато в чому змінила моє життя. З усього, що я тоді засвоїв, найяскравішим стало усвідомлення того, що мені йдеться не про БERTУ, а про значущі риси, які я їй приписав і які не мали нічого спільного з нею. Завдяки вам я втямив, що ніколи й не бачив її справжньої, що ні БERTА, ні я насправді не бачили одне одного. Фрідріху, а чи не стосується воно й вас? Може, ніхто не винен. Може, цю Лу Саломе використовували не менш, ніж вас. Може, ми всі товариші в нещасті, нездатні розгледіти сутність свого візаві.

— Я не прагну розуміти, чого хочуть жінки, — різко й роздратовано відказав Ніцше. — Хочу лише уникати їх. Жінки псують і розбещують чоловіків. Може, досить сказати, що я їм ні до чого, та й край, хоч деколи мені їх бракуватиме. Час від часу чоловік потребує жінки, як-от домашньої страви.

Вислухавши цю плутану непримиренну відповідь, Броєр занурився в роздуми. Спала йому на гадку і втіха від Матільди та всієї родини, і навіть вдовolenня від нового сприйняття образу Берти. Як сумно подумати, що ось цей приятель ніколи не зможе такого відчутти! І не вигадаеть тут способу змінити спотворені погляди Ніцше на жінок. Мабуть, доктор забагато сподівався від нього. Може, Ніцше й мав рацію, сказавши, що його ставлення до жінок закладено в перші роки життя. Може, ці засади такі глибокі, що до них годі добратися з лікуванням розмовою.

Припустивши таке, доктор відчув, що запас ідей вичерпався. Понад те, залишилося дуже мало часу. Доступ до Фрідріха залишатиметься відкритим не набагато довше.

Зненацька Ніцше, що сидів поруч на стільці, зняв окуляри, затулив обличчя носовичком і зарідав.

Броєр отетерів. Треба хоч щось сказати.

— Я теж плакав, відчувши, що мушу відмовитися від Берти. Так важко було розставатися з цим маренням, із цими чарами. Ви оплакуєте Лу Саломе?

Ніцше, досі ховаючи обличчя в носовичку, висякався й розмашисто похитав головою.

— Може, свою самотність?

Ніцше знову хитнув головою.

— Ви знаєте, чому плачете, Фрідріху?

— Я не певен, що знаю, — глухо прозвучала відповідь.

Броєрові прийшла до голови химерна ідея.

— Фрідріху, будь ласка, спробуймо поекспериментувати. Чи можете уявити, що ваші сльози мають голос?

Опустивши носову хусточку, здивований Ніцше вступився в нього почервонілими очима.

— Спробуйте на хвилину-дві, — м'яко налягав Броер, — дати сльозам голос. Що вони скажуть?

— Я по-дурному почувуюся.

— Я теж так почувався, ідучи на всі ці чудні експерименти, які ви мені пропонували. Зробіть ласку. Спробуйте.

Не дивлячись на співрозмовника, Ніцше почав:

— Якби одна з моїх сліз могла мислити, то вона сказала б... сказала б... — тут він перейшов на гучний шиплячий шепіт: — «Нарешті я на волі! Усі ці роки я була закупорена! Цей чоловік, цей черствий сухар, ні разу не дозволив мені вибігти». Ви це мали на увазі? — спитав він уже своїм голосом.

— Так, добре. Дуже добре. Далі, будь ласка. Що ще?

— Що ще? Сльози сказали б, — філософ знову зашипів: — «Як гарно почуватися вільними! Сорок років у застійному ставку. Нарешті, нарешті цей стариган взявся давати лад оселі! О, як ми прагли втекти! Але це було неможливо — аж поки цей віденський лікар не відчинив перед нами іржаві ворота».

Ніцше змовк і осушив очі носовичком.

— Дякую, — сказав Броер. — Швейцар при іржавих воротах — чудовий комплімент. А тепер своїм голосом розкажіть мені про смуток, що криється за цими сльозами.

— Та ні, це не смуток! Навпаки, кілька хвилин тому, коли я вів мову про смерть самотою, на мене нахлинуло велике полегшення. Не так від суті сказаного, як від того, що я нарешті висловився, нарешті поділився тим, що почував.

— Розкажіть мені докладно про це почуття.

— Воно потужне. Зворушливе. Священна мить! Ось чому я заплакав. Ось чому досі плачу. Зі мною такого ніколи не було. Подивіться на мене! Я не можу спинити сліз.

— Це добре, Фрідріху. Рясні сльози очищають.

Втуливши обличчя в долоні, Ніцше кивнув.

— Дивно, але тільки тепер, коли я вперше в житті відкриваю перед кимсь свою самотність у всій її глибині, в усій її безнадії, допіру тепер розвіюється самотність! Коли я сказав вам, що мене вважай ніхто ніколи не доторкався, саме в цю мить я вперше в житті дав доторкнутися до себе. Неймовірно відчуття — наче в моєму нутрі луснула й розлетілася на друзки величезна брила льоду.

— Парадокс! — відповів Броєр. — Самотність існує тільки як окремішня цілість і щезає, якщо нею поділитися.

Звівши голову, Ніцше повільно витер сліди по сльозах на обличчі. Разів п'ять-шість він пройшовся гребінцем по вусах, почепив окуляри й, трохи перегодовивши, сказав:

— Маю признатися ще в одному. Мабуть, — він подивився на годинник, — уже в останньому з ліку. Коли ви, Йозефе, сьогодні прийшли сюди й оголосили про своє одужання, я почувся спустошеним! Я так перейнявся сам собою, так розчарувався через втрату *raison d'être*, розумної підстави проводити час із вами, що не зміг порадіти вашій добрій новині. Такий різновид самолюбства — непростенний.

— Його можна простити, — заперечив Броєр. — Ви самі навчали мене, що ми складаємося з багатьох частин, кожна з яких вимагає вираження. Ми можемо відповідати тільки за остаточний компроміс, аж ніяк не за примхливі пориви кожної зокрема частини. Ваше так зване самолюбство можна пробачити з тої причини, що ви дуже приязно ставитеся до мене, а тому й зізнаєтеся в ньому. На прощання побажаю вам, любий друже, щоб слово «непростенний» зникло з вашого словника.

Очі Ніцше знову набрякли сльозами, він знову вийняв носову хусточку.

— А це що за сльози, Фрідріху?

— Їх викликало те, як ви вимовили «любий друже». Я часто вживав слово «друг», але досі воно було не зовсім моє. Я завжди мріяв про дружбу, в якій двоє людей об'єднуються, щоб досягти якогось вищого ідеалу. І ось мрія здійснилася! Ми удвох саме так і об'єдналися! Ми допомагали один одному подолати самого себе. Я ваш друг. Ви мій друг. Ми друзі. Ми — друзі. — На якусь мить Ніцше повеселішав. — Мені до вподоби звучання цієї фрази, Йозефе. Хочеться вимовляти її знову й знову.

— Тоді, Фрідріху, прийміть моє запрошення погостювати в мене. Пригадайте, як вам приснилося ваше місце біля мого родинного вогнища.

На таке запрошення Ніцше охолов. Якусь хвилину він сидів, спроквола похитуючи головою, перш ніж відповісти.

— Цей сон і манить, і мучить мене. Як і ви, я хочу грітися біля родинного вогнища. Але я боюся підлягти комфорту, а тим самим зректися себе і мети свого життя. Для мене це був би різновид смерті. Мабуть, звідти й відповідна символіка: зігрівається мертвотно-нерухомий камінь.

Філософ звівся, трохи походив, а тоді зупинився за своїм стільцем.

— Ні, друже, мені судилося шукати істину по той бік самотності. Мій син, мій Заратустра, повнитиметься мудрістю, а його єдиним супутником стане орел. Мій син буде найсамотнішою людиною в усьому світі.

Ніцше знову глянув на годинник.

— За весь цей час я добре вивчив розпорядок вашого дня, Йозефе, й знаю, що вас чекають інші пацієнти. Не можу затримувати вас. Кожен із нас мусить іти своїм шляхом.

Броєр похитав головою.

— Мене гнітить те, що ми повинні розлучитися. Це несправедливо! Ви так багато зробили для мене й так мало дістали

взамін. Може, й втратив владу над вами образ Лу. А може, й ні. Час покаже. Здається мені, ми могли б зробити значно більше.

— Не варто недооцінювати те, що ви дали мені, Йозефе. Не варто недооцінювати нашу дружбу й мій висновок, що я не дивак, що можу торкатися до когось і давати доторкатися до себе. Досі я лише наполовину охопив власну концепцію *Amor fati*. Я навчив себе (точніше сказати — прирік себе) любити свою долю. А тепер завдяки вам, завдяки вашому відкритому вогнищу я усвідомив, що в мене з'явився вибір. Я назавжди залишуся самотником, зате яка зміна, яке чудове доповнення — могли вибирати, що робити. *Amor fati* — вибери собі долю, люби вибрану долю.

Броєр стояв навпроти Ніцше, їх розділяв стілець. Броєр почав його обходити. Якусь мить Ніцше справляв враження наполоханого, загнаного в кут. Та, коли до нього наблизився Броєр із розкритими обіймами, він теж розпростер руки.

Ополудні 18 грудня 1882 року Йозеф Броєр повернувся до свого кабінету, до фрау Бекер і пацієнтів, що чекали. Потім він пообідав із дружиною і дітьми, тестем і тещею, молодим Фройдом, Максом і його родиною. Після обіду доктор задрімав. Приснилася йому шахова партія, в якій пішак став ферзем. Ще тридцять років Броєр провадив вигідну медичну практику й ніколи вже не застосовував лікування розмовою.

Того самого дня пацієнт палати № 13 клініки Лауцона Екарт Мюллер приїхав фіакром на залізничну станцію й звідти самотою помандрував на південь, до Італії, до теплого сонця, нерухомого повітря, на зустріч, справдешню зустріч із перським пророком на ім'я Заратустра.

ПІСЛЯМОВА

Колись в есеї про написання «Коли Ніцше плакав» я зацитував Андре Жіда: «Історія — це вигадка, що збулася. Тоді як вигадка — це історія, яка могла б збутися».

«Підхожий вислів», — подумав я і написав:

*Вигадка — це історія, яка могла б збутися. Ідеально!
Саме таку вигадку я й хотів створити. Все описане в моїй
повісті «Коли Ніцше плакав» могло б статися насправді.
Взявши до уваги неймовірну історію розвитку психотерапії,
можна ствердити, що всі події цієї книги відбутися б, якби
історія зовсім трішки крутнулася на своїй осі.*

Із The Yalom Reader, Basic Books, Нью-Йорк, 1998

У лютому 2003 року сталася подія, що надала цим словам відтінку надприродної прозорливості. Ренате Мюллер-Бук надіслала мені чудового листа, що його знайшла під час роботи над коментарями до листування Ніцше в рамках історично-критичного видання творів і кореспонденції Ніцше, яке започаткували Мадзіно Монтінарі та Джорджо Коллі. У Веймарському архіві Ніцше вона натрапила на датований 1878 роком лист, у якому Зігфрід Ліпінер переконує Гайнріха Кезеліца послати Ніцше до Відня, щоб там його лікував Броєр!

Зігфрід Ліпінер — це віденський поет і філософ, приятель Ніцше, Фройда, Малера та Броєра. Свого часу всі вони належали до Пернерсторферського гуртка, члени якого — студенти й інтелектуали — цікавилися філософією та соціал-демократичною літературою. Гайнріх Кезеліц (як музикант він мав псевдонім Петер Гаст), був близьким приятелем, учнем і секретарем Фрідріха Ніцше.

Іншими словами, фіктивна подія, яку я уявив і взяв за основу свого твору, набрала історичної правдоподібності. Безумовно, як зазначено в листі нижче, Зігфрід Ліпінер стався переконати адресата, щоб той посприяв Ніцше відвідати Відень і проконсультуватися в Йозефа Броєра. Зокрема, Ліпінер знайшов кошти на кількомісячне перебування Ніцше у Відні, умовився з доктором Броєром, обговорив цей задум з деякими близькими людьми Ніцше й навіть подбав про його місце проживання.

Задум так і не здійснився. Кезеліц відповів, що вважає пропозицію привабливою, і навіть розглядав фантастичну можливість — викрасти Ніцше й повезти його до Відня. Але, порадившись із Елізабет, сестрою Ніцше, та його приятелем Францом Овербеком, він вирішив, що краще відмовитися від пропозиції. Ніцше був надто хворий як на те, щоб перебути зрушення далекої подорожі, ще й якраз мав поїхати на лікування холодною водою в Баден-Бадені. Крім того, він витратився, надто часто змінюючи лікарів, і щойно перейшов під нагляд двох видатних медиків, тому, зрозуміла річ, не варто було йти на дальші зміни. Деякі листи Ніцше, написані перед цією пропозицією, вказують на те, що адресатові не подобалося схильність Зігфріда Ліпінера вказувати йому, що робити, тож цілком можливо, що сам Ніцше відмовився від пропозиції.

Ось лист від Ліпінера й відповідь від Кезеліца.

Пратерштрассе, Відень,

22 лютого 1878 року

Мій любий друже Кезеліц!

Дуже дякую Вам за Вашого листа, який мене дуже порадував. Чи не були б Ви ласкаві передати мою пошану панові П. Відеманну? Буде дуже приємно переглянути його праці. Як у Вас розвивається діяльність у галузі культури?

Чи можу я чимось допомогти Вам? Не соромтеся попросити, я прошу друзів допомогти, коли це можливо.

Те, що Ви написали про Овербека, підтверджує моє враження від нього, яке склалося після прочитання статті про незгоду і згоду. Ви знайомі з Паулем де Лагардом? Якщо ні, то варто це зробити якнайскоріше. Його праця «Про нинішній стан Німецького рейху» (Геттінген, Дітеріх, 1876) блискуча; я дуже люблю й шаную його. А тепер — про суть справи. Панна фон Майзенбуґ письмово повідомила тривожні новини про Ніцше. На той час я був, як знаєте, в Зальцбурзі на запрошення фон Зайдліца. У її телеграмі також немає нічого втішного. Одна річ цілком певна: доведеться змусити Ніцше у найближчі кілька місяців зосередитися тільки на своєму лікуванні. Є в мене такий план: він має приїхати до Відня; якщо треба, я його доведу; наша подорож складатиметься не з одного [sic¹] етапу, ми робитимемо зупинки — а тоді він зможе консультуватися в наших кваліфікованих лікарів у Відні й під їхнім постійним наглядом та контролем розпочати доскональний і тривалий процес зцілення; про нього якнайстаранніше піклуватиметься дуже компетентний невропатолог — доктор Броєр, мій близький приятель; загальний нагляд за лікуванням здійснюватиме професор Бамбергер; йому допомагатиме фаховий і досвідчений молодий медик (спеціаліст і лікар-асистент у Віденській лікарні загального профілю); мені виділили кошти, на які Н. кілька місяців житиме без ніяких клопотів, крім тих, що стосуються його здоров'я; в усякому разі Ніцше не зазнає прикросців через брак грошей, це не викликає жодного сумніву. Якщо Н. захоче, то мешкатиме не у Відні, а в околицях, у нашому м'якому кліматі, на цілком здоровому й відкрит-

---

¹ Так (лат.).

тому просторі; він також може поселитись у тихому міському кварталі. Звичайно, я придбаю все потрібне; йому ні про що не доведеться клопотатися, Н. прийде на все готове. Не прозвучить ані слова, яке могло б його засмутити або зворушити, — він матиме віху від лагідного, дбайливого, бережного, заспокійливого лікування. Як тільки він одужає, то матиме щонайкращі розваги, які тільки є. Коротко кажучи: немає ніякої причини — чи то реальної, чи то надуманої, через яку він не міг би сюди приїхати; це ж очевидна річ. Барон Зайдліц просто-таки в захваті від цього плану; Ганс Ріхтер, із яким я поговорив, теж вважає, що це було б дуже доречно.

Тим часом я звернувся з проханням домогтися [sic] медичної поради в цій справі, результат якої не підлягає сумніву. Будь ласка, любий друже, напишіть мені негайно, що ви думаєте з цього приводу; поговоріть із панною Ніцше, спробуйте розвіяти всі сумніви та створити сприятливу атмосферу. Інакше кажучи, допоможіть мені подолати перешкоду: хай Н. не вважає, що він обтяжує когось, хай його не гризе сумління. Нехай знає: нам усім, що його люблять, буде боляче, якщо він відхилить пропозицію через ці причини. Вдячність — це також складова частина *principii individuationis*¹.

Усе, що я тут написав, належить розуміти дослівно. Отже, хай Н. не думає, що йому тут набридуть шанувальники; ніхто не підійде до Н., хіба що той буде в доброму здоров'ї [sic]. Я сам дізнаюся, як його лікувати; у цьому Ви можете бути певні; я знаю, що для нього найважливіше — спокій. Якщо Н. перебуває в Люцерні, то дайте мені, будь ласка, його адресу.

---

¹ Принципу індивідуації (лат.).

В іншому випадку передайте йому від мене найкращі побажання, прочитайте йому мого листа, якщо хочете, і в усякому разі сприяйте здійсненню мого плану задля добра Н. [sic]. Прошу також передати мої найщиріші побажання високоповажаній панні Ніцше. Я напишу Фрідріхові Ніцше, як тільки одержу від Вас відповідь.

Із щирого серця, з пошаною, Ліпінер

Дорогий пане!

Я зміг відповісти на Вашого люб'язного листа тільки тепер, коли проконсультувався з багатьма фахівцями. Попри всі мої зусилля прискорити хід справи, сталася затримка, через яку Ваш терпець зазнав важкого випробування.

Ми всі у великому захваті від Вашої доброзичливості, яку Ви виявляєте, пояснюючи свій чудовий план. Після першого прочитання Вашого листа в мене склалося враження, що Ніцше навряд чи зможе встояти перед цим запрошенням; але перш ніж показати це йому особисто, я мусив спитати поради в різних знайомих. Овербек і сестра Ніцше зворушені Вашою приголомшливою турботою, однак вважають, що, з огляду на нинішній стан здоров'я Н[іцше], було б доцільно не повідомляти його про Ваші плани. Передусім тому, що це надто розхвилювало б його, а такого справді треба уникати, бо інакше через нас він знову захворів би на місяць. Та ще й це запрошення надійшло, на жаль, пізнувато. Ще 4 місяці тому можна було б переконувати Н[іцше], щоб він прийняв Ваше запрошення; але тепер тут у нього є лікарі, дуже добрі лікарі, хоча вони й не з Відня. Його лікують проф. Іммерманн (син Мюнхгаузена-[Іммерманна]) та проф. Массіні, дві високоінтелектуальні особи, під доглядом яких він перебуває, нічим не ризикуючи. Недугу Ніцше певною мірою спричинила часта зміна лікарів, які експериментували

на ньому й фактично не знали, від чого він потерпає. А нині в нього справді видатні медики, чії професійні можливості набуті завдяки здібності та навчанню. Тож ми вважаємо, що Н[іцше] має залишатися під їхнім наглядом. Звичайно, легко говорити про важку дорогу до Відня, який може пишатися своїми відомими лікарями. Дуже сумнівно, що ви на тому заспокоїтеся, адже ж покладаєте всі свої помисли, всю свою любов на цілковите оздоровлення нашого бідолашного друга. Однак сподіваюся, що зможу переконати Вас, запевнивши, що всі ми, близькі до Н[іцше] люди, прагнемо швидкого одужання Н.; що кожен із нас ладен допомогти; що кожного з нас приголомшує страхітлива нещадність і недоступність органічної природи; що ми зробили все можливе; що ми сушили над усіма пропозиціями стосовно одужання, які тільки спадали на гадку: приміром, навіть міркували над можливістю викрадення Н[іцше]. І наостанок скажу ось що. Сподіваюся, таки переконаю Вас. Попри все сказане, застосовані тут методи лікування, особливо в перспективі його результатів, видаються найдоцільнішими, як на стан здоров'я Н[іцше]. Поїздка до Люцерна не відбулася, але наступного понеділка (4 березня) Н[іцше] поїде до Баден-Бадена лікуватися холодною водою. Я повідомлю Вам його адресу, яку я сподіваюся дізнатись у вівторок...

ПРИМІТКА АВТОРА

Фрідріх Ніцше і Йозеф Броєр жодного разу не зустрілися. І, звичайно, психотерапія постала не як результат їхніх зустрічей. Однак життєва ситуація головних персонажів ґрунтується на фактах, і основні складові частини цієї повісті — душевні страждання Броєра, відчай Ніцше, Анна О., Лу Саломе, стосунки Фройда й Броєром, тремтливий зародок психотерапії — все це справді було 1882 року.

За посередництвом Пауля Ре навесні 1882 року Фрідріх Ніцше познайомився з Лу Саломе й упродовж наступних кількох місяців мав із нею короткий, бурхливий і платонічний роман. Згодом вона зробить кар'єру як блискуча письменниця і як психоаналітик-практик, стане відома завдяки щирому прихильованню з Фройдом і любовними зв'язками, особливо з німецьким поетом Райнером Марією Рільке.

Стосунки Ніцше й Саломе, які ускладнював Ре і псувала Фрідріхова сестра Елізабет, вилилися в катастрофу для філософа; багато років його мучили думки про втрачену любов і про зраду, жертвою якої він нібито став. В останні місяці 1882 року, про які йдеться в цій книжці, Ніцше був глибоко пригнічений, навіть близький до самогубства. Його розпачливі листи до Лу Саломе, численні уривки яких зацитовано в цьому виданні, цілком автентичні, хоча немає певності, котрі з них надіслано, а котрі залишилися чернетками. Лист Ваґнера до Ніцше, наведений у розділі 1, також автентичний.

У 1882 році Йозеф Броєр приділив велику увагу лікуванню Берти Паппенгайм, відомої як Анна О. У листопаді того ж року він почав обговорювати її випадок зі своїм молодим протеже й приятелем Зіґмундом Фройдом — частим гостем у Броєровій оселі. За тринадцять років випадок Анни О. став першим з усіх

описаних у «Дослідженнях істерії» Фройда і Броєра — книжці, з якої розпочалася психоаналітична революція.

Берта Паппенгайм, як і Лу Саломе, була дивовижною жінкою. Полікувавшись у Броєра, вона за кілька років стала новаторкою в соціальній галузі — такою видатною, що 1954 року в Західній Німеччині її посмертно вшанували пам'ятною поштовою маркою. Те, що Паппенгайм і Анна О. — одна й та сама особа, стало публічно відомо аж у 1953-му, коли Ернест Джоунз відкрив цей секрет у біографічній книжці «Життя і праця Зіґмунда Фройда».

Чи справді Йозефа Броєра полонила еротична пристрасть до Берти Паппенгайм? Про його особисте життя мало що відомо, й дослідники не відкидають такої можливості. Суперечливі історичні дані збігаються лише в тому, що лікування Берти Паппенгайм викликало мішані сильні почуття і в неї, і в самого лікаря. Броєр так переймався своєю молодою пацієнткою, так багато часу приділяв на візити до неї, що дружина Матільда ображалася й ревнувала. Фройд недвозначно сказав Ернестові Джоунзу, своєму біографові, про надмірне захоплення Броєра юною пацієнткою, а в листі до своєї нареченої Марти Бернайс, написаному в той час, запевнив її, що з ним самим ніколи не станеться чогось такого. Психоаналітик Джордж Поллок припустив, що реакцію Броєра на БERTУ могла посилити та обставина, що він ще змалку втратив свою матір, також БERTУ.

Драматична історія з уявною вагітністю Анни О., панікою Броєра й раптовим припиненням терапії давно стала класичним прикладом у психоаналітичній науці. 1932 року Фройд уперше описав цей випадок у листі до австрійського романиста Стефана Цвейга, а Ернест Джоунз повторив опис у книжці про Фройда. Аж у 1990-му правдивість цієї історії поставив під сумнів Альбрехт Гршмюллер, припустивши

в біографічній книжці про Броєра, що все це вигадка Фройда. Сам Броєр ні разу не обмовився про сцену з уявною вагітністю й у виданих 1895 року «Дослідженнях істерії» ще дужче заплутав справу, необґрунтовано перебільшивши ефективність свого лікування Анни О.

Дивно, що Броєр, хоч і справив величезний вплив на розвиток психотерапії, та звертався до психології лише в короткому проміжку своєї кар'єри. В анналах медицини Йозеф Броєр значиться передусім як відомий дослідник фізіології дихання та рівноваги, а також як блискучий діагност, що лікував ціле покоління великих людей у Відні *fin de siècle*¹.

Більшу частину життя Фрідріхові Ніцше дошкуляли недуги. У 1889 році стан здоров'я різко погіршився, й на філософа незворотно насували слабоумство та параліч (прояви третинного сифілісу, від якого Ніцше помер 1900 року), а ще раніше, як прийнято вважати, він тривалий час мав іншу хворобу. Імовірно, що Ніцше (клінічну картину його хвороби я зобразив за яскравим біографічним нарисом, який 1939 року написав Стефан Цвейг) потерпав від важкої мігрені. З цієї причини філософ консультувався в багатьох лікарів із різних європейських країн, тож його можна було б легко переконати звернутися по допомогу до славетного Йозефа Броєра.

У Лу Саломе був не той характер, щоб звернутися до Броєра з проханням допомогти Ніцше. На думку її біографів, ця жінка не завертала собі голову провинами й обірвала чимало своїх любовних зв'язків, не потерпаючи від докорів сумління. Переважно вона оберігала від чужих очей і вух свої інтимні справи і, наскільки мені вдалося з'ясувати, ні разу не висловилася публічно про особисті стосунки з Ніцше. Її листи до нього не збереглися. Швидше за все, їх знищила

---

¹ Кінець XIX століття (*фр.*).

Елізабет, сестра Ніцше, яка все життя ворогувала з Лу Саломе. Лу Саломе справді мала брата Євгена, що 1882 року студював медицину у Відні. Однак малоімовірно, що Броер представив випадок Анни О. на студентській конференції того ж року. Лист Ніцше (наприкінці розділу 12) до приятеля Петера Гаста, редактора, і лист Елізабет Ніцше (див. розділ 7) до брата — фіктивні, як і клініка Лауцона, кучер Фішманн і шурина Макс. (Однак Броер таки був великим любителем шахів.) Усі сни, описані в повісті, вигадані, крім двох, що наспішилися Ніцше, — про батька, що встав із могили, і про передсмертне хрипіння старого чоловіка.

У 1882-му психотерапія ще не народилася, й Ніцше, природно, ніяк не міг звернути на неї увагу. Однак, читаючи твори цього філософа, я мав враження, що він глибоко й суттєво цікавився самопізнанням та змінами особистості. Щоб зберегти хронологічну послідовність, я обмежився цитуванням праць Ніцше, опублікованих до 1882 року. Передусім це «Людське, занадто людське», «Несвоєчасні міркування», «Ранкова зоря» і «Весела наука». При тому я припустив, що в голові Ніцше вже вирували великі думки з книжки «Так казав Заратустра», велику частину якої він написав упродовж кількох місяців 1883 року.

Я вдячний Ван Гарві, професорові релігієзнавства Стенфордського університету, за те, що він дозволив мені відвідувати його чудовий курс лекцій про Ніцше, за багатогодинні дискусії на професійні теми й за критичне прочитання мого рукопису. Дякую колегам на філософському факультеті, зокрема Екартові Ферстеру та Дагфіннові Феллесдалю, за дозвіл відвідувати відповідні курси німецької філософії та феноменології. Багато хто вніс пропозиції для поліпшення цього рукопису: Мортон Роуз, Герберт Коц, Дейвід Шпігель, Гертруда

і Джордж Блау, Курт Штайнер, Ізабель Дейвіс, Бен Ялом, Джо-зеф Франк, учасники Стенфордського біографічного семінару під керівництвом Барбари Бабкок та Даяни Міддлбрук. Усім їм спасибі. Бетті Вадебонкер, бібліотекарка відділу історії медицини Стенфордського університету, була неоцінимою помічницею в моїх дослідженнях. Тімоті К. Донаг'ю-Бомбош переклав листи Фрідріха Ніцше до Лу Саломе. Багато хто робив редакторські зауваження й допомагав у цьому плані: Алан Рінцлер, Сара Блекберн, Річард Еллман і Леслі Бекер. Співробітники *Basic Books*, особливо Джо Енн Міллер, надали велику підтримку; Фібі Госс стала редактором цієї книжки, як і попередніх. Моя дружина Мерилін, що завжди була моїм першим критиком, дуже прискіпливим і немилосердним, цього разу перевершила сама себе — не тільки ненастанно критикувала книжку від першого до остаточного варіанта, але й запропонувала її назву.

ПРО НАПИСАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ПОВІСТІ «КОЛИ НІЦШЕ ПЛАКАВ»

У непередбачливий спосіб моя підсвідомість відіграла ключову роль у написанні збірки «Кат кохання»: коли я наближався до кінця кожного з перших дев'яти оповідань, на думку незбагнено спливало наступне, немовби в моїй підсвідомості заздалегідь склалися його загальні обриси та зміст. Поки я працював над закінченням десятого оповідання — «У пошуку мрійника», сталася ще одна несподіванка: я спіймав себе на тому, що мимоволі думаю не про наступне оповідання, а про Фрідріха Ніцше. Незабаром виявилось, що цей задуманий проект має здійснитись, і, ще не відредагувавши остаточно «Ката кохання», я взявся до роботи над повістю про Ніцше та його стосунок до психотерапії.

Я не вважав і не вважаю, що в написанні цієї збірки радикально відійшов від ролі науковця. Я просто виконував опис роботи — робив внесок у професійну літературу своєї галузі. «Кат кохання» мав стати навчальним посібником, низкою описів випадків — наочних прикладів для вжитку в програмах підготовки психотерапевтів.

З такою самою думкою я взявся писати «Коли Ніцше плакав». Моєю цільовою аудиторією була та ж таки професійна спільнота психотерапевтів, і я мав на меті ознайомити студентів з основами екзистенціальної терапії за допомогою нового педагогічного засобу — навчальної повісті.

Я приділяю велику увагу оповідам і завжди починаю лекції, статті та книжки якоюсь короткою історією, часто описом випадку з лікування, й використовую це як трамплін для педагогічного викладу. Відповідно почну й розмову про «Коли Ніцше плакав» — перекажу кілька історій про сутність стосунків пацієнта і психотерапевта, яка багато років хвилює мене. Так чи інакше, а відголоски цих оповідок звучать на всіх сторінках повісті.

ОПОВІДЬ ПРО ДВОХ ЦІЛИТЕЛІВ

У романі «Гра в бісер» Герман Гессе розповідає про двох відомих цілителів¹.

Один жив на півночі Індії, а другий — на півдні. Обидва були великі майстри своєї справи, але працювали по-різному: один давав мудрі поради, а другий уважно й зосереджено вислуховував.

Жодного разу не зустрівшись, вони знахарювали й були суперники багато років, аж тут молодший, північанин, занедужав на душевну хворобу й упав у відчай. Безуспішно спробувавши зцілитися власними лікувальними способами та засобами, він зневірився і вирушив у подорож на південь — по допомогу від свого суперника.

У мандрах минав тиждень за тижнем. Якось одного вечора він, зупинившись переночувати в оазі, розговорився з літнім подорожнім і відкрив йому причину й мету своєї подорожі. Годі й уявити, як здивувався північанин, коли співрозмовник відповів:

— О, це справді диво. Я саме той, кого ти шукаєш.

Не вагаючись, старший цілитель запросив молодшого суперника до своєї оселі, де вони довго жили і працювали разом, спершу як учитель і учень, а тоді вже як рівня. Минули роки, господар оселі важко захворів і, лежачи на смертному одрі, підкликав до себе приймака.

— Маю відкрити перед тобою велику таємницю, — сказав він, — яку я довго приховував. Чи пам'ятаєш той вечір, коли ми познайомилися в оазі й ти признався, що мандруєш до мене?

---

¹ У романі «Гра в бісер» ідеться про двох палестинських схимників Йозефа Фамулуса та Діона Пугіля.

— Звичайно, пам'ятаю, — відповів молодший цілитель. — Як же забути цей вечір? Він став поворотною віхою в усьому моєму житті.

Узявши руку молодшого цілителя, приречений умерти мовив:

— Ось моя тасмниця. Ми зустрілися в той час, коли я, впавши у відчай, мандрував до тебе, щоб ти мені допоміг.

Ця притча Гессе завжди надивовижу зворушує мене. На мою думку, це ілюстративний приклад того, як подають і приймають допомогу, проявляють порядність і дволичність, як складаються стосунки між цілителем і хворим. Багато років вважаю цю притчу такою переконливою, що ні разу мені не хотілося хоч щось у ній змінити, ба навіть перечитати ще раз. Але водночас мене приваблювала ідея творити варіації на її головну тему, яка зачіпає саму серцевину стосунків у лікуванні. Розгляньмо, наприклад, як кожен із двох цілительів прийняв допомогу. Молодший виховувався, годувався, вчився, став учнем і названим сином. Натомість старшому допомогло те, що він служив молодикові, мав його за учня, за сина й утішався синівською любов'ю, пошаною та ліком проти самотності.

Я часто ставив перед собою питання, чи найкращим доступним способом лікування скористалися два уражені знахарі. Напевно, вони втратили можливість застосувати щось глибше й потужніше, щось здатне спричинити значні зміни. Можливо, справжнє лікування почалося вже біля смертного ложа, коли ці двоє перейшли до чесності, зізнавшись, що вони були просто людьми, надто вже людьми. Втім, цілком можливо, що тривале, двадцятилітнє затаювання правди пішло на користь, бо таким чином не дійшло до глибшої, радикальнішої допомоги. Що сталося б, як саме зростали б духовно два цілителі, якби така розмова відбулася не перед смертю, а на двадцять років раніше?

ІНША ОПОВІДЬ ПРО УРАЖЕНОГО ЦІЛИТЕЛЯ

Тридцять п'ять років тому я прочитав уривок п'єси «Критичне становище» Гельмута Кайзера, опублікований у психіатричному журналі (а згодом — в «Ефективній психотерапії», збірці статей цього автора). Хоча я ніде не бачив жодної згадки про цю п'єсу й ні разу не перечитував уривка, однак у моїй пам'яті всі ці роки протривав вишуканий сюжет твору. Усе починається з візиту жінки в лікаря. Вона просить допомогти її чоловікові, також лікареві, що переживає глибоку депресію й може скоїти самогубство.

Медик відповідає, що він, звичайно, залюбки допоможе, а тоді радить переказати хворому, щоби прийшов сюди. Жінка пояснює, що якраз у цьому й клопіт: її чоловік заперечує всі припущення, що в нього щось негаразд, і відкидає всі пропозиції допомогти йому. Медик дивується: як тут бути? Як лікувати когось, хто не хоче тебе бачити?

«У мене є план», — каже жінка й розвиває свою ідею: медик має вдавати хворого, стати чоловіковим пацієнтом, а далі, поступово міняючись із ним ролями, непомітно лікувати його на зустрічах.

Решту уривка погано написано, п'єса не виправдовує сподівань. Але її стрижень — пацієнт стає лікарем — здавався чудовим задумом, і я прагнув колись викінчити цей твір.

ЗМІНА РОЛЕЙ — ІНША ВЕРСІЯ

У 1962 році, коли я влаштувався у Стенфордському університеті, Дон Джексон вів щотижневий семінар, на якому показував техніку співбесіди з пацієнтом. Цей дуже обдарований медик відзначався інноваційним, інтуїтивним стилем опиту-

вання й ніколи не пропускав нагоди використати якийсь несподіваний, химерний (і дієвий) спосіб. Одного разу Пол Вацлавік, психолог із подібними химерними замашками, підлаштував йому підступний розіграш із запрошеним психологом з Німеччини. Попросивши гостя показати свої способи спілкування з пацієнтом на семінарі, Вацлавік попередив, що цей пацієнт має манію й уявляє себе видатним психіатром Доном Джексоном. Ну а Дона Джексона жартівник застеріг, що пацієнт, із яким доведеться провести співбесіду, уявляє себе видатним психологом із Німеччини. Уже й не пригадаю, чим усе це закінчилося, зате добре пам'ятаю буйний, божевільний початок семінару, коли два співбесідники завзято виборювали свої ролі.

За кілька тижнів Дона Джексона запросили провести співбесіду з хронічним маніяком — гавайцем, пацієнтом відділу психіатрії, що мав себе за небесного імператора. Одягався він відповідно до свого сану й до трьохста п'ятдесяти фунтів ваги — у червоні штани та довгу спадну пурпурову накидку. Щодня, по-імператорськи вмоствившись у своєму драпірованому оксамитом кріслі й вважаючи пацієнтів та співробітників прохачами та васалами, він вершив суд у відділі. Побувши кілька хвилин під оком царственного пацієнта, Дон Джексон раптом упав перед ним на коліна, уклонився аж до землі, вийняв ключі з кишені, простягнув їх і сказав:

— Ваша величносте, не мені, а вам належить мати ключі від цього відділу.

Пацієнт заморгав лівим оком, закутався в накидку і втупився в психіатра, що стояв навколішки. Якусь мить, тільки одну мить цей маніяк видавався цілком здоровим, коли розсудив:

— Містере, тут один із нас дуже й дуже божевільний.

Зауважте, до речі, що я міг би викласти свої міркування професійною психіатричною мовою — описати спосіб Дона

Джексона як створення терапевтичної пари «лікар — пацієнт» за допомогою входу в маревну систему хворого та руйнування цих марень методом *reductio ad absurdum*¹. Але драматизація, тобто белетризація (я не був свідком цього випадку, що стався майже півстоліття тому), дозволяє передати інформацію яскравішою та легшою для запам'ятовування.

ЛІКАР І ПАЦІЄНТ — ІНШІ ПЕРСПЕКТИВИ

Гаррі Стек Салліван, один із найвпливовіших американських психіатрів-теоретиків, визначив психотерапію як обговорення особистих питань між двома особами, одна з котрих дужче тривожиться, ніж друга. Якщо в цьому переважає психотерапевт, то він стає пацієнтом, а пацієнт — психотерапевтом.

Або ж, згідно з Юнгом, тільки уражений лікар справді може зцілити. Юнг зайшов так далеко, що припустив: ідеальні умови постають тоді, коли пацієнт стає бальзамом на рану лікаря.

Подумати лише, як часто буває, що психотерапевт починає сеанс лікування з важким серцем, із набагато більшою тривогою, ніж у пацієнта, що сидить навпроти. Очевидно, у мене так і виходить. Не раз наприкінці сеансу я відчуваю набагато краще, ніж на початку. Мабуть, подібно до старшого цілителя у притчі з «Гри в бісер», користаю десь так, як мій пацієнт. Як може таке траплятися? Як може поліпшуватися моє самопочуття, якщо я нічого особливого не роблю, щоб розвіяти занепокоєння? Напевно, це полегшення стає побічним наслідком альтруїстичної поведінки, тобто я допомагаю сам собі, допомагаючи комусь. Може, все це завдяки моїй дієвості як лідера, адже в кінцевому підсумку я відчуваю, що

---

¹ Зведення до абсурду (лат.).

робив усе належним чином. А може, мені легшає через те, що я занурююся в цілющу воду близьких стосунків, які сам допоміг налагодити.

Виявилося, що це особливо відчутно справджується в моїй практиці групової терапії. Не раз і не два я починав такий терапевтичний сеанс, будучи занепокоєним якоюсь особистою справою, а закінчував, відчуваючи значне полегшення. Мало не на дотик намацується інтимна цілюща атмосфера добре налаштованої групи пацієнтів. Скотт Рутан, видатний груповий терапевт, колись порівняв терапевтичну групу з мостом, спорудженим під час бою. Дарма що під час будівництва можна зазнати воєнних втрат (тобто пацієнтів, з якими не налагоджується зв'язок на сеансі), але через той міст, раз він уже на місці, багато хто переправиться на кращій берег.

І скількох психотерапевтів — як-от мене — кликали допомагати колишнім учителям і наставникам, консультувати родичів колишніх лікарів, а то й оздоровляти чи доглядати медиків, що колись лікували ось цих психотерапевтів?

Я хотів розглянути в навчальній повісті прикметні риси стосунків пацієнта і психотерапевта, як і деякі інші конкретні речі. І це не єдина тема. Була ще амбіційніша мета — ознайомити читача з основами екзистенціального підходу до психотерапії. Я вирішив поекспериментувати з нетрадиційним методом навчання й запропонувати читачеві стати свідком уявного зачаття та народження екзистенціальної терапії.

Повість запрошує читача взяти участь у кількох мислених експериментах. Припустімо, Фрейда не було на світі. Який тип психотерапії міг би тоді розвинутися? Або ж краще запитання. Припустімо, що Фрейд залишив нам тільки свою топографічну модель свідомості (тобто цю постуловану структуру психіки, яка охоплює динамічну підсвідомість і механізми захисту) без психоаналітичного змісту — без поняття тривоги, породженої

примхами психосексуального розвитку? А ще уявіть, якою була б психотерапія, якби її вибудували на екзистенціальній моделі, — тобто що тривогу породжує конфронтація з жахливими повсякденними фактами, притаманними існуванню?

Але все це було надто вже ефемерне, надто сухе й абстрактне, як на захопливу повість. Я потребував не просто ідей, а людей у плоті і крові, які жили цими ідеями. Але хто жив? І коли? Я хотів зодягти розвиток цих ідей у шати вимислу. Знав, що хочу написати літературний твір, причому особливого жанру: вимисел, який служив би риторичній, педагогічній меті. Розмірковуючи про природу вигадки, я натрапив на фразу в романі Андре Жіда «Пригоди Лафкадіо» (також перекладено як «Підвали Ватикану»). «Історія — це вигадка, що збулася, — сказав Жід. — Тоді як вигадка — це історія, яка могла б збутися».

Вигадка — це історія, яка могла б збутися. Ідеально! Саме таку вигадку я й хотів створити. Все описане в моїй повісті «Коли Ніцше плакав» могло б статися насправді. Узявши до уваги неймовірну історію розвитку психотерапії, можна ствердити, що всі події цієї книги відбулися б, якби історія зовсім трішки крутнулася на своїй осі.

Отже, хоча це повість і літературний вимисел, але, гадаю, аж ніяк не неправдоподібна вигадка про те, як Фрідріх Ніцше винайшов психотерапію. Він цілком міг застосовувати цей метод, адже значну частину свого життя пробував у глибокому відчаї. Зрештою я склав сюжет на основі такого мисленого експерименту: припустімо, що Ніцше опинився в таких умовах, що мав змогу розвинути психотерапію із власних опублікованих творів як засіб самоцілення.

Але чому Ніцше? Чому героєм психотерапевтичної навчальної повісті вибрано саме цього філософа? Насамперед тому, що в його творах можна знайти підвалини багатьох моїх

міркувань про екзистенціальну психотерапію та значення розпачу. Не те що я почитав Ніцше і свідомо взявся викладати способи клінічного застосування його здогадок. Я ніколи не думав і не працював таким чином. Навпаки, моє уявлення екзистенціальної терапії постало з моєї ж таки клінічної роботи, а вже тоді я звернувся до філософії як засобу підтвердити правильність цієї роботи та поглибити її.

Кілька років пишучи підручник «Екзистенціальна терапія», я заглиблювався у праці великих філософів-екзистенціалістів — Сартра, Гайдеггера, Камю, Ясперса, К'єркегора й Ніцше. На мою думку, з них усіх Ніцше найбільшою мірою творчий, потужний і, безперечно, найближчий до психотерапії.

Погляд на Ніцше як психотерапевта може вразити багато кого з нас, хто вважає його передусім руйнівником і нігілістом. Мовляв, хіба Ніцше не описав себе як мислителя, що молотом формує філософію? Але ж він, повен суперечностей, возвеличував руйнування лише як стадію процесу створення й часто казав, що нове можна побудувати тільки на попелищі старого.

Однак багато хто вважає Ніцше не руйнівником, а цілителем, що прагнув стати лікарем усієї епохи. Яку ж хворобу він сподівався лікувати? Нігілізм — постдарвінський нігілізм, що розповзся по Європі наприкінці XIX століття. Унаслідок теорії Дарвіна руйнувалися старі традиційні релігійні цінностей. Бог помер, і на руїнах храму поставав новий світський гуманізм.

Ніцше пробував скористатися смертю Бога як можливістю створити нову систему цінностей. Понад століття тому він сказав: «Якщо маємо своє “чому” стосовно життя, то можемо примиритися з майже всяким “як”». Але Ніцше хотів нової системи цінностей, заснованої не на надприродних явищах, а на людському досвіді, на реальному житті, а не на ілюзії якогось потойбічного життя.

Сучасна наука показала, що Ніцше випередив Фрейда в багатьох ділянках. Розгляньмо один із прикладів важливості його роботи для сучасної психотерапії — концепцію по-справжньому розвиненого індивіда (*Übermensch*'а, або надлюдини). Ніцше вважав, що становлення надлюдини полягає не в завойованні чи підкоренні інших людей, а в подоланні самого себе.

По-справжньому могутня людина ніколи не завдає болю та страждання. Вона, як і Заратустра, переповнена силою, мудрістю й безвідплатно пропонує це багатство іншим людям. Цю пропозицію породжує щедрість, аж ніяк не жаль, який був би зневагою. Тож надлюдина стверджує життя, любить свою долю й каже «так» життю.

Життєствердними поглядами Ніцше дуже відрізнявся від свого головного героя — Сократа, який сказав, перш ніж випити смертельний келих цикути: «Я заборгував півня Асклепієві». Звідки взявся такий борг богові медицини — звичний у давніх греків гонорар за зцілення пацієнта? Очевидно, Сократ мав на увазі, що він уже вилікувався від хвороби життя та притаманних їй неминучих страждань. Ніцше також розбігався з буддійським уявленням, що життя — це страждання, а полегшити їх допомагає відмова від прив'язаності до будь-чого. Згідно з цим поглядом, кінцева мета життя — це відчуження від особистої свідомості, кінець циклічного колеса індивідуального «я», досягнення Нірвани.

Зовсім не так вважав Ніцше, який колись сказав: «Це було життя? Що ж, проживімо його ще раз!» Надлюдина Фрідріха Ніцше — це той, хто на пропозицію ще раз точнісінько так само прожити життя, і ще раз, і ще раз, і нескінченну кількість разів може відповісти: «Так, дайте мені цю можливість. Я прийму це життя і знову житиму точнісінько так само. Надлюдина любить свою долю, радо вітає страждання й перетворює їх на мистецтво та красу. Вона також,

за висловом Ніцше, «долає наркотичну потребу в надприродно поставленій меті». Як тільки особа зможе це здійснити, то, стверджує Ніцше, вона стає *Übermensch*'ем, надлюдиною, філософською душею, однією з тих, що представляють наступну стадію еволюції людства.

Отже, Ніцше закликав нас не підкоряти інших людей, а налагоджувати внутрішній процес самоздійснення, реалізувати свій потенціал. Ці слова не загубилися в історії: упродовж 1960-х років вони знову знаходили вираження у русі людського потенціалу. Філософ запропонував новий, не надприродний, гуманістично зорієнтований сенс життя: кожен із нас — це міст до чогось вищого, кожен поступово стає кимось більшим. Тоді мета нашого життя — вдосконалювати навколишній світ і самих себе. Вказівка Ніцше про необхідну внутрішню роботу, його перша «сентенція, що стоїть на граніті» — це «Стань самим собою».

Ці концепти не мають нічого спільного з ідеєю арійської надлюдини-завойовника, поширеною в Німеччині часів Другої світової війни. У ці роки спотворено деякі вислови Ніцше й перероблено на нацистські гасла. Щоб зрозуміти це явище, треба ретельно розмежувати те, що насправді писав Ніцше, й перекручене, вульгаризоване уявлення про філософію Ніцше, яке поширила його сестра Елізабет — одна з великих лиходійок в історії розвитку думки.

В Елізабет, яка зрештою стала розпорядницею братового літературного спадку, був виразний профашистський і антисемітський ухил, тоді як Ніцше рішуче відкинув такі погляди. Він ставився до сестри неоднозначно — то почував тісну спорідненість із нею, то відкидав її як «дурепу-антисемітку». 1885 року Ніцше дуже засмутився її одруженням із професіональним антисемітом Бернгардом Ферстером і зовсім не шкодував, коли Елізабет разом із чоловіком виїхала до Парагваю,

щоб заснувати там Нуеву Херманію¹ — арійську колонію на землі, «не забрудненій» євреями.

Урешті-решт через Ферстерову некомпетентність і претензійність парагвайський проект провалився. Звинувачений у розкраданні, Бернгард Ферстер зрештою наклав на себе руки. Після невдалої спроби порятунку колонії Елізабет повернулася додому, в Європу, — саме в пору, щоб прибрати до рук майно хворого брата. Використовуючи зручну нагоду здобути політичну славу, вона спотворювала праці Ніцше, щоби з їх допомогою поширювати свої вагнерівсько-фашистські ідеї. Їй це так добре вдавалося, що цілому поколінню науковців довелося відсіювати золоте зерно Фрідріха від пустої полови Елізабет.

Ніцше сторонився від будови великих філософських систем на зразок гегелівської. Він був радше блискучим критиком, чудові осяяння якого й досі, вже понад сто років, дають поживу філософським дослідженням. Він застосовував проникливий, інтуїтивний стиль і полюбляв швидкі занурення в холодний вир правди, які здебільшого передавав короткими змістовними афоризмами. Ніцше навіть написав афоризм про афоризм:

*Добрий афоризм занадто твердий, як на зуби часу, його не споживають цілими тисячоліттями, хоча кожного разу подають до їжі: отож це великий парадокс літератури, тривке серед мінливого; це харч, завжди шанований, як сіль, але, на відміну від солі, він ніколи не втрачає свого смаку.
(«Мішані думки і вислови»)*

Відомо, що в багатьох галузях — в естетиці, етиці, філософії, історії, філології, політиці, музиці — дуже придалися блиску-

---

¹ *Nueva Germania* — Нова Німеччина (ісп.). Німецька колонія в парагвайському департаменті Сан-Педро, яку 1887 року заснував Бернгард Ферстер.

чі ідеї Ніцше. Один із намірів, які я мав реалізувати в повісті «Коли Ніцше плакав», — це підкреслити значимість згодів Ніцше в царині психології стосовно сучасної психотерапії.

У багатьох місцях він підкреслював важливість примиритися з долею в найглибшому значенні цього слова, не просто індивідуалістичною лінією подій у житті, а обумовленням самого буття людини. Як стверджував Ніцше, завдання розвиненої людської істоти — глибоко заглянути в цю долю. Так, це завдає болю, але ми мусимо навчитися терпіти біль від правди. Нелегко дивитися правді у вічі, й Ніцше каже: «Вона змушує весь час напружувати зір, і, зрештою, розгледити більше, ніж тобі хотілося» («Весела наука»). Кінець кінцем страждання стає великим визволителем, який дозволяє нам осягати наші найбільші глибини. Вище я навів першу сентенцію, що стоїть на граніті: «Стань самим собою». Друга така сентенція: «Все те, що не вбиває мене, додає мені сили».

Ніцше мав дивовижну здатність невідривно дивитися правді у вічі й руйнувати ілюзію. «Мусиш дорого платити за безсмертя, — сказав він. — Доводиться вмирати кілька разів, поки живеш». Щоби просвітитись і стати гідним безсмертя, треба протистояти жаху смерті, не раз і не два за все своє життя впадати у стан умирання.

Хоча Ніцше ніколи безпосередньо не звертався до медицини, зокрема психіатрії, однак висловлював думки про навчання цілителів:

Лікарю, зцілися сам. Таким чином ти допоможеш і своїм пацієнтам. Подай найкращу допомогу пацієнтові — хай він побачить на власні очі людину, що лікує себе. («Так казав Заратустра»)

Або ж в іншому місці:

Тобі належить будувати над собою і поза собою, але спочатку мусиш збудувати себе, перпендикуляр у тілі та душі. Тобі належить не тільки відтворювати себе, але й виробляти щось вище. (Там же)

Очевидно, ці афоризми, написані понад століття тому, стверджують засаду, з якою згідні майже всі сучасні викладачі психотерапії: особиста терапія — це *sine qua non*¹ у навчанні студентів-психотерапевтів. А ще одним афоризмом додано помірковану примітку: «Дехто не може звільнитися зі своїх кайданів, а однак може порятувати своїх друзів» («Так казав Заратустра»). Іншими словами, хоча самопізнання та саморозуміння дуже потрібні, але загальне просвітлення (тобто цілковите подолання самого себе) не обов'язкове, бо психотерапевти можуть завести своїх пацієнтів далі, ніж самі можуть добратися. Навіть уражений лікар ще може вказувати шлях до пацієнтів-цілителів — провідників, а не конвеєрних стрічок.

А як щодо природи стосунків між цілителями?

Всюди на землі ми можемо натрапити на своєрідне підтвердження любові, коли прагнення двох осіб володіти одна одною поступається місцем іншому прагненню — поділяти порив до високого ідеалу. Але хто знає таку любов? Хто її переживав? Її справжня назва — дружба. («Весела наука»)

«Поділений порив до високого ідеалу. ...Його справжня назва — дружба». А може, це також справжня назва психотерапії — автентичного взаємозв'язку, поділяння пориву до високого ідеалу? Зв'язку, що постає, коли розсіюються всі спотворення перенесення?

---

¹ Те, без чого не можна обійтися (лат.).

Чи близько воно? Чи далеко? У короткому вірші Ніцше радить не вдаватися до надто далекого й надто заплутаного. Напевно, найкраща роль цілителя — це учасник-спостерігач:

В долині не варто стоять,
ні пнутися ген на вершини.
Найкраще цей світ споглядать
із пригірка, із горбовини. *(Там же)*

Яким психотерапевтом міг бути Ніцше? Амбіційним, рішучим і безкомпромісним. Він не йшов би на ніякі поступки й сподівався б, що його підопічні стануть віч-на-віч із правдою про самих себе та зі своїм становищем у житті. Чи згодився б він на симптоматичне полегшення, на обмежену мету поведінково-пізнавальних способів? Ось послухайте:

Я огорожа при бурхливому потоці. Хапайтеся за мене, хто може. Але я не милиця! («Так казав Заратустра»)

Або ж ось це:

*Бо я вже такий зроду й одвіку: тягну, притягаю, підтягаю й витягаю — рушій, доглядач і вихователь, який не даремно колись порадив собі: «Стань самим собою!» *(Там же)**

Узявши до уваги хоча б ці кілька поглядів на актуальність Ніцше для сучасної психотерапії, ми можемо поставити питання, чи посідає він гідне місце в анналах цієї науки. Відповідь така: зовсім ні. Зазирніть в історію психіатрії, в підручники психотерапії — ви не знайдете жодної згадки про нього. Як на мене, поглядів Ніцше не оцінили й не скористалися ними науковці нашої галузі.

Чому так сталося? Адже Ніцше жив у відповідному місці й у відповідний час — у Центральній Європі наприкінці дев'ятого століття. Ці епоха й місце стали плавильним тиглем терапії. Він народився 1844-го, на дванадцять років раніше, ніж Фройд. Щоб відповісти на питання, чому ім'я Ніцше (не його думки) проігноровано у психотерапевтичній літературі, нам треба розглянути стосунки Ніцше і Фройда. Звичайно, я маю на увазі інтелектуальні стосунки: ці два чоловіки жодного разу не зустрілися.

Ніцше не міг знати Фройда. На 1889 рік, насамкінець інтелектуальної кар'єри Ніцше, Фройд ще нічого не опублікував у галузі психіатрії. Але чи знав Фройд праці Ніцше? Про це є суперечливі дані. Іноді Фройд категорично заперечував, що читав ці твори, а іноді складалося враження, що він добре ознайомлений із ними.

Чи можливо, що Фройд нічого не знав про праці Ніцше? Чи добре відомий був цей філософ наприкінці XIX століття? Упродовж активного життя Ніцше його творчість не була широко відомою. Наприклад, «Так казав Заратустра», його найвідоміша книжка, хрестоматійний текст для наступних поколінь, розійшлася накладом усього сто примірників за перший рік публікації. Продано так мало примірників кожного з прижиттєвих видань Ніцше, що колись він ствердив, що знає кожного покупця. Широким масам цей філософ був невідомий, однак у всій Західній Європі тривав активний негласний рух на підтримку Ніцше, багато людей науки та культури знало про його геніальність.

Смерть Ніцше була не менш дивовижною, ніж життя: він помер і 1889-го, і 1900 року. У 1889 році в нього почалася катастрофічна деменція, і великий розум пропав назавжди. Більшість істориків медицини дійшла висновку, що Ніцше потерпав від третинного сифілісу-парезу (загальний параліч і божевіл-

ля) — звичайної на той час невиліковної хвороби. З 1889 року й до самого кінця Ніцше був прикутий до ліжка, нездатний ясно мислити, ледве спроможний сформулювати значуще речення. Його тілесна оболонка тривала ще одинадцять років до офіційної смерті 1900-го.

Як саме заразився Ніцше сифілісом, залишається величезною загадкою, адже він, як вважають історики, провадив скромне життя. Є безліч необґрунтованих припущень про зараження через куріння сигар поранених солдатів, коли Ніцше служив санітаром на франко-прусській війні, через зв'язки з повіями в Кельні, через медично приписані статеві зносини з селянками на півдні Італії та через (припущення Юнга) відвідування гомосексуалістських борделів у Генуї.

Коли Ніцше втратив дієздатність, приїхала його сестра Елізабет, щоб піклуватися про нього (і про його твори). Неймовірно здібна до самореклами, вона витисла все можливе з єдиного можливого засобу прославитися на все своє життя — з філософії її брата. Їй так успішно вдалося піддобритися Гтлерові, що він фінансував архів Ніцше у Веймарі, з величезним букетом троянд зробив візит Елізабет на її дев'яностий день народження, а за кілька років відвідав її похорон і поставив лавровий вінок на могилі.

Фрідріх Ніцше був мало знаний перед своєю загибеллю як автора 1889-го, проте Елізабет різко змінила стан справ упродовж найближчих десяти років. Завдяки її активному сприянню перевидано всі праці Ніцше і з великих європейських видавництв линув каскад десятків тисяч його книжок.

Напевно, Фройд був порівняно мало ознайомлений із творами Ніцше під час творчого періоду життя цього філософа. Однак дуже малоймовірно, що він (чи будь-який освічений пересічний європеєць) не орієнтувався в них після 1900 року (візьміть до уваги, що першу статтю Фройда в галузі психіатрії

опубліковано 1893-го, а його першу книжку «Дослідження істерії» — 1895-го). Ми також знаємо, що деякі Фройдіві університетські друзі (наприклад, Йозеф Панет), ставши першими прихильниками Ніцше у 1870-х і на початку 1880-х років, писали колишньому однокашникові про їхнє ставлення до цього філософа. І, звичайно ж, Фройда пов'язували двадцять шість років приятелювання з Лу Саломе, а в неї, як я коротко згадав вище, колись були близькі стосунки з Ніцше. Ми знаємо й те, що Фройд цінував подарунок від Отто Ранка — повну збірку творів Ніцше, опрацьованих у білу шкіру книжок, які він узяв із собою до Лондона, коли гестапо змусило його виїхати з Відня й залишити там більшу частину своєї бібліотеки.

Ми також знаємо з опублікованих докладних протоколів Віденського психоаналітичного товариства, що 1908 року його два засідання були присвячені Фрідріхові Ніцше. У цих протоколах Фройд визнав, що інтуїтивним методом цей філософ проник у такі глибини розуміння, яких можна досягти тільки завдяки трудомістким систематичним науковим дослідженням. Психоаналітичне товариство визнало, що Ніцше першим відкрив значення психологічної розрядки, важливість стримування емоцій, корисність забування, відступ у хворобу, реакцію занедужання як надмірну чутливість до негативних змін у житті та значну роль інстинктів у психіці — як сексуальних, так і садистичних. Фройд зайшов аж так далеко, що вказав два чи три способи передбачення психоаналізу, на підставі яких він дійшов висновку, що Ніцше не можна вважати предтечею цієї галузі психології. Очевидно, вже саме окреслення цих способів свідчить, що Фройд добре знав чимало інших способів, якими Ніцше таки передбачив психоаналіз.

Фройд стверджував по-різному: то він зовсім не читав Ніцше, то пробував читати, але був надто лінивий. Дивне твердження, як на легендарну старанність та енергійність Фройда.

(Мені завжди забиває дух від його розпорядку дня — переважно десяти-дванадцяти годин лікарської роботи, а тоді кількох годин писання.) Інколи (і тут, як на мене, ми найближче підійдемо до справжньої причини) Фройд казав, що брався за ці твори, але йому паморочилося в голові, бо вони переповнені яскравими здогадами, надто вже близькими до його власних. Отже, читати Ніцше означало відбирати собі радість відкриття. Іншими словами, Фройд мусив триматися осторонь цих праць, щоб, як він сам висловився, не довелося вважати себе «поденником-перевіряльником».

Іншого разу він відверто визнав, що Шопенгауер і Ніцше передбачили й дуже докладно описали теорію стримування емоцій, а сам Фройд мав можливість зробити чудове відкриття тільки завдяки тому, що був мало начитаний. Для Фройда була дуже важлива така можливість. Ще замолоду він зрозумів, що перед ним закрито університетську кар'єру через антисемітизм, що наприкінці століття розгулявся у Відні. Приватна практика стала єдиною цариною діяльності Фройда, а великі, ні від кого не залежні відкриття — єдиним шляхом до слави, якої він так прагнув.

Уявлення про самого себе як оригінального мислителя-першовідкривача дуже багато значило для Фройда, творчий запал якого залежав від цього романтичного образу. «Навіть Ейнштейн, — сказав Фройд, — скористався довгою низкою попередників — від Ісаака Ньютона й далі, тоді як мені довелося самотою прорубувати кожний крок свого шляху крізь заплутані хащі».

Ґрунтуючись на класичній філософії, особливо ж на світогляді еллінів, що жили перед Сократом, Ніцше зовсім інакше ставився до пріоритету. «Невже я покликаний, — питав він, — відкривати нові істини? Тут і без того надто вже багато старих». Він вважав, що минуле завжди втілюється у великій

людині і прагне лише «знову врівноважити історію». Аж ніяк не скромник, Ніцше передрікав, що «тисячі таємниць минулого вповзуть зі своїх сховищ на моє осоння» («Весела наука»).

Отже, є свідчення, що Фройд знав праці Ніцше й захоплювався ними. Згідно з Ернестом Джоунзом, біографом Фройда, той помістив у пантеоні кількох великих людей і сказав, що ніколи не зможе досягти їхніх лав. У цьому гурті були Гете, Кант, Вольтер, Дарвін, Шопенгауер... і Ніцше. Правдоподібно, таку мішаність почуттів до Ніцше породило двояке ставлення Фройда до філософії як дисципліни. Часом він висміював її за брак наукової методології. Однак деколи Фройдові кортіло взятися до суто філософських та історичних роздумів, і тоді він вважав свою медичну кар'єру ухилом, помилковим відходом від справдешнього покликання мислителя — представника філософії життя, розгадника таємниці про становлення людини такою, якою вона є.

Як підсумок, є кілька відповідей на запитання: «Навіщо писати психотерапевтичну повість, у якій Фрідріх Ніцше один із головних героїв?» Він був неперевершений провидець у галузі психотерапії і значно вплинув на Фройда. Той ніколи не визнав свого боргу перед Ніцше. Психотерапевти загалом ішли під проводом Фройда й нехтували внесок Ніцше.

Була ще одна причина написати повість про Ніцше — незвичайна драма його життя. Він народився 1844 року в незаможній сім'ї. Батько, лютеранський пастор, помер, коли Фрідріхові було п'ять років. Геніальність Ніцше відзначено ще змалку — його нагородили стипендією однієї з найкращих шкіл у Німеччині. У свої двадцять чотири, ще не встигши закінчити університетський курс філології, він дістав і прийняв пропозицію працювати на кафедрі класичної філології в Базельському університеті. Там у нього загострилася хвороба,

яка вперше дала себе знати в юності й мучила все життя: не сифіліс, що зрештою вбив філософа, а — майже напевно — дуже важка форма мігрені.

Мігрень так знесилювала Ніцше (за Стефаном Цвейгом, він, бувало, хворів понад двісті днів за рік), що у тридцятилітньому віці довелося відмовитися від посади професора. Зі слів самого філософа, він струсив із черевиків прах німецькомовного світу; тоді вирушив до Італії, а решту життя подорожував переважно на півдні цієї країни та у Швейцарії — переїжджав від одного скромного готелю до іншого, шукаючи сприятливі кліматичні умови, в яких була б змога думати і писати два-три дні поспіль.

Можливо, читачів здивує моє твердження про велику життєву драму Ніцше. З огляду на зовнішні події, його життя може видатися зовсім не вартим уваги. Але з огляду на внутрішній світ, воно дивовижне. Таки глибоку драму переживав цей самітник, один із великих, смілих умів, що блукав від одного до другого готеліка в Італії та Швейцарії, мужньо протистоячи суворій дійсності існування людини. І Ніцше завжди неухильно тримався своєї мети — без вигод (він жив на невелику університетську пенсію), без оселі (його міжготельна валіза містила всі пожитки), без родини (за винятком далекої йому матері та клопітної Елізабет), без зв'язків із любою людиною, без контактів із професійною спільнотою (він уже ніколи не дістав посади в університеті), без громадянства (через свої антинімецькі настрої Ніцше відмовився від прусського паспорта й ніколи не зупинявся на одному місці стільки часу, щоб була змога одержати інший), без визнання (видавці, з його слів, мали б снувати політичні інтриги, бо ж уміли зберігати таємниці, найбільшою з яких була відомість про ту чи іншу книжку Ніцше), без слави й без учнів. Лежачи на смертному одрі, Гегель нібито сказав таке: «За всю свою кар'єру я мав лише

одного учня, який мене розумів, та й то неправильно». Гадаю, в цьому Ніцше пішов би далі — зміркував би перед смертю, що не мав жодного загальноновизнаного учня.

Напевно, Ніцше не дуже-то й переймався тим, що не прославився, бо ж несхитно вірив у своє остаточне місце в історії. У передмові до «Антихриста», одного зі своїх пізніших творів, він пише: «Ця книжка призначена небагатьом. Мабуть, ніхто з них ще не живе. Мені належить тільки післязавтра. Дехто народжується посмертно». «Народжений посмертно» — чудовий вислів, і я розглядав його як можливу назву своєї повісті.

У ці роки Ніцше страждав від наслідків виснажливої мігрені, від самотності та й від самого життя, позбавленого ілюзій. Він часто казав, що відчай — це ціна, яку людина платить за самоусвідомлення, й задумувався над тим, скільки правди зможе витримати людина. Мабуть, відчай також викликало передчуття хвороби — бомби, що цокає і згодом, у сорок п'ять років, розірве мозок на шмаття.

Повернімося до головного мисленого експерименту, що мав стати стрижнем моєї повісті: припустімо, що Ніцше потрапив у сприятливі історичні умови й мав би змогу винайти психотерапію на основі власних опублікованих творів — таку, яку міг би використати для зцілення самого себе.

Яким чином міг би допомогти Фрідріхові Ніцше досвід у психотерапії? Через розуміння самого себе? Навряд. Згадаймо слова Фрейда: він краще розумів себе, ніж будь-хто на світі. Тут придалося б іще щось, крім самоусвідомлення. Ніцше потребував цілющих зустрічей, змістовних стосунків. Він почувався страхотливо самотнім. Його листи переповнені згадками про самотність: «Ні серед живих, ні серед мертвих немає людини, з якою я відчуваю спорідненість»; «Ніхто з тих, що мали хоч якогось Бога для товариства, не дійшов до моєї міри

самотності» (лист Ф. Ніцше до Ф. Овербека; див. «*Nietzsche, a Self-Portrait from His Letters*», ed. Fuss and Shapiro).

Але Ніцше — і раптом на психотерапевтичних сеансах? Чи можна припустити, що він виставив свою вразливість, попросив у когось допомоги? І чи дозволило б філософові його претензійне, зарозуміле «я» піти на саморозкриття, хоча це потрібне для успішного зцілення? Очевидно, сюжет повісті вимагав якоїсь хитрості, що спонукала б Ніцше піддатися лікувальним процедурам.

А коли саме мала б відбуватися дія повісті? Ніцше пробував у відчаї значну частину свого життя. Як із цього проміжку вибрати підходящий час цілющих зустрічей? Зрештою я зупинився на осені 1882 року, коли тридцятивосьмирічний Ніцше після розриву короткого, пристрасного (але платонічного) любовного зв'язку впав у такий розпач, що його листи рясніли недомовками про самогубство. Лу Саломе, молода видатна росіянка, ввійшла в історію як письменниця, критик, учениця Фрейда, що практикувала психоаналіз, подруга і коханка кількох славетних чоловіків кінця XIX століття, зокрема й поета Райнера Марії Рільке.

Перебіг депресії Фрідріха Ніцше 1882 року чи не найдужче вражає швидким одужанням. Близький до самогубства ще восени цього року, він за якихось кілька місяців, навесні, почав завзято писати «Так казав Заратустра». Перші три частини Ніцше закінчив усього за десять днів. Він писав так, як ніхто з авторів великих творів, ніби перебував у трансі, неначе був медіумом, через якого переказано книжку.

Більше того, «Так казав Заратустра» — це життєствердний, життєлюбний твір. Як авторові вдалося всього за кілька місяців перейти від глибокої депресії до ствердження життя? Чи не найкраще й найрозумніше було б припустити, що Ніцше відбув успішне лікування наприкінці 1882 року?

Але хто мав би лікувати Ніцше? Прикра проблема. На той час ще не було професійних психотерапевтів. Такої речі, як динамічна психотерапія, теж не було: двадцятисемирічний Фройд ще тільки мав ступити на поле психіатрії.

Якби Ніцше, бажаючи позбутися відчаю, звернувся до медика-сучасника, той, мабуть, сказав би, що медичне лікування тут не зарадить, і, швидше за все, порадив би поїхати оздоровлятися водою до Баден-Бадена, Марієнбада чи ще до якогось курорту в Центральній Європі або ж податися до священика на релігійне консультування. Тоді ще не практикували світські психотерапевти. Хоча Амбруаз-Огюст Льебо та Іпполіт Бернгайм провадили школу гіпнотерапії в Нансі (Франція), але вони не застосовували психотерапії як такої, лише усували симптоми хвороб за допомогою гіпнозу.

Мені хотілося б перенести дію повісті на десять років пізніше — на час, коли Фройд уже розвивав психоаналітичні методи. Тоді фабула твору стала б цікавішою завдяки зустрічі Фройда з Ніцше. Близько до здійснення, але неможливо: 1892-го Ніцше перебував у незворотній деменції. Ні, все вказувало на 1882 рік як найбільш підхожий історичний момент.

Не змігши підшукати психотерапевта, я вирішив придумати його й почав був описувати фіктивного єзуїтського священика-цілителя (колишнього священика, з огляду на антиклерикальні настрої Ніцше). І раптом мене осяяло. Ось він, у мене під носом, один із психотерапевтів, що жив у 1882 році, — Йозеф Броєр, чию діяльність я дуже добре знаю, бо ж уже понад десять років читаю студентам курс лекцій про Фройда. Йозеф Броєр, його приятель і наставник, запам'ятався головнимому тому, що перший застосував динамічну теорію та її методи у практичній психотерапії. Щоправда, повну історію хвороби його пацієнтки, Берти Паппенгайм (Броєр дав їй псевдонім Анна О.), опубліковано допіру 1893 року в психіатричному

журналі, а за два роки — в книжці Броєра та Фройда «Дослідження істерії», однак Броєр лікував цю хвору набагато раніше, 1881 року.

Коли я вибрав Броєра як психотерапевта Ніцше, зразу ж стала на місце інша частина сюжету. На початку 1880-х років Ніцше через погіршення здоров'я консультиувався з багатьма медиками Центральної Європи. Броєр був не психіатром, а чудовим діагностом, особистим лікарем численних видатних діячів своєї епохи. Було б історично вірогідно, якби Ніцше захотів потрапити на консультацію до Броєра. І, як видно з листів, опублікованих у післямові цієї повісті й виявлених після публікації самої книжки, таке мало не відбулося.

У повісті я звів кінці з кінцями через махінації Лу Саломе. Почуваючись винною за свою роль у депресії Ніцше, вона просить Броєра зустрітися з цим хворим. У цьому плані поведінка Лу Саломе справді вигадана, бо історичні свідчення підказують, що ця жінка була доволі незалежна, розкута й навряд чи завертала собі голову нечистим сумлінням.

Але в неї, безсумнівно, був значний інтелект, чарівність і дар переконувати. Хоча Броєр із самого початку стверджує, що неможливо терапевтичними засобами вилікувати розпач від кохання, однак Лу Саломе настійно закликає імпровізувати й нагадує лікареві, як він лікував істерію Анни О., хоча тоді ще не винайдено засобів проти цієї недуги. Попри те що цей випадок ще не оприлюднено, я припускаю, що Лу Саломе, могла дізнатися про Анну О. від свого брата Євгена, який, на щастя для історичної узгодженості мого сюжету, 1882 року був студентом-медиком у Відні. І, можливо, навчався у Броєра.

Коли мої персонажі опинилися на місці, мені випала чудова нагода як письменникові побачити, що вони оживають і провадять цю повість. Вони, здавалося, весь час говорили, а моє завдання полягало в тому, щоби просто слухати ці

розмови, записувати їх і з подивом споглядати, як поступово розвивається сюжет.

Твір «Коли Ніцше плакав» прожив довге й незвичайне життя, викликавши особливо гучні відгуки у європейських, близькосхідних і південноамериканських читачів, а в багатьох країнах мав кращий збут, ніж у США. Це, зокрема, Німеччина, Греція, Ізраїль, Туреччина, Аргентина та Бразилія. 1993 року ця повість здобула Золоту медаль за художню літературу країн Співдружності. У листопаді 2009 року твір ушанували в рамках віденського тижневого фестивалю *Eine Stadt, Ein Buch*¹, під час якого віденцям безплатно роздано сотні тисяч примірників (див. www.einestadteinbuch.at). Наступного року цю книжку нагороджено французькою Премією Сен-Мора «*Livre de Poche*»². Інсценізовані спектаклі «Коли Ніцше плакав» довгий час ішли в Бразилії й Аргентині, а Пінхас Перрі зробив екранізацію повісті, де головні ролі зіграли Арманд Ассанті та Бен Кросс.

---

¹ Одне місто, одна книжка (нім.).

² Кишенькова книжка (фр.).

РОЗМОВА З ІРВІНОМ ДЕЙВІДОМ ЯЛОМОМ

— Ви зробили кар'єру професора психіатрії та письменника. Як ці два види діяльності пов'язані один з одним?

— Я б сказав, що вони симбіотичні. Мені завжди подобалося писати, і коли я почав працювати в медицині та, зокрема, психіатрії, то застосовував свої здібності до письма в академічних публікаціях. Спершу це були описи результатів психотерапевтичних досліджень, публіковані у професійних журналах, а потім тексти кількох підручників із мого фаху. Ці підручники стали значно кращими завдяки моему красному письменству. Наприклад, у підручнику групової терапії є дюжини оповідань про терапію, розсіянні по всьому тексту: деякі займають кілька рядків або абзаців, а деякі — до трьох сторінок. Студенти часто кажуть мені, що вони ладні примиритися з читанням сухої теорії, бо знають, що за сторінку-дві буде цікава оповідь. І навпаки, повсякденна психотерапевтична робота, що досліджує внутрішній світ пацієнтів, значно допомагала мені у створенні внутрішнього світу персонажа, коли я звернувся до більш літературних завдань.

— Як у вас вийшов такий перехід від наукової літератури до художньої?

— Це тривало довгий час. Ще підлітком я любив літературу, пожадливо поглинав художні книжки (досі це роблю) і плекав невиправну думку про те, що найкраща річ, яку можна зробити в житті, — це написати дуже хороший роман. Я обережно ступив вирішальний крок, коли під час однорічної творчої відпустки у Стенфордському університеті написав збірку з десяти оповідань «Кат кохання», яка ґрунтувалася на добряче замаскованих історіях хвороб десяти пацієнтів. Я вважав, що, пишучи, неухильно виконую умови наукового завдання, бо ж це мали бути навчальні історії. Правду кажучи, таємна

цільова аудиторія кожної моєї книжки — це молоді психотерапевти. Успіх «Ката кохання» (збірка відразу стала бестселером газети «Нью-Йорк таймс») заохотив мене ступити остаточний крок до виконання життєвої мети — написати роман. І ось мої думки помалу переходили на написання химерного твору про те, як Ніцше міг би взяти участь у винаході психотерапії. Мені сподобався такий досвід, і я розвивав його — останні кілька десятиліть публікував то наукові, то художні книжки.

— *Де ви виростили?*

— У Вашингтоні, столиці, де мої батьки мали крамничку з продовольчими товарами і спиртними напоями.

— *Які у вас найперші спогади дитинства?*

— Літня жара здійснюється з розпашілого тротуару; спекота шмагає тебе по обличчі вже рано-вранці, коли виходиш із дому. Ця спека часто спонукала моїх батьків і цілі юрми городян-вашингтонців проводити вечори на «автостраді» — в парку на березі ріки Потомак. Пам'ятаю, як о п'ятій ранку батько брав мене з собою на ринок, що розростався на південному сході округу Колумбія, і ми купували продукти для нашої крамниці. Пам'ятаю «Сільван», маленький кінотеатр за рогом, куди батьки поміщали мене три-чотири рази щотижня, щоб уберегти від небезпечного впливу вулиці. З тої ж причини вони кожного літа посилали мене до табору на вісім тижнів, і звідти походять мої найприємніші спогади про дитинство.

Я також пам'ятаю неділі — традиційні дні родинних зборів. Родичі моїх батьків та приятелі з колишньої вітчизни підтримували зв'язки і щонеділі зустрічалися на пікніках та вечереях, які завжди супроводжувалися картярськими іграми: жінки грали в канасту або покер, а чоловіки — в пінокль. Недільні ранки — то був милий час, який закарбувався в моїх споминах. Зазвичай я грав у шахи з батьком, і під час гри ми часто вторували

пісням мовою їдиш, що звучали з патефона, або ж віктроли, як його тоді називали.

— *Звідки походять ваші пращури, батьки? Чи залишилися після них цікаві історії?*

— Мої батьки родом із єврейських містечок-штетлів біля російсько-польського кордону. Деколи вони казали, що походять із Росії, а деколи — з Польщі. Мій батько жартував: мовляв, вони змінили назву країни на «Польща», бо вирішили, що не зможуть перетривати ще одну морозну російську зиму. Батько приїхав із Сельця, а мати — з Пруссини, села, що десь за п'ятнадцять кілометрів звідти. У цих краях нацисти зруйнували всі штетли, й кілька моїх родичів — батькові сестра та братова́ з дітьми — загинули в концентраційних таборах. Мій дід по батьковій лінії шевцював і був частим покупцем у зерносховищі діда по материній лінії. Мої батьки познайомилися ще підлітками й одружилися 1921 року, після імміграції в США. Перед тим вони прибули без гроша до Нью-Йорка й більшу частину свого життя боролися за економічне виживання. Батьків брат відкрив у Вашингтоні крихітну крамничку й заохотив моїх батьків переїхати туди. Згодом вони мали цілу низку крамниць — продуктових, а пізніше й лікєро-горілчаних, причому кожна наступна в цій низці була трохи більша й трохи успішніша.

— *Чи працювала, крім батька, ще й мати в цьому їхньому першому торговельному закладі? Що вам про це запам'яталося?*

— Вони обоє там гарували шість днів на тиждень — від восьмої ранку до десятої вечора. А в п'ятницю та суботу — до півночі. Випадок, який я використав у книжці «Брехуни на кушетці», справді стався з моїм батьком.

У Вашингтоні, на перехресті Ар-стріт і П'ятої стрит, він мав малесеньку крамничку площею шість на шість футів. Ми мешкали над нею, нагорі. Одного разу прийшов клієнт і спитав

пару робочих рукавиць. Кивнувши на двері за собою, батько відповів, що зараз принесе цю пару з комірчини й що це потриває хвилину-дві. А комірчини й не було, двері виходили зразу на вулицю, отож батько вислизнув надвір, промчав два квартали до ринку, купив там рукавиці за дванадцять центів, метнувся до себе і перепродав їх за п'ятнадцять центів.

— *Де ви здобули освіту? Чи є у вас якісь цікаві студентські історії?*

— В Університеті Джорджа Вашингтона, де мені запропонували повну стипендію — триста доларів. Я жив удома і щодня добирався на лекції автомобілем або автобусом. Університетські роки можна вважати втраченими, про них залишилося небагато добрих згадок. Я був наполегливий товчій, причому відвідував тільки підготовчі курси перед студіями медицини й закінчив навчання за три роки. Чи не найбільше в житті жалкую за тим, що мені не випало прожити тих славних студентських днів, так часто зображених у фільмах і книжках. Нащо було рватися вперед і затовкувати напам'ять? У ті роки євреям було дуже важко вступити до медичних шкіл: у всіх цих навчальних закладах була фіксована п'ятивідсоткова національна квота. В університеті я був круглим відмінником, але мені відмовили в дев'ятнадцятьох із двадцяти медичних шкіл, до яких я подавав документи про вступ. Мене й чотирьох моїх близьких приятелів допустили до Школи медицини Джорджа Вашингтона, і троє з нас донині близькі; всі ми, до речі, перебуваємо в перших міцних шлюбах. Таку наполегливість у навчанні викликали мої стосунки з Мерилін, з якою я познайомився п'ятнадцятирічним. Хотів якнайскоріше взяти шлюб із цією дівчиною, поки вона не передумала.

— *У вас освіта лікаря, психіатра, але у ваших працях багато філософії. Чи не могли б ви сказати про своє знання цієї науки та про своїх улюблених мислителів?*

— Під час мого першого року психіатричної ординатури в клініці Джонса Гопкінса я був невдоволений системами поглядів, з якими довелося зіткнутися в біологічній психіатрії та в психоаналізі. В цих обох галузях, як мені здавалося, оминуто чимало того, що робить нас справдешніми людьми. Саме тоді я прочитав нову книжку Ролло Мея «Існування» й був у захваті від того, що є третій спосіб з'ясувати причину відчаю людини й призначити відповідний спосіб лікування. На той час я не мав відповідної філософської освіти й вирішив узятися до цієї науки. Я записався на однорічний курс вивчення основ філософії, який базувався на книжці Бертрана Рассела «Історія західної філософії». Відтоді не переставав удосконалюватися в цій науці, інспектував викладання, а згодом і викладав на філософському факультеті Стенфордського університету, багато читав. Мої улюблені мислителі — це ті, що докладно вирішували проблеми буття людини. Це представники філософії життя, як-от Ніцше, Шопенгауер, Сократ, Платон, Епікур, Сартр, Камю і Гайдеггер.

— *Чим займається ваша дружина?*

— Мерилін була професором французької мови, а згодом директором Стенфордського жіночого наукового-дослідного центру. Вона також пише про історію культури. До її праць належать «Історія дружини», «Історія грудей», «Народження шахової королеви». Її остання книжка — «Місце вічного спочинку в Америці: 400 років історії через наші кладовища».

— *Яку роботу ви виконували, перш ніж стати медиком?*

— Змалку я завзято працював у батьківській крамниці, також розносив журнали «Ліберті», а в недалекому від нас супермаркеті «Сейфвей» допомагав відвідувачам доносити куплене до автомобілів. Ціле літо я нагазовував содову воду в аптеці мережі «Піплз драг стор» — заробляв на купівлю мікроскопа, а наступне літо провів на молочній фермі. В оголошенні про

найми була помилка — схарактеризували роботу як «*fine*» замість «*farm*»¹, але я все одно найнявся. Три роки я щосуботи продавав одяг і взуття в крамниці мережі «Бондз клосінг». Кілька років у мене був пристрій для пускання феєрверків на День незалежності. Кілька літніх сезонів у відпочинкових таборах я виконував обов'язки інструктора і тенісного тренера. В університеті я давав приватні уроки з органічної хімії. Коли в мене почалося навчання в медичній школі, заробляти можна було тільки на здаванні крові та сперми для лабораторних потреб, а також на допомозі професорам розшукувати літературу в бібліотеках. Згодом я обіймав безліч посад у в'язницях і психіатричних лікарнях як медик-консультант.

— *Який недавно опублікований літературний твір ви порадили б прочитати?*

— Найкраща художня книжка з опублікованих за останні кілька років — це «Атлас хмар» Дейвіда Мітчелла, геніальний твір. Мені подобаються кілька книжок Харуки Мураками, Філіпа Рота і Пола Остера. Недавно я перечитав роман «Наш спільний друг» Чарльза Діккенса та «Урок німецької мови» Зігфріда Ленца. Оце шедеври!

— *Чи є у вас якісь особливості писання книжок?*

— Я пишу щодня — від сьомої ранку аж до пообіддя, коли починаю приймати пацієнтів. Чимало матеріалу беру зі своїх снів. Я пишу щиро, цілеспрямовано й завжди ставлю цю роботу на першому місці. Багато чого я планую на наступний робочий день, коли їжджу на велосипеді та щовечора кисну в гарячій ванні.

— *Чим ви стимулюєте самого себе?*

— Як письменник, я стимулюю себе ментально — читанням філософських та художніх творів, а також своєю медич-

---

¹ *Fine work; farm work* — чудова, делікатна робота; фермерська робота (англ.).

ною роботою: навряд чи проминає година лікування пацієнта без того, щоб виникла якась ідея, що згодом може потрапити в мої твори. Ідеться не про те, що я запозичую ці ідеї в пацієнтів, а про те, що обговорювані питання стимулюють певні роздуми про те, як діє наша свідомість.

— *Яке ваше хобі? Як ви відпочиваєте за межами дому?*

— Їжджу на велосипеді, граю в шахи, прогулююся в Сан-Франциско й читаю, передусім читаю. Ми з дружиною любимо прогулятися в Пало-Альто і Сан-Франциско. Разом ходимо до театру, зустрічаємося з приятелями й підтримуємо близькі зв'язки з нашими чотирма дітьми. Ми часто зосереджуємо увагу на їхній професійній кар'єрі. Ів — лікарка-гінеколог, Рід — талановитий фотохудожник, Віктор — психолог і підприємець, Бен — театральний режисер. Щороку ми проводимо відпустку з усіма дітьми та внуками, часто на Гаваях.

— *Над чим ви тепер працюєте?*

— Моя остання книжка — «Вдивляйтесь у Сонце: долати страх смерті». Перед тим я закінчив редагувати п'яте видання свого підручника «Теорія і практика групової психотерапії». Останні три роки мене поглинає написання роману про Бенедикта Спінозу. Нелегке завдання — писати про людину, що жила передусім внутрішнім життям, а її зовнішнє життя було бідне на стосунки з іншими людьми та на драматичні події. Поступово твір набрав обрисів і складатиметься з розділів, у яких ітиметься то про Амстердам сімнадцятого століття, то про нацистську Німеччину двадцятого століття. Події в житті Спінози чергуватимуться з подіями в житті нацистського ідеолога Альфреда Розенберґа. Таким чином роман зображає перехресні долі двох героїв, перший із котрих належить до найвидатніших людей в історії, а другий — до найбільших негідників.

Популярне видання

ЯЛОМ Ірвін
Коли Ніцше плакав

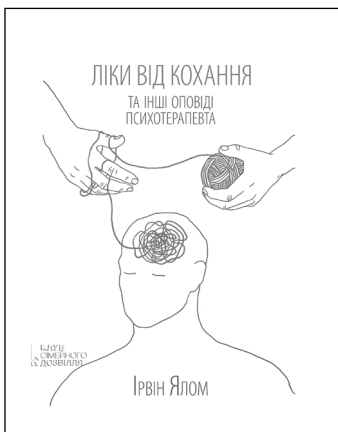
Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *О. В. Приходченко*
Художній редактор *А. О. Попова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *Н. Я. Гранкіна*

Підписано до друку 22.03.2019. Формат 70x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «HeliosLight». Ум. друк. арк. 18,705.
Наклад 7500 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р. www.unisoft.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

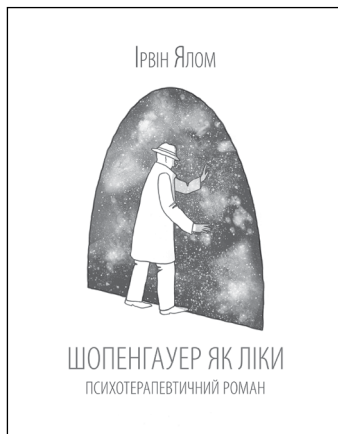
UNISOFT

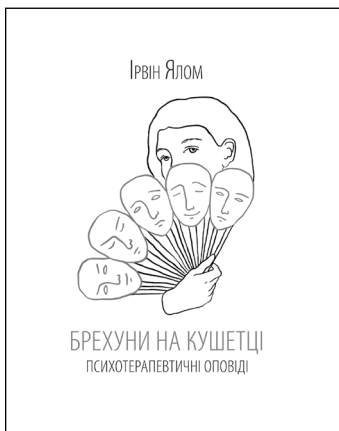

Зручне крісло в напівзатемненому кабінеті, уважний психотерапевт, який вислухає всі ваші спогади й вирішить усі проблеми... Вас ніколи не цікавило, як це працює насправді? Один із найталановитіших у світі психотерапевтів розповість історії кількох своїх пацієнтів різного віку і статі — одруженої літньої жінки, яка закохалася в молодого лікаря, самотньої дівчини, котра разом із зайвими кілограмами скине маску базіки й веселухи, щоб нарешті стати щасливою, поважного бухгалтера, що на додачу до нападів мігрені залишить у минулому цілий віз родинних негараздів і чоловічих проблем... Відмовившись від формалізова-

них діагнозів, доктор Ялом шукає особливий підхід до кожного зі своїх підопічних, щораз винаходить новий метод терапії, долаючи психологічні бар'єри, що зводилися роками, шукаючи ту потужну емоцію, яка переможе депресію, невпевненість чи руйнівну злість і змінить життя на краще.

Звичайний психотерапевт Джуліус Герцфельд дізнається, що в нього виявили меланому і жити йому залишається щонайбільше рік. Кардинально переосмисливши своє минуле, він раптово вирішує дізнатися, як склалося життя тих пацієнтів, яким він не зміг допомогти. Зокрема життя Філіпа Слейта — сексуально одержимого хіміка-соціопата. Під час зустрічі Джуліус розуміє, що Філіпу вдалося вилікуватися самотужки завдяки... філософії Артура Шопенгауера. Тепер лікар та пацієнт у певному сенсі міняються місцями...

Затишний кабінет. Навпроти вас на м'якій та зручній кушетці сидить він — психотерапевт, той, хто вислухає історію ваших страждань, допоможе... Йому ви готові повністю довіритися. А як щодо нього? Чи так само ваш лікар відвертий з вами? За допомогою історії Ернеста Леша, досвідченого фахівця, автор відкриває перед читачем загадковий і не завжди привабливий зворотний бік психотерапії. Які таємниці минулого приховує Ернест, про що він думає під час чергового сеансу, дивлячись на свого пацієнта? І, зрештою, хто такий терапевт: бог чи людина зі своїми хибами та слабкостям? Перед вами — психотерапія без прикрас.